

प्रथमपादे जीवस्य परलोकागमनागमने विचार्य वैराग्यं निरूपितम् । द्वितीयपादे पूर्वभागेण उपपदार्थः शोधितः । उत्तरभागेण तत्पदार्थः शोधितः । तृतीयपादे सगुणविद्यासु गुणोपसंहारो निरूपितः । चतुर्थपादे निर्गुणज्ञानस्य बहिरङ्गभूतशमदमदादिसाधनानि निरूपितानि । चतुर्थाध्यायगतपदार्था उच्यन्ते । प्रथमपादे अत्रणाद्यावृत्त्या निर्गुणमुपासनया सगुणं वा साक्षाद्दृश्यं जीवितः पुण्यपापद्वेषविनाशलक्षणा मुक्तिरभिहिता । द्वितीयपादे त्रिपमाणस्योक्तान्तिप्रकारो निरूपितः । तृतीयपादे मृतस्य सगुणब्रह्मविदो उत्तरमार्गोऽभिहितः । चतुर्थपादे पूर्वभागेण निर्गुणब्रह्मविदो विदेहकैवल्यप्राप्तिरभिहिता । उत्तरभागेण सगुणब्रह्मविदो ब्रह्मलोकगमयितिनिरूपिता । एव षोडशपादार्थसंग्रहः । अथ संगतिविचारः । शास्त्रसंगतिरव्यायसंगतिः पादसंगतिश्चेति त्रिविधा संगतिः । तद्यथा ईश्वर्यधिकरणे तदेक्षतेति वाक्यं प्रथमं परं ब्रह्मपरं वेति विचार्यते । तस्य विचारस्य ब्रह्मसंबन्धित्वाद्ब्रह्मविचारशास्त्रे संगतिः । वाक्यं ब्रह्मणि तात्पर्यवदिति निर्णयात्सम्बन्धव्याप्यापसंगतिः । ईश्वरस्य चेतने ब्रह्मण्यसाधारणत्वेन स्पष्टिङ्गत्वात्प्रथमपादसंगतिः । एवं सर्वेष्वध्वधिकरणेषु यथायोगं संगतिमयमूहनीयम् । अत्रान्तरसंगतिस्त्वेनोक्तत्रिधा । आक्षेपसंगतिर्दृष्टान्तसंगतिः प्रत्युदाहरणसंगतिः प्रासङ्गिकसंगतिरित्येवमादिः । सेयमत्रान्तरसंगतिश्चुपपन्नेनेहितुं नक्यते । तद्यथा प्रथमाधिकरणस्य ब्रह्मविचारशास्त्रमारम्भणीयमिति सिद्धान्तः । तत्र युक्तिः—ब्रह्मणः सदिग्धत्वादिति । द्वितीयाधिकरणस्य जगज्जन्मादि ब्रह्मलक्षणं न भवतीति पूर्व. पक्षः । तत्र युक्तिः—जन्मादेर्जगन्निष्ठत्वादिति । तदुभयमवलोक्य तयोरक्षेपसंगतिं योजयेत् । सदिग्धत्वाद्ब्रह्म विचार्यमित्येतदुक्तम् । जन्मादेरन्यनिष्ठत्वेन ब्रह्मणो लक्षणाभावे सति ब्रह्मैव नास्ति कुतस्तस्य सदिग्धत्वं विचार्यत्वं वेत्त्याक्षेपसंगतिः । दृष्टान्तप्रत्युदाहरणसंगती सर्वत्र सुलभे । पूर्वाधिकरणसिद्धान्तवदुत्तराधिकरणपूर्वपक्षे हेतुत्वमात्म्यस्योत्तराधिकरणसिद्धान्ते हेतुशून्यत्ववैलक्षण्यस्य चोत्प्रेक्षितुं शक्यत्वात् । आक्षेपादिसंगतयो यथायोगमुत्रेयाः । तदुक्तम्—

‘पूर्वन्यायस्य सिद्धान्तयुक्तिं वीक्ष्य परे नये ।

पूर्वपक्षोक्तयुक्तिं च तत्राऽऽक्षेपादिं योजयेत्’ इति ॥

प्रासङ्गिकसंगतिरशङ्क्यते—पूर्वाधिकरणेऽद्गुष्टमात्रमात्म्यस्य ब्रह्मसात्त्वाद्द्गुष्टमात्रत्वं ब्रह्मणो मनुष्यहृदयपेक्षं मनुष्याधिकारत्वाच्छास्त्रस्थेयुक्तम् । तत्रसङ्गेन देवाधिकारसंगतिरिति । अस्मिन्शास्त्रे एककर्मधिकरणं पञ्चावयवम् । विषयः संशयः संगतिः पूर्वपक्षः सिद्धान्तश्चेति पञ्चावयवाः । इत्युदाहारः समाप्तः । अवेदानां सूत्रार्थो भाष्यानुसारेण संगृह्यते । तत्र शास्त्रस्य प्रथमं सूत्रम्—अपरो ब्रह्मजिज्ञासेति । ‘अत्वा वा अरे दृष्टव्यः श्रेतव्यो मन्तव्यो निदिष्यासितव्यः’ [च० २ । ४ । ५] इत्यात्मदर्शनफलमुद्दिश्य सत्सधनत्वेन अरणं विधीयते । अरणं नाम वेदान्तराक्यानां ब्रह्मणि तात्पर्यज्ञानानुसृत्ये

न्यायादिविचारः । तदेतद्विचारविधायकं वाच्यं विषयः । ब्रह्मविचारात्मकं न्यायनिर्णयात्मकं वेदान्तशास्त्रमनारम्भणीयमारम्भणीयं वेति संशयः । सर्वत्र पूर्वोत्तरपक्षस्युक्तिद्वयं संशयवीजं दृश्यम् । तत्र वेदान्तशास्त्रमनारम्भणीयमिति तावदासत् । विषयप्रयोजनाभावात् । तथा हि—संदिग्धं हि विचारस्य विषयो भवति । ‘संदिग्धेऽर्थे न्यायः प्रवर्तते’ इति न्यायात् ॥ ब्रह्मत्वं संदिग्धम् । तस्मिन् ब्रह्माकारेण संदिह्यते जीवात्माकारेण वा । नाऽऽयः । ‘सत्त्वं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म’ [तै० २।१।१] इत्यादिभिर्ब्रह्मस्वरूपस्य निश्चितत्वात् । न द्वितीयः । अहंप्रत्ययेनाऽऽस्माकारस्यापि निश्चयात् । न च ‘तत्त्वमासि’ [छा० ६।८।७] ‘अयम्ब्रह्मा ब्रह्म’ (वृ० २।५।१९] इत्यादिवाक्यैरेकस्यप्रतिभासनादहंप्रत्ययेन च भेदप्रतिभासनात्संदेह इति वाच्यम् । अत्राधिताहंप्रत्ययविरोधेनैक्यश्रुतेरुपचरितार्थत्वात् । न चाध्यस्तात्मविषयत्वेन भ्रान्तोऽहंप्रत्यय इति वाच्यम् । स्वयंप्रकाशे ब्रह्मणि कर्तृत्वाद्यध्यासासंग्रहात् । तस्मान्न विषयः संग्रहति । नापि प्रयोजनं पश्यामः । उक्तप्रकारेण ब्रह्मात्मैक्यज्ञाने जातेऽपि मुक्तेरदर्शनात् । तस्माद्ब्रह्मविचारात्मकं शास्त्रमनारम्भणीयमिति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु—वेदान्तशास्त्रमारम्भणीयम् । विषयप्रयोजनसद्भावात् । ध्रुवहंप्रत्यययोर्विरोधेन ब्रह्मणि संदेहात् । न च श्रुतेरुपचरितार्थत्वम् । उपक्रमादितात्पर्यलिङ्गसहस्रानेकवाक्यानामुपचरितार्थस्य वक्तुमशक्यत्वात् । अहंप्रत्ययस्य तु मनुष्योऽहमित्यादौ परैरपि भ्रमत्वाद्ग्राहकारात् । कर्तृत्वाद्यंशेऽपि श्रुतिवलाद्ब्रह्मत्वमभ्येयमिति नाध्यासानुपपत्तिः । न च स्वयंप्रकाशे ब्रह्मण्यध्यासासंग्रह इति वाच्यम् । अत्राद्यविचावशात्स्वयंप्रकाशेऽप्यध्यासास्यानुभवनिवृत्तया स्वरूपज्ञानस्याविरोधकल्पनात् । दृष्टानुसारिवाकल्पनायाः । न हि दृष्टेऽनुपपन्नं नाम । न चैवमविद्यानिवृत्त्यनुपपत्तावनिर्देशप्रसङ्गः । श्रवणमननिदिप्यासनादिकमेण ब्रह्मसाक्षात्कारे सयविद्यानिवृत्तिसंग्रहात् । तथाच श्रुतिः—‘ तरति शोकमात्मवित्, ’ [छा० ७।१।३] ‘ यो वेद निहितं मुहायाम् ’ [तै० २।१।१] ‘ सोऽविद्यामन्धि विनिरुतीह संस्य ’ [मुण्ड० २।१।१०] इत्यादि । स्पृतिश्च—

‘ विभेदजनकेऽज्ञाने नाशमान्यद्वितकं गते ।

आमनो ब्रह्मणो भेदमसन्तं कः करिष्यति ’ ॥ इत्यादि ।

तस्माद्विषयप्रयोजनसद्भावाच्छास्त्रमारम्भणीयमिति इदं भाष्यं नाम्नीनिबन्धानुसारेणोच्यते । तथा हि युष्मदस्मात्प्रत्ययगोचरयोर्विषयविषयणोत्समः प्रकाशवद्विस्तृत्यभावयोरितरेतरभायानुपपत्तौ सिद्धायां तद्वर्माणामपि मुतरामितरेतरभावानुपपत्तिरित्यसोऽम्भप्रत्ययगोचरे विषयिणि चिदात्मके युष्मत्प्रत्ययगोचरस्य विषयस्य तद्वर्माणं चाध्यासस्तद्विषययैर्ण विषयिण्यद्वर्माणं च विषयेऽप्यासो मियेति भवितुं युक्तम् । तथाऽप्यन्योन्यरिक्तः चोन्त्या-

त्मकतामन्योन्यधर्माश्चाप्यस्येत्तरतराविवेकेनात्यन्तविविक्तयोर्धर्मधर्मिणांमिथ्याज्ञाननिमित्तः स-
 ल्यानुते मिथुनीकृत्याहमिदं ममेति नैसर्गिकोऽयं लोकव्यवहार इतिभाष्यम् । आहुरत्र याच-
 स्पतिमिश्राः—अथ यदसंदिग्धमप्रयोजनं च न तत्प्रेक्षाव्यतिपिस्ताग्नेचरः । यथा
 समनस्केन्द्रियसंनिकृष्टः रस्नीतालोकमप्यवर्ती घटः करटदन्तो वा तथा चेदं ब्रह्मेति
 व्यापकविरुद्धेपलब्धिः । अस्वार्थमाह कल्पतरुः—जिज्ञास्यत्वव्यापके संदेहप्रयोजने तद्विरुद्धे
 चासंदिग्धत्वानिष्प्रयोजनत्वे तयोरुपलब्धिः । ततश्च व्यापकाभावै व्याप्यजिज्ञास्यत्वामात्र
 इत्यर्थः । अत्र प्रयोगः—सुमुखुण्ण ब्रह्म न विचार्यम् । तं प्रत्यसंदिग्धत्वान्थाविभक्तुम्भवत् ।
 तथाऽप्रयोजनत्वात्काकदन्तदिति । इत्यादिनोपचरितार्था एवोपनिषद इति युक्तमुत्पत्त्याम इत्य-
 न्तेन प्रन्थेनासंदिग्धत्वानिष्प्रयोजनत्वे आशङ्क्य परिहरति—युष्मदस्मप्रत्ययोगोचर्योरिति ।
 अत्र युष्मादित्यादिर्मथ्या भवितु युक्तमित्यन्तः शङ्काप्रन्थः । तथाऽपीत्यादिः परिहारप्रन्थ
 इत्यादिभिस्तरो भामत्या द्रष्टव्यः । ननु श्रवणं विधीयत इत्यनुपपन्नम् । अधीतसाङ्गस्याध्या-
 यस्य विदितपदपदार्थसंगतः ‘सयं ज्ञानमनुत् ब्रह्म’ [तै० २ । १ । १] इत्यादि-
 वाक्ये ब्रह्मणो विधिं विनैव ज्ञातत्वात् । नन्वापातप्रतिषेधिः साऽवधारणात्मकं ज्ञानं
 त्वप्ययनमात्रज्ञ प्राप्यत इति चेन्न । तस्याविद्याविभक्तौ नित्यप्राप्तत्वेन विध्यनर्हत्वात् । न
 चात एव विचारः श्रवणशब्देन विवक्षित इति वाच्यं विधौ लक्षणापत्तेरिति चेत् ।
 अत्राऽऽहुः ‘न वा अरे पत्युः काम,य पतिः प्रियो भवति’ इत्यादिना ‘आत्मनस्तु-
 कामाय सर्वं प्रियं भवति’ [बृ० २ । ४ । ५] इत्यन्तेनाऽऽत्मन एव निरतिशयसु-
 खरूपत्वेन परमपुरपार्थिवमुक्त्वा ‘आत्मानि विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातम्’ । ‘एतावदरे
 खल्वमृतत्वम्’ [बृ० ४ । ५ । १९] इत्युपसंहारादात्मज्ञानमेव तत्साधनमुपाय इति
 निर्धाप्यते । तथा च तादृशान्ब्रह्मानं द्रष्टव्य इत्यनुच तत्साधनाकाङ्क्षायां श्रौतव्यः
 इत्यादिना साधनविधिरिति निश्चिते शब्दज्ञानेऽसाधारणकारणतया विचार एव लक्षणया
 विधेयोऽवगम्यते । ‘तं त्वोपनिषदं पुरुषं पृच्छामि’ [बृ० ३ । ९ । २६]
 ‘नापेदविन्मनुते तं बृहन्तम्’ इत्यादिश्रुत्योपनिषन्मात्रवेद्ये ब्रह्मणि मानान्तरामावात् ।
 द्रष्टव्य इत्यत्र दर्शनसाधनाकाङ्क्षायां वेदान्तवाक्यमेव तत्साधनम् । तत्राविचारितं न
 निधयायाद्वमेति मनननिदिध्यासनसहस्रत विचारितवेदान्तवाक्यमात्मसाक्षात्कारहेतुरित्ययमर्थः
 संपद्यते । न च विधी लक्षणा क्वाप्यदृष्टचरिति वाच्यम् । ‘अर्धमन्तर्वेद्यर्थं बहिर्वेदि’
 इत्यत्र देशविशेषलक्षणाया ‘जातपुत्रः कृष्णकेशोऽर्शनादधीत’ इत्यत्र बयोविशेषलक्षणायाः
 ‘यानताऽध्वन्मतिगृहीयात्’ इत्यत्र गिजर्थलक्षणायाः ‘सोमेन यजेत’ इत्यत्र मावर्थ-
 लक्षणायाश्च बहुलमुपलब्धेः । तस्मात्लक्षणया विचारविधिरुक्तः । ननु विचारोऽपि विचार्य-
 निर्णयहेतुत्वेन लोकात्सह इति कथं विधेय इतिचेन्न । अपूर्वविविचयसंभवेऽपि नियमविधेरव-
 फारात् । तथाहि—सिद्धः खलु विधेर्विधाः । अपूर्वविधिरनियमविधिः परिसंख्याविधि-
 धेति । तत्र कालत्रयेऽपि मगान्तराप्राप्तस्य प्राप्तिफलकोऽपूर्वविधिः । यथा ‘ग्रीहीन्प्रोक्षति’

इति । अत्र विविच्यतिरेकेण प्रोक्षणं केनापि प्रमाणेन न प्राप्तम् । पक्षप्राप्तस्याप्राप्तांशपरि-
 पूरणाकलको नियमविधिः । यथा ' ग्रीहीनवहन्ति ' इति । अत्र विच्यभावे पुरोडाशप्र-
 कृतिद्रव्याणां तण्डुलनिष्पत्त्याक्षेपादेवावहननं प्राप्यत इति नापूर्वविधिः किंत्वाक्षेपात्रखवि-
 दलनमपि प्राप्तुयादिति तदानीमप्यवहननप्राप्त्यर्थः । ' द्योरेकत्र नित्यप्राप्तावितरनिवृत्तिरु-
 लरुः परिसंख्याविधिः । यथा ' इमामगृभ्यन्रक्षानामृतस्यैवधामिधानीमादत्ते ' इति ।
 अत्र लिङ्गादेव मन्त्रो रक्षानाग्रहणे नित्यं प्राप्तेतीति नापूर्वनियमविधी किं तु लिङ्गाविद्ये-
 पादधाभिधान्यामिव गर्दभाभिधान्यामपि मन्त्रः प्राप्तुयादिति तन्निवृत्त्यर्थः । एवं चात्रावह-
 न्तिवच्छ्रौतव्य इति नियमविधिः । न च व्यावर्त्याभावः । भिन्नात्मविचारस्य व्यावर्त्येयात् ।
 न च तस्य मोक्षसाधनज्ञाने प्राप्यमात्र इति वाच्यम् । ' द्वा सुपर्णा ' [श्वे० ४ । ६]
 ' द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये ' [मैत्र्यु० ६ । २२] इत्यादिवान्यादापातप्रतिपत्तिदशायां
 तस्यापि प्राप्तिर्भवत् । न च वस्तुतः साधनान्तरप्राप्तावेव नियमविधिः । अपूर्वार्थव्रीहिषु
 नखविदलनस्याप्यप्राप्तेर्नियमे न स्यात् । कथंचित्तण्डुलीभावमात्रे तत्राप्या नियमेऽत्राप्या-
 त्मज्ञानत्वेन भिन्नात्मविचारप्राप्त्याऽद्वितीयात्मविचारनियमविधिरस्तु । इहाऽऽमशब्दस्य ' इदं
 सर्वं यदयमात्मा ' [बृ० ४ । ९ । ७] । ' आत्मनि विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातम् ' इत्यादिप्रकरणपर्यालोचनयाऽद्वितीयात्मपरत्वात् । समन्वयसूत्रे भगवत्पादैः श्रौतव्य इत्यत्राऽऽ-
 त्मज्ञानविधिर्निर्वाक्यतो न तु ज्ञानोद्देशेन विचारविधिरिति न तद्विरोधोऽपीति ज्ञेयम् ।
 तस्माद्विचारविधौ न किञ्चिद्वाचकमिति । एवं स्थिते श्रवणविधेरपेक्षिताधिकारविषयफलान्या-
 मभिकान्यापि न्यायेन निर्णेतुमिदं सूत्रम्—

अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॥ १ ॥

अत्र सूत्रेऽनुवादपरिहाराय शाब्दे पुरुषप्रवृत्तिरिन्द्रिये च कर्तव्येतिपदमध्याहर्तव्यम् ।
 जिज्ञासापदेन विचारो लक्षणीयः । अथशब्देन च साधनचतुष्टयानन्तर्याभिधानम् । साधन-
 चतुष्टयं च नित्यानित्यवस्तुविवेक इहामुत्रार्थमोगविरागः शमादिसप्ततिर्मुमुक्षुत्व चेति ।
 यद्यपि मुमुक्षत्वा सत्यां विचारप्रवृत्तौ न विलम्बस्तथाऽपि विवेकादीनां मुमुक्षासाधनत्वे-
 नोपयोगः । कर्तव्यमोक्तृत्वादेरव्यस्तत्वमतःशब्देन सूच्यते । तेन ज्ञानेन बन्धनिवृत्तिलक्षणो
 मोक्षः सिध्यति । तथा च साधनचतुष्टयसंपन्नेन यतो बन्धस्याप्यस्तत्वमतो बन्धनिवृत्तये
 मोक्षसाधनब्रह्मज्ञानाय चेदान्तवाक्यविचारः कर्तव्य इति सूत्रार्थः संपद्यते । अप्यासस्तु
 स्थितिरूपः परत्र पूर्वद्वेषमास इति । अत्र परत्रावभास इत्येव लक्षणम् । शिष्टपदद्वयं
 तदुपपादनार्थम् । तथा हि—अवभासत इत्यवभासो रजतार्थः । तस्यायोग्यमधिकरणं
 परत्रपदार्थः । अधिकरणस्यायोग्यत्वमारोप्यात्यन्ताभाववत्त्वम् । तथा चैकावच्छेदेन स्वसं-
 सृष्ट्यमाने स्वात्यन्ताभाववत्यधिकरणेऽवभास्यत्वमप्यस्तत्वमित्यर्थः । संपोणेऽतिव्याप्तिवारणा-
 धैकावच्छेदेनेति । संयोगस्य स्वसंसृष्ट्यमाने दृक्षे स्वात्यन्ताभाववत्त्वमास्यत्वेऽपि स्वस्वात्य-

न्ताभावयोर्भूलाप्रावच्छेदेन भेदान्नातिव्याप्तिः । पूर्वं स्वाभाववति भूतले पश्चादानीतो घटो भातीति घटइतिव्याप्तिवारणाय स्वसेमृत्यमानेति । अव्याप्तस्योऽविशेष्यनर्थांतरम् । अव्याप्तस्य दुर्निरूपत्वमलंकारायेति विद्यारण्यपादा अहम् । अव्याप्तस्य मिव्यात्वे 'मायाभा-
प्रमिद्वेदतम्' [गौड० १।१७] 'अनृतेन हि प्रत्यूढाः ।' [छा० ८ । ३ । २]
'नीहारेण प्रावृताः' इत्याद्या श्रुतयः 'अज्ञानेनाऽऽवृतं ज्ञानम्' [भ० गी० ५।१५]
इत्याद्याः स्मृतयश्च महतामनुभवश्च प्रमाणम् । किं चाव्याप्तस्य ज्ञाननिवर्त्यत्व श्रुतिसिद्धम् ।
श्रुतयस्तु—'तमेव विदित्वाऽति मृत्युमेति' । मृत्युमविव्याप्तमित्यर्थः । 'तस्याभिव्यानायो-
जनात्तरभावाद्भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः ।' [श्वेता० १ । १०] 'तरत्यविद्या-
वितताम्' । 'अविद्यायाः परं पार तारयसीति' [प्रश्नो० ६ । ८] इत्याद्याः ।

'दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।

मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तर्ह्यन्ति ते [भ० गी० ७ । १४] ॥

'ज्ञानेन तु तदज्ञानं येनाशितमात्मनः ।

तेषामादित्यज्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परम्' [भ० गी० ९ । १६ ॥]

इत्यादिस्मृतिषु प्रसिद्धम् । श्रुतार्थापत्तिश्च—जीविस्य ब्रह्मज्ञानाद्ब्रह्मभावः श्रूयमाणस्त-
त्प्रतिबन्धकाज्ञाननिवृत्तिमन्तरेण नोपपद्यत इति । सत्यस्य बन्धस्य प्रमाणसहस्रेणाप्यनिव-
र्त्यत्वान्मिथ्यात्वम् । भेदवादिदर्शनं तु व्यापहारिकार्थप्रतिपादकमेव न परमार्थप्रतिपाद-
कमिति दिक् ॥ १ ॥ (१)

यस्य ब्रह्मणो जिज्ञासा कर्तव्येत्युक्तं तस्य किं तद्वक्षणमियाकाङ्क्षाया तद्वक्षणार्थं
सूत्रम्—

१.२.१

जन्माद्यस्य यतः ॥ २ ॥ (२)

'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । येन जातानि जीवन्ति । यप्रयन्यभिसंविशन्ति ।
तद्विजिज्ञासस्व । तद्ब्रह्मेति' । [तै० ३ । १ । १] 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म
[तै० २ । १ । १] इतिराक्यद्वयं त्रिपदम् । तत्र श्रूयमाणं ब्रह्मलक्षणं न घटते घटते
वेति सद्वाच्यः । न घटते । तथा हि—किं जन्मादिकं तद्वक्षणं सत्यादिकं वा । नाऽऽद्यः ।
तस्य जगन्निष्ठत्वेन ब्रह्मसन्ध्यामावात् । न द्वितीयः । लोकप्रसिद्धस्य यज्ज्ञानादिस्वीकारे
मिन्नार्थान्नादरुण्डब्रह्मासिद्धेः । अप्रसिद्धस्य सत्यादेर्लक्षणत्वानुपपत्तेश्च । तस्मात्तदस्थलक्षणं
स्वरूपलक्षणं वा न घटत इति पूर्वः पक्षः । अत्रोच्यते—जन्मोत्पत्तिरादिरस्येति तद्गुणस-
मिज्ञानो नद्वितीयः । जन्मस्थितिभङ्गं समासार्थं । पूर्वसूत्राद्ब्रह्मपदमनुवर्तते । तच्छब्दश्चा-
ध्याहार्यः । तेनास्य प्रपञ्चस्य यतः सकाशाज्जन्मादि भवति तद्ब्रह्मेति सूत्रार्थः । यदुक्तं जन्मा-
दिकं प्रपञ्चनिष्ठं व्यवहरणव्याजं ब्रह्मलक्षणम् । तदस्मात् जन्मादेरन्यनिष्ठत्वात् तत्कारणानं
ब्रह्मणि कल्पितं तदस्थलक्षणं भविष्यति । कल्पितप्रपञ्चप्रतियोगिककारणत्वस्य ब्रह्मणि

कल्पितत्वेन ब्रह्मस्वरूपत्वाभावात् । स्वरूपभिन्नत्वे सति व्यावर्तकत्वं तदस्थत्वम् । यो
 भुजङ्गः सा स्मृतिविद्यञ्जगज्जन्मादिकारणं तद्ब्रह्मेति कल्पितेनापि लक्षणेनोपलक्षयितुं
 शक्यत्वात् । यद्यभ्यव्यभिचाराज्जन्मादिकारणत्वं प्रत्येकमपि लक्षणं संभवति तथाऽपि
 जन्मसारणत्वमात्रं निमित्तकारणेऽप्यस्तांशुपादानकारणमास्ये ल्यग्रहणम् । न हि निमित्त-
 कारणे कार्यल्यः संभवति । न च तावत्तैवोपादानत्वत्वाभावादुत्पत्तिस्थितिग्रहणं व्यर्थमिति
 वाच्यम् । उत्पात्तिस्थित्योरन्य एवाधिष्ठाता स्यात् । कुम्भकार इव कुम्भोत्पत्तौ राजेव
 राज्यस्थेर्मीति मा शङ्करीरित्युत्पत्तिस्थितिग्रहणेन ब्रह्मैवामिन्ननिमित्तोपादानमिति प्रतिपद्ये
 तदुभयग्रहणात् । अत्र जगज्जन्मादिकारणं सगुणं ब्रह्मैव । अस्य जगतो नामरूपाभ्यां
 व्याकृतस्यानेककर्तृभोक्तृसंयुक्तस्य प्रतिनियतदेशवालनिमित्तक्रियाफलाश्रयस्य गनसाऽप्यचि-
 न्त्वरचनारूपस्य जन्मस्थितिमङ्गं यतः सर्वज्ञात्सर्वशक्तेः कारणाद्भवति तद्ब्रह्मेति
 वाक्यशेष इति भाष्यात् । स्वरूपलक्षणं तु ' सत्यं-ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ' [तै० २।१।१]
 इतिवाक्यप्रतिपादितं सत्यादिस्वरूपत्वम् । ननु सत्यत्वोद्देश्यः सकाशाद्देदे स्वरूपलक्ष-
 णत्वं न स्यादभेदे वाक्यार्थासिद्धिः । गुणप्रधानभावापन्नपदार्थसंसर्गो हि सर्वत्र वाक्यार्थः ।
 नचाभेदे तत्संभव इति चेन्न । यत्र पदार्थः प्रमितस्तत्र संसर्गो वाक्यार्थः । यत्र पदार्थ-
 प्रमितिपरः पदसंदर्भस्तत्रापि एव वाक्यार्थः । यथाऽऽरिभञ्ज्योतिर्मण्डले कश्चन्द्र इति
 प्रथे प्रकृतप्रकाशचन्द्र इति वाक्यमखण्डचन्द्रस्वरूपप्रतिपत्तिपरम् । न च प्रकृतप्रकाश-
 वैशिष्ट्यं वाक्यप्रमेयम् । मानान्तरासिद्धत्वात् । नापि चन्द्रत्ववैशिष्ट्यम् । एकव्यक्तितया
 चन्द्रत्वजातेरभावात् । न च चन्द्रशब्दवाच्यत्ववैशिष्ट्यम् । तस्यापृष्टत्वात् । स्वरूपमात्रपथे
 तस्याभिधानानौचित्यात् । किं च लक्षणवाक्ये न पदार्थसंसर्गपरत्वनियमः । तथाहि कीदृशं
 ब्रह्मेति बुभुत्साया सत्यादिभिध्नतुर्भिः पदैस्तस्वरूपमुच्यते । तानि च पदानि सुमानाधि-
 कारणाद्यादेशेपणविशेष्यरूपाणि । तत्र वेद्यतया निवक्षितत्वात्प्रधानं ब्रह्म विशेष्यम् ।
 सत्यादिपदानि स्वार्थविपरित्येग्यतद्ब्रह्म व्यावर्तयन्ति । नन्वेकमेव ब्रह्म तस्य व्यावर्त्या-
 भावात्सत्यादिविशेषणानि व्यर्थानि चेन्न । तेषां लक्षणरूपविशेषणत्वेन व्यावर्त्यस-
 द्भावात् । सजातीयमात्राद्भाववर्तकं विशेषणं विजातीयमात्रावर्तकं लक्षणमिति तयोर्विवेकः ।
 तथा चाण्डालबडपरिच्छिन्नेभ्यो व्यावृत्तये सत्यादिपदानि भवियन्ति । एवमानन्दपदमपि
 दुःखव्यावृत्तये । अवकाशरूपमाकाशमिष्येतस्मिँल्लक्षणे सजातीयस्याऽऽकाशान्तरस्य व्याव-
 र्त्यस्याभावेऽपि विजातीयानि मूर्तद्रव्याणि यथा व्यावर्त्यन्त तद्वत् । यद्वस्तु कदाऽपि न
 व्यभिचरति तत्सत्यमिष्युच्यते । यथा सर्पस्याधिष्ठानभूता रज्जुः । यस्य तु व्यभिचारोऽस्ति
 तददृष्टम् । यथा रज्ज्वां प्रतीतः सर्पः । तथा सर्वजगदधिष्ठानभूतं ब्रह्म मुक्तावपि
 व्यभिचाराभावास्यम् । ज्ञानवाच्यत्वेन मुक्तौ व्यभिचरितत्त्वाज्जगददृष्टम् । ननु ' याचाऽऽ-
 रम्भणं विकारो नामधेय मृत्तिकेत्येन सत्यम् ' [छा० ६ । १ । ४] इति ध्रुतेर्ब्रह्म जडं

भवितुमर्हति भृत्तिकापदित्याशङ्क्य ज्ञानमियुज्यते । व्यावहारिकसत्यत्वेन भृत्तिकाया जडत्व
 ब्रह्म तु परमार्थिकसत्यत्राचिद्रूपमित्यभिप्राय । ब्रह्म परिच्छिन्न भवितुमर्हति घटज्ञानवदि
 त्याशङ्क्याज्ञानतमियुज्यते । ज्ञायते स्फोषते घटादिक्रमनेनेति ध्युपत्त्या घटस्फुरणयो
 सवधजनको वृत्तिविशेषो लोके ज्ञानशब्दार्थ । तस्माद्युक्त तस्य ज्ञानस्य परिच्छिन्नत्वम् ।
 इह तु ज्ञप्तिर्ज्ञानमिति व्युपत्त्या स्फुरणमेवोच्यते तस्य ब्रह्मरूपस्य स्फुरणस्यानन्तत्व
 युक्तमेव । तदेव सत्यादिनिर्दिष्टाभिध्यायजाड्यपरिच्छेदेभ्यो यद्ब्रह्मवर्तित तद्ब्रह्मेति
 वाक्यार्थ संपद्यते । ननु विशिष्टयाचकै सत्यादिपदै कथमलण्डजोष इति चेत् ।
 लक्षणयेति गृहाण । उक्त च कल्पतरौ—उपायस्तु वैशिष्ट्यमखण्डच द्रप्रतिपत्तौ । तच्चा-
 निरोधाच्च त्रे न बाध्यते सत्यादिवाक्ये तु सत्यादिपदैर्वैशिष्ट्यमभेदश्रुतिसहस्राह्वाप्यत इति ।
 किं च सत्यादिपदानामनृतादिव्यायर्षसद्ब्रह्मादपर्यायणम् । तदुक्तम्—'अविशिष्टमपर्या-
 यानेकशब्दप्रकाशितम् । एक वेदान्तनिष्णाता अलण्ड प्रतिपदिरे' इति । शिनेने
 प्युकारणनादस्त्रीश्वरारणनादेन गतार्थनादाग्रहमूत्क एव । विस्तरस्वाकरादवग तव्य
 ॥ २ ॥ (२)

जगत्कारणत्वेन सर्वज्ञ ब्रह्मेयुपलक्षित तदेव ब्रह्मनाह—

(^१) **शास्त्रयोनित्वात् ॥ ३ ॥ (३)**

जगत्कारणत्वेनोक्तमार्थिक सर्वज्ञ एव हेव तरेण समर्थयति । 'अस्य महतो भूतस्य
 निश्चितमेतच्चन्द्रमदौ यजुर्देव सामद' [वृ० २ । ४ । १०] इति वाक्य निषय ।
 यदग्नेदा दिक तन्तेस्य महतो भूतस्य नित्यसिद्धस्यश्वरस्य निश्वास इत्यायनेन जातमित्यर्थ ।
 ब्रह्म वेद न करोति करोति वेति भेदेह । न करोतीति पूर्वपक्ष । वेदस्य नित्यत्वात् ।
 'वाचा विरूपनिषया' इत्यस्मिन्ने विरूपेति देवता समोध्य निषया वाचा स्तुति
 प्रेरयेति प्रार्थयति । नित्या वाग्नेद एव । 'अनादिनिवना नित्या वागुसृष्टा स्वयमुना ।
 आदो वेदमयी दिव्या यत सर्वा प्रवृत्तय' इति श्रुतिस्मृतिन्याम् । अतो ब्रह्म न वेदस्य
 कर्तृ । तस्मान्न सन्नकारणत्वं ब्रह्मण इति प्राप्ते ब्रूम । ब्रह्म वेदस्य कर्तृ भवितुमर्हति ।
 निश्चितं यावेन ब्रह्मण सकाशात्प्रयनेन वेदोपत्तिश्चरन्वात् । 'तस्माद्यत्कास्तर्जुत क्वच
 सामानि जशिर' इति श्रुत्यन्तरात् । तर्जुत सर्वैर्ज्ञेयमानाद्यज्ञशब्दाध्यादाश्वरादृगादीनि
 जातानीत्यर्थ । तस्माद्ब्रह्म वेदस्य कर्तृ । न चैव वेदस्य पौरुषेयत्वापत्ति । पूर्वपूर्वानुपूर्वीस
 जातीयानुपूर्वीस जनानादिनादपौरुषेयत्वात् । 'धाता यशपूर्वमन्वयत्' [म०ना० ५ ७]
 इति श्रुत्या पूर्वकल्पानुपूर्वीसजातीयानुपूर्वीकवेदराशरपत्यमगमात् । अत एव सजातीया
 नादितया प्रसाहरूपण वदाना नित्यता । वास्तवनिष्क्य तु न कस्याप्यस्ति । अद्वैतश्रुते ।
 तस्मात्सर्वजगद्भवजनमानसकस्य वेदस्य कर्तृ ब्रह्मण सर्वज्ञव सिद्धम् । अस्य सूत्रस्य
 द्वितीय वर्णनम्—'त एवोपनिषद् पुरय पृथानि' [वृ० ३।१।२६] इति शाकल्य

प्रति याज्ञवल्क्येनोक्ते वाक्ये परब्रह्मरूपस्य पुरुषस्योपनिषदेद्यत्वं प्रतीयते । तद्वान्यं विषयः । तत्र ब्रह्मणः प्रत्यक्षादिप्रमाणगम्यत्वमस्ति न वेति संशयः । पूर्वपक्षस्तु—अहंकारादिकं सक्तवृत्तं कार्यस्याद्वैतवदित्यनुमानमपि ब्रह्मण्यङ्गीकर्तव्यमिति प्रायतः ब्रूमः । ब्रह्म मानान्तरवेद्यं न भवति । कुतः । शास्त्रयोनित्वात् । शास्त्रं वेदो योनिः प्रमाणं यस्य तथात्वादित्यर्थः । 'तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि' [वृ० ३ । ९ । २६] इति श्रुत्या स्मर्थाधिकारविहित-तद्विद्येनोपनिषद्वेवाधिगत इति प्रतीतिः । 'नावेदविन्मुते तं बृहन्तम्' इति श्रुत्या स्पष्टं मानान्तरनिषेधाच्च ब्रह्मण उपनिषत्पञ्चवेद्यत्वम् । भाष्यकारैर्जन्मादिसूत्रे श्रुत्यादयोऽनुभव्याद-यश्च यथासंभवमिह प्रमाणमित्यन्यमेवावमङ्गीकृतमिति चेद्वादम् । प्रथमतः श्रुत्यैव प्रमिते ब्रह्मणि पश्चादनुवादरूपेणानुमानानुभवयोरङ्गीकारात् । अत्रानुमानादि प्रमाणं श्रुत्यनुप्राहकतयै-वोपयुज्यते न स्वातन्त्र्येण । ननु 'यतो वाचो निवर्तन्ते' [तै० २ । ४ । १] इति श्रुतेर्वेदवेद्यत्वमपि कथमिति चेन्न । वेदान्तजन्यवृत्तिविषयत्वेन शास्त्रयोनित्वं चैतन्याविषय-त्वेनाप्रमयेत्वमित्युभयश्रुत्युपपत्तेरिति दिक् ॥ ३ ॥ (३)

तत्तु समन्वयात् ॥ ४ ॥ (४)

पूर्वसूत्रे द्वितीयवर्णके शास्त्रप्रमाणफलमुक्तं तदत्राऽऽक्षिप्य समाधीयते । वेदान्ताः किं कर्मोपभूतकर्तृप्रतिपादका उत नित्यशुद्धबुद्धेदासीनब्रह्मप्रतिपादका इति संशयं जीवप्रति-पादकाः सर्वे कर्माङ्गकर्तृप्रतिपादनपराः । ब्रह्मप्रतिपादकाश्च देवताप्रकाशनपराः सृष्टिप्रति-पादकाः साधनपरा इति । तथा सत्यनुष्ठानोपयोगितया वेदान्तानां सम्प्रयोजनत्वं भविष्यत्य-न्यथा निष्प्रयोजनत्वं स्यादिति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु तत्तु समन्वयात् । तुज्ञान्दः पूर्वपक्षनि-रासार्थः । तच्छब्देन वेदान्तेषु ब्रह्मैव प्राधान्येन प्रतिपाद्यत इति प्रतिपाद्यते । कुतः । समन्वयात् । सम्यगन्वयः समन्वयः । अन्वयस्य सम्यक्त्वं तात्पर्यवचनम् । वेदान्ता न कर्मोदिप्रतिपादकाः । भिन्नप्रकरणस्मत्त्वात् । नोपासनाविधिशेषाः । 'तत्त्वमसि' [छा० ६ । ८ । ७] इत्यादेरुपासनाविधिरहितस्यैव बहुलमुपलब्धेः । स्वरूपज्ञानादपि नायं सर्प इतिवदनर्थनिवृत्तिप्रयोजनसंभवेन कथांचिद्विशेषफलपनायां गात् । न च कार्य एवार्थे लोके पदानां व्युत्पन्नत्वात्कार्यपरत्वं कल्पनीयम् । पुत्रस्ते जात इत्यादौ सिद्धेऽपि व्युत्पत्ति-दर्शनात् । 'सदेव सौम्येदमग्र आसीत्' [छा० ६ । २ । १] 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म' वृ० २ । ९ । १९] इत्यादिषु तात्पर्यतः सिद्धब्रह्मप्रतिपादनपरे समन्वयेऽव-गम्यमाने सिद्धज्ञानस्त्रापि 'तरति शोकमात्मवित्' [छा० ७ । १ । ३] इत्यादिश्रु-तिभिरनर्थनिवृत्तिलक्षणप्रयोजने वाऽवगम्यमाने कार्यपरत्वकल्पनानौचित्यात्, तात्पर्यब्राह्मकं विद्वद्भक्तं पूर्वाचार्यैर्दीर्घीतम् 'उपक्रमोपसंहाराभ्यासोऽपूर्वता फलम् । अर्थादोपपत्ती च, लिङ्ग तात्पर्यनिर्णयि' इति । 'सदेव सौम्येदमग्र आसीत्' [छा० ६ । २ । १] इत्युपक्रमः । 'एतद्ब्रह्मविदं सर्वं तन्नन्य स आत्मा तत्त्वमसि' [छा० ६ । ८ । ७]

इत्युपसंहारः । तयोर्मिथ्याविषयत्वेनेकरूपमेकं लिङ्गम् । ' तत्त्वमसि ' इति नवग्रन्थोऽभ्यासः ।
 मानान्तरागम्यक्रमपूर्ववम् । एकविज्ञानेन सर्वज्ञानं फलम् । उत्पत्तिस्थितिप्रलयप्रवेशनिय-
 मनानि पञ्चार्थवादाः । ' यथा सौम्यैकेन मृगिण्डेन विज्ञातेन सर्वं मृगमयं विज्ञातं स्यात् ' [छा० ६ । १ । ४] इत्यादिमृदादिदृष्टान्ता उपपत्तयः । एतैर्लिङ्गैर्ब्रह्मपरत्वनिश्चयाज्ञा-
 कस्माद्विधिगेपकल्पनं युक्तम् । ननु सिद्धब्रह्मप्रतिपादने प्रयोजनाभावात्प्रयोजनवत्कर्मशेषत्वं
 वक्तव्यम् । न चाविद्यानिवृत्तित्प्रयोजनम् । सा किं ब्रह्मभिन्नाऽभिन्ना वा । आवे
 सत्त्वा मिथ्या वा । नाऽऽद्यः । अद्वैतभङ्गात् । न द्वितीयः । मोक्षस्य मिथ्यात्वेनानित्यत्वप्रसक्त्या
 पुनः संसारापत्तेः । न चरमः । ब्रह्मणो नित्यसिद्धतया निवृत्त्यनुपपत्तेर्भुक्तिः संसारयोरविशे-
 पप्रसङ्गाच्च । ब्रह्मस्वरूपस्वेदानीमपि विद्यमानत्वादिति चेन्न । अविद्यानिवृत्तिर्ब्रह्मभिन्नैव । न
 चाद्वैतहानिः । भावाद्वैतस्वीकारात् । न च तत्र प्रमाणाभावः । मोक्षप्रतिपादकज्ञास्वरूपैव
 प्रमाणात्वात् । अन्ये तु अविद्यावत्तन्निवृत्तिरित्यनिर्वचनीयैव । न चानिर्वचनीयस्याविद्यो-
 पादानकत्वादविद्यानुवृत्तौ संसारानुवृत्तिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । अविद्यानुवृत्तौ मानाभावात् ।
 ' सोऽविद्याप्रस्थि विकिरतीह सौम्य ' [मुण्ड० २ । १ । १०] इत्यादिश्रुतिविरोधाच्च ।
 वर्णकान्तरम् । एकदेशी मन्यते । ब्रह्मपरत्वेऽपि वेदान्ता न ब्रह्मण्येव पर्यवसिताः किं तर्हि
 पारोक्ष्येण ब्रह्मतत्त्वं प्रतिपाद्य पश्चादपरोक्षप्रतिपत्तिं विदधति । तथा च सति पुरयप्रवृत्ति-
 परत्वाच्छानुपपद्यते । किं च श्रान्तव्य इति श्रवणं शाब्दज्ञानात्मकं विधायथ गन्तव्यो
 निदिष्ट्यासितव्य इत्यनुभवज्ञानात्मकं मननादिकं स्पष्टमेव विधीयते । तस्मात्प्रतिपत्तेर्विधातारो
 वेदान्ता इति प्राप्ते भ्रमः । ' तुञ्जन्दः पूर्वपक्षनिरासार्थः । तद्ब्रह्मैव सर्ववेदान्तैः प्राधान्येन
 प्रतिपद्यत । न तु विधिपरिरिति प्रतिज्ञा । कुतः । समन्वयात् । सिद्धब्रह्मण्येव वेदान्तानां
 विधिमन्तरेणापि सम्पगन्वादित्यर्थः । अयं भावः—विधिं विनाऽपि सिद्धब्रह्मज्ञानेनानर्थनिवृत्तेः ।
 पुरयार्थस्य प्रतिपादनाच्छान्तत्व संभवतीति न विधिपरत्वं कल्पनीयम् । न च श्रोतव्य
 इति विधिश्रवणात्परत्वं कल्पनीयमिति वाच्यम् । आत्मज्ञानविधेर्निराकृतत्वात् ।
 शास्त्रं त्वनुष्ठेयगारान एव न नियताम् । सिद्धवरतुशसनेनापि तदुपपत्तेः । ननु ' एतद-
 स्यवेक्षितमात्र्यं भवति ' इतिवदात्मज्ञानेऽपि विधिरस्त्विति चेन्न नित्यशुद्धब्रह्मोदासीन
 आत्मन्युपस्थातिविकृतिसंस्कृतिरूपाणां चतुर्णां क्रियाफलानामभावात् । ननु

‘ श्रोतव्यः श्रुतिवाक्यम्यो मन्त्रमथोपपत्तिभिः ।

ज्ञात्वा तु सततं ध्येय एतं दर्शनहृताः ’ ॥

इतिवचनादर्शनसाधनत्वेनैव श्रयणादीं विधिरस्त्विति चेन्न । परोक्षं वा शाब्दज्ञानं दर्शन-
 साधनत्वेन विधीयतेऽपरोक्षं वा । नाऽऽद्यः । दशमस्त्रमर्सात्पादावपरोक्षं यस्तुनि शब्दस्याप्यपरो-
 क्षज्ञानजनकत्वेनापरोक्षे ब्रह्मणि शब्दस्य परोक्षज्ञानजनकत्वावयोगात् । न चेन्द्रियजन्यत्वेनापरो-
 क्षत्वं भ्यामम् । तद्ये न शब्दजन्यज्ञान इति कथमापरोक्षप्रतिपत्तिं वाच्यम् । इन्द्रियजन्यत्वस्याऽऽपरो-

स्थाप्रयोजकत्वात् । परमत ईश्वरज्ञानस्याजन्यस्याप्यपरोक्षत्वात् । सिद्धान्ते ब्रह्मणस्तथा-
 न्नाच्च । एवं च नित्यापरोक्षे ब्रह्मणि शब्दादव्यपरोक्षमेव ज्ञान जन्यते न तु परोक्षम् । न
 द्वितीयः । तस्यैव तत्प्रति विधानायोगात् । तस्मान्न विधिपरा वेदान्ताः किं तु सिद्धब्रह्म-
 प्रतिपादनपरा इति सिद्धम् । यत् कश्चिदाह—अस्तु शास्त्रैकगम्यता विष्णोस्तथाऽपि
 शास्त्रत एव शिवविरिञ्चयोरपि जगत्कर्तृत्वप्रतीतिरातिव्याप्तिरिति पूर्वपक्ष प्राप्य सम्यग्भिचा-
 रितादुपक्रमादितात्पर्यलिङ्गरूपादन्वयाद्विष्ण्वाख्यं ब्रह्मैव जगत्कारणतया शास्त्रगम्यमिति
 सिद्धान्त इति । अत्र सिद्धान्तो दुरूपपादः । तथा हि श्वेताश्वतरोपनिषदि शिव एव जग-
 त्कर्ता प्रतीयते । ' यदाऽतमस्तत्र दिवा न रात्रिर्न सन्नचासन्निशिव एव केवलः । तदक्षर
 तत्सवितुर्वरेण्यं ब्रह्मा च तस्मात्प्रसृता पुराणी ' [श्वे० ४ । १८] इति । ' मायां तु
 प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् ' । [श्वे० ४ । १०] कारणं तु ध्येयः सर्वेश्वर्यस-
 ःपन्नः सर्वेश्वरः शंभुः । ' सोऽसृजदक्षिणाद्द्वाद्ब्रह्माणं लोकसंभवम् । वामपार्श्वान्तथा विष्णुं
 लोकक्षार्थमेश्वरम् । युगान्ते चैव संप्राप्ते रद्द शंभुरथासृजत् ' इत्यादिभिरनेकश्रुतिसू-
 त्तिप्रमाणैः शिव एव जगत्कारणत्वमवसीयते । अस्मत्सिद्धान्ते तु स्रगुणं ब्रह्मैव जगत्का-
 रणं तस्यैव ब्रह्मादयो लीलाविप्रहास्तेषा पूज्यत्वाविशेषेऽपि न हि निन्दान्यायेन कस्य-
 चिन्निकर्षोक्तिरिति दिक् ॥ ४ ॥ (४)

ईक्षतेर्नाशब्दम् ॥ ५ ॥

ब्रह्मलक्षणस्य प्रधानादावतिव्याप्तिनिरासायेदमधिकरणम् । छान्दोग्ये षष्ठाध्याये
 ' सदेव सौम्येदमप्र आसीत् ' [बृ० ६ । २ । १] ' एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म ' [बृ० २
 ' ५ । १९] इति प्रस्तुत्य ' तदेक्षत बहु स्या प्रजायेयेति । तत्तजोऽसृजत ' [छा० ६
 २ । ३] इति श्रूयते । तदेतद्वाक्यजातमस्य सूत्रस्य विषयः । अत्र संशयः । सत्र
 साख्यो मन्यते । सच्छब्दवाच्यं जगत्कारण प्रधानं, न तु ब्रह्म । प्रधानस्य सत्त्वगुणयुक्त-
 तया परिणामितया च—ज्ञानशक्तिक्रियाशक्तिसमवात् । निर्गुणस्य कूटस्थस्य ब्रह्मणस्तदसं-
 भवादिति । अत्रोच्यते—साख्यादिपरिकल्पितं प्रधानं जगत्कारणं न भवति । कुतः ।
 अशब्दमिति । हेतुगर्भं विशेषणमेतत्—अशब्दत्वात् । अवेदमुल्लादित्यर्थः । अवेदमू-
 लकत्वे हेतुरीक्षतेरिति । ' सदेव सौम्य ' [बृ० ६ । २ । १] इत्याद्युक्तकारणवाक्येषु
 तथा ' आत्मा वा इदमेक एवाप्र आसीत् । नान्यत्किंचन गिपत् । ' 'स' ईक्षत लोकानु
 सृजा इति स इमौल्लोकानसृजत् ' [ऐत० १ । १] इत्यादिकारणवाक्येषु च सदादि-
 शब्दप्रतिपादस्य ब्रह्मण एतेक्षापूर्वकं तेजःप्रभृतिस्त्वदृश्यप्रतिपादनात् । अचेतनस्य प्रधा-
 नस्येक्षित्वायोगात् । ज्ञानक्रियाशक्ती तु ब्रह्मणि मायया सम्भविव्यतः । ' पराऽस्य शक्ति-

निर्मिमेव श्रूयते स्वामाविक्री ज्ञानबलक्रिया च' [श्वे० ६ । ८] इति श्रुतेः । स्वामा-
विक्री यावद्वपनहारमनपायिनीत्यर्थः । ननु 'अजामेका लोहितशुक्रकृष्णा वैर्द्धाः प्रजाः
सृजमानां सरूपाः' । [श्वे० ४ । ५] इत्यनया श्रुत्याऽज्ञाशब्दस्याप्यस्य प्रधानस्य जग-
त्कारणत्व श्रूयत इति चेत् । सदनुनिद्वस्यैव तत्र स्वतन्त्रस्येति गृहाण । परिणाम्युपादानत्वं
प्रधानस्य निरर्तोपादानत्वं प्रलय इति सिद्धान्तः । सार्वैस्तु प्रधानमेव जगत्कारणमित्युक्तं
तदनेनाधिकरणेन खण्डितमिति दिक् ॥ ५ ॥

ननु 'तचेज ऐक्षत' [छा० ६ । २ । ३] 'ता-आप ऐक्षन्त' [छा० ६ ।
२ । ४] इत्यत्रातेजसोरिव प्रधानेऽपीक्षितृत्व गौणमस्तु तत्राऽऽह—

गौणश्चेन्नाऽऽत्मशब्दात् ।

ईक्षतिशब्दः प्रधाने गौण इति चेन्न । किं कारणम् । आत्मशब्दात् । आत्मशब्दध्र-
णादित्यर्थः । 'सदेव सोम्येदमप्र आसीत्' [बृ० ६ । २ । १] इत्युपक्रम्य 'तदैक्षत'
'तचेजोऽसृजत' [छा० ६ । २ । ३] इति तेजोप्रज्ञाना सृष्टिमुक्तौ तदेव प्रकृतमीक्षितृ । ताव-
त्तृकानि च तेजोप्रज्ञानि परामृश्याऽऽह—'सेय-देवतैक्षत हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता
बनेन जीविनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति' [छा० ६ । ३ । २] । तत्र
यदि प्रधानमेवेति श्रुतिरिति गुणवृत्त्या कल्प्येत । तदेव प्रकृतत्वात् । 'सेय देवतेति' परावृ-
श्येत । तदा देवतात्मान जीवमात्मशब्देनाभिदध्यात् । जीने हि नाम चेतनः शरीरा-
ध्यक्षः । स कथमचेतनस्य प्रधानस्याऽऽत्मा भवितुमर्हति । आत्मा हि नाम स्वरूपम् ।
ब्रह्मणि तु जीवविषय आत्मशब्द उपपद्यते 'अथमात्मा ब्रह्म' [बृ० २ । ५ । १९] इति
श्रुतेः ।

नाऽऽत्मता ब्रह्मणोऽन्यत्र ब्रह्मता नाऽऽत्मनोऽन्यत' ।

सामानाधिकरण्यं च नीलोत्पलविलक्षणम्' ॥

इति वचनाच्च । तस्मान्न गौणमीक्षितृत्व प्रमानस्य संभवतीति सिद्धम् ॥ ६ ॥

ननु यथेक एव ज्योति शब्द क्रतुबलननिपयस्तथैक एवाऽऽत्मशब्दोऽपि नानार्थक-
तया ममाऽऽत्मा भद्रेसेन इति बहुपचारेण वा प्रधाने वर्तताम् । आत्मशब्दादीक्षतेरगौणत्वं
तत्राऽऽह—

तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् ॥ ७ ॥

न प्रधानमात्मशब्दाध्यम् । कुत । तन्निष्ठस्य श्वेतकेतोर्धेतनस्य मोक्षयितव्यस्य 'स
आमा' [छा० ६ । १६ । ३] इति प्रकृत 'स य एषोऽग्निमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सर्वं

स आत्मा-तत्त्वमसि श्वेतकेतो' [छा० ६।८।७] इति सदगिमानमादाय मोक्षोपदेशात् । न हि चेतनस्याचेतनतादात्म्यं वास्तावं संभवतीति तादात्म्यशास्त्रमप्रमाणं स्यात् । तस्माच्चेतनविषय एवाऽऽत्मशब्दः ॥ ७ ॥

ननु गुणवृत्त्याऽऽत्मशब्दः प्रधानस्य वाचकस्तथा च स्थूलरूपतीन्यायेन प्रधानतादात्म्योपदेशद्वारेण मुख्यात्मतादात्म्योपदेशोऽयमस्तु तत्राऽऽह—

हेपत्यावचनाच्च ॥ ८ ॥

यदि प्रधानतादात्म्योपदेशोऽयं तदा मुख्यतादात्म्योपदेशानन्तरं तस्य हेयत्वं ब्रूयात् । यथाऽरुधती दिदर्शयिषुस्तत्सनीपवर्तिनीं स्थूलतारां प्रथममरुधतीति ग्राहयित्वा तां प्रत्याख्याय पश्चादरुधतीमेव ग्राहयति तद्वन्नायमात्मेति प्रधानं प्रत्याख्याय पश्चादात्मतादात्म्यमुपदिश्यात् । नैवमवोचत् । चशब्दः प्रतिज्ञाविरोधप्रदर्शनार्थः । सत्यपि हेयत्ववचने प्रतिज्ञाविरोधः प्रसज्येत । कारणविज्ञानाद्धि सर्वं विज्ञातामिति प्रतिज्ञातम् । ' उत तमादेशमप्राक्ष्यो येनाश्रुतं श्रुतं भवति ' [छा० ६।१।२] इत्यादि । ' कथं नु भगवः स आदेशो भवति ' इति । ' यथा सौम्यैकेन मृत्पिण्डेन विज्ञातेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम् ' [छा० ६।१।२] ' एवं सौम्य स आदेशो भवति ' [छा० ६।१।६] इति वाक्योपक्रमे कारणविज्ञानेन सर्वविज्ञानात् । न च सच्छब्दवाच्ये प्रभवे ज्ञाते भोग्यवर्गज्ञानेऽपि भोक्तृवर्गज्ञानं स संभवति । अप्रधानविकारत्वाद्भोक्तृवर्गस्य । न च सच्छब्दवाच्ये ब्रह्मणि ज्ञाते तदविकारस्य भोग्यवर्गस्य ज्ञानं कथं स्यादिति वाच्यम् । तस्य तद्विवर्तत्वात् । तस्मान्न प्रधानं सच्छब्दवाच्यम् ॥ ८ ॥

इतश्च न सच्छब्दवाच्यं प्रधानम्—

स्वाप्ययात् ॥ ९ ॥

स्वस्मिन्नप्ययः स्वाप्ययः । अप्ययो लपं इत्यर्थः । सच्छब्दवाच्यं कारणं प्रकृत्य श्रूयते— ' यत्रैतत्पुरुषः स्वपिति नाम-सत्ता सौम्य तदा संपन्नो भवति स्वमयीतो भवति तस्मादेतं स्वपितीत्याचक्षते स्वं ह्यपीतो भवति ' [छा० ६।८।१] इति । स्वशब्देन प्रकृतसच्छब्दवाच्य आत्मा निर्दिश्यते । तमयीतो गवत्पपिगतो भवति । अपिपूर्वस्यैतेर्ल्यार्थत्वं प्रसिद्धम् । प्रभवान्यथाधिरुत्पत्तिप्रलययोः प्रयोगदर्शनात् । इन्द्रियजन्यज्ञानावस्था जाग्रत् । तद्विशिष्टो जीवो जाग्रत्स्थित्युच्यते । यदा घटादिविषयाबध्निन्नचैतन्यमन्तःकरणवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यमन्तःकरणवच्छिन्नचैतन्यं चैर्जा भवति तदाऽयं घट इति ज्ञानमुपपद्यते तासां वृत्तानां सादित्वात्तदवच्छिन्नं ज्ञानमपि सादीत्युच्यते । पर्वतो वह्निमानिति ज्ञानं तु पर्वतस्यै ह्यपरोक्षम् । प्रमातृप्रमाणाविषयचैतन्यानामभेदात् । वह्नपदं तु परोक्षम् । तत्रान्तःकरणवृत्तिसंख्याभावात् । अत एवानुभवो वह्निमनुमिनोमि- पर्वतं

पश्यामीति । इन्द्रियानन्धविषयगोचरापरोक्षान्तःकरणवृत्त्यवस्था—स्वप्नावस्था । जाग्रदवस्था-
व्यावृत्त्यर्थमिन्द्रियाजन्व्येति । अत्रियावृत्तिमया मुमुक्षावृत्तिव्याप्तिशरणायान्त करणेति । अत्रि-
धावृत्त्यवस्था मुमुक्षुः । तस्यामवस्थायामुपाधिकृतविशेषाभावाज्जात्र । स्वात्मनि प्रलीनो भवति ।
श्रुत्वन्तरं च—‘ प्राज्ञेनाऽऽमना सपरिध्यक्तो न बाह्य किंचन वेद नाऽऽन्तरम् ’ [वृ० ४।
३।२१] इति । यदि प्रधानमेव स्वप्नन्देनोच्येत । चेतनोऽचेतनमप्येतीति विरहमपचेत ।
अतो यस्मिन्नप्ययः सर्वेषां चेतनानां तच्चेतनं सच्छब्दवाच्यं जगत् कारणम् ॥ ९ ॥

किं च—

गतिसामान्यात् ॥ १० ॥

यदि तार्किकसमय इव वेदान्तेषु भिन्ना कारणवगतिरभविष्यत्कचिद्ब्रह्म जगत्कारण
काचित्प्रधानं काचिदन्यदेवेति । तर्हि कदाचिप्रधानकारणवादानुरोवेनापीक्षत्यादिश्रवणमक-
ल्पयिष्यत् । न त्वेतदस्ति । समानैव हि सर्वेषु वेदान्तेषु चेतनकारणतावगतिः । न काचि-
दपि विरुद्धोपलभ्यते ‘ तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशाः समूतः ’ [तै० २।१]
इति । ‘ आत्मत एवेद सर्वम् ’ [छा० ७।२६।१] इति । ‘ आत्मन एव प्राणो
जायते ’ [प्रश्नो० ३।३] इति । आत्मन एव जगत्कारणत्व दर्शयन्ति सर्वे वेदान्ताः ।
आत्मशब्दश्चेतनवचनः । अतो गतिसामान्यात्सर्वज्ञ ब्रह्म जगत्कारणम् ॥ १० ॥

इतश्च ब्रह्म जगत्कारणम्—

श्रुतत्वाच्च ॥ ११ ॥ (५)

स्वशब्देनैव च सर्वज्ञ ईश्वरो जगत्कारणमिति श्रूयते । श्वेताश्वतराणां मन्त्रोपनिषदि
सर्वज्ञमीश्वरं प्रकृत्य ‘ स कारणं करणाधिपाधिपो न चास्य कश्चिज्जनिता न त्वाधिपः ’
[श्वे० ९।९] इति । तस्मात्सर्वज्ञं ब्रह्म जगत् कारणं नाचेतनं प्रधानमन्यद्वेति
सिद्धम् । यत्—‘ ईक्षतेर्नोशब्दम् । ’ [ब्र० सू० १।१।५] ब्रह्मणः सर्वशास्त्र-
स्वशब्दप्रशुचिनिमित्तककलशुणपूर्तिसिद्धये वाच्यवृत्त्या दृष्टानशास्त्रनिपयता समन्वयाधिक-
रणे दर्शिता । तद्ब्रह्मणः सर्वशब्दवाच्यत्वमिहाऽऽक्षिप्य समर्थ्यते । ‘ यतो वाचो निनर्तन्ते ’
[तै० २।४।१] इत्यादियुक्तिभिर्ब्रह्मणो वाच्यत्वनिषेधान्न तत्र समन्वय इति प्राप्ते
सिद्धान्तः—ब्रह्म, अशब्दं न । ईक्षते । ‘ परात्परं पुरिशयं पुरपभीक्षते ’ [प्रश्नो० ५।
५] इति प्रश्नोपनिषदि ब्रह्मण ईक्ष्यत्व श्रुतम् । ईक्षणं चोपनिषदस्य वचनमूलकमेव तच्च
वाच्यत्वं भिन्ना न समवति । न च लक्षणया निर्वाहः । वाच्यसम्बन्धप्रतीतिमूलभूतवृत्त्यन्त-
रावोगात् । तस्मात्परिशेषाच्छेरेव । एवमधिकरणसूत्रानुसारेण नैतणसूत्राप्यपि केन-
चिद्भारण्यातानि तत्र । तेनैवेत्ताधिकरणान्तरेण निरोधात् । तथा हि—‘ तथाऽन्यप्र-
तिषेधात् ’ [ब्र० सू० ३।२।३६] इत्यत्र ध्येयं ब्रह्मैव नान्यदिति तेन निर्णीतम् ।

तेनोपासनाविधिषु प्रविष्टानां ब्रह्मादिशब्दानां तद्वाचकत्वं नैयर्थ्यसिद्धम् । अत एव हि केनोपनिषदि ' यन्मनसा न मनुते ' [के० ५] इति मन्त्रस्य संनिधावान्नायमानं ' यद्वाचाऽनाभ्युदितं येन चागम्युद्यते तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ' [के० ४] इति मन्त्रान्तरं ब्रह्मणो वाच्यत्वं प्रतिक्षिपति । उपास्यसमर्पकपदवाच्यत्वं उपास्यत्वापत्तिः । न चोपास्यसमर्पकपदवाच्यत्वेऽपि सृष्ट्यादिवाक्यस्थपदवाच्यता समवन्त्येवेति वाच्यम् । तन्मते सृष्ट्यादिवाक्यानामन्युपासनापरत्वात् ' आप्यानाय प्रयोजनाभावात् ' [ब्र० सू० ३ । ३ । १४] इत्याधिकरणे तेन तथैव सिद्धान्तितत्वात् । तथा च तन्मतं निष्क्रम्यमाणमित्यं पर्यवस्यति । बाह्मनसार्तातमुपासनानन्तरमुच्यमानं साक्षात्कारस्यैव नियमभूतं परं ब्रह्म । ' तदेव त्वं विद्धि ' इत्यादिभिर्येचनैर्लक्षणया प्रतिपाद्यम् । तस्य प्रतिविम्बविरोपस्तु जीववदनादिः कर्त्तोपास्यथ । स एव सृष्ट्यादिश्रुतिभिस्तदनुसारिपुराणादिभिश्च शक्या प्रतिपादित इति । ' यतो वाचो निर्वर्तन्ते ' [तै० २ । ४ । १] इत्यादिबहुश्रुतिविरोधान्न वाच्यत्वं परब्रह्मण इति दिक् ॥ ११ ॥ (९)

' जन्माद्यस्य यतः ' इत्यारभ्य ' श्रुतत्वाच्च ' इत्येवमन्तैः सूत्रैर्यानुदाहृतानि वेदान्तवाक्यानि तेषा सर्वज्ञः सर्वशक्तिरीश्वरो जगतो जन्मस्थितिलयकारणमित्येतस्यार्थस्य प्रतिपादकत्वं प्रतिपादितम् । तदेकमपि ब्रह्मोपश्रितोपाधिसंबन्धं निरस्तोपाधिसंबन्धं चोपास्यत्वेन ज्ञेयत्वेन च वेदान्तेषूपदिश्यत इति प्रदर्शयितुं परो ग्रन्थ आरभ्यते—

आनन्दमयोऽभ्यासात् ॥ १२ ॥

तैत्तिरीयेक ' अन्नमयं ' ' प्राणमयं ' मनोमयं ' ' विज्ञानमयं ' [तै० २ । १ । १] चानुक्रम्याऽऽम्नायते—' तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयादन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमयः ' [तै० २ । ५] इति । तत्र देहप्राणमनोबुद्धिचानन्दरूपा अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमयसंज्ञकाः पञ्च पदार्थाः क्रमेणैकैकस्मादान्तराः पठिताः । तत्र सर्वान्तर आनन्दमयः संसारी परमात्मा वेति संज्ञायः । संसारीति प्राप्तम् । आनन्दस्य विकार आनन्दमय इति व्युत्पत्तेः संसारिणि सभवात् । अविच्छेते तु परमात्मन्पत्तौ न संभवति । किं च ' तस्य प्रियमेव शिरः । मोदो दक्षिणः पक्षः । प्रमोद उत्तरः पक्षः । आनन्द आत्मा । ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा ' [तै० २ । ९ । १] इत्यानन्दमयस्य पञ्चावयवा उच्यन्ते । अभीष्टविषयदर्शनजन्यं सुखं प्रियम् । तद्ब्रह्मजन्यं सुखं मोदः । तद्भोगजन्यं सुखं मनोदः । सुसुखावहानोपहितं सुखसापान्यमानन्दः । निरुपाधिकं सुखं ब्रह्म । प्रियादीनां पञ्चावयवानां शिरः आदिरूपत्वं प्रतिपत्तिसौकर्याय कल्प्यते । प्रियाद्यवयवयोगच्छारीरत्वध्वननाच्च संसार्योऽऽनन्दमय इत्येवं प्राप्ते भ्रूमः—आनन्दमयः परमात्मा । कुतः । अभ्यासात् । आनन्दमयं प्रस्तुत्य ' रतो वै सः ' । [तै० २ । ७] इति तस्यैव रतत्वमुच्यते । ' रतश्च ह्येगार्यं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति । को ह्येगार्यात् । कः प्राण्यात् । यदेव आकाश आनन्दो न स्यात् ' [तै० २ । ७]

‘सोऽऽनन्दस्य मीमांसा भवति’ [तै० २ । ८] ‘एष होवाऽऽनन्दयाति’ [तै० २ । ७] इत्यादिनाऽऽनन्दोऽभ्यस्यते । अभ्यासश्च तात्पर्यवृद्धिम् । तात्पर्यं च वेदान्तानां ब्रह्मण्येवैवोचाम । किं च ‘सयं ज्ञानमन्तं ब्रह्म [तै० २ । १] इति ब्रह्मोपक्रमत्—‘इदं सर्वमसृजत’ [वृ० १ । २ । ९] इत्यादिम्यथाऽऽनन्दमयः परमात्मा । अन्नमयादिकोशानां प्रहणं शाखाचन्द्रन्यायेन ब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थम् । ‘इदं सर्वमसृजत’ इत्यस्यायमर्थः—सांल्यास्तु क्षीरदधिन्यायेन सत्त्वरजस्तमोगुणात्मकं प्रधानमेव महदहंकारादिजगदाकारेण परिणमत इति वर्णयन्ति । नैमापिकादयस्तु मृद्गटादिन्यायेन परमाणुभिः पृथिव्यादिकं जगदारभ्यते तत्रेश्वरो निमिचमियाहुः । वेदान्तास्तु रज्जुसर्प-न्यायेन सर्वजगत्कल्पनाधिष्ठानभूतं यदखण्डंकरस ब्रह्म तदेव मायावशादाकाशादि-जगदाकारेण विवर्तत इति वर्णयन्ति । माया तु ब्रह्मरातिः । तथा श्वेताश्वतरा आमनन्ति ‘मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्’ [श्वे० ४ । १०] इति । ब्रह्मणः शक्तिमत्त्वं च तत्रैवाऽऽप्नातम् । ‘ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन्देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्नि-गूढाम्’ [श्वे० १ । ३] इति । तस्याः शक्तिर्मिथ्या च ‘मायामात्रमिदं द्वैतमद्वैतं परमार्थतः’ । [गौ० का० १।१।७] इत्यादिश्रुत्यन्तरेणावसीयते । न खलु शक्तिः क्वचिदपि स्वाश्रयमुल्लङ्घ्य स्वतन्त्राऽवतिष्ठते । अतः शक्तिरूपाया प्रकृतेर्पदेव प्रकृतित्वं तदेव ब्रह्मणः शक्तिमतः प्रकृतित्वम् । योऽय प्रकृतिरूपः परमात्मा माया महेश्वरोऽन्यत्र श्रुतः सोऽयमत्राऽऽनन्द इति पश्यन्तेन निर्दिश्यते । ‘तस्माद्वा एतस्मात्’ इतिपदद्वय-सामानाधिकरण्येन प्रत्यग्ब्रह्मणोस्तादात्म्यमुच्यते । तदुक्तं ‘नाऽऽमता ब्रह्मणोऽन्यत्र ब्रह्मता नाऽऽननोऽन्यतः । सामानाधिकरण्यं हि नीलोत्पलविलक्षणम् । इति । तस्मान्मायोपाधि-कादात्मनो महदादिकं जगत्कामसंकल्पाभ्यां जायतं । तत्र जगति जडत्वादिर्मायाशो ह्यस्ति भाति प्रियं चेति ब्रह्माशब्दभावानुगतौ । मायानिशिष्टस्य ब्रह्मणो महदादिकं स्वस्वामीले-वंविधेच्छा कामः । आकाशो निष्पद्यतामिलवंविधा भावना सकल्पः । एतौ मायावृत्तिरूपौ वागसंकल्पौ । तदवृत्त्यवच्छिन्नः परमात्मा सत्यकामः सत्यसंकल्प इत्युच्यते । एवं सत्युच-रोत्तरपदार्थान्यथा यथाऽस्ती संकल्पयति तथा तथा ते सर्वे महदादय उत्पद्यन्ते । उत्प-न्नेषु तेषु सर्वेषु सोपाधिकस्य निरुपाधिकस्य च ब्रह्मणोऽनुगतिरस्ति ।

‘एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा ।

कर्माध्यक्षः सर्वभूताविवासः साक्षी चैता केवले निर्गुणश्च’ [श्वे० ६ । ११] इति ध्येनः ।

एतादन्तः परमात्माऽऽनन्दमयः । तथा च भाष्यम् । ‘यथाऽऽनन्दतीनिर्दर्शने ब्रह्मी-ध्वपि तारास्त्वमुखास्त्वन्धतीषु दर्शितासु याऽऽत्मा+ प्रदर्शयते तां मुखैवारूपतीं मनस्ये-

वमिहाप्मानन्दमयस्य सर्वान्तरत्वात्पुन्यमात्मत्वमिति । तस्य प्रियाद्यययना अपि विषयदर्श-
नाद्युपाधिकृता जीयसम्बन्धिनोऽपि तदधीनत्वात्तदवयवत्वेनोपचर्यन्ते । तमेवाऽऽनन्दमय पर-
मात्माननुपासीनो जीवोऽनमयादिकोशाप्योसरहितो ब्रह्मपुच्छ निरुपाधिक ब्रह्मैवाऽऽमोति ।
तस्मादानन्दमयः परमात्मेति सिद्धम् । ननु परमात्मन आनन्दमयत्वे ' अन्नमयप्राणमयम-
नोमयविज्ञानमयानन्दमया मे श्रुष्यन्ता ओतिरह निरजा रिपाप्मा भूयासम् ' [म० ना०
२० । १५] इति शुद्धिप्रार्थना व्यर्था स्यात् । अतोऽयमानन्दमयो जीव एव न परमा
त्मेति चेन्न । तस्य नित्यशुद्धस्य पूर्णस्य परमात्मनो दर्शने व्यवधायकाज्ञानरूपमलनिवृत्ति-
रेव शुद्धिः । यथा चन्द्रस्य तिरोधायकघनापगम एव प्रसादस्तद्वत् । सा शुद्धिर्जीवेन तत्त-
त्कोशाप्यासनिवर्तकब्रह्मात्मैक्यज्ञानेन प्राप्यत इति न काऽप्यनुपपत्तिरिति दिक् ॥ १२ ॥

विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात् ॥ १३ ॥

जाऽऽनन्दमयः परमात्मा भवितुमर्हति । आनन्दमय इति मयटो विकारार्थत्वात् ।
अन्नमयादिशब्दवद्विकारनिपय एवाऽऽनन्दमयशब्द इति चेन्न । प्राचुर्यार्थेऽपि मयट् स्मर-
णात् । आनन्दमयचुष्ट्वे च ' स एको मानुष आनन्दः ' [तै० २ । ८ । १] इति
श्रुत्सोचरोत्तरं शतगुण आनन्द इत्युक्त्या ब्रह्मानन्दस्य निरतिशयत्वभ्रमणात् । यस्मात्प्राचु-
र्यार्थे मयट् तस्मादानन्दमयः परमात्मा ॥ १३ ॥

तद्धेतुव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥

पूर्वं ' तत्प्रकृतनचने मयट् ' [पा० सू० ५ । ४ । २१] इतिव्याकरणस्मृत्याऽऽ-
नन्दमयात् साधितम् । इदानीमग्निमवाक्यपर्यालोचनयाऽपि प्राचुर्यार्थे मयडित्युच्यते । तस्य
जीवानन्दस्याऽऽनन्दमयो हेतुरिति श्रुतिर्व्यपदेशति । व्यपदेश कर्तनं तस्मादित्यर्थः ।
' एव श्लेषाऽऽनन्दयाति ' [तै० २ । ७] इति । आनन्दयतीत्यर्थः । यो ह्यन्यानानन्द-
यति स प्रचुरानन्द इति प्रसिद्धम् । यथा लोके योऽन्यानानिकल्पमापादयति स प्रचुरवत
इति गम्यते तद्वदिति । तस्मात्प्राचुर्यार्थेऽपि मयट् । सभवादानन्दमयः परमात्मा ॥ १४ ॥

मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते ।

इतथाऽऽनन्दमयः परमात्मा । यस्मान्त्रवर्णिकमेव ' ब्रह्मनिदाप्नोति परम् ' [तै०
२ । १] इत्युपक्रम्य ' सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ' [तै० २ । १] इत्यस्मिन्मन्त्रे प्रति-
पाद्यते । तदेव ब्रह्म मायया जगत्सृष्ट्वा तदनुप्रविश्य ' सच्च त्यच्चाभवत् ' [तै० २ ।
६] इत्युक्तम् । तदेव गुह्यायामप्रस्थितम् । यस्य विज्ञानाय ' अन्योऽन्तर आत्मा [तै०
२ । ९] इति प्रकान्तम् । तस्मान्त्रवर्णिकमेवेह ब्रह्म गीयते- ' अन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्द-
मय ' इति । मन्त्रब्राह्मणयोरेकार्थत्वात् । वेदो हि मन्त्रब्राह्मणभेदेन द्विविधः । तत्रैव
ब्रह्मरहो ब्राह्मणरूपा । तत्रापि तदेवाऽभ्युक्तेर्युक्त्या ' सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ' इत्यारभ्य

‘ ब्रह्मणा निपथिता ’ इत्यन्तोऽय मन्त्र । अन्यत्सर्वं ब्राह्मणमिति । अन्यथा प्रकृतहाना-
प्रकृतान्यागमो प्रसज्येयात्ताम् । तस्मादानन्दमय परमात्मा ॥ १५ ॥

नेतरोऽनुपपत्तेः ॥ १६ ॥

किंचेतर परमात्मनोऽन्यो जीवो नाऽऽनन्दमय । कुत । ‘ सोऽकामयत बहु स्यां
प्रजायेयेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्या । इदं सर्मममृजत ’ [तै० २ । ६]
इत्यग्निमनाक्पसदर्भप्रतिपाद्यस्यार्थस्यान्यस्मिन्ननुपपत्ते । तत्र प्राक्शरीराद्युपपत्ते ‘ सोऽका-
मयत ’ इत्यभिधानं सर्वविकारसृष्टिश्च परमात्मनोऽन्यत्र नोपपद्यते ॥ १६ ॥

भेदव्यपदेशाच्च ॥ १७ ॥

इतश्च नाऽऽनन्दमयो जीव । कुत । जीवानन्दमयोर्भेदेन व्यपदेशात् । आनन्दमया-
धिकारे ‘ रसो वे स । रसं ह्येयं लब्ध्वाऽऽनन्दो भवति ’ [तै० २ । ७] इति ।
न हि लब्धैव लब्धव्यो भवति । नन्वात्मलाभान् पर विद्यत इति श्रुतेरात्मनोऽन्यो लब्धव्य
एव नास्ति तत्कथं जीवानन्दमयोर्भेदव्यपदेश इति चेन्न । सोपाधिकत्वनिरुपाविकत्वाभ्यां
तयोर्भेदात् । यथा महाकाशाद्दृढाकाशभेदोऽस्ति तद्वत् । ईदृश च जिज्ञानात्परमात्मनोभेद-
माश्रित्य ‘ नेतरोऽनुपपत्ते ’ । ‘ भेदव्यपदेशाच्च ’ इत्युक्तम् ॥ १७ ॥

कामाच्च नानुमानापेक्षा ॥ १८ ॥

किंच । अनुमीयते कार्यद्वारेत्यनुमानं प्रधानं तस्यापेक्षा स्वीकार आनन्दमयत्वेन
कारणत्वेन च न सम्भवति । कुत । कामात् । आनन्दमयाधिकारे ‘ सोऽकामयत
बहु स्यां प्रजायेय ’ [तै० २ । ६] इति कामयितृत्वश्रवणात् । ‘ ईक्षतेर्नाशब्दम् ’
इति निराकृतमपि प्रधानं गतिसामान्यप्रपञ्चनाय पुनर्निराकृतमिति ज्ञेयम् ॥ १८ ॥

अस्मिन्नस्य च तन्नोऽगं शास्ति ॥ १९ ॥ (६) (५)

इतश्च प्रधाने जीवे वा नाऽऽनन्दमयशब्द सम्भवति । यस्मादानन्दमये प्रकृत आत्मनि
प्रतिबुद्धस्य जीवस्य तथैव शास्ति शास्त्रम् । तदात्मना योगस्तद्योगस्त तथोक्तम् ।
तद्भावापत्तिमित्यर्थः । ‘ यथा ह्येवैय एतस्मिन्नस्येऽनाम्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभय प्रतिष्ठा
मिन्दते । अथ सोऽभय गतो भवति ’ [तै० २ । ७] इत्यस्यार्थः — एष जिज्ञासुरेतस्मि
न्ब्रह्मणमय यथा भवति तथा गुरुरास्त्रविश्वसोनेत्यर्थः । प्रतिष्ठा तादात्म्येनावस्थितिं यदा
लभते । अथ तदानीं स निदानमय जन्ममरणादिमयरहित मोक्ष गत प्राप्तो भवति ।
पुनराद्येन च लभिलभ्यो व्याख्यते । अस्मिन्नेवं विद्वत्प्रसिद्धिं हिशब्दो योतयति ।
तद्भस्य मिशिनष्टे अदृश्यम् । इद्वैरगम्यत्वात् । अनन्मयमत्मीय छिन्न तद्रहितमनाम्यम-
नुमानेनान्यगाम्यमित्यर्थः । हेतुदृश तत्रर्जितमिति श्रुत्यन्तरात् । नि शेषेण वक्तुं शक्यं निरुक्त
तद्विपरिणमनिरुक्तम् । ‘ यतो वाचो निरर्तन्ते ’ [तै० २ । ४] इतिश्रुते । निलयन-

माधारस्तद्रहितम् । ' स भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठितः स्वे महिम्नि ' [छा० ७ । २४ । १] इतिश्रुतेरिति । एतस्मिन्नानन्दमये भेदबुद्धौ दोषमाह— ' यदा होयैव एतस्मिन्नुरमन्तर कुल्ले । अथ तस्य भय भवति ' [तै० २ । ७] [उच्छब्दोऽप्युर्थे । अरशब्दोऽल्पार्थे । अन्तरशब्दो भेदे । स्वल्पमपि भेद कुरुत इत्यर्थः । स्पष्टमन्यत् ।] एतच्च परमात्मपरिग्रहे घटते नान्यथा । तस्मादानन्दमयः परमात्मेति सिद्धम् । [भेदवादिमत तु ' ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति ' [वृ० ४ । ४ । ६] ' ब्रह्मनिर्ब्रह्मैव भवति ' [मु० ३ । २ । ९] इत्यादिश्रुतिविरुद्धम् । इदं त्वेकदेशिना मतम् । शक्तेरभगवत्पदैस्वेकदेशिमतेन व्याख्याय पश्चादन्नमयादिवदानन्दमय इत्यस्यापि विकारार्थमयद्ब्रवाहपतितत्वात्प्राचुर्यार्थस्वीकारेऽपि किञ्चिद्दुःखसद्भावप्रतीतिश्च ' आनन्दमयोऽम्यासात् ' [ब्र० सू० १ । १ । १२] इत्यादीनि सूत्राणि ब्रह्मपरत्वेन व्याख्यातानि । तथा हि—

' आनन्दमयोऽम्यासात् ' । ' ब्रह्म पुच्छ प्रतिष्ठा [तै० २ । ९] इत्यत्र यच्छ्रुतं ब्रह्म तत्किमानन्दमयस्याङ्गत्वेन निर्दिश्यते किं वा स्वप्रधानत्वेनेति सशय । ' आनन्दमयस्यायवत्वेनेति तावत्प्राप्त लोके पुच्छशब्दस्यावयववाचित्वेन प्राप्तिसूत्रादिति पूर्वः पक्षः । अत्रोन्यते— ' आनन्दमयोऽम्यासात् ' । आनन्दमयशब्देनाऽऽनन्दमयवाक्यसंबन्धि ' ब्रह्म पुच्छ प्रतिष्ठा ' इत्येतद्गत ब्रह्मपदमुपलक्ष्यते । तद्ब्रह्मपद स्वप्रधानमिति प्रतिष्ठा । कुल । अभ्यासात् । ' असन्नेव स भवति । असन्नहोति वेदं चेत् । अस्ति ब्रह्मेति चेद्देद । सन्तमेन ततो विदुः ' [तै० २ । ६] इत्यादौ ब्रह्मणोऽन्यस्यमानत्वात् । ननु ' तस्य प्रियमेव शिरः । मोदो दक्षिण पक्षः । प्रमोद उत्तरः पक्ष । आनन्द आत्मा । ब्रह्म पुच्छ प्रतिष्ठा ' [तै० २ । ५] इत्यनेन ब्रह्माऽऽनन्दमयस्यायवत्वेन निर्दिश्यते । अन्नमयादीनामिभेद पुच्छ प्रतिष्ठेत्यादिवत् । तत्कथं ब्रह्मणः स्वप्रधानत्वमिति चेत् । उच्यते— लाङ्गूलवाचिनः पुच्छशब्दस्य मुख्यार्थासम्भवे सति पुच्छकपुच्छमिति निर्दिष्टं ब्रह्म तदानन्दमयस् जीवस्य पुच्छमाधारः प्रतिष्ठा परायणम् । तथा च भाष्यम्— कथं पुन स्वप्रधानं सद्ब्रह्माऽऽनन्दमयस्य पुच्छत्वेन निर्दिश्यते ब्रह्म पुच्छ प्रतिष्ठेति । नैप दोष । पुच्छकपुच्छ प्रतिष्ठा परायणमेकजीव लौकिकस्याऽऽनन्दजातस्य नहानन्द इत्येतदनेन विवक्ष्यते नावयवत्वमिति । किं च प्रतिशरीर मियमोदादिभेदादानन्दमयस्यापि भिन्नत्वमस्ति । ब्रह्मणस्तदवयवत्वे भेद स्यात् । तथात्वेऽद्वितीयत्वप्रतिपादकमुतिव्याकोषः स्यात् । किं च सर्वत्राऽऽनन्द एवाभ्यस्यते न त्वानन्दमय । ' यदेव आकाश आनन्दो न स्यात् ' । [तै० २ । ७] ' सैषाऽऽनन्दस्य मीमांसा भवति ' [तै० २ । ८] ' आनन्द ब्रह्मणो विद्वान् ' । [तै० २ । ९] ' आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात् ' [तै० ३ । १] इत्यादिषु । तस्मादानन्दमयशब्दोपलक्षितं ब्रह्म स्वप्रधानं न त्वानन्दमयस्यावयव इति सिद्धम् । ' विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात् ' । पुच्छमित्यवयवशब्दान्न प्रधान-

नत्वं ब्रह्मण इति चेत् । कुतः । प्राचुर्यात् । प्राचुर्यं प्रायपाठः । पूर्वमनयप्रधानप्रयोग-
त्तस्यैव बुद्धौ संनिधानात्पुच्छशब्देन ब्रह्म व्यपदिश्यते । न तु मुख्यं पुच्छमम् । पुच्छशब्दे-
नाऽऽधारलक्षणोपपत्तेरिति । ' तच्छेत्तुव्यपदेशाच्च ' । हेतुत्वेन व्यपदेशो हेतुव्यप-
देशः । तस्य ब्रह्मणो विकारजातं प्रति हेतुत्वेन व्यपदेशादित्यर्थः । ' इदं सर्वमसृजत् ।
यदिदं किं च ' [वृ० १ । २ । ५] इति । न च कारणं ब्रह्म स्वविकारस्याऽऽनन्द-
मयस्य मुख्यया वृत्त्याऽवयवः संमजतीति स्वप्रधानं ब्रह्म पुच्छं ज्ञेयत्वेन विरक्षयत इति
सिद्धम् । ' मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते ' । यत् ' सत्यं ज्ञानम् ' [तै० २ ।
१] इत्यादिमन्त्रवर्णप्रतिपाद्य ब्रह्म तदेव ब्रह्म पुच्छमिति ब्राह्मणे स्वप्रधानत्वेन गीयते ।
मन्त्रब्राह्मणयोरैकार्थ्यात् । ' नेतरोऽनुपपत्तेः ' । ब्रह्म पुच्छं नेतरः । नाऽऽनन्दमयस्या-
वयवः किं तु परं ब्रह्मैव । कुत । अनुपपत्तेः । अप्रिमत्वाक्यप्रतिपाद्यस्य जगत्स्रष्टृत्वस्या-
न्यास्मिन्ननुपपत्तेरित्यर्थः । ' भेदव्यपदेशाच्च ' । इतश्च पुच्छं परं ब्रह्मैव । ' रतो वै
सः । रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति ' [तै० २ । ७] इत्यानन्दमयब्रह्मणो
व्यवहारे भेदेन व्यपदेशादित्यर्थः । ' कामार्थं नानुमानापेक्षा ' । ' अस्मि-
न्नस्य च तद्योगं शास्ति ' । अनयोः पूर्वदेव व्याख्यानम् । तस्माद्ब्रह्म पुच्छमिति
परं ब्रह्म ज्ञेयत्वेन सिद्धम् ॥ १९ ॥ (६)

अन्तरस्तद्धर्मोपदेशात् ॥ २० ॥

छान्दोग्यस्य प्रथमाध्याय उद्गीथोपासनायानुपसर्जनात्सुपास्यान्वभिवाय प्रथानमुपास्य-
मभिधातुमिदमाम्नायते—' अथ य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्यमयः पुरषो दृश्यते हिरण्यमश्रु-
हिरण्यकेरा आग्रणात्तात्सर्व एव सुवर्णः । तस्य यथा कथ्यात् पुण्डरीकमेवमक्षिणी तस्योदिति
नाम स एष सर्वेभ्यः पाप्मन्य उदित उदेति ह वै सर्वेभ्य पाप्मन्यो य एष वेद' [छा० १ ।
६ । ६-७] इत्याद्यधिदैवतम् । अथाध्यात्ममपि ' अथ य एषोऽन्तरक्षिणि पुरुषो
दृश्यते ' [छा० १ । ७ । ५] इत्यादि । तत्र सहायः । किं विद्याकर्मातिशयनशास्त्रातोत्कर्षः
कश्चिज्जीवो देवभावमुपेत्य जगदाधिकार निष्पादयन्नादित्यमण्डले चक्षुषि चोपास्यत्वेन श्रूयते ।
किं वा निवृत्तसिद्धः परमेश्वरः सर्वगतत्वान्मण्डले वर्तते इति तयोः संशयः । तत्र देवता-
त्वेति तावत्प्राप्तम् । कुतः । हिरण्यमश्रुत्वादिशरीरश्रवणात् । जीव एवेति प्राप्ते ब्रूमः ।
आदिवाक्श्रोतुस्त श्रूयमाणः परमेश्वर एव । कुतः । तद्धर्मोपदेशात् । तस्य परमेश्वरस्य
ये धर्मोस्तेषामस्मिन्वाक्य उपदेशात् । तथा—' स एष सर्वेभ्यः पाप्मन्य उदितः '
[छा० १ । ६ । ६-७] इति सर्वोपापराहित्यस्य ' सैवर्कं तसाम तदुक्थ तगज्ञ-
स्तद्ब्रह्म ' [छा० १ । ७ । ५] इत्युक्तसाक्षात्कवादिक्तस्य चेश्वरधर्मोवात् । एतस-
र्वोपापराहियादिक जीवे न सम्भवति । नन्वीश्वरे हिरण्यमश्रुत्वादिरूपव्यग्रण कथमुपपद्येतीति
चेत् । उच्यते—साधकात्प्रहायेश्वरस्यापि मायामयरूपग्रहणमुपपद्यत एव ।

‘ माया ह्येषा मया सृष्टा यन्मां पश्यसि नारद ।

सर्वभूतगुणैर्दुक्तं मेवं त्वं द्रष्टुमर्हसि ’ ॥

इतिस्मरणात् । तथा च भाष्येऽप्युक्तम्—सर्वकारणत्वात् विकारघर्भैरपि कैश्चिद्विशिष्टः परमेश्वर उपास्यत्वेन निर्दिश्यते ‘ सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः ’ [छा० ३ । १४ । २] इत्यादिनेति । यत्र तु निरस्तसर्वविशेषं पारमेश्वरं रूपमुपदिश्यते भवति तत्र शास्त्रम्—‘ अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययम् ’ [क० ३ । १५] इत्यादीति च । स्वमहिमप्रतिष्ठितस्यापि सर्वगतत्वार्सूर्वमण्डलायाधारविशेषोऽप्युपासनार्थमुपपद्यते । तस्मात्परमेश्वर एवाक्ष्यादित्ययोस्तर उपादिश्यते ॥ २० ॥ (६)

भेदव्यपदेशाच्चान्यः ॥ २१ ॥ (७) ।

किंचाऽऽदित्याह्नोरन्तः श्रूयमाण आदित्यशरीराभिमानिजीवादित्यः । कुतः । भेदव्यपदेशात् । ‘ य आदित्ये तिष्ठन्नादित्यादन्तरो यमादित्यो न वेद यस्याऽऽदित्यः शरीरं य आदित्यमन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ’ [बृ० ३ । ७ । ९] इति श्रूयन्तरे भेदव्यपदेशात् । अत्राप्यन्तःशब्दश्रवणेन तत्प्रत्यभिज्ञानात्परमेश्वर एवेहोपदिश्यत इति सिद्धम् । एनेन विमतव्याख्यानं शिवनारायणपरं प्रतिपिद्धं तयोः परमेश्वरावतारत्वात् ॥ २१ ॥ (७) ।

आकाशस्तल्लिङ्गात् ॥ २२ ॥ (८) ।

तत्रैव छान्दोग्ये ‘ हिरण्यवाम्ब्यादुपरि शालावत्येन महर्षिणा सर्वलोकाधारे वस्तुनि ‘ अस्य लोफस्य का गतिः ’ इति पृष्टे प्रवाहणो राजोत्तरमाह । तत्रत्यं वाक्यमेतत् ‘ आकाश इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्त आकाशां प्रत्यस्तं यन्वाकाशो ह्येस्यो ज्यायानाकाशः परायणम् ’ [छा० १ । ९ । १] इति । तत्राऽऽकाशशब्दार्थो विपद्वा ब्रह्मेति संशयः । तत्र भूताकाशमिति तावत्प्राप्तम् । प्रचुरप्रसिद्धेः । सर्वभूतोत्पत्तिहेतुत्वं च विपत् उपाद्यते । ‘ आकाशाद्वायुर्ज्योतिरग्निः ’ [सै० २ । १] इत्यादौ वाय्वादीनां सर्वभूतानां विपत्कार्यत्वश्रवणात् । विशुक्त्वादिभिर्धर्मैराकाशसदृशं ब्रह्मेति ब्रह्मण्याकाशशब्दस्य गौणत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः । आकाशशब्देनात्र ब्रह्मैवोच्यते । कुतः । तल्लिङ्गात् । ‘ सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते ’ इति ब्रह्मलिङ्गदर्शनादित्यर्थः । सर्वाणि ह वा इत्यत्रासक्तुचितसर्वशब्देन विपत्साहितसर्वभूतोत्पत्तिहेतुत्वं गृह्यते । न हि विपत्तो विपदेतुत्वं संभवति । खडिस्तु लौकिकविपत्येवास्तु । श्रौती तु ब्रह्मण्यपि । ‘ आकाशो* वै नाम नामरूपयोर्निर्बहिता ’ [छा० ८ ।

* छान्दोग्यपुस्तकस्योऽर्षकात्रो लिखित एतत्पुस्तके तु—‘ शोह वै नामरूपयोर्नि ।

१४ । १] इतिप्रयोगदर्शनात् । किंचाऽऽकाशादेवेत्येवकारः कारणान्तरं व्युदस्यति । न चैतद्विषयक्षे संभवति । घटादियु विषयद्वयतिरिक्तानां मृदादिकारणानामुपलम्भात् । ब्रह्मपक्षे तु ब्रह्मणः सद्रूपस्य सर्वानन्यतया कारणान्तरव्युदास उपपद्यते । ज्यायस्त्वपरायणत्वे च श्रुत्यन्तरे ब्रह्मणः श्रूयते—‘ज्यायान्शृषिव्या ज्यायानन्तरिक्षाज्यायान्दिवो ज्यायानेभ्यो लोकैभ्यः’ [छा० ३ । १४ । ३] इति । तथा परायणत्वमपि परमात्मन्ये-
 वोपपन्नतरम् । तथा च श्रुतिः ‘विज्ञानमानन्द ब्रह्म रातेर्दत्तुः परायणम्’ [वृ० ३ । ९ । २८] इति । कर्मफलं दातुं समर्थमित्यर्थः । अत एवाऽऽकाशापर्यायवाचिनां शब्दानामपि ब्रह्मण्येव श्रुतिप्रयोगो दृश्यते । ‘ऋचो अक्षरे परमे व्योमन्’ [ऋ० सं० १ । १६४ । ३९] ‘सैषा भार्गवी वारुणी विशा । परमे व्योमन्प्रतिष्ठिता’ [तै० ३ । ६ । १] ‘क ब्रह्म’ [छा० ४ । १० । ५] ‘खं ब्रह्म’ [वृ० ५ । १ । १] इत्यादौ । वाक्योपक्रमे वर्तमानस्याऽऽकाशाशब्दस्य वाक्यशेषवशाद्युक्तं ब्रह्मविषयत्वावधारणा । तस्मादाकाशाशब्दवाच्यं ब्रह्मेति सिद्धम् ॥ २२ ॥ (८)

अत एव प्राणः ॥ २३ ॥ (९) ।

आकाशवाक्यादुत्तरस्मिन्वाक्ये प्रस्तावनात्तः सामभारास्य देवतायां प्रस्तोत्रा पृथग्या-
 मुपस्तिरुत्तरं ददौ । तत्रत्यं वाक्यमेतत् ‘प्राण इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि
 भूतानि प्राणमेवाभिसविशन्ति प्राणमभ्युज्जिहते सैषा देवता प्रस्तावमन्वापत्ता’ (छा०
 १ । ११ । ५) इति । तत्र प्राणशब्दः शरीरान्तःसंस्कारिणस्तुवाची भवेत् । सर्वभूतल-
 यस्य तत्र सुसंपादत्वात् । ‘यदा वै पुरुषः स्वपिति प्राणं तर्हि वाऋगप्येति प्राणं चक्षुः
 प्राणं श्रौत्रं प्राणं मनः स यदा प्रबुध्यते प्राणादेवाधिपुनर्जायन्ते’ (श० प० ब्रा०
 १० । ३ । ३ । ९) इति । सुपुत्री भूतसाराणामिन्द्रियाणां प्राणे प्रविलम्बादिति प्राणै
 ब्रूमः । इन्द्रियमात्रलयपरत्वे ह्यायमाने सर्वाणि ह वा इत्यसौ सर्वशब्दः संकुचितः स्यात् ।
 आकाशाशब्दवत् । प्राणशब्दोऽपि श्रौतरूढेवकाराण्य्या ब्रह्मवाचकः । अस्ति हि प्राणश-
 ब्दस्य ब्रह्मणि श्रौते ऋतिः । ‘प्राणस्य प्राणम्’ (वृ० ४ । ४ । १८) इत्यत्र ब्रह्म-
 विवक्षया प्राणशब्दस्य द्वितीयस्य प्रयोगात् । तदुक्तं भाष्यकृद्धि—यथा पितुः पितेति
 प्रयोगेऽप्यः पिता पृथानिर्दिष्टेऽप्यः प्रथमानिर्दिष्टः पितुः पितेति गम्यते तद्वदप्राणस्य
 प्राणमिति शब्दोद्देशप्रसिद्धाप्राणादन्यः प्राणस्य प्राणमिति निश्चीकत इति । तस्मा-
 दौधरः प्राण इति सिद्धम् ॥ २३ ॥ (९) ।

ज्योतिश्चरणमभिधानात् ॥ २४ ॥

छान्दोग्यतृतीयाध्याये गायत्रीविद्याया हृदये छिद्रोपासनमभिधायेदमाभ्रायते—‘ध्याय
 यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते-विश्वतः-शृङ्गेषु सर्वतः पृथेव्यनुत्तमेपूतमेषु लोकैश्चिद्विद-वाक

* ऋ० सू० भाष्यानुसार्थं पाठ एतद्विहितपुस्तके तु—गम्येति प्राण चक्षुः प्राणं धोरं ऐति ।

तद्यदिदमस्मिन्नन्तः 'पुरुषे-ज्योतिः' [छा० ३ । १३ । ७] इति । तत्र संशयः—
किमिह ज्योतिःशब्देन कार्यरूपं नेत्रानुग्राहकं तेज उत ब्रह्मेति । कार्यरूपं तेजस्ताव-
त्प्राप्तम् । ब्रह्मणोऽसंनिहतत्वेन वाक्यस्य ब्रह्मपरत्वायोगात् । कार्यरूपतेजःपरत्वं तूपपद्यत
एव । तल्लिङ्गसद्भावात् । ' इदं वाच तद्यदिदमस्मिन्नन्तः पुरुषे ज्योतिः ' [छा० ३ । १३ ।
७] इति जाठरान्यभेदस्तेजोलिङ्गम् । किं च चराचरबीजस्य ब्रह्मणः सर्वात्मकस्य
सौमर्यादा न युक्ता । कार्यस्य तेजसो ध्रुवोपादिमर्यादा तु युक्तेव । प्रसिद्धिवशादपि कार्य-
रूपं ज्योतिरिति प्राप्ते, अत्रोच्यते—असिद्धोऽसंनिधिः । पूर्वं गायत्रीखण्डे ' पादोऽस्य
विश्वान् भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि ' [छा० ३ । १२ । ६] इति चतुष्पदो ब्रह्मणः
प्रकृतत्वात् । तस्य चात्र प्रकृतवाचिना यच्छब्देनानुवर्तमानस्य ब्रह्मण एकांशतया सर्व-
भूतानामभिधानात् । अवशिष्टं पादत्रयोपलक्षितमनन्तस्वरूपं द्योतनात्मकत्वे स्वस्मिन्नव-
तिष्ठते । न च ज्योतिःशब्दस्य ब्रह्मणि वृत्त्यनुपपत्तिः । सर्वजगदद्यमासके ब्रह्मणि तद्दृश्यु-
पपत्तेः । ' तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ' [कठो० ५ । १५]
' * तदेव ज्योतिषां ज्योतिरस्युर्होपासतेऽमृतम् ' [वृ० ४ । ४ । १६] इत्यादि-
श्रुतिस्पध । किं च ' त्रिपादस्यामृतं दिवि ' [छा० ३ । १२ । ६] इत्यनेन मन्त्रेण
यच्चतुष्पदो ब्रह्मणस्त्रिपादमृतसंबन्धिरूपं निर्दिष्टं तदेवेह सुसंबन्धित्वेन निर्दिष्टमिति
प्रत्यभिज्ञायते । तपरित्यज्य ' प्राकृतं ज्योतिरस्युपगच्छतः प्रकृतहानाप्राकृतप्रक्रिये प्रसज्ये-
यातामिति भाष्ये प्रतिपादनात् । यदप्युक्तं सर्वगतस्य ब्रह्मणोः पुमर्यादत्वं नोपपद्यत इति ।
वर्तिमतत् । सर्वगतस्यापि ब्रह्मण उपासनार्थः प्रदेशविशेषपरिग्रहो न विरुध्यते । तस्मा-
ज्ज्योतिर्ब्रह्म ॥ २४ ॥

छन्दोभिधानान्नेति चेन्न तथा चेतोर्प-
णानिगडात्तथाहि दर्शनम् ॥ २५ ॥

ननु ' गायत्री वा इदं सर्वं भूतं यदिदं किं च ' [छा० ३ । १३ । १] इति
गायत्र्याः प्रकृतत्वात्तस्मा एव ' पादोऽस्य सर्वा भूतानि ' [छा० ३ । १२ । ६]
इति भूतपादव्यपदेशो न ब्रह्मण इति चेन्न । गायत्र्यास्यच्छन्दोद्वारेण तन्नते ब्रह्मणि-सर्वा-
त्मकत्वं प्रतिपाद्यते । न ह्यक्षरसंनिवेशमात्राया गायत्र्याः सर्वात्मकत्वं संभवति । तस्माद्गाय-
त्र्यास्यविकारे यदनुगतं जगत्कारणं ब्रह्म तदेव ' गायत्री वा इदं सर्वम् ' [छा०
३ । १३ । १] इत्युच्यते । 'सूरार्थस्त्वैवम्—छन्दोभिधानाद्गायत्र्यास्यच्छन्दस एव पूर्वं
प्रकान्तत्वात् न ब्रह्मणः प्रकृतत्वमिति चेन्न । कुतः । तथा-छन्दोद्वारेण तन्नते ब्रह्मणि चेतो-
र्पस्य चित्तसमाधानस्य निगदादभिधानात् । तन्न दृष्टान्तः । तथा हि दर्शनम् । दृश्यन्

इति दर्शनम् । अयमपि-नातद्वारेण ब्रह्मण उपासन् वृष्टमित्यर्थ । ' एत- ह्येव बह्वृचा
महयुक्ते भीमास्तन् एतमब्राह्मणवर्षेण एत महानते छन्दोगा ' [ऐ० आ० ३ । २ । ३।
१२] इति । तस्माद्ब्रह्म पूर्वास्मिन्वाक्ये प्रकृतम् ॥ २५ ॥

भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवम् ॥ २६ ॥

किंच गायत्रीवाक्ये ब्रह्मैव प्रकृतमित्यभ्युगतव्यमित्येवशब्दार्थ । कुत । भूतादिपाद-
व्यपदेशोपपत्ते । भूतपृथिवीशरीरहृदयश्वेतुष्यति पादव्यपदेशस्य ब्रह्मण्येवोपपत्ते । नहि
ब्रह्मनाश्रितस्य गायत्र्याह्यच्छ दसो भूतादिपादव्यपदेश उपपद्यते । अपि च ब्रह्मनाश्रयणे
गायत्र्या नेयमुक्तव्यपत्ते * ' एतानस्य महिमा ' [अ० ३ । १२ । ६] इति ।
अनया ह्युचा स्वरसेन ब्रह्मैवामिधीयते । ब्रह्मण्येव सर्वात्मके पादोपपत्ते । पुरुषसूक्तेऽपा-
यमुद्ब्रह्मपरतयैव सनात्तापत्ते । एतदर्थप्रतिपादिका स्मृतिश्च— ' विष्टम्याहमिदं कृत्स्नमेता-
शेन स्थितो जगत् ' [म० गी० १० । ४२] इति । तस्माद्गायत्रीवाक्ये ब्रह्मैव प्रकृतं तदेव
ज्योतिर्वाक्यैर्युक्तं धाप्रत्यभिज्ञायत इति सिद्धम् ॥ २६ ॥ (९)

उपदेशभेदाच्चेति चेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधात् ॥ २७ ॥ (१०)

ननु पूर्ववाक्ये ' त्रिपादस्यामृतं दिवि ' [छ० ३ । १२ । ६] इति सप्तम्या
सौनाधारयेन निर्दिश्यते । इह पुन ' अथ यदत् परो दिवो ज्योति ' [छ० ३ । १३ ।
७] इति षड्म्यवधिलेन निर्दिश्यते । एव विभक्तिभेदेनोपदेशभेदाज्ज्योतिर्वाक्ये प्रत्य
भिज्ञानं न सम्भतीति चेन्न । कुत । उभयस्मिन्नप्यविरोधात् । विभक्तिभेदेनोपदेश-
भेदेऽपि प्रत्यभिज्ञानात्-अविरोधादित्यर्थ । प्रधानप्रातिपदिकार्थेन प्रथमिज्ञाया गुणभूत-
विभक्तिनिरोधो न प्रतिवचक इति भावः । तदुक्तं भाष्ये-यथा लोके वृक्षाप्रेणासबद्धोऽपि
श्येन उभयर्थोपदिश्यमानो दृश्यते वृक्षाप्रे श्येनो वृक्षात् परत श्येन इति च । एव च
दिव परमपि सद्ब्रह्म दिवीयुपदिश्यत इति । तस्माद्विभक्तिविरोधेऽपि न प्रत्यभिज्ञाविरोध
स्तस्मात्परमेन ब्रह्म ज्योति शब्दाच्चमिति सिद्धम् ॥ २७ ॥ (१०)

प्राणस्तथानुगमात् ॥ २८ ॥

अस्ति कौपीतकिराह्वण इदं प्रतर्दनारयायिका- ' प्रतर्दने- ह-ये दैवोदासिदि ब्रह्म
प्रिय धामोपजगाम युक्तेन च पीरुणेण च ' [कौपी० ३ । १] इत्याम्नात् । तस्मा
श्रुते ' प्राणोऽस्मि प्रज्ञाया त मामापुरमृतमुपास्व [कौपी० ३ । २] इति प्रतर्दन-
मिदो वक्ति । तथोत्तरं ' अथ एतद् प्राण एव प्रज्ञाभेदं शरीरं परिगृह्णीयात्पयति '

[कौ० ३ । ३] इति । तथा ' न वाचं विविहासीत वक्तारं विद्यात् ' [कौ० ३ । ८] इत्यादि । अन्ते च ' स एष प्राण एव प्रज्ञात्माऽऽनन्दोऽजरोऽमृतः ' [कौ० ३ । ८] इत्यादि । तत्र प्राणशब्देन वायुरभिधीयते इन्द्रो वा जीधो वा परं ब्रह्म वेत्ति संशयः । सन्ति (अस्ति) ह्यत्रामे ऋत्विङ्गदर्शनं संशयोत्थापकम् । ' गामायुरमृतमुपास्व ' इतीन्द्रलिङ्गम् । ' इदं शरीरं परिगृह्णोत्यापयति ' इति प्राणलिङ्गम् । ' न वाचं विविहासीत वक्तारं विद्यात् ' इति जीषलिङ्गम् । ' आनन्दोऽजरोऽमृतः ' इति ब्रह्मलिङ्गम् । अतश्चतुर्विधलिङ्गवशादुपपन्नः संशयः । तत्र प्रसिद्धेः प्राणो वायुरिति पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु । अत्र प्राणशब्दः परब्रह्मपर एव । कुतः । तथाऽनुगमात् । तथा ब्रह्मत्वेनानुगमादवगमादित्यर्थः । अस्मिन्प्रकरणे उपक्रमादिलिङ्गतात्पर्यपर्यालोचनयाऽऽनन्दाजरामृतप्रज्ञादीनां परमात्मधर्माणामनुगमात् । तथा हि उपक्रमे तावद्दूरं वृणीष्वेतान्द्रेणोक्तः प्रतर्दनः ' त्वमेव मे वरं वृणीष्व यं त्वं मनुष्याय हिततमं मन्यसे ' [कौ० ३ । १] इति हिततमत्वमेकं लिङ्गम् । प्रज्ञात्मात्वं द्वितीयम् । न ह्यचेतनस्य वायोस्तत्संभवति । ' न साधुना कर्मणा भूयान्भवति । न वाऽसाधुना कनीयान्नेष ह्येव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य-उत्तिनीपत एष एवासाधु कर्म कारयति तं यमघो निनीपते ' [कौ० ३ । १] इति सर्वकर्मकारपितृत्वं तृतीयम् । ' स यो मा विजानीषान्नास्य केन चन कर्मणा लोको भीयते न मातृवधेन न पितृवधेन [कौ० ३ । २] इति ब्रह्मज्ञानमात्रेण महापातकाद्यलोपोऽपरं लिङ्गम् । एवमन्यान्पि लिङ्गान्पुदाहर्तव्यानि । एतद्विद्वज्जातं ब्रह्मण्येवोपपद्यते न प्राणेन्द्रजीवेशु । तस्मात्प्राणो ब्रह्म ॥ २८ ॥

न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेदध्यात्मसंबन्धभूमा ह्यस्मिन् ॥ २९ ॥

ननु नात्र ब्रह्म प्राणशब्दवाच्यम् । कुतः । वक्तुरात्मोपदेशात् । वक्ता हीन्द्रो नाम देवताविशेषः स्वमात्मानं प्रतर्दनायाऽऽचक्षते ' ममेव विजानीहि ' इत्युपक्रम्य प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा' इति वक्तुरिन्द्रस्याऽऽत्मत्वेन प्राणोपदेशादिन्द्र एव प्राणशब्देनोच्यते इति चेत् । अत्राभिधीयते । अध्यात्मसंबन्धभूमा ह्यस्मिन् । हि यस्मादस्मिन्नध्यायेऽध्यात्मसंबन्धस्य परमात्मसंबन्धस्य भूमा बाहुल्यं विद्यत इत्यर्थः । तथाहि—उपक्रमे तावत् ' यत्र मनुष्याय हिततमं मन्यसे इति हिततमतयोपासनं प्रारब्धम् । तत्राथपरमात्मविषयम् । तदुपासनस्यैव मोक्षसाधनत्वेन हिततमत्वात् । ' तद्यथा रथस्यारथे नेमिरर्पितो नाभाधरा अर्पिता एवमेवेता मूलमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः प्रज्ञामात्राः प्राणेऽर्पिताः । स एष प्राण एव प्रज्ञात्माऽऽनन्दोऽजरोऽमृतः ' [कौ० ३ । ८] इति विषयेन्द्रियव्यवहारैरस्मिन्भूतस्य विषयेन्द्रियाश्रयस्य परमात्मनः संबन्धस्य बाहुल्यत्परमात्मोपदेश एवायं न देवतात्मोपदेशः ॥ २९ ॥

नन्वेवं सति कथमिन्द्रेण प्रतर्दने प्रति ' मामेव विजानीहि ' इत्युक्तं तत्राऽऽह—

शास्त्रदृष्ट्या रूपदेशो वामदेववत् ॥ ३० ॥

इन्द्रस्य ' मामेव विजानीहि ' इत्युपदेश शास्त्रदृष्ट्या नेतव्य । ' अहमेव परं ब्रह्म ' इति शास्त्रदृष्ट्या स्वानुभवेन च परयत्नेवमुक्तवान् ' मामेव विजानीहि ' इति । अत्र दृष्टान्तः । वामदेववत् । यथा वामदेव, शास्त्रदृष्ट्या ' अहमनुरभव-सूर्यश्च ' [बृ० १ । ४ । १०] इत्याह तद्वत् । यत्तु परेणोक्तम्—अन्तर्यामिदृष्ट्या वामदेवोऽहं मनुरभव सूर्यश्चेति प्रायुक्तं न लभेदाभिप्रायेण तथेहापीति । तन्न । दृष्टान्तासिद्धेः । नहि मम वामदेवस्यान्तर्यामी स एव मन्वाद्यन्तर्यामीति वाक्यार्थः समवयवभवदिति प्रयोगापत्तेः । किं च शास्त्रदृष्ट्या रूपदेश इति सूत्र जीवब्रह्मणोरभेदमाह बाधकाभावात् । लाघवसहकृता अभेदसाधिकाः श्रुतयः स्मृतयश्च सहस्रशः सन्ति तासां व्याकोपाच्च ॥ ३० ॥

जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेन्नोपासात्रैवि-
ध्यादाभितत्वादिह तद्योगात् ॥ ३१ ॥ (११)

यद्यप्यहमसंबन्धब्रह्मत्वं माऽस्त्विन्द्रपरम् । तथाऽपि न ब्रह्मपरम् । जीवमुख्यप्राणयो-
र्लिङ्गात् । जीवस्य तावदस्मिन्वाक्ये विस्पष्ट लिङ्गमेतत् । ' न वाच विजिज्ञासीत वकारं
त्रिंशत् ' इत्यादि । वक्तृवादेर्जीवधर्मत्वात् । तथा मुख्यप्राणलिङ्गमपि । ' अथ-खलु
प्राण एव प्रज्ञाभेदं शरीरं परिगृह्णोत्यापयति ' इति । शरीरधारणस्य मुख्यप्राणधर्मत्वात् ।
प्राणसनादे वागादीन्प्राणान्प्रकृत्य ' तान्वरिष्टः प्राण उवाच मा मोहमापचथाहमेनैतत्पञ्च-
धाऽऽमान प्रविभज्यैतद्वाणमवष्टभ्य विचारयामि ' [प्र० २ । ३] इतिश्रवणात् ।
जीवमुख्यप्राणपरिग्रहे च प्राणप्रज्ञात्मनो, सह वृत्तित्वेनाभेदनिर्देशः स्वरूपेण च भेदनिर्देश
उपपद्यते ' यो वै प्राण, सा प्रज्ञा गा वै प्रज्ञा स प्राणः सह द्वेतावस्मिन्शरीरे वसतः
सहो कामतः ' [कौ० ३ । ३] इति । तस्मान्न ब्रह्म प्राणशब्दवाच्यमिति चेत् ।
अत्रोत्पत्ते—नाप पञ्च, सम्याजीवो मुख्यप्राणो वेति । कुतः । उपासात्रैविध्यात् ।
उपासन्त्रैविध्यप्राणोत्पत्तेः । न होकारस्मिन्वाक्ये उपासात्रैविध्यमनुपगन्तुं युक्तम् ।
उत्क्रामोपसंहाराभ्या-हि-व कथैकत्वमत्रगम्यते । ' मामेव विजानीहि ' इत्युक्तम् ' प्राणोऽस्मि
प्रज्ञा मा तं माम्, पुमृत्तमुपासस्व ' इत्युक्ताऽन्ते ' स एव प्राण एव प्रज्ञात्माऽऽनन्दोऽजरोऽ-
मृतः ' इत्येकत्वात्पुनरुपासोपसंहारी दृश्येते । तस्मादुपनमोपसंहारयोरैकत्वात्पुनरुपासोपसंहार-
मश्रयितुम् । न च ब्रह्मलिङ्गमप्यस्त्वेन नेतुं शक्यम् । दसाना भूतनाशना ब्रह्मण्याश्रित-
त्वात् । इहास्मिन्वाक्ये नस्य ब्रह्मलिङ्गमप्येव योऽस्मत्क्रादिव्यर्थः । यत्तु मुख्यप्राणलिङ्गं दर्शि-
तम्—' इदं शरीरं परिगृह्णोत्यापयति ' इति । तद्वत् । प्राणव्यापारस्य परमात्माधी-
नत्वात् । ' न प्राणेन नापात्नेन मयो जीवनि कथन । इतरेण तु जीवनि यस्मिन्नेतानु-
पाश्रिते ' [काठ० २ । ५ । ५] इति श्रुतवतरे स्पष्ट तदगमनात् । यदपि ' न

वाचं विजिज्ञासीत् वक्तारं विद्यात् ' इत्यादिर्जीवलिङ्गं दर्शितं तदप्यस्य वाक्यस्य ब्रह्मपरत्वं निरारयितुं नेष्टे जीवस्य ब्रह्माभिन्नत्वात् । ' तत्त्वमसि ' [छा० ६ । ८ । ७] ' अहं ब्रह्मास्मि ' [बृह० १ । ४ । १०] इत्यादिश्रुतिभ्यो बुद्धवाच्युपाधिकृतं विशेषमाश्रित्य ' ब्रह्मेव सजीवः कर्ता भोक्ता ' इत्युच्यते । तस्योपाधिकृतविशेषपरित्यागेन स्वरूपं ब्रह्म दर्शयितुं ' न वाचं विजिज्ञासीत् वक्तारं विद्यात् ' इति ब्रह्माभिमुखीकरणार्थमुपदेशो न विरह्यते । पुनश्च यदुक्तं ' सह ह्येतावस्मिन्शरीरे वसतः सहोक्तामतः ' इति प्राणप्रज्ञात्मनोर्भेददर्शनं ब्रह्मवादिनो नोपपद्यत इति तदसत् । बुद्धिप्राणयोर्ब्रह्मोपाधिभूतयोरेव भेदेन निर्देशात् । उपाधिद्वयोपरहितस्य तु ब्रह्मणः स्वरूपेणामेद इत्यतः प्राण एव ब्रह्म-
मेत्येकीकरणमपि न विरह्यते । तस्मात्प्राणशब्दो ब्रह्मपर एवेति सिद्धम् । इममपरा
ध्यात्या । नात्र ब्रह्मवाक्ये जीवप्राणलिङ्गविरोधः । कुतः । उपासात्रैविन्यात् । त्रिवि-
धमिह ब्रह्मण उपासनमभिहितम् । प्राणधर्मेण 'प्राणधर्मेण स्वधर्मेण चेति । तत्र
दृष्टान्तः । आश्रितात्वात् । अन्यत्रापि ' मनोमयः प्राणशरीरः ' [छा० ३ । १४ ।
२] इत्यादावुपाधिधर्मेण ब्रह्मण उपासनस्य श्रुतत्वादित्यर्थः । तस्मात्प्राणशब्दो ब्रह्मपर
इति सिद्धम् ॥ ३१ ॥ (११)

इति लक्ष्मीनरहरिसूत्रमूत्ररिदीक्षितकृतौ ब्रह्मसूत्रवृत्तौ

प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

अथ द्वितीयः पादः ।

प्रथमे पादे ' जन्मादस्य यतः ' इत्याकारादेः समस्तस्य जगत्सो जन्मादिकारणं प्रकृत्युक्तम् । तस्य ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वपूर्णचैतन्यत्वसर्वात्मकत्वादयो धर्मा उक्ता एव भवन्ति । अर्थान्तरे प्रसिद्धानां च केपाचिच्छब्दानां ब्रह्मपरतया निर्णयः कृतः । अथेदानीमस्य-
छत्रवलिङ्गानां सदिश्रुतानामां ब्रह्मपरत्वेन निर्णयाय द्वितीयवृत्तौपपादानारम्भेने—

सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् ॥ १ ॥

छान्दोग्यस्य तृतीयपाद्याये शाण्डिल्यविद्यानिदमास्यायते— ' सर्वं गृह्णितं ब्रह्म
तत्रानिति शान्त उपार्तात् । अथ गतुं ब्रह्मणः पुण्ये । यथा ब्रह्मणोर्निर्देशोऽपि पुण्यो
भवेति तथेतः प्रेय भवेति स गतुं ब्रह्मणः ' [छा० ३ । १४ । १] ' मनोमयः
प्राणशरीरो भास्यः सत्यमकल्प वापादात्मा सर्वकर्मा—सर्वकामः ' [छा० ३ । १४ ।
२] इत्यादि । तत्र संग्रहः । किमिह मनोमय वादिधर्मकः शरीर आत्मोपासनेनोप-
सिद्धये किं वा परं प्रकृति । किं तावत्प्रसत् । शरीर इति । कृतः । मनआदिधर्मव-

न्धस्य जीवे सुसंपादत्वात् । मनसो विकारो मनोमय इति मनःसंबन्धः । प्राणः शरीर-
मस्येति प्राणसंबन्धः । नेचेदं द्वयं परब्रह्मणि सुसंपादत् । 'अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः'
[मुण्ड० २ । १ । २] इत्यादिश्रुतिविरोधात् । तथा 'एवम' आत्मान्तर्हृदयेऽणी-
यान्' [छा० ३ । १४ । ३] इति श्रूयमाणं च हृदयेऽवस्थानमणीयत्वं च निरा-
धारस्य सर्वगतस्य न कथंचिद्रूपपद्यते । तस्माज्जीव इति प्राते ब्रूमः । परमेवैह ब्रह्म
मनोमयत्वादिधर्मैरुपास्यम् । कुतः । सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् । सर्वत्र सर्वेषु वेदान्तेषु
यथासिद्धं जगत्कारणं परं ब्रह्म तदिह 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' इतिवाक्योपक्रमे श्रुतम् ।
तदेव मनोमयत्वादिभिर्धर्मैर्विशिष्टमुपदिश्यत इति युक्तम् । 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जटा-
निति ज्ञान्त उपासीत' इत्येतस्मिन्शमविधिपरं पूर्ववाक्ये श्रूयमाणं यद्ब्रह्म तदेव मनो-
मयः प्राणशरीरं इयेताम्या तद्विद्यवद्ब्रह्महिम्यां विशेष्यत्वेनापेक्ष्यते । शमवाक्यस्यायमर्थः—
यस्मात्सर्वगतं ब्रह्म तत्रान्वात्तद्व्यात्तदनन्वात्तस्मात्सर्वात्मने ब्रह्मणि रागद्वेषादिसंभव उपा-
स्तिफले शान्तो भवेदिति । एतद्वाक्यगते ब्रह्मणि विशेष्यत्वेनान्विते मनोमयवाक्यमपि ब्रह्मपरं
भविष्यति । न च ब्रह्मणो मनःप्राणसंबन्धाद्यनुपपत्तिः । निरुपाधिकेऽतद्रूपपत्तावपि
सोपाधिकस्योपास्यस्य चिन्तनार्थतया तद्रूपपत्तेः । तस्मात्सर्वेष्वपि वेदान्तवाक्येषु यद्ब्र-
ह्मोपास्यत्वेन प्रसिद्धं तदेवात्राप्युपास्यम् । नहि कचिदपि वेदान्ते जीवस्योपास्यत्वं प्रसिद्धं
तस्माद्ब्रह्मैवोपास्यमिति सिद्धम् ॥ १ ॥

विवक्षितगुणोपपत्तेश्च ॥ २ ॥

किं च । वक्तुमिष्टा विवक्षिताः । तदिह ये विवक्षिता गुणा उपासनायामुपादेयत्वे-
नैपदिष्टाः सत्यसंकल्पत्वादयस्तेषां ब्रह्मण्येव युक्ततरत्वादित्यर्थः । सत्यसंकल्पत्वं हि
सृष्ट्यादिष्वप्रतिबद्धशक्तित्वं तत्र परमात्मन्येवोपपद्यते । 'सत्यकामः सत्यसंकल्पः'
[छा० ८ । १ । ५] इतिश्रुतेः । किंच । ये ये जीवधर्मास्ते सर्वेऽपि सर्वात्मकस्य
ब्रह्मणोऽपि धर्माः । तथा च श्रुतिस्मृती—'त्वं स्त्री त्वं पुंश्चनसि त्वं कुमार उत वा
कुमारी । त्वं जीर्णो दण्डेन बधसि त्वं जातो भनसि विश्वतोमुखः' [श्वे० ४ । ३] इति ।

'सर्वतःप्राणिपादं तत्सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् ।

सर्वतःश्रुतिमहोक्तं सर्वमावृत्य तिष्ठति' [श्वे० ३ । १६] इति ।

'अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः' [मुण्ड० २ । १ । २] इति श्रुतिः शुद्धब्रह्मविषया ।
तस्माद्विवक्षितगुणोपपत्तेर्ब्रह्मोपास्यम् ।

अनुपपत्तेस्तु न शरीरः ॥ ३ ॥

तुमन्धोऽवधारणार्थः । पूर्वमनेषु ब्रह्मणि विवक्षितानां गुणानामुपपत्त्या ब्रह्मैवोपास्यम् ।
धारणे शीघ्रतु तेषां गुणानामनुपपत्तेर्नोपास्य इति सूत्रार्थः । विवक्षितगुणाश्च सत्सत्त-

कल्पत्वाद्यः सत्यसंकल्पत्वं भाष्य उक्तम्—सत्यसंकल्पत्वं हि सृष्टिस्थितिलयेष्वप्रतिब्रह्मशक्तिव्यमिति । तच्च परमात्मन्येनोपपद्यते न शारीरे ॥ ३ ॥

कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च ॥ ४ ॥

इतश्च मनोमयत्वादिगुणको न शारीरः । कुतः । कर्मकर्तृव्यपदेशात्—^६ एतमितिः प्रेत्याभिसंभविताऽस्मि [छा० ३ । १४ । ४] इति । एतमिति प्रकृत मनोमयत्वादिगुणमीश्वरमुपास्य कर्मत्वेन । न ह्येकार्मिन्शारीरे कर्मभाषः कर्तृभावथाऽऽज्ञस्येनोपपद्यते । तस्मान्न शारीर उपास्यः ॥ ४ ॥

शब्दविशेषात् ॥ ५ ॥

इतश्च मनोमयत्वादिगुणः परमात्मैव न शारीरः । कुतः । शब्दविशेषात् । मनोमय इत्यादिप्रथमान्तशब्दस्य परमात्मप्रतिपादकस्य सत्त्वादित्यर्थः । समानप्रकरणे द्रुयन्तरे 'यथा' श्रीहिवो यवो वा श्यामाको वा श्यामाकतण्डुलो वैमयमन्तरात्मन्युरूपो हिरण्यवः' [शं० ब्रा० १० । ६ । ३ । २] इत्यादौ परमात्माभिधायको हिरण्यवः पुरुष इति विशिष्ट प्रथमान्तशब्दः । अन्तरात्मनिति सप्तम्यन्त शब्दः शारीरस्याभिधायको दृष्टः । इहापि प्रथमान्तः शब्दः परमात्मनोऽभिधायक इति तयोर्भेदोऽवगम्यते । तस्माच्च शारीर उपास्यः ॥ ५ ॥

स्मृतेश्च ।

स्मृतिरपि शारीरपरमात्मनोर्भेदं दर्शयति—

^६ ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।

भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया [भ० गी० १८।६१] इत्यादिकाः ।

ननु 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा नान्योऽतोऽस्ति श्रोता नान्योऽतोऽस्ति मन्ता' [बृ० ३।७।२३] इत्यादिश्रुतिभिः 'क्षेत्रज्ञ चापि मा विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत' [गी० १३।२] इत्यादिस्मृतिभिश्च जीवपरयोर्भेदो निषिध्यते तत्कथमुच्यते शारीरादन्यः परमात्मोति । अत्रोच्यते 'तस्ममसि' इत्युपदेशात्प्राक् कर्मकर्तृत्वादिभेदव्यनहारो न विरथ्यते । गृह्णति त्वात्मैकत्वे बन्धमोक्षादिसर्वव्यवहारसमाप्तिः स्यादिति भाष्योक्तेः ॥ ६ ॥

अर्मकौकस्वात्तद्यपदेशाच्च नेति चेन्न

निश्चाप्यत्वाद्देवं ह्योमवच्च ॥ ७ ॥

ननु नात्र परमात्मोपास्यः । कुतः । अर्मकौकस्वात् । अर्मकमल्पमोको नाहं यस्य सोऽर्मकौकास्तस्य भावोऽर्मकौकस्वं तस्मादित्यर्थः । 'एव म आत्माऽन्तर्हृदये' [छा०

३ । १४ । ३] इत्यप्यतन्त्रग्रन्थादित्यर्थः । किञ्च, स्वशब्देन च 'अणीयान्नीहेर्को ययाद्वा' [छा० ३ । १४ । ३] इत्यणीयस्त्वव्यपदेशाच्छरीर एवाऽऽत्माप्रमात्रो जीव इहोपदिश्यते न सर्वगत परमामेति चेत् । अत्र समाधि । नेति नाथ दोष इत्यर्थः । निचाप्यन्यात् । तत्र हृदयपुण्डरीक एवमणीयस्त्वादिगुणविशिष्टस्येश्वरस्य निचाप्यन्यादुपास्यत्वादित्यर्थः । शालग्रामे त्रिणुतुद्विबद्धदयपुण्डरीके परमात्मोपास्येनोपदिश्यते । नैतावता सर्वगतब्रह्मानि । तत्र दृष्टान्तो व्योमप्रदिति यत्र सर्वगतमपि व्योम सूत्रापाशाव्यपेक्षयाऽर्भकौकोऽर्णायश्च व्यपदिश्यत एव ब्रह्मापीति ॥ ७ ॥

संभोगप्राप्तिरितिचेन्न, वैशेष्यात् ॥ ८ ॥ (१)

ननु व्योमव्यसर्वगतस्य ब्रह्मण सर्वप्राणिहृदयसंबन्धाद्येतन्वाविशेषाज्जीववसुखदुःख-
भवलक्षणस्य संभोगस्य प्राप्तिरित्यदिति चेन्न । कुत । वैशेष्यात् । विशेष एव वैशेष्य-
स्वार्थे ष्यञ् । जीवपरमात्मनोरत्यन्तविशेषादित्यर्थः । शरीर कर्ता भोक्ता भगवाणर्थादि-
साधनधेति तस्य संभोगप्राप्ति । परमात्मा तु तद्विलक्षण । अपहृतपाम्पत्वादिगुणकत्वात् ।
तस्मान्न तस्य संभोगप्रसङ्गः । परमार्थतो जीवपरयोरैक्येऽपि न जीवसंबन्धि सुखदुःखादि-
फर्माश्वरे प्रसज्जते । तस्यासङ्गत्वरूपत्वात् । नच तर्हि सुखल्लेपोऽपि न स्यादिति चाप्यम् ।
तस्य सुखस्य तत्स्वरूपत्वात् । 'आनन्दो ब्रह्म' [ते० ३ । ६] इति श्रुते ।
ल्लेकेऽपि विभ्रप्रतिविम्बधर्मयोरसाकार्यस्य दृष्टत्वात् । तसंभोगप्रसङ्गापरमात्मैरोपास्यो न
शरीर इति सिद्धम् ॥ ८ ॥ (१)

अत्ता चराचरग्रहणात् ॥ ९ ॥

कथयद्गीषु द्वितीयवत्त्वनसाने पठ्यते—' यस्य ब्रह्म च क्षत्र च उभे भवत ओदन ।
मृदुपुस्योपसेचन क इथा वेद यत्र स ' [क० १ । २ । २५] इति । अस्यार्थः —
ब्राह्मणक्षत्रियोपलक्षणं सर्वं जगद्यस्यौदनस्थानीय यस्य मृदुश्वोपदनास्थानीय । स पुरयो
यत्र वर्तते तस्थानमिदमिथमिति को वेद न कोऽपि जानातीत्यर्थः । अत्रोदनेपसेचनश-
ब्दाभ्यां वक्षिद्ब्रह्मक प्रतीयते । स जीनोऽग्निराशो वेति त्रेधा सदृशते । त्रयाणां जीना
अग्निरागमना विनोयानन्धारणात् । जीव इति तावत्प्राप्तम् । कुत । 'तपोरन्त्य पिपठ
ररादत्ति' [मुण्ड० ३ । १ । १] इति जीनस्यासृष्टग्रन्थात् । अथवा गद्विरत्ता
भवेत् । 'अग्निरताद' [वृ० १ । ४ । ६] इति श्रुते । एत्र प्राप्ते इम् । अत्रात्ता
परमात्मा विनिर्मुहति । कुत । चराचरग्रहणात् । चराचरयो रथाचरब्रह्मयोरप्येवमग्रहणात् ।
नहि ब्रह्मक्षेत्रोपलक्षितस्य इत्यस्य जगतोऽसृष्ट जीवान्म्यो समन्ति । ननु नेह उदश्वमयाक्ये
पाचरग्रहणमुपलब्ध्या । तस्य चराचर[ग्र]ण हेतुनेन मृदुन इति चेत् । नैव
दोषः । ब्रह्मउभयोर्द्वाराणेन मृदुपुस्येपनेन च सपस्य प्राणिमानस्य वैमुयन्यापेना-

तृत्वस्य प्रतीयमानत्वात् । किंच ' अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्माकृताकृतात् । अन्यत्र भूताच्च-भूत्याच्च यत्कल्पसि तद्वद ' [का० १ । २ । १४] इतिधर्माधर्मकार्यकारण-कालत्रयातीते वस्तुनि नचिकेतसा-पृष्टे सति ' यस्य ब्रह्म च ' इति वाक्येन यम उत्तरं ददौ । उक्तधर्माधर्माद्यतीतत्वमीश्वरादन्यस्य न संभवति । तस्मादीश्वरोऽत्र प्रतिपाद्यः । ननु ' अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति ' [श्वे० ४ । ६] इतिश्रुत्येश्वरोऽतृत्वं निविध्यत इति चेत् । अत्र समाधिः । अत्रातृत्वं सर्वसंहर्तृत्वं तस्य जन्मादिसूत्रे तदस्यब्रह्मलक्षणत्वात् । तस्मादीश्वर एवात्ता ॥ ९ ॥

प्रकरणाच्च ॥ १० ॥ (२)

इतश्च परमात्मैवात्ता । कुतः । प्रकरणात् । कठवस्त्र्यां परमात्मनः प्रकृतत्वात् । ' न जायते म्रियते वा विपश्चित् ' [का० १ । २ । १८] इत्यादि । प्रकृतग्रहणं च न्याय्यम् । तस्मादत्ता परमात्मैवेति सिद्धम् ॥ १० ॥ (२)

गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात् ॥ ११ ॥

कठवस्त्र्येष्वेवं पश्यते—' श्रुतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे परार्थे । छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति पञ्चाग्नयो ये च त्रिणाचिकेताः ' [का० १ । ३ । १] । अर्थार्थः—सुकृतस्य फलभूते लोके ब्राह्मणादिशरीरे वा गुहां हृदयपुण्डरीकं तां गुहां प्रविष्टौ । श्रुतं कर्मफलं पिबन्तौ मुञ्जानौ छायातपौ जीवेश्वराविति ब्रह्मविदो वदन्ति ते के तत्राऽऽह ये पञ्चाग्नयो ये च त्रिणाचिकेता इति । परमे परार्थे इत्यनेनैतेषां द्विपरार्था-शुषोऽन्ते ब्रह्मणा सह विदेहकैवल्यप्राप्तिरुक्ता भवति । ' ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाले परा-भूतास्परिमुच्यन्ति सर्वे ' [मुण्ड० ३ । २ । ६] इति श्रुतेः । ' ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसंचरे । परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम् ' इति स्मृतेश्च । छाया-तपौ छायातपवत्परस्परविलक्षण्यौ । इदं वाक्यं विषयः । तत्र संशयः । किमिह बुद्धिजीवौ निर्दिष्टौ किं वा श्लेशपरमात्मानाविति । बुद्धिजीवाविति तानप्यात्मम् । ' गुहां प्रविष्टौ ' इति तयोः परिच्छिन्नपोगुंशप्रवेशजंभवाज्जडरूपत्वेन पञ्चादातपवत्परस्परविलक्षणत्वाच्चेति प्राप्ते भ्रूमः । गुहां प्रविष्टौ जीवपरमात्मानौ वेदितव्यौ । कुतः । हि यस्माद्द्वावप्यात्मानौ । ' श्रुतं पिबन्तौ ' इति कर्मफलभोगश्रवणादेकस्तावदात्मा । द्वितीयोऽप्यात्मा-न्याय्य एव संख्या-श्रवणे च समानस्वभावेष्वेव-लोके प्रतीतिदर्शनात् । अस्य गौर्द्वितीयोऽप्येष्टव्य इत्युक्ते गौरेव द्वितीयोऽन्विष्यते नाभो न वा पुरः । ननु पिबन्ताविति द्विवचनेनेश्वरेऽपि-कर्मफल-भोगः प्रसज्येत । न चेष्टापदिः । ' अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति ' इतिश्रुतिनिरोधादिति चेत् । नैव दोषः । छत्रिणो गच्छन्तीत्यत्रैकेनापि छत्रिणा बहूनां छत्रिव्योपचारदर्शनात् । एवमेकेनापि पिबता द्वौ-पिबन्ताबुध्येयातामिति भाष्योक्तैः । सर्वगतस्यापीश्वरस्य गुहाहि-

त्व हि श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धम् । अनयोरौपाधिक एव भेदो न पारमार्थिक । तस्माज्जीव-
परमानौ गुहा प्रविष्टौ ॥ ११ ॥

विशेषणाच्च ॥ १२ ॥ (३)

इत्थं जीवपरमानौ गृह्यते । कुत । विशेषणात् । अस्मिप्रकरणे जीवपरमानौ-
रेव विशेषणप्रणादित्यर्थः । ' आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु ' [का० १ । ३ ।
३] इत्यादिना जीवविशेषणात् । तथा ' तं दुर्दशं गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितं गह्वरेष्ठं
पुराणम् । अप्यागयोगाधिगमेन देव मत्वा धरिरो हर्षशोकौ जहाति ' [का० १ । २ ।
१२] इतिपरमानविशेषणात् । प्रकरणं चेद परमात्मनः । ब्रह्मनिदो वदन्तीति वक्तुं
विशेषोपादानात् । किंच जीवेशावेव द्रष्टृद्रव्यभावेनानंतरमन्त्रो निश्चिनाष्टि—' समाने वृक्षे
पुरयो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः । ' जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति
वीतशोकः ' [सुण्ड० ३ । १ । २] इति । अत्र ' जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशम् ' इत्यु-
क्तत्वानुक्तावपि भेदोऽस्त्विति न शङ्कनीयम् । ' यत्र तस्य सर्गमात्मैनामभूत्तत्केन क विजा
नीयाद्विज्ञातारमरे केन विज्ञानीयात् ' । [वृ० २ । ४ । १४] ' यत्र नान्यपश्यति
नान्यदृष्ट्वाति नान्यद्विजानाति स भूमाऽथ यत्रान्यपश्यत्यन्यदृष्ट्वात्यन्यद्विजानाति तदस्य
यो वै भूमा तदमृतमयं यदन्यं तमर्त्यम् ' [छा० ७ । २४ । १] ' ब्रह्म वेदं ब्रह्मैव
भवति ' [सुण्ड० ३ । २ । ९] इत्यादि श्रुतिसहस्रं ब्रह्मैव जीवस्य प्रतिपादयति
तद्विरह्येत । तस्मात्ससारदशायामौपास्योपासनादिभेदो न मुक्ताविति भाष्ये विस्तरः ।
तस्माद्गुहा प्रविष्टौ जीवपरमानानिति सिद्धम् । यत्तु कश्चिदाह—गुहा प्रविष्टाविति
निष्कुर्ये वेदितव्ये । ' धर्मा समन्ता विवृत व्यापतुस्तयोर्जुष्टिं मातरिश्वा जगाम ' ऋ०
८ । ६ । १६] इति श्रुते । धर्मा दीप्तो विवृत तेजोवन्नात्मक शरीरं समताद्वापतु
व्याप्य स्थितौ । तयोर्जुष्टिं सेना मातरिश्वा वायुर्जगामेति श्रुत्यर्थः इति । तदसत् । विवृत
त्रयो वा इमे विवृतो लोकाः ' [ऐ० आ० १ । १ । २] इत्याह्वानात् । तत्रैतेषां व्यापतु
स्वनेत्रोधिर्वासात्तन्मौ । तयोर्जुष्टिं प्रीतिं मातरिश्वा वायुर्जगामेति श्रुत्यर्थात् । तथा चातुक्ता-
न्तम् । ' धर्माः सधिरस्तापसो वा धर्मो वैश्वदेव चतुर्थी जगती ' इति । समन्ता समन्तौ
सन्वासादिगता । धर्मा दीप्यमानाग्नादिसौ । तन्मतेऽजमयादिपञ्चरूपो निष्णुः । इमौ
द्वौ निष्णुः अक्षिस्थक्षेत्र इत्यष्टाना निष्णूना मध्ये द्वयोरेव सेनाया वायो स्तामिदोहतापत्तेश्च
जीवस्यापि तदुपास्यभावे मोक्षाभावाच्चेति दिक् ॥ १२ ॥ (३)

अन्तर उपपत्तेः ॥ १३ ॥

छांदोग्यस्य चतुर्थाध्याये शिष्यमुपरोक्तं सत्यवामो गुस्ताह । तत्रयं वाक्यमेतत् ।
' य एवाऽऽष्टिणे पुण्यो ह्ययत्न एव आमेति होमार्चनदमृतममपमेनद्रमेति ' [छा० ८ ।
१९ । १] इति तत्र चतुर्थां सताय — किमयमक्षिस्थदृष्टायामेव जीवो वा कश्चिरेवो वा

परमात्मा वेति । सर्वैर्दृश्यमानश्चात्मावेति तावत्प्राप्तम् । अद्यावारदृश्यत्वयोस्तास्मिन्पष्ट-
त्वात् । यद्वा जीवो भवितुमर्हति । स हि चक्षुषा रूपं पश्यन् चक्षुषि संनिहितो भवति ।
आत्मशब्दश्चास्मिन्पक्षेऽनुक्त्वो भवति । अथवा देवतात्मा स्यात् । ' आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाऽ-
क्षिणी प्राविशत् । ' [ऐ० १ । २] ' रश्मिभिरेवोऽस्मिन्प्रतिष्ठितः ' [बृ० ५ । ५]
इत्यादिश्रुतेः । तस्माच्छ्रयात्मजीवदेवेषु यः कोऽपि तत्रास्त्यत्यस्थाननिर्देशात् । सर्वथा न
परमात्मेति प्राप्ते ब्रूमः—अन्तरोऽक्षिमध्यस्थः परमात्मैव । कुतः । उपपत्तेः । आत्मत्वानृतत्वा-
भक्त्वादीनामिहोपादिस्यमानानां परमात्मन्येवोपपत्तेरित्यर्थः ॥ १३ ॥

ननु सर्वगतस्य परमात्मनः कथं पुनरल्पकमक्षिस्थानमुपदिश्यत इत्याह—

स्थानादित्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥

ईश्वरस्य सर्वगतस्यापि स्वल्पमध्यक्षिस्थानमुपपद्यते । ' यः पृथिव्यां तिष्ठन् ' [बृ०
३ । ७ । ३] इत्यादिना बहूनि स्थानानि निर्दिष्टानि । तेषु चक्षुरपि निर्दिष्टं ' यश्च-
क्षुषि तिष्ठन् चक्षुषोऽन्तरो यं चक्षुर्न वेद यस्य चक्षुः शरीरं यश्चक्षुरन्तरो यमस्येप त
आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ' [बृ० ३ । ७ । १८] इति स्थानादित्यपदेशात् । आदिग्रह-
णेन नामरूपमित्येवंजातीयकमपि निर्दिश्यमानं दृश्यते । ' इन्द्रो ह वै नाम ' [ऐ०
१ । ३] ' तस्योदिति नाम ' [छा० १ । ६ । ७] इत्यादिहिरण्यमश्रुरित्यादि रूप
च । सर्वगतस्यारूपस्यानाज्ञोऽपि ब्रह्मण उपासनाय—स्थानविशेषो नामरूपनिर्देशश्च न
विरुध्यते । शालग्राम इव विष्णोः । तस्मादक्षिस्थः पुरुषः परमात्मैव ॥ १४ ॥

सुखविशिष्टाभिधानादेव च ॥ १५ ॥

परमात्मैवात्र प्रकरण उपदिश्यते । कुतः । सुखविशिष्टाभिधानादेव । चो हेत्वन्तरप्रद-
र्शनार्थः । स चास्मिन्नेव सूत्र उक्तः । एवकारेण नात्र संशयः कार्य इति सूचयति ।
सुखविशिष्ट हि ब्रह्म यद्वाक्योपक्रम उपक्रान्तं प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं- ब्रह्मेति—तदेवेदा-
क्षिपुरुषत्वेनाभिहितम् । प्रक्रान्तप्रहणस्यैव न्याय्यत्वात् । कंशब्दस्तु लोके वैपयिके सुखे
प्रसिद्धः । तथा खंशब्दो भूताकाशे प्रसिद्धः । यदि कं ब्रह्मेत्येतावदेव गृह्येत तदा वैप-
यिकं सुखं ब्रह्मेति प्रतीतिः स्यात् । तथा खं ब्रह्मेत्येतावदेवोच्येत तदा भूताकाशं ब्रह्मेति
प्रतीतिः स्यात् । परस्परविशेषितौ कंखंशब्दौ पूर्णसुखात्मकं ब्रह्मेति गमयतः । द्वितीयप्र-
हणशब्देऽनुपादीयमाने सुख ब्रह्मगुण इति प्रतीतिः स्यात् । सा मा भूदिति तदग्रहणम् ।
तेन सुखस्वरूपं ब्रह्मेत्यर्थः सिध्यति । तदेवं वाक्योपक्रमे सुखविशिष्ट ब्रह्मोपदिष्टं तदेवा-
क्षिपुरुषत्वेनोपासार्थमुपदिश्यत इति सिद्धम् ॥ १५ ॥

श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधानाच्च ॥ १६ ॥

इतश्चाक्षिपुरुषः—परमात्मा । कुतः । श्रुतोपनिषत्कगत्यभिवानात् । श्रुताऽभ्यस्तोपनिषद्ब्रह्म-

निया येन स श्रुतोपनिषत् । तस्य या वक्ष्यमाणा गतिस्तस्या अभिधानादित्यर्थः ।
 ‘ अथोत्तरेण तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया त्रिययाऽऽमानमन्त्रिव्याऽऽदित्यमभिजायन्ते एतद्वै
 प्रणानामायतनमेतदमृतमेतदभयमेतत्परायणमेतस्मान्न पुनरारतन्ते ’ [प्र० १ । १०]
 इति । स्मृतानपि—

‘ जग्निर्प्रोतिरहं शुक्रं पण्मासा उत्तरायणम् ।

तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मनिदो जना ’ [म० गी० ८ । २४] इति ।

ब्रह्मनिदो या गतिर्देवयानारख्याः सैवेहाक्षिपुरुषनिदोऽप्यभिधीयते । तस्मादक्षिपुरुष पर-
 मात्म्य ॥ १६ ॥

अनवस्थितेरसंभवाच्च नेतरः ॥ १७ ॥ (४)

किंचेतररज्ज्वापुष्पादिरक्षिपुरुष इति नायं पक्षः । कुत । अनवस्थिते । उपासकस्य
 सर्वत्राक्षिणि च्छयान्तरपदस्य पुन्यान्तरम्यानमभियते । असनिधानादित्यर्थः । न हि
 कश्चिदुपसक्त कचन पुरुषं ज्ञायासपत्नरु स्वचक्षुःसमीपे सन्निपाथोपास्त इति कल्प-
 यितुमिति भावः । असमनाच्च । ज्ञानपुरादां वामनीपिमानमनीतस्यद्वामानामृतवादीना
 गुणानाममभयादित्यर्थः । वामनीयं कामयापन्नम् । भामनीत्यं जगद्भक्तवत् । सयद्वामन्व
 प्राप्तकामम् । तस्मादक्षिपुरुष परमानेन नेतररज्ज्वापुष्पादिरिति सिद्धम् ॥ १७ ॥ (४)

अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्भर्मव्यपदेशात् ॥ १८ ॥

बृहदारण्यके पञ्चमाध्याये याज्ञवल्क्य उद्दालक प्रत्याह—तत्रय वाक्यमेतत्—‘ य
 इमं च लोकं परं च लोकं सर्वाणि च भूतान्यन्तरो यमयति ’ इत्युपक्रम्य श्रूयते । ‘ य
 पृथिव्या तिष्ठन् पृथिव्या अतरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यं पृथिवीम-
 न्तरो यमयत्येव तं जामाऽन्तर्याम्यमृत ’ [बृ० ३ । ७ । १] इत्यादि । तत्रैवाधि-
 दैवतमधिष्ठोकमधिरेडमधियज्ञमधिभूतमप्यामं च कश्चिदन्तर्वेदिरिति यमयिताऽन्तर्यामी
 श्रूयते । स त्रिमविदैवायमिमानी दमे वा प्रासागिमाद्यैश्वर्यं कश्चिरेगो या किंवा परमा-
 त्मेति त्रैवा सदाय । कश्चिरेतोऽन्तर्यामी भवितुमर्हति । तादृशपुण्यसचयस्य पूर्वमुपार्जि-
 तत्वात् । यद्वाऽन्तर्यामी कश्चिरेगी भवितुमर्हति । तादृशेन तस्या प्रासागिमाद्यैश्वर्यत्वात् ।
 न परमा तस्य विदारण्यप्रपञ्चान्तर्यामिः अनुपपन्नरिति प्राप्ते नूनं—परमानेनान्तर्यामी न
 कश्चिरेतो न कश्चिरेगी । कुत । तद्भर्मव्यपदेशात् । तस्य परमानेनां ये धर्मा आनन्वामृत-
 तनियन्तुरनेवन्व्यपदेशेन व्यपदेशान्तिरेवादित्यर्थः । ‘ एष तं जामाऽन्तर्याम्यमृत ’ [बृ०
 ३ । ७ । ३] इत्यन्तर्यामिरेण जीवन्मान्यममृतं च श्रूयते । तदनन्वामृतं योमि-
 परमेदे वा कपमुपायेन । तारनेन च गिताप्येऽप्य मे क्षयति तद्वत्कणस्य वैश्वर्यप्रदं ।
 तस्मादन्तर्यामी परमेधर ॥ १८ ॥

प्रधानस्यान्तर्यामिन्त्वं निराकरोति—

न च स्मार्तमत-द्वर्माभिलाषात् ॥ १९ ॥

तर्हि स्मार्तं सांख्यसृष्टिकल्पितं-प्रधानमन्तर्यामि भवतु । तस्यापि सर्वविकारकारण-
त्वान्नियन्तृत्वमुपपद्यत इति प्राप्ते ब्रूमः । नच स्मार्तमन्तर्यामि भवितुमर्हति । कस्मात् ।
अतद्वर्माभिलाषात् । तच्छब्देन प्रधानम् । न तदतत् । प्रधानमिन्नपरमात्मा । तस्य ये
धर्मास्तेषामभिलाषादभिधानादित्यर्थः । ' अष्टष्टो—दृष्टाऽश्रुतः श्रोताऽमतो-मन्ताऽविज्ञातो
विज्ञाता ' [बृ० ३ । ७ । २३] इतिवाक्यशेषे श्रूयते । तथाऽऽमत्वमपि पूर्वं प्रकान्तम् ।
एतेषामाभत्वद्रष्टृत्वश्रोतृत्वादिधर्माणां प्रधानेऽभिधानाभावादित्यर्थः । अचेतनस्य द्रष्टृत्वाद्य-
संभवाच्च । तस्मान्न प्रधानमन्तर्यामीति ॥ १९ ॥

ननु शरीरोऽन्तर्यामी भवतु तत्राऽऽह—

शारीरश्चोभयेऽपि हि भेदेनैवमधीयते ॥ २० ॥ (५)

शारीरो जीवोऽन्तर्यामी । चेतनवात् । द्रष्टृत्वश्रोतृत्वमन्तृत्वादीनां धर्माणां तस्मिन्-
पपत्तेऽपि प्राप्ते ब्रूमः । नेति पूर्वसूत्रादनुवर्तते । शारीरोऽन्तर्यामी नेष्यते । कुतः । हि
यस्माद्भूय भेदेनैवमधीयते तस्मादेतोरित्यर्थः । उभये कण्वा माध्यंदिनाधानन्तर्यामिणो
भेदेनैव शारीरं पृथिव्यादिवदाधारत्वेन नियम्यत्वेन चाधीयते पठन्ति । ' यो विज्ञाने
स्तिष्ठन् ' [बृ० ३ । ७ । २२] इति कण्वाः । ' य आत्मनि तिष्ठन् ' इति माध्यं-
दिनाः । अत्राऽऽमविज्ञानशब्दौ शारीरस्य वाचनौ । तथाच विज्ञानात्मशब्दाभ्यां वाच्यस्य
शारीरस्यान्तर्यामिधरस्तस्माद्भिन एव । ननु कथं पुनरेकस्मिन्भेदे द्वौ द्रष्टारावुपपद्येते
शारीर एक ईश्वरश्चैक इति । नच द्वौ द्रष्टारावासातामिति वाच्यम् । ' नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा
नान्योऽतोऽस्ति श्रोता नान्योऽतोऽस्ति मन्ता ' [बृ० ३ । ७ । २३] इत्यादिश्रुतिविरोधा-
दिति चेत् । नैष दोषः । तथाधिनिमित्तकोऽयं शारीरान्तर्यामिणोभेदो न पारमार्थिकः । ' यत्र
हि-द्वैतमिदं भवति-तदितरं इतरं पश्यति ' [बृ० २ । ४ । १४] इतिश्रुतिरविद्या-
विषये सर्वव्यवहारं दर्शयति । ' यत्र—त्वस्य—सर्वमाभैवामूलकत्वेन कं पश्येत् ' [बृ०
२ । ४ । १४] इतिश्रुतिर्विद्याविषये सर्वव्यवहारं वारयति ॥ २० ॥ (५)

अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः ॥ २१ ॥ (६)

मुण्डकोपनिषदि पठ्यते—' अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते । यत्तदद्रेश्यमप्राहाम-
गोत्रमवर्णमचक्षुःश्रोत्रं तदपाणिपादम् । नित्यं विसृं सर्वगतं सुमुक्षं तदव्ययं यद्भूतयोनिं
परिपश्यन्ति धीराः ' [मुण्ड० १ । १ । ५ । ६] इति श्रूयते । तत्र संशयः—
किमयमदृश्यत्वादिगुणको भूतयोनिः प्रधानेऽन्वा-शारीरोऽन्वा—परमात्मा वेति । प्रधानं भूत-
योनिरिति तावत्प्राप्तम् । योनिशब्दस्योपादानवाचिन्वात् । प्रधानस्य विश्वाकारेण परिण-

ममानस्योपादानत्वात् । अदृश्यत्वादिधर्माणां प्रधाने सभवाच्च । यद्वा भूतयोनिः शरीरः स्यात् । योनिशब्दस्य निमित्तकारणवाचित्वात् । धर्माधर्मद्वारेण शरीरस्यापि भूतानि प्रति निमित्तकारणत्वमिति प्राप्तेऽभिधीयते—योऽयमदृश्यत्वादिगुणको भूतयोनिः स परमात्मैव । कुतः । धर्मोक्तेः । 'यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमय तप । तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूग्मन्न च जायते' [मुण्ड० १ । १ । ९] इत्यादिपरमात्मधर्मोक्तेः । सामान्याकारेण सर्वज्ञत्व विशेषाकारेण सर्ववित्त पर्यालोचनात्मक तपश्चेत्तादृशस्य ब्रह्मलिङ्गस्य कीर्तनादित्यर्थः । नच जीवस्यात्र भूतयोनित्व युक्तम् । उक्तधर्माणां तत्रासभवात् ॥ २१ ॥

विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ ॥ २२ ॥

इतश्च परमात्मा भूतयोनिर्नेतरौ प्रधानजीवौ । कुतः । विशेषणभेदव्यपदेशाभ्याम् । भेदेन व्यपदेशो भेदव्यपदेशः । विशेषण च भेदव्यपदेशश्च ताभ्यामित्यर्थः । विशेषणं तावत्—' दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः स बाह्याभ्यन्तरो ह्यनः । अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः ' [मु० २ । १ । २] इत्यादि । नद्येतादिव्यत्वादिविशेषण देहाध्यासरतो जीवस्य सभवति । भेदव्यपदेशोऽपि—' अक्षरात्परतः परः ' इति । अक्षरशब्दाध्यायादव्याकृतात्पर इति भेदेन व्यपदेशात् । अयमर्थः—अव्याकृत नामरूपबिज्ञाशक्तिरूप भूतसूक्ष्मं परमात्माश्रय तस्यैवोपाधिभूत सर्वस्माद्विकारात्पर तस्मात्परतः पर इति भेदेन व्यपदेशादिति । तस्मात्परमात्मा भूतयोनि ॥ २२ ॥

रूपोपन्यासाच्च ॥ २३ ॥ (६)

किंच । परमात्मा भूतयोनिः । कुतः । रूपोपन्यासात् । तस्यैव भूतयोनेः सर्वविकारात्मक यद्यदप तस्योपन्यासात्कीर्तनादित्यर्थः ।

' अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रमूर्धौ दिशः श्रोत्रे वाग्विकृताश्च वेदाः ।

वायु प्राणो हृदय श्रौतमस्य पद्भ्या पृथिवी ह्येव सर्वभूतान्तरात्मा ' [मु० २ । १ । ४] इति ।

एतन्मर्तं परमात्मन एवोचित सर्वविकारकारणत्वात् । न शरीरस्य तनुमहिम्नत्वात् । नापि प्रधानस्य सर्वभूतान्तरात्मत्वासभवात् । तस्मात्परमात्मैव भूतयोनिर्न प्रधानजीवाविति सिद्धम् ॥ २३ ॥ (६)

वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् ॥ २४ ॥ (७)

छन्दोग्यस्य पथमाध्याये वैश्वानरविद्यायामास्तापते—' को न ध्याता किं वदति ' [छा० ५ । ११ । १] इति । ' आमानमेवेम वैश्वानरं सप्रत्यक्ष्येपि तमेव नो ब्रूहि [छा० ५ । ११ । ६] ' इत्युपक्रम्य ' यस्त्वेतमेव प्रादेगमात्रमभिधिमानमाग्मान वैश्वानरमुपास्ते स सर्वेषु छेकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्व्याः

त्मस्वरूपमिति' [छा० ५ । १८ । १] 'तस्य ह वा एतस्याऽऽत्मनो वैश्वानरस्य*
 मूर्ध्वे मुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूपः प्राणः पृथग्वात्माऽऽत्मा संदेहो बहुलो वस्तिरेव रयिः पृथिव्येव
 पादादुर एव वेदिल्लोमानि बर्हिर्हृदयं गार्हपत्यो मनोऽन्याहाय्यपचन आस्यमाहवनीयः'
 [छा० ५ । १८ । २] इति वाक्यं विषयः । तत्र विशयः—किमयं वैश्वानरो
 जादराग्निरूपदिश्यते किं वा भूताग्निकृत तदभिमानिनी देवताऽथवा परमात्मेति । वैश्वानर-
 शब्दस्य परमात्मनोऽन्यस्मिन्प्रसिद्धत्वाज्जादरादिरेव वैश्वानर इति तावत्प्राप्तम् । 'अयमग्नि-
 र्वैश्वानरो योऽपमन्तः पुरुषे येनेदमन्नं पच्यते यदिदमद्यते' [बृ० ५ । ९ । १]
 इत्यादौ जादरेऽग्नौ प्रयोगदर्शनात् । भूताग्निर्वा स्यात् । तत्रापि प्रयोगदर्शनात् 'विश्वस्या
 अग्निं भुवनाय देवा वैश्वानरं केतुमद्भ्रमरुष्वन्' [ऋ० सं० १० । ८८ । १२]
 इति । 'वैश्वानरस्य मुमतां स्याम राजा हि कं भुवनानामभिधीः' [ऋ० सं० १ । ९८
 १] इत्याद्यायाः श्रुतेर्देवतायामैश्वर्याद्युपेतायां प्रयोगदर्शनादिति पक्षत्रयप्राप्तिः । 'को न
 आत्मा किं ब्रह्म' इत्युपक्रम आत्मशब्दप्रयोगस्य जीवे रूढत्वात्तद्वशेन वैश्वानरशब्दोऽपि
 नेयो जीववैश्वानरयोः सान्निकर्षादिति प्राप्ते ब्रूमः—वैश्वानरः परमात्मैव । कुतः । साधारण-
 शब्दविशेषात् । साधारणशब्दयोर्विशेषः साधारणशब्दविशेषस्तस्मात् । वैश्वानरशब्दस्य परम
 साधारण आत्मशब्दश्च द्वयस्य । तथाऽपि विशेषदर्शनादित्यर्थः । 'तस्य ह वा एतस्याऽऽ-
 त्मनो वैश्वानरस्य मूर्ध्वे मुतेजाः' इत्यादिना बुद्धोकाद्यशोपजगतो वैश्वानरत्वव्यवहृत्वं च
 श्रूयते । नचैतत्परमात्मनोऽन्यत्र संभवति । किं च 'को न आत्मा किं ब्रह्म' इत्युपक्रमः
 परमात्मानमेव गमयति । तस्मात्परमेश्वर एव वैश्वानरः ॥ २४ ॥

स्मर्षमाणमनुमानं स्यादिति ॥ २५ ॥

किंच परमेश्वर एव वैश्वानरः । इतिशब्दो हेतौ । यस्मादेवं स्मर्यते तस्मादित्यर्थः ।
 'यस्याग्निरास्यं सोमूर्ध्वा...खं नाभिक्षरणौ क्षितिः । सूर्यश्चक्षुर्दिग्वाः श्रोत्रं...तस्मै—लोकामने
 नमः' इति । एतस्याः स्मृतेरुदाहृतश्रुतिरेव मूलम् । मूलान्तरकल्पने मानाभावात् ।
 यस्मादिदं 'यस्याग्निगम्यं सोमूर्ध्वा' इत्यादि स्मर्षमाणं रूपं मूलभूतां श्रुतिमनुमापपदस्य
 वैश्वानरशब्दस्य परमेश्वरपरम्येऽनुमानं छिन्नं गमकं स्यादित्यर्थः ॥ २५ ॥

शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानाच्च नेति चेन्न तथा दृष्ट्यु-
 पदेशादसंभवात्पुरुषमपि चैनमधीयते ॥ २६ ॥

ननु परमेश्वरो न वैश्वानरः । कुतः । शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानाच्च । शब्दस्तारद-
 श्वानरशब्दो न परमेश्वरे संभवति । व्यर्थान्तरे रूढत्वात् । 'स एषोऽग्निर्वैश्वानरः' [ऋ०
 १० । १० । ६ । ११] इति । आदिशब्दात् 'हृदयं गार्हपत्यः' [छा० ५ ।

१८ । २] इत्यायमिन्नेताप्रकल्पनम् । ' तयद्भक्तं प्रथममागच्छेत्तद्धोमीयम् ' [छा० ५ । १९ । १] इत्यादिना च प्राणाहुत्यधिकरणतासर्कार्त्तनमेतेभ्यो हेतुभ्यो जाठरो वैश्वानरः प्रयेतव्यः । किंच जाठरस्य वैश्वानरस्यान्तःप्रतिष्ठानमपि श्रूयते— ' पुरुषेऽन्तः प्रतिष्ठितं वेद ' इति । जाठरे—संभवति । अथ वा भृताग्नेरन्तर्बहिश्चावतिष्ठानस्यैव वैश्वानरनिर्देशो भविष्यति । तस्यापि बुलोकान्दिसंबन्धो मन्त्रवर्णादिवगम्यते । तथा च मन्त्रवर्णः— ' यो भानुना पृथिवीं वामुतेमामाततान रोदरीं अन्तरिक्षम् ' [ऋ० सं० १० । ८८ । ३] इत्यादिः । अथवा तदभिमानिन्याः कस्याक्षिदेयताया वा निर्देशो भविष्यति । तस्या ऐश्वर्ययोगाद्बुलोकान्दिसंबन्धसंभवात् । तस्मान्न परमात्मा वैश्वानर इति प्राप्ते दूमः । परमात्मा वैश्वानरः । कुतः । तथा दृष्ट्युपदेशात् । तथा जाठररूपेण परमेश्वरस्य दृष्टेरुपासनाया उपदेशादित्यर्थः । ' मनो ब्रह्मेलुपासीत ' [छा० ३ । १८ । १] इत्यादिवत् । ननु मुख्य एव जाठरोऽनेपदिश्यतामिष्यत आह—असंभवात् । ' भूर्ध्रुवःसुतेजाः ' इत्यादिविशेषस्य जाठरेऽसंभवादित्यर्थः । किंच पुरुषमध्येन वैश्वानरं वाजसनेयिनोऽधीयते— ' स एषोऽग्निर्वैश्वानरो यत्पुरुषः स यो हैतमेवमग्निं वैश्वानरं पुरुषं पुरुषेऽन्तः प्रतिष्ठितं वेद [ऋ० प० ब्रा० १० । ६ । १ । ११] इति । परमेश्वरस्य सर्वात्मन्यापुरुषत्वं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितत्वं चोभयमप्युपपद्यतेतराम् । जाठरस्य तु पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितत्वं स्यान्न तु पुरुषत्वम् । तस्मात्परमात्मा वैश्वानरः ॥ २६ ॥

अत एव न देवताभूतं च ॥ २७ ॥

देवता च भूतं च देवताभूतम् । द्वैतैक्यद्वयः । भूतात्म्यभिमानिनी देवता भूता-
ग्निर्यैव वैश्वानरः । कुतः । अत एव पूर्वोक्तस्य एव हेतुभ्यः । भूताग्नेरौष्ण्यप्रकाशमात्रात्मकस्य
सुमूर्धत्वादिकल्पना नोपपद्यते । विकारस्य विकारान्तरात्मन्यासंभवात् । ' यो भानुना ' इति मन्त्रस्तत्प्रांसामिन्यासिमिवाऽऽह न तु बुलोकान्दिसंबन्धम् । देवताया अपिश्वरार्थानैश्व-
र्यवत्त्वात् सुमूर्धत्वादिर्नभवः ॥ २७ ॥

साक्षादप्यधिरोधं जैमिनिः ॥ २८ ॥

पूर्वं जाठराग्निप्रतीको वा जाठरान्मुपाधिको वा परमात्मोपास्य इत्युक्तमन्तःप्रतिष्ठा-
त्त्वाद्यनुरोधेन । इदानीं तु विनैव प्रतीकोपाधिकल्पनाभ्या साक्षादपि परमात्मोपासने न
कश्चिद्विरोध इति जैमिनिराचार्यो मन्यते । पूर्वापरपर्यायेचनया प्रकृतपरमात्मपरिग्रहे निश्चिते
तद्विषय एव वैश्वानरशब्दः केनचिद्योगेन यानिष्यते । विश्वान्नो नरश्चेति वा विश्वेयां नर
इति वा विश्वे नरा अस्वेति वा विश्वानरः सर्वात्मनः पुरुष इति कल्पितार्थः । विश्वानर
एव वैश्वानरः । एतार्थ एव तद्विना राशमवापमादियत् । अग्निस्तन्नेऽप्यप्रणीयादियेगा-
श्रयेण परमात्मविषय एव भविष्यति । ननु जाठरान्मुपाधिकेऽन्तःप्रतिष्ठितत्वमचनं विकल्पे-
केनैव चेन्न । सर्वात्मकस्य परमेश्वरस्यान्तःप्रतिष्ठितत्वसंभवात् । तथा च वाजसनेयिश्चरितरि

पूर्वोक्ता परमात्मपरिग्रहे सगच्छते न जाठराग्निपरिग्रहे । तस्याप्रकृतत्वात् । तस्माद्बैश्वानरः परमात्मा ॥ २८ ॥

ननु कथं पुनः परमेश्वरपरिग्रहे प्रादेशमात्रश्रुतिरूपपक्षे तत्राऽऽह—

अभिव्यक्तेरितयाश्मरद्वयः ॥ २९ ॥

व्यापकस्यापि परमेश्वरस्य प्रादेशमात्ररूपपक्षे । कुत । अभिव्यक्तेः । उपासकानां प्रयोजनाय परमात्मा हृदयादिपूपलब्धिस्थानेषु प्रादेशपरिमाणोऽभिव्यज्यते । अतः परमेश्वरे सर्वात्मकेऽपि प्रादेशश्रुतिरूपपक्षे इत्याश्मरद्वय आचार्यो मन्यते ॥ २९ ॥

अनुस्मृतेर्बादरिः ॥ ३० ॥

प्रादेशमात्रहृदयमात्रप्रतिष्ठितेन मनसाऽनुस्मृतेर्व्यानात्प्रादेशमात्र परमेश्वर उच्यते । यथा प्रस्यमिता-यना-ग्रस्था इत्युच्यन्ते तद्वत् । यद्यपि यत्रैव स्वगतमेव परिमाणं प्रस्यसन्धा-ल्लज्यते नचेह परमेश्वरे परिमाणमस्ति यद्दृश्यसन्धाद्यभिव्यज्यते । तथाऽपि यथाकथं चिन्धानाय प्रादेशमात्रश्रुतिप्रमाणादभ्युपगन्तव्यमिति बादरिराचार्यो मन्यते ॥ ३० ॥

संपत्तेरिति जैमिनिस्तथाहि दर्शयति ॥ ३१ ॥

मूर्धप्रभृतिचिबुकपर्षन्ते प्रादेशमात्रे वैश्वानरस्योपासकप्रतिपादनात्प्रादेशमात्रत्वं संपन्नम् । ततः प्रादेशमात्रमपत्ते प्रादेशप्रमाणश्चिन्तनीय इति जैमिनिर्मन्यते । बादरिस्तु हृदयप्रादेश प्रादेशप्रमाणमाह—आश्मरद्वयोर्हृदयमूर्धादिचिबुकयोरेत्यतरप्रादेशमाहेति भेदः । जैमिनिरभिन्नार्थे श्रुयन्तरसनादमाह—तथाहि दर्शयतीति । तथाहि समानप्रकरणं वाजसनेयिब्राह्मणे सुप्रभृतीन्पृथिवीपर्यन्ताल्लेख्यत्वनो वैश्वानरस्यानयमानव्यात्ममूर्धप्रभृतिषु चिबुकपर्षन्तेषु देहानयनेषु सपादयप्रादेशमात्रसपत्तिं परमेश्वरस्य दर्शयति । तच्च ब्राह्मणं भाष्येऽनुसवेयम् ॥ ३१ ॥

आमनन्ति चैनमस्मिन् ॥ ३२ ॥ (७)

किंचास्मिन्मूर्धचिबुकान्तराले प्रादेशमात्रमेव परमात्मानं जानाद्य आमनन्ति । य एषोऽनन्तोऽत्यक्त आत्मा सोऽनुस्मृते प्रतिष्ठितः । सोऽनुस्मृते कस्मिन्प्रतिष्ठितः । वरणाया नास्या च मप्ये प्रतिष्ठितः इति । केन वरणा केन नासीति । सर्वाणीन्द्रियकृतानि पापानि धारयति नाशयति । तत्र चेमामेव नासिका वरणा नासीति निरव्य पुनरव्यामनन्ति—पतमद्वाऽभ्य स्थान भवति भुनोर्प्राणस्य च यः सधि स एव बुद्धोकस्य परस्य च सधिर्भयतीति । तस्मद्दुपपन्ना परमेश्वरे प्रादेशमात्रश्रुतिः । तस्मात्परमेश्वर एव वैश्वानर इति सिद्धम् ।

इति श्रीब्रह्मसूत्रनिवृत्तौ प्रथमोपादस्य द्वितीयः पादः ॥

अथ तृतीय पाद ।

द्युम्बाद्यायतनं स्वशब्दात् ॥ १ ॥

मुण्डकोपनिषदि श्रूयते—‘ यस्मिन्द्यौ पृथिवी चान्तरिक्षमोत मन सह प्राणैश्च सर्वे तमेवैक जानय (आमानमन्या वाचो विमुञ्चथामृतस्यैष सेतु ’ [मु० २ । २ । ५ इति । इदं वाक्यं विषय । चौक्ष भूश्च द्युमुवौ ते आदी यस्य तदद्युम्बादि यदेतदस्मिन्वाक् सौ पृथिव्यन्तरिक्षं मन प्राण इयेवमामक जगदोतनेन निर्दिष्टं तस्याऽऽयतनं किञ्चिदव गम्यते । तत्र सशय —किं द्युम्बाद्यायतनं प्रधानं वा वायुर्वाऽथवा भोक्ता वाऽऽहोस्विदी श्वर इति । तत्र तावत्प्रधानं स्मृतिप्रसिद्धं परिग्रहीतव्यं तस्य साख्यस्मृतिप्रसिद्धया सर्वा धारत्वानगमात् । अथ वा श्रुतिप्रसिद्धो वायुः स्यात् । ‘ वायुर्वै गौतम तन्मूत्रं वायुना वै गौतम सूत्रेण च लोक परश्च लोक सर्वाणि च भूतानि सत्त्वानि भवन्ति ’ [वृ० २ । ७ । २] इति वायोरपि जगदायतनत्वश्रवणात् । शारीरो वा स्यात् । तस्य भोक्तृत्वाद्गोप्यं प्रत्यायतनत्वोपपत्तेः । एव विषये प्राप्ते ब्रूम —द्युम्बाद्यायतनं ब्रह्म भवितुमर्हति । कुत स्वशब्दात् । स्वस्य ब्रह्मण प्रतिपादको यः शब्दः आमशब्दस्तस्मादिदं यथं । आमशब्देन प्रधानसूत्राभवाद्युपश्रो प्रत्युक्तौ भवत । तयोरांमशब्दस्यासंभवात् । भोक्त्रात्मपरिग्रहोऽपि न युक्त । कुत । स्वशब्दात् । सद्ब्रह्माऽऽमेति स्वशब्दः । क्वचित्सच्छब्देन ब्रह्मण आयतनत्वं श्रूयते—‘ समूहा सोम्येमा प्रजा सदायतना सप्रतिष्ठा ’ [छा० ६ । ८ । ४] इत्यादौ । क्वचिद्ब्रह्मशब्देन ‘ ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्तापश्चाद्ब्रह्म दक्षिणं तक्षोत्तरेण ’ [मु० २ । २ । ११] इत्यादौ । क्वचिदांमशब्देन—‘ आमा वा इदमेक एवाम आसीत् ’ [ऐ० १ । १] इत्यादौ । प्रकृते ‘ तमेवैकं जानय आमानमन्या वाचो विमुञ्चथ ’ [मुण्ड० २ । २ । ५] इत्यांमशब्दश्रवणात् । तस्माद्युम्बाद्यायतनं परं ब्रह्म ॥ १ ॥

मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् ॥ २ ॥

किञ्च द्युम्बाद्यायतनं परमेतं ब्रह्म । कुत । मुक्तोपसृप्यव्यपदेशान् । मुक्तैरुपसृप्य गम्यं मुक्तोपसृप्यम् । भावप्रधानो निर्देशः । मुक्तापसृप्यवस्य व्यपदेशाकथनादियर्थः । मुक्तैस्तपसृप्यम् । देहादिध्वामनुद्धिरनिद्या । ततस्तपसृप्यनादौ रागः । तपरिमनादौ द्वेषः । तद्दुःखे दरतानाद्द्वेष मोहश्च । एतन्म्या मुक्तैरुपसृप्यगनदिति द्युम्बाद्यायतनं प्ररत्य व्यपदेशो भवति ।

‘ भिद्यते ह्यप्यप्रचिच्छिद्यत सर्वमगया ।

शायन्त च स्य यमाणि तस्मिच्छट परापर ’ ॥ [मु० २ । २ । ८]

इत्युक्तोक्तम्—‘ तथा विद्वानामत्स्यादिमुक्तं परापरं पुरःपुनैति दिव्यम् ’ [मु० ३ । २ । ८] इति । ब्रह्मण एव मुक्तैरुपसृप्यगनं शास्त्रं प्रसिद्धम् । यथा ‘ यदा सर्वं प्रमुष्यते

कामा येऽस्य हृदि स्थिताः । अथ मर्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते ' [वृ० ४ । ४ । ७] इत्येवमादौ । तस्मादपि शुन्वाद्यायतनं परं ब्रह्म ॥ २ ॥

नानुमानमतच्छब्दात् ॥ ३ ॥

अनुमानं सांख्यपरिकल्पितं प्रधानं न तद्शुन्वाद्यायतनम् । कुतः । अतच्छब्दात् । तस्यानुमानस्य शब्दस्तच्छब्दः । न तच्छब्दोऽतच्छब्दस्मत्स्मादतच्छब्दात् । न हाप्राचेतनस्य प्रधानस्य शुन्वाद्यायतनप्रतिपादकः कश्चन शब्दोऽस्ति येन प्रधानं जगदायतनत्वेनावगम्येन । तद्विपरीतस्य चेतनस्य प्रतिपादकः शब्दोऽस्ति 'यः सर्वज्ञः सर्ववित्' [मु० १ । १ । ९] इत्यादि । ' तमेवैकं ज्ञानय आत्मानम् ' [मु० २ । २ । १] इत्यनेन प्रधानप्रतिपेयाच्च ॥ ३ ॥

प्राणभृच्च ॥ ४ ॥

चकारात्तेत्यतच्छब्दादेति चानुवर्तते । प्राणभृर्जीवो न शुन्वाद्यायतनम् । अतच्छब्दादेव । यद्यपि जीवस्याप्यात्मनं संभवति तथाऽप्युपाधिपरिच्छिन्नस्य तस्य सर्वज्ञत्वाद्यमभवान्न प्राणभृद्शुन्वाद्यायतनम् । पृथग्भोगकरणमुत्तरार्थम् ॥ ४ ॥

भेदव्यपदेशात् ॥ ५ ॥

इतश्च प्राणभृच्च शुन्वाद्यायतनं भवितुमर्हति । कुतः । भेदव्यपदेशात् । ' तमेवैकं ज्ञानय आत्मानम् ' [मु० २ । २ । ५] इति शेषज्ञानृभावेन भेदव्यपदेशादित्यर्थः । प्राणभृतो मुमुक्षुत्वेन ज्ञानृत्वात् । पारंगोप्राज्ञेयं परं ब्रह्म । तदेव शुन्वाद्यायतनं न प्राणभृदिति गम्येन ॥ ५ ॥

प्रकरणात् ॥ ६ ॥

शुन्वाद्यायतनं परं ब्रह्म । कुतः । प्रकरणात् । भवतीति प्रकरणं परमानतः । ' कल्पितु मग्नो निज्ञाने सर्वमिदं विज्ञानं भवति ' [मु० १ । १ । ३] इत्येकविज्ञानेन सर्वनिज्ञानापेक्षणात् । परमानति हि सर्वान्कं निज्ञाने सर्वमिदं विज्ञानं स्यात् । सर्वस्य अपश्यस्य ब्रह्मविपरीत्यात्तस्मात्परमात्मैव शुन्वाद्यायतनम् ॥ ६ ॥

स्थित्यदनाभ्यां च ॥ ७ ॥ (१)

इतश्च परमाना शुन्वाद्यायतनम् । कुतः । स्थित्यदनाभ्याम् । स्थितिश्चादनं च स्थित्यदने तान्मात् । पदार्थादिरचनम् । शुन्वाद्यायतनं प्रकृत्य ' हा सुपर्वा -सयुजा मन्ताया ' [मु० ३ । १ । १] इत्यत्र स्थित्यदने निर्दिश्येते । ' तपोरन्त्यः विन्दते साज्ञति ' इत्यदनेन । ' अनश्वन्नयोऽभिचारर्गानि ' इत्यदाम्भ्येनत्वस्थानम् । तान्या

स्थित्यदनाम्या चेश्वरक्षेत्रज्ञौ तत्र गृह्यते । यदि चेश्वरो बुध्वाद्यायतनत्वेन विवक्षितस्त-
तस्तस्य प्रकृतस्य क्षेत्रज्ञावृथम्भवनमवकल्पते । अन्यथा ह्यप्रकृतनचनमाकास्मिक-
गनस्य स्यात् । नचेश्वरक्षेत्रज्ञस्य पृथग्वचनमाकास्मिकमवकल्पेत् स्यादिति वाच्यम् । कर्तृ-
त्वमोक्त्यादिना प्रतिशरीर भिन्नस्य तस्य लोकं प्रतिज्ञत्वात् । तस्मात्परमात्मेन बुध्वाद्या-
यतनम् ॥ ७ ॥ (१)

भूमा संप्रसादादध्युपदेशात् ॥ ८ ॥

छान्दोग्यस्य सप्तमाध्याये नारद प्रति सनकुमरो नामादीन्व्युत्तरोत्तर भूयासि बहूनि
तत्त्वान्युपदिशन्ते निरुक्तिराय भूमानमुपदिशति—‘ भूमा त्वेन निविज्ञासितव्य इति
भूमान भगवो विविज्ञात इति । यत्र नान्यपश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति -स
भूमा । अथ यत्रान्यपश्यत्यन्यच्छृणोत्यन्यद्विजानाति तदल्पम् ’ [छा० ७ । २३ ।
२४] इत्यादि । तत्र सहाय -किं प्राणो भूमा स्यादाहोस्तिपरमात्मेति । प्राण इति
वागव्याप्तम् । कुतः । प्रश्नप्रत्युक्तिर्नानात् । यथा हि—‘ अस्ति भगवो नाम्नो भूयः ’
[छा० ७ । १ । ५] इति प्रश्नः । ‘ वात्यान नाम्नो भूयसी ’ [छा० ७ । २ ।
१] इति प्रतिवचनम् । तथा ‘ अस्ति भगवो वाचो भूय ’ [छा० ७ । २ । २]
इत्यादिषु तत्त्वेषु पुन पुनः ‘ अस्ति भगवो भूयः ’ इति नारदः पृच्छति सनकुमारश्च
‘ अस्ति ’ इति प्रतिवक्ति । एव च प्रश्नप्रतिवचनपूर्वकत्वेनैव नामादीनि प्राणपर्यन्तानि
तत्त्वान्युपदिश्य ‘ प्राणो वा आशाया भूवान् ’ [छा० ७ । १५ । १] इत्यादिना
प्राणमेव भूयाममुक्त्वा प्राणस्योपरि विनैव प्रश्नप्रतिवचनाम्या भूमानमवतारयति । अतः
प्राणभूमोर्भवे विश्छेदकस्याभावोप्याण एव भूमा । किंच ‘ एष तु वा अतिवदति यः
सयेनातिवदति ’ [छा० ७ । १६ । १] इति प्राणतत्त्वनिदधातिमादिननामकमुक्त्य-
मभिधाय प्रकरणविच्छेदकाभाङ्गानिदृत्तये तदेवातिवादित्वमनुवर्त्य भूमानमुपदिशन्
प्राणभूमोरभेद दर्शयति । किंच सुपुत्रं दर्शनश्रवणादिव्यवहारनिवृत्तिदर्शनात्समप्रति
प्राणम्यापि ‘ यत्र नान्यपश्यति ’ [छा० ७ । २३] इत्येतदक्षणम् । यच्च ‘ यो
वै भूमा तमुत्र यो वै भूमा तदमृतम् ’ [छा० ७ । २३] इति च तदुभयमपि
प्राणम्यनिरुद्धम् । ‘ प्राणो वा अमृतम् ’ [काँपी० ३ । २] इति ध्रुवेः । सुपुत्रिसुत्र च
प्राणतत्त्वभूमाएव परमभेदः कुतः । नप्रत्येकदृश्युपदेशात् । सम्यग्दर्शनादत्यासि-
त्रिभिः सवत्सव सुपुत्रिम्यानम् । सुपुत्रसम्यथा प्राणो जगतांनि प्राणोऽत्र सप्तसादोऽभि-
प्रेरते । प्राणस्यैवैवमन् उपदेश इत्यर्थः । जगतां— एव तु वा अतिवदति यः
सदेव निरुदति । इत्यत्र विरुद्धिरिति प्राणो जगतां तुभ्येदेव व्यर्थं सुपुत्रित्वं दिव्ये-
तैर्नित्यं सपत्न्येन पृथगुच्यते । नः परं प्रत्येक्योः परमार्थव्यवसात् । ‘ सयं

ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ' [तै० २ । १] इति श्रुत्यन्तरात् । तथा परमात्मोपक्रमे ' तरति शोकमात्मवित् ' [छा० ७ । १ । ३] इति वेद्यतया परमात्मोच्यते । तथा ' यत्र नान्यत्पश्यति ' इति द्वैतानिषेधेन भूम्नो लक्षणमभिधीयते । एवंचाऽऽत्मविविदिपया प्रक-
रणस्योत्थानमुपपन्नं भविष्यति । नच प्राण एवेहाऽऽत्मा विवक्षित इति वाच्यम् । मुख्यया
दृश्या प्राणस्याऽऽत्मत्वासम्भवात् । परमात्मज्ञानादन्यत्र शोकानिवृत्तेश्च । तस्माद्भूमा पर-
मात्मैव भूमा ॥ ८ ॥ (१) ॥

धर्मोपपत्तेश्च ॥ ९ ॥ (२)

अपि च ये भूम्नि श्रूयन्ते धर्मास्तैः परमात्मन्मुपपद्यन्ते । ' यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृ-
णोति नान्यद्विजानाति स भूमा ' [छा० ७ । २४ । १] इतिदर्शनादिव्यवहाराभावे
जीवब्रह्मैक्यलक्षणोऽवगम्यते ' यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत् ' [बृ० ४ ।
५ । १५] इत्यादिश्रुत्यन्तरात् । ' यो वै भूमा तंमुख नात्ये सुखम् ' [छा० ७ ।
२३ । १] इति भूम्नः सुखरूपमविपक्षयोक्तम् । ' आनन्दो ब्रह्म ' [तै० ३ । ६]
इतिश्रुत्यन्तरात् । ' यो वै भूमा तदमृतम् ' [छा० ७ । २४] इति । एते चान्ये च
श्रूयमाणा धर्माः परमात्मन्येवोपपद्यते । तस्मात्परमात्मैव भूमेति सिद्धम् ॥ ९ ॥ (२)

अक्षरमभ्यरान्तधृतेः ॥ १० ॥

बृहदारण्यके पञ्चमाध्याये गार्गी याज्ञवल्क्यं पृच्छति—' कस्मिन्नु खत्वाकाश ओतश्च
प्रोतश्चेति । स होशाचैतद्वै तदक्षरं गार्गी ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्यूतमनष्वहस्वमदीर्घम् '
[बृ० ३ । ८ । ७ । ८] इत्यादि । तत्राक्षरशब्देन वर्ण उच्यते किंवा परमेश्वर इति
संशयः । वर्ण इति तावत्याप्तम् । ' येनाक्षरसमान्नायम् ' इत्यादौ वर्णोऽक्षरप्रसिद्धेः ।
' ओंकार-एवेदं सर्वम् ' [छा० २ । २३ । ४] इत्यादौ श्रुत्यन्तरे वर्णस्याप्युपास्यव-
सर्वात्मन्वाचरणात्प्राण-एवाक्षरशब्दवाच्य इति प्राप्ते द्रूमः—परमेश्वर एवाक्षरशब्दवाच्यः ।
युतः । अन्वयान्तधृतेः । पृथिव्यादेराकाशान्तस्य विकारजातस्य धारणादित्यर्थः । ' यदूर्ध्वं
दिवो यदूर्ध्वं पृथिव्या ' इत्यारम्य ' आकाश एव तदोत च प्रोतं च ' इत्यन्तेन सर्व-
विकारजातस्याऽऽकाराधारकयमुक्त्वा ' कस्मिन्नु खत्वाकाश ओतश्च प्रोतश्च ' इति
गार्गी पृष्टस्य याज्ञवल्क्यस्यैतदप्रतिपत्तनम्—' एतद्वै तदक्षरं गार्गी ' इत्यादि—' एतस्मि-
न्गत्यक्षरे गार्गीवासा ओतश्च प्रोतश्च ' इत्यन्तम् । एतेन प्रतिपत्तनेनाक्षरस्याभ्यरान्तधृति-
रगम्यते । नहीयमभ्यरान्तधृतिः परमेश्वरादन्यत्र सम्भवति । यदपि ' ओंकार एवेदं सर्वम् ।
इति तदपि ब्रह्मप्रतिपत्तिज्ञापनस्य प्रणवस्य स्तुत्यर्थं प्रष्टव्यम् । न क्षरयद्गुणे वैचक्षण्युपात्तिः
सागम्येन ब्रह्मण्येवोपपद्यते । तस्मादक्षरं ब्रह्मैव ।

नन्वभ्यरान्तधृतिः प्रधाने संभवतीत्यत्र आह—

सा च प्रशासनात् ॥ ११ ॥

सा चाम्बराण्तपृतिः परमेश्वरस्यैव कर्म नान्यस्य । कुन । प्रशासनात् । प्रशासनमत्र-
पादित्यर्थः । प्रशासनं हीह श्रूयते— ' एतन्व्ययादरस्य प्रशासने गान्नि—स्यार्थचन्द्रमसौ
निपृती तिष्ठतः ' [वृ० ३ । ८ । ९] इत्यादि । तदेत मूर्धन्वोपजक्षिणादिजगच्छास-
पन्व चेतनस्यैवाम्बयौपपद्यते न त्वचेननस्य प्रशासनस्य । तदुक्तं भाष्यहृद्विः—नसचेत-
नाना घटादिकारणाणा मृदादीना घटादिनिषय प्रशासनमस्तीति । तस्मादम्बराण्तपृतिः
प्रशासनस्य नोपपद्यते ॥ ११ ॥

अन्यमावग्याष्टैश्च ॥ १२ ॥ (३)

किंचाम्बराण्तपृति परमेश्वरस्यैव समग्रनि न प्रशासनस्य नग जीवत्य । कुनः ।
अन्यमावग्याष्टैः । अन्यस्य प्रशासनस्य जीवत्य च मामो धर्मोऽन्यभासस्तद्वावृतेः ।
तद्विपरितवर्मनत्त्वादिन्यर्थः । ' तद्वा एतदक्षर गार्थदृष्ट दृष्टश्रुत ध्यातमनं मञ्चविज्ञात
विज्ञातृ ' [वृ० ३ । ८ । ११] इत्यादि । तत्रादृष्टादिन्यपदेशः प्रशासनस्यापि सम-
ग्रनि तथाऽपि द्रष्टृत्वादिन्यपदेशो न समग्रन्यचेननयात् । तथा ' नान्योऽतोऽस्ति-द्रष्ट
नान्योऽतोऽस्ति श्रोता नान्योऽतोऽस्मि मन्ता ' [वृ० ३ । ७ । २३] इत्यादिना दृष्ट-
न्तरनिगमाच्च । न चेतनोऽपि शरीरोऽत्र गृयते तस्योपाधिस्तः सत्कारिणः परिच्छिन्नत्वात् ।
नहि निरुपाधिक शरीरो नाम भवति । ' अनीमया शोचति गुह्यमान ' [धे० ४ ।
७] इतिश्रुत्यन्तरे साधुमुपापरतद्वयौक्ते । अचिन्त्यमहिम्नीश्वरे स्वाधीनमयोपाधिकं तु
' अस्यूतमनश्चहृद्वम् ' [वृ० ३ । ८ । ८] इत्यादिना मने सत्कारधर्मा निषिध्यन्ते
नान्मिनिशरीरे । तस्मात् जीवोऽप्यक्षरमव्ययस्य परमेश्वर एवाक्षरशब्दवाच्य इति
चिह्नम् ॥ १२ ॥ (३)

ईक्षति कर्मव्यपदेशात्सः ॥ १३ ॥ (४)

प्रश्नोपनिषदि श्रूयते— ' एतद्वै मन्यकाम-मर-चापर च मम यदोकार । तस्मादिद्वानेते-
नैवाऽऽनननेननरमचेति ' [प्र० ५ । २] इति प्रहृत्य श्रूयते— ' य एतुनेतं
निमात्रेणोमि येतंनेत्राश्रेण पर पुण्यमभिव्याधीत [प्र० ५ । ५] इति । किमस्मिन्नाक्ये
पर ब्रह्मभिव्येधमुपदिश्यतेऽथवाऽपरादि येनेनैवाऽऽनननेन परमस्य चैपरमन्वेतीति प्रहृत-
तत्त्वज्ञानि न्तयः । तत्रपर शिष्यगर्भस्य ब्रह्मभिव्याधीतिति प्रसम् । कुत । ' स
तेजमि सूर्ये नदतः स नामभिन्नं वने ब्रह्मणेकम् ' [प्र० ५ । ५] इति हिरण्यगर्भ-
शेखरतित्तिप्रशङ्कत् । एतद्व्यपदेशस्य परमपुण्यधर्मोक्षणस्य तावमात्रतत्त्वानुपपत्तेषु ।
नन्यपरमभिव्येधे पर पुण्यमिति सिद्धेण नोपरदोनेति चेत् । तस्य हिरण्यगर्भस्य
ब्रह्मणेवापि एतस्य परापरदोनेति परमैर्भिव्याधीते—परमैर् ब्रह्मभिव्येधमुपदिश्यते ।

कुतः । ईक्षतिकर्मव्यपदेशात् । वाक्यशेषेऽस्याभिप्यातव्यस्यैक्षतिकर्मत्वेन व्यपदेशात् । 'स एतस्माज्जीवघनात्परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते' [प्र० ५।५] इति । अस्यार्थः— ओंकारोपासनया ब्रह्मलोकं प्रातः स एतस्माज्जीवघनाज्जीवसमष्टिरूपाहुत्कृष्टाद्विरप्यगर्भादप्युत्कृष्टं सर्वप्राणिहृदये शयानं परमात्मानं पश्यतीति । तत्रामिध्यायतेरतथाभूतमपि वस्तु कर्म भवति । मनोरथकल्पितस्यापि व्यायतिकर्मत्वात् । तदेवातथाभूतमीक्षतेरपि कर्म लोके दृष्टम् । अतः परमात्मैव सम्यग्दर्शनविषयभूत ईक्षतिकर्मत्वेन व्यपदिष्ट इति गम्यते । स एवेह परात्परपुरुषशब्दाभ्यां प्रत्यभिज्ञायते । अथ यदुक्तं परमात्माभिप्यायिनो हिरण्यगर्भ-लोकप्राप्तिकलं परिच्छिन्नं न युज्यत इति । नैप दोषः । त्रिमात्रेणोकारेणाऽऽलम्बनेन परमात्मानमभिप्यायतः फलं-ब्रह्मलोकप्राप्तिः क्रमेण च सम्यग्दर्शनोपत्तिरेति क्रममुक्तिश्चेति । तस्मात्परमात्मैवोमित्यक्षरेणाभिप्यातव्य इति सिद्धम् ॥ १३ ॥ (४)

दहर उत्तरेभ्यः ॥ १४ ॥

छान्दोग्यस्याष्टमाध्याये 'अथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे-दहरं-पुण्डरीकं-वेदम 'दहरोऽग्नि-जन्तराकाशस्तस्मिन्पदन्तस्तदन्वेष्टव्यं तद्वाव विजिज्ञासितव्यम्' [छा० ८ । १ । १] इत्यादिवाक्यं श्रूयते । ब्रह्मण उपलब्धिस्थानत्वेन शरीरं ब्रह्मपुरं तत्र दहरमसं हृदयपुण्डरीकं हृदयकमलं वेदम गृहं तस्मिन्दहरपुण्डरीकवेदमग्नि दहरोऽल्प आकाशो वर्तते । स किं भूताकाशोऽथवा जीव-आहोस्वित्परमात्मेति संशये सति मूताकाश इति तावत्प्राप्तम् । आकाशाशब्दस्य भूताकाशो रूढत्वात्तस्य च दहरायतनत्वाद्ब्रह्मत्वम् । यत्र दहरशब्देनाल्पत्वोक्तः परिच्छिन्नो जीव इति प्राप्तम् । तस्य शरीरेण स्वस्वामिदक्षणासंभवात् । तत्र पुरस्वामिनः पुरैकदेवोऽवस्थानं लोके दृष्टं यथा राजस्तद्वदस्यापि । तस्माद्भूताकाशो वा जीवो वा दहर इति प्राप्ते भूमः—परमात्मैव दहराकारः । कुत उत्तरेभ्यः ।-वाक्य-शेषगत्येभ्यो हेतुभ्य इत्यर्थः । 'यावाप्या अयमाकाशस्तावानेपोऽन्तर्हृदय आकाश उभे अस्मिन्प्रायापृथिवी अन्तरेव समाहिते उभावग्निश्च वायुश्च सूर्याचन्द्रमसायुभौ विशुजक्षत्राणि च यथास्येहास्ति यथ नास्ति तथं तदस्मिन्समाहितमिति' [छा० ८ । १ । ३] इत्यादि । यद्यप्याकाशशब्दो मूताकाशे रूढस्तथाऽपि तैत्रैव तस्योपमा नोपपद्यते इति तच्छङ्का निरस्ता । यथात्पदिद्वाराभ्यन्तरत्वकसितेन भेदेनोपमानोपमेयभावः संभवतीति न युक्तं वक्तुम् । अजडित्त हीरं गतिर्वैत्वास्वनिक्तभेदाश्रयणम् । तथाऽपि दहराकाशस्य परिच्छि-न्नत्वाद्ब्रह्मलोकप्राप्तिर्नापि नोपपद्यते । ईश्वरस्य तु 'अणोरणीयान्महतो महीयान्' [का० १ । २ । २०] इत्यङ्गितिभिरणुत्वं महत्त्वं चोपपद्यतेतराम् । किञ्च 'उभे अस्मिन्प्रायापृथिवी अन्तरेव समाहिते' इत्यादिना प्रायापृथिव्याद्यतेपजगत्प्रधारत्वं दहराकाशस्य श्रूयते । 'एव चात्माऽपहतपात्रं दिव्यो निःशुर्विशोको विजिज्यसोऽपिपासः सत्त्वामः सत्यसंकल्पः' [छा० ८ । १ । ५] इतिचाऽऽगम्यपहतपात्रादयश्च गुणा न भूता-

काशे संभवन्ति । यावापृथिव्याद्याधारत्वापहतपाप्मन्वादिभ्योऽन्यसाधारणेभ्यो हेतुभ्य परम-
त्वेव दहराकाशः सोऽप्येष्टः स विजिज्ञासितस्य इति । नच दहराकाशस्यान्वेष्टव्यत्वं
विजिज्ञासितस्य च न सम्भवति तस्मिन् दन्तरिनि यावापृथिव्यादिपरिवेषणत्वानोपा-
दानात् । यावापृथिव्याद्येन विजिज्ञासितस्यमिति वाच्यम् । वाक्यरोपानुपपत्तेः । तथा
हि—‘ अस्मिन्कामा समाहिता एव आत्माऽपहतपाप्मा ’ इत्याद्युक्त्वा, अथ ‘ य इहाऽऽ-
त्मानमनुविधे ब्रजन्त्येताश्च सत्यान्कामान् ’ [छ० ८ । १ । ६] इत्यनेन वाक्यरोपेण
सत्यकामसहितस्य परमात्मन एव विज्ञेयत्वप्रतिपादनात् । विस्तरस्तु भाष्येऽनुमधेयः ॥ १४ ॥

गतिशब्दाभ्यां तथा हि वृष्टं लिङ्गं च ॥ १५ ॥

उत्तरेभ्य इत्यस्यैव प्रपञ्चोऽयम् । किंच दहर परमात्मा । कुत - गतिशब्दाभ्याम् ।
वाक्यरोपे परमात्मन एव प्रतिपादका गतिशब्दौ भवत — ‘इमा सर्वाः प्रजा अहरहर्ग-
च्छन्त्य एत ब्रह्मलोकं न विन्दन्ति ’ [छ० ८ । ३ । २] इति । प्रजाशब्देनात्र जीवा
उच्यन्ते । अहरहर्गच्छन्त्य इत्यनेन प्रपञ्चं तेषां गतिरुक्ता भवति । तत्र प्रकृतं दहर
ब्रह्मलोकशब्देनाभिधाय तद्विषया गतिः प्रजाशब्दाभ्याम् जीवानामभिधीयमाना दहरस्य
ब्रह्मता गम्यति । ब्रह्मलोकशब्द गतिं चाभिप्रेत्य गतिशब्दाभ्यामिति द्विवचन सूत्रे
प्रयुक्तम् । ब्रह्मलोकशब्दो हि प्रकृते दहरे प्रयुज्यमानो जीवभूताकाशशब्दा निराकुर्वन्नस्य
दहरस्य ब्रह्मता गम्यति । तथाहि दृष्टमित्यनेन ‘ सता सौम्यं तदा सपञ्चो भवति-’
[छा० ६ । ८ । १] इत्यादिभ्यन्तरदर्शनेन प्रपञ्चं मुमुक्षुत्वस्थाया जीवानां ब्रह्मविषयं
गमनं दर्शयन् । यद्यपि पट्टीसमासेन ब्रह्मलोकशब्दार्थतुर्मुषलोकं गमयति तथाऽपि
सर्वाणां प्रजानामहरहस्तत्प्रमासभवाद्ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोक इति समानाधिकरणतया
एवाऽऽश्रयणाय इत्यस्मिन्नर्थेऽहरहर्गमनमेव लिङ्गमिति लिङ्गमित्यनेनोक्तम् । अहरहर्गच्छ-
न्त्येष्टव्यत्वं ब्रह्मलोकं कुतो न विदन्तीत्यादाह्वाया समवायानाय हेतुर्गर्भेणानृतेन हि प्रपञ्च
इति वाक्यरोपेण ब्रह्मलोकानामेव तद्व्यभिचयं भवति न तु तद्व्यभिचयानिमित्तकं भवति ।
तथाच श्रुत्यन्तरं मुमुक्षुं प्रकृत्य ‘ तदा अस्त्यैतददिष्टं चपहतपाप्माऽमयं रूपम् ’
[वृ० १ । ३ । २१] इति ॥ १५ ॥

श्रुतेष्व महिज्ञोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः ॥ १६ ॥

दहरः परमेष्ठर एव । कुत । श्रुतेष्व । दहरोऽस्मिन्नुपलब्धेः इति प्रत्याऽऽनात्तौनस्यपु-
र्यकं तस्मिन्मर्ममाधानमुक्त्या तस्मिन्नेवाऽऽनन्दं प्रयुजापहतपाप्मन्वादिभ्योऽनुपदिश्योक्तं
य आत्मा स सेतुर्निर्धृतिरेवा लोचानाममनेदादेति । तत्र निर्धृतिरित्याशङ्क्यामानाधि-
कारण्यादिधारक उच्यते । किंचः कर्तारि स्मरणात् । जेनविवाक्यत्वं च परमेष्ठरादन्वय
न सम्भवति । तथा लोके यद्वारदित्येवमापेयं मुक्तानां जजानाममन्त्राय सेतुरेवमव-

मात्मैवा लीकाना र्णाश्रमादीना विभारक सेतुरसभेदापासकरायेत्यर्थः । अयं च सर्गलोक-
विधारणलक्षणो महिमा परनाम्न्येनास्तीति निश्चय । श्रुतिपूर्वत्वञ्चे । तथा च श्रुतयः—
'प्राप्तस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गामिं सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः' । [बृ० ३ ८।९]
'एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेव मूतपाल एष सेतुर्विधारण एषा लोकानामसभेदाय' [बृ०
४ । ४ । २२] इत्याद्या । तस्माद्दहराकाशः परमेश्वर ॥ १६ ॥

प्रसिद्धेश्वर ॥ १७ ॥

दहराकाशः परमेश्वर एव । कुत । प्रसिद्धेः । ' आकाशो वै नाम नामरूपयोर्नि-
र्वाहता' [छा० ८ । १४] ' सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुपचन्ते '
[छा० १ । ९ । १] इति श्रुत्यन्तरे प्रसिद्धे । जीवे तु न कचिदाकाशशब्द प्रयुज्य-
मानो दृश्यते । भूताकाशस्तु पूर्वमधिकरणसूत्रेण निराकृत । तस्माद्दहराकाश ईश्वर एवेति
सिद्धम् ॥ १७ ॥

इतरपरामर्शात्स इति चेन्नासंभवात् ॥ १८ ॥

ननु वाक्यशेषवच्छेन दहराकाश परमेश्वरो यदि परिगृह्यते तर्हि जीवस्यापि वाक्यशेषे
परामर्शोऽस्ति—' अथ य एष सप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय पर ज्योतिर्यसपथ स्वेन
रूपेणाभिनियम्यत एव आत्मेति होवाच' [छा० ८ । ३ । ४] इति । अत्र हि सप्रसाद-
शब्द श्रुत्यन्तरे सुषुप्त्यवस्थाया दृष्टवादनस्थावन्तं जीवमुपस्थापयितुं शक्नोति नार्थान्तरम् ।
तथा शरीरव्यपारप्रत्ययैर् जीवस्य शरीरात्समुत्थानं सम्भवति । यत्राचेश्वरधर्मसमन्विताहारादा-
काश परमेश्वराविषयोऽभ्युपगत एव जीवविषयोऽपि भविष्यति । तस्मादितरपरामर्शाद्दह-
राकाशः स एव जीव उच्यते इति चेत् । नैव दोषः । कुत । असंभवात् । 'एष आत्माऽ-
पहतपाप्म निरजो विमृष्टः' [छा० ८ । १ । ५] इत्यादीनां परमेश्वरधर्माणां जीवे
सुदृश्यापुपाप्यभिमानिन्यसम्भवादित्यर्थः । तस्माद्दहराकाशः परमेश्वर एव ॥ १८ ॥

उत्तरावेदाविर्मूर्तस्वरूपस्तु ॥ १९ ॥

' इतरपरामर्शात्स इति चेन्नसंभवात्' [ब्र० सू० १ । ३ । १८] इत्यनेन
सूत्रेण जाताया जीवाशङ्काया निराकरणं कृतं पुनरपि तस्याः समुत्थानं क्रियते । उत्तर-
रमाद्वाक्यात् । दहरविषया उपरि प्रजापतिविषयाभिन्निर्भ्रान्चनप्रजापतिमगादे श्रूयते—
' य एषोऽक्षिणि पुण्यो दृश्य एव आत्मेति होवाच' [छा० ४ । १५ । १] इति ।
तत्र यीर इति तापप्राप्तम् । अयस्य प्रयोपन्यासात् । अक्षिणि पुण्य इति आगरणोप-
न्यासः । ' य एव म्बो-मरीचनान्तरति' [छा० ८ । १० । १] इति स्वमो-
पन्यासः । ' तद्वैतमुत्तः समस्तः समस्तः स्वान न विज्ञानान्येव आत्मा' [छा० ८ ।
११ । १] इति । एवमवस्थात्रयविशिष्ट जीवमेव पुन पुनः परादस्य तस्मिन्पहतपाप्म-

स्वादि दर्शयति—‘ एतदमृतमेतदमयमेतद्ब्रह्म ’ [छ० ४ । १५ । १] इति । तस्मा-
 र्जीवस्यापहतपाप्मावादिसंभवाद्दहराकारो जीव एवास्तु न परमेश्वरः । तस्य जाग्रदाद्यव-
 स्थाविहीनत्वादिति चेत् । अत्रोच्यते—आविर्भूतस्वरूपसिचिविति । तुना हेत्वाक्षेपपरिहारः ।
 उत्तरस्मादपि वाक्यात् जीवान्नङ्का संभवतीत्यर्थः । कुतः । यतस्तत्राप्याविर्भूतस्वरूपो जीवो
 विवक्ष्यते नतु जीवत्वेन रूपेण । ‘ य एषोऽक्षिणि ’ इत्युपलक्षित द्वयारं निर्दिश्य पुनः-
 पुनस्तमेव व्याख्येयत्वेनाऽऽकृष्य स्वमसुपुन्युपन्यासोपक्रमेण परं ज्योतिरुपसंपत्त्या स्वेनरूपेणा-
 भिनिष्पद्यत इति यदस्य पारमार्थिक स्वरूप पर ब्रह्म तद्रूपतयैवं व्याचष्टे न जैवेन
 रूपेण । यत्तत्परं ज्योतिरुपसंपत्तयं श्रुतं तत्पर ब्रह्म तच्चापहतपाप्मन्नादिधर्मकं तदेवास्य
 पारमार्थिक स्वरूपं तत्त्वमसीत्यादिश्रुतिभ्यः । तत्र जीवस्य भूतगत्याऽवस्थावचनं तस्माद्-
 संभवादिति पूर्वसूत्रस्यहेतुर्नासिद्धः ॥ १९ ॥

अन्यार्थश्च परामर्शः ॥ २० ॥

नन्वीश्वरधेदहरः स्यात्तर्होप सप्रसाद इत्यादिना जीवपरामर्शो व्यर्थ इति तत्राऽऽह ।
 अन्यार्थोऽयं जीवपरामर्शो न जीवस्वरूपपर्यवसायी किं तर्हि परमेश्वरस्वरूपपर्यवसायी ।
 कथम् । सप्रसादशब्दवाच्यो जीवो जागरणव्यवहारे देहेन्द्रियाद्यभिमानी भूत्वा तद्वासना-
 निर्मिताश्च स्वप्नान्नाडीचरोऽनुभूय श्रान्तः सखुभयशरीराभिमानीत्समुत्थाय सुपुण्यवस्थायां
 परं ज्योतिराकाशाशब्दितं पर ब्रह्मोपसंपत्तयमुपसंपद्य जीवस्वरूपं परित्यज्य ब्रह्मस्वरूपेणा-
 भिनिष्पद्यते । तदेवोपसंपत्तयमात्माऽपहतपाप्मत्वादिगुणक ब्रह्मोपास्यमित्येवमर्थोऽयं जीव-
 परामर्शः परमात्मपर एव ॥ २० ॥ (४)

अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तम् ॥ २१ ॥ (५)

ननु दहरोऽस्मिन्तराव्याप्त इत्यन्पत्तयप्रपणाद्दहरस्य परमात्मत्वं न संभवति ।
 जीवस्य त्वारामोपमितस्यात्यन्तं शुद्धं तस्माद्दहरो जीव इति चेत् । उक्तोऽस्य परिहारः ।
 ‘ अर्भकौकल्यात्तद्वनपदेशाच्च नेति चेन्न निचाप्यत्वादेव व्योमाव ’ [ब० सू० १।२।७]
 इत्यत्रेव परिहारोऽनुसंधातव्यः । ‘ उच्यते ’ इति सूत्रयमधिकरणरत्नमालायामधि-
 करणान्तरत्वेन व्याख्यातम् ॥ २१ ॥ (५)

अनुश्रुतेस्तस्य च ॥ २२ ॥

गुण्डकोपनिषदि श्रूयते—‘ न तत्र—मूर्धो भाति न चन्द्रताके नेमा विद्युतो भाति
 ध्रुवोऽयमग्निः । तमेव भान्तमनुभाति सदै तस्य भासा सर्वेन्द्र निगाति ’ [मु० २ । २ ।
 १०] इति । अस्यायमर्थः—तत्र पूर्वप्रश्ने ज्योतिषि सूर्यचन्द्रादयो न भान्ति किन्तु तमेव
 ज्योतिषा भासकं पुरतो भासमानं पदार्थमेव सदैव जगद्भाति किं तर्हि तस्य भासकरुपदार्थस्य भासा
 सर्वे निगर्णाति । अस्मिन्वाक्ये श्रूयमाणं जगद्भासकं किं मूर्धादिसदृशं चाक्षुष तेजः किंचिद्दहो-

स्वित्तैतन्यमिति विषये किञ्चित्तेज इति तावदाप्तम् । कुनः । सूर्योदितेजोभिभावकत्वात् । महत्तस्तेजसः संनिधौ स्वल्पं तेजोऽभिभूतं भवति यथा सूर्यसंनिधौ प्रदीपः । तथाच सूर्योदीनां यदभिभावकं तत्सूर्यादिम्योऽप्यधिकं तेजोन्तरं भविष्यतीति प्राप्ते ब्रूमः । सूर्यादिभिस्मास्यमानं वस्तु चैतन्यमेव । कुतः । अनुकृतेः । अनुकृतिरनुकारोऽनुमानमिति यावत् । अनुमानादित्यर्थः । नहि लौकिकं सूर्यादि तेजो भातमानमनुभाति सर्वं जगत् । स्वप्रकाशतया भासमानं चैतन्यमनु सर्वं जगद्भासते । उदाहृतवाक्ये तस्य भासेति चतुर्थचरणेऽयमर्थोऽभिप्रेतस्तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति । ननु तमेव भान्तमनुभातीत्यनुपपन्नं समानस्वभावेऽप्यनुकारदर्शनात् । गच्छन्तननुगच्छतीत्यादावितिचेत् । नायं नियमः । सुततोऽपि पिण्डो दहन्तमग्निमुदहति भौमं चै रजो वहन्तं वायुमनुवहतीत्यादौ भिन्नस्वभावेऽप्यनुकारदर्शनात् । न तत्र सूर्यो भातीति तच्छब्देन च

‘ हिरण्ये परे कोशे विरजं ब्रह्म निर्मळम् ।

तच्छुद्धं ज्योतिषा ज्योतिस्तदात्मविद्यो विदुः ॥ ’ [सु० २ । २ । ९]

इत्यनेन ‘ यस्मिन्धौः पृथिवीचान्तरिक्षमोतम् ’ [सु० २ । २ । ५] इति प्रकृतं चैतन्यमेव पराभृष्टम् । नच महत्तस्तेजसः सफाशादल्पतेजसः परिभय इति नियमान्न तमेव भान्तमनुभाति सर्वमिति नोपपद्यत इति वाच्यम् । सूर्यादितेजसा मण्यादितेजसः परिभवादर्शनात् । सूर्यानुपाधिषु चैतन्यतेजस एवोपलम्भाच्च । तस्मात्प्रकृतं चैतन्यमेवात्र वाक्ये प्रतिपाद्यम् ॥ २२ ॥ (५)

अपि च स्मर्यते ॥ २३ ॥ (६)

किञ्च द्रूपत्वं चैतन्यस्यैव स्मर्यते भगवद्गीतासु—

‘ न सज्जासपते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः ।

यद्रत्ना न निवर्तन्ते तद्भाग परमं मम ॥ [भ० गी० १५ । ६] इति ।

‘ यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतोऽखिलम् ।

यच्छन्द्रमसि यच्चासौ तदेजो विद्धि मामकम् ’ ॥

[भ० गी० १५ । १२] इति च ॥ २३ ॥ (६)

शब्दाद्दृष्टं जमितः ॥ २४ ॥

फटवलीषु चतुर्थवद्व्युत्पत्तौ—‘ अद्भुष्टमन्त्रः पुरुषो मय्य आत्मनि तिष्ठति । ईशानो भूतगन्धर्वस्य ’ [का० २ । १ । १२] इति । तत्र योऽयमद्भुष्टमन्त्रः पुरुषः श्रूयते स किं पीदः किं वा परमात्मैति संदरः । तन्नाद्भुष्टमन्त्रपरिमाणोऽप्येवमात्मानजीव इति प्रातन् । नद्यपरिच्छिन्नस्य परमात्मनोऽद्भुष्टमन्त्रपरिमाणमुपपद्यते । जीवस्य तु कयाचित्कस्य नया संमदस्यद्भुष्टमन्त्रम् । तथाच सृतिः—

‘ अथ सत्यवतः—कायात्याश्रयद वश गतम् ।

अहुष्टमात्रं पुरुषं निश्चरुर्धर्मो यमो बलात् ’ [म० भा० ३।२९।७।१७] इति ।

देहं मध्यप्रदेशेऽनस्मान्नाच्च जीव इति प्राप्ते ब्रूम—परमात्मैनाहुष्टमात्रो भवितुमर्हति । कुत । ‘ ईशानो भूतभव्यस्य ’ इतिशब्दात् । अतीतानागतनर्तमानजगदीशितृत्वश्रमणादिस्यर्थः । नहीशितव्यस्य जीवस्य तदुक्तमीशितृत्वं समप्रति । पूर्वं नचिकेतसा ब्रह्म पृष्टम्—‘ अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात् । अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्कस्यसि तद्ब्रह्म ’ [का० १ । २ । १४] इति । तदेवान् वाक्येऽनुसधीयते ॥ २४ ॥

कथं पुनः सर्गगतस्य परमात्मनः परिच्छिन्नपरिमाणोपदेश इत्याशङ्क्यामाह—

हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारस्वात् ॥ २५ ॥ (७)

तुशब्दश्चोक्तव्यावृत्त्यर्थः । सर्गगतस्य परमात्मनोऽपि हृदयेऽनस्थानमपेक्ष्याहुष्टमात्रत्वमिदमुच्यते । विनोपाधिमतिसमात्रसाहुष्टपरिमाणमङ्गसोपपद्यते । ननु मशकादिजजान्ताना प्राणिनां हृदयपरिमाणस्यानियतं नाकथमहुष्टमात्रं च घटेतेति चेत् । नैव दोषः । मनुष्याधिकारत्वाच्छास्त्रस्येति शेषः । अनिशेषेण प्रवृत्तमपि शास्त्रं मनुष्यानेवाधिकारोति । शास्त्रत्वादर्थित्वादपर्युदस्तत्त्वाद्गुणनयनादिशास्त्राच्च । मनुष्यहृदयापेक्षमेव परमात्मन इदमहुष्टमात्रं च मनुष्यते न मशकादिहृदयापेक्षम् । तेषां शास्त्राधिकारत्वात् । द्विभिधा हि वेदान्तानां प्रवृत्ति—काचित्परमात्मस्वरूपनिरूपणपरा काचिज्जीवब्रह्मेकत्वोपदेशपरा चेति । तदस्मिन्प्रकरणे विज्ञानात्मनः परमात्मनैकत्वमुपदिश्यते नाहुष्टमात्रम् । एतमेव चार्थमुत्तरवाक्येण स्फुटी करिष्यति—‘ अहुष्टमात्रं पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये सन्निविष्ट ’ [का० २ । ६ । १७] इत्यादिना । तस्मादहुष्टमात्रं परमात्मा ॥ २५ ॥ (७)

तदुपर्यपि बादरायणः संभवात् ॥ २६ ॥

अहुष्टमात्रश्रुतिर्ब्रह्महृदयापेक्षया प्रवृत्ता । मनुष्याधिकारत्वाच्छास्त्रेत्येत्तुक्तम् । तद्वत्सङ्गेनेदमभिररणम् । बृहदारण्यके तृतीयाध्याये श्रूयते—‘ तयो- यो देवानां प्रयबुध्यत स एव तदभवत्तथर्षिणा सत्त्वं मनुष्याणाम् ’ [वृ० २ । ४ । १०] इति । तत्र देवादयो ब्रह्मनिद्यात्माधिष्ठित्यन्ते च वेति सशयः । देवः श्रवणश्च निद्याया नाधिक्रियन्तः, इति तान्प्राप्तम् । कुत । अधिकारलिङ्गणाभावादिति प्राप्तिः सति—देवादीनामप्यधिकारोऽस्तीति बादरायण आचार्यो मन्वते । कस्मात् । समत्वात् । समप्रति हि तेषामप्यधिकारकारणम् । नत्र धर्मं तत्र चैव अभिन्नं देवर्षीनामपि समप्रति विकारत्रिययभूत्यनित्यत्वालोचनादिदं नुक्तम् । तथा समर्थमपि तेषां समप्रति मात्र—सर्गदेशीहासपुराणादिव्यो मिह—पुनरभिरणम् । नच तेषामुपपत्तानामावाद्देवाधिकारो नास्तीति वाच्यम् । तदमर्थेऽपि तेषां स्वप्रतीकारोदयाच्च देवैरुदरेऽरेऽरे । अपि चैव निद्याप्रहणार्थं प्रसन्नचैव श्रूयते—

‘ एकसत्त्वं ह वै वर्षाणि गववान् प्रजापतौ ब्रह्मर्चयमुवास ’ [छा० ८ । ११ । ३]
इत्यादौ । तस्मादेवानामपि ब्रह्मविद्यायामधिकारो न निवारयितुं शक्यते ॥ २६ ॥

विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् ॥ २७ ॥

ननु देवादीनामपि विग्रहवत्त्वेन विद्यायामधिकारस्वीकारे सति कर्मण्यपि शरीरितया ऋत्विगादिवदिन्द्रादीनामपि संनिधानेन कर्माङ्गत्वं स्यात् । तच्च न संभवति । बहुषु यागेषु युगपदेकस्येन्द्रस्य स्वरूपेण संनिधानानुपपत्तेः । तदा च कर्मणि देवताभावाद्बिरोधः स्यादिति चेत् । नायमस्ति विरोधः । कुतः । अनेकप्रतिपत्तेः । एकस्यापिन्द्रादेर्युगपदने-
कस्वरूपग्रहणसमवादिबन्धः । कथमेतदवगम्यते इति तत्र हेतुमाह— दर्शनादिति । तथा हि— ‘ कृति-देवाः—इत्युपक्रम्य— ‘त्रयश्च-त्री-च-शता-त्रयश्च त्री च सहस्रा ’ इति निरूप्य ‘ कृतचेत् ’ इति पृच्छायां ‘ महिमान-एवैतेषामेते प्रपञ्चिशात्त्वेव देवाः ’ [वृ० ३।१।१२] इति निर्बुध्नीति श्रुतिरेकैकस्या देवताया अनेकरूपतां दर्शयति । तथा स्मृतिरपि—

‘आत्मनो वै शरीराणि बहूनि भरतर्षभ ।
योगी कुर्याद्बलं प्राप्य तैश्च सर्वैर्महीं चरेत् ॥
प्राप्तुपाद्विषयाकैश्चिकैश्चिदुग्रं तपश्चरेत् ।
संक्षिपेच्च पुनस्तानि सूर्यो रश्मिगणानिव ’ ॥

इत्यादिका प्रासाधिमाद्यैश्वर्याणां योगिनामपि युगपदनेकशरीरयोगं दर्शयति किमु यत्तज्जन्तिसर्गसिद्धानां देवाना बहुरूपग्रहणसामर्थ्यमस्तीति । तस्मादेकैका देवता बहुभी रूपैरात्मानं प्रविमज्ज्य बहुषु यागेषु युगपदङ्गभावं गच्छति । परैश्च न दृश्यतेऽन्तर्धानादिशक्तियोगात् । तस्मात् कर्मणि विरोधः । अनेक प्रतिपत्तेर्दर्शनादित्यस्यापरा-व्याख्या—विग्रहवतामपि देवाना कर्माङ्गभावचोदनास्यनेकविधत्वं दृश्यते । यथाऽनेकैर्भोजयज्ञियुगपदेको भोज्यते । यथा बहुभिर्नमस्कुर्वीषैर्युगपदेको नमस्कृत्यते । तथा विग्रहवतामिका देवतामुद्दिश्य बहवो युगपत्त्वं एवं हविष्यद्व्यन्तीति न कश्चिकर्मणि विरोधः ॥ २७ ॥

शब्द इति चेज्जातः प्रजदात्मत्पक्षानुमानाभ्याम् ॥ २८ ॥

ननुक्तप्रकारेण देवानां विग्रहवत्त्वाम्युपगमात्साऽस्तु सर्वाङ्गचोदनास्तु विरोधः शब्दे तु विरोधः प्रसजते । तथा हि— कौत्साज्ज्ञो हि शब्दस्यार्थेन संबन्धसं संबन्धमाश्रित्यानपे-
क्षत्वादिति वेदस्य प्रामाण्यं स्थापितम् । देवता विग्रहवती हाम्युपगम्यमाना यद्यप्यैश्वर्ययो-
गाद्युगपदनेककर्मसंबन्धीनि हर्षादि भुञ्जीत तदाऽपि मित्रद्वयोगादस्मदादियजननमरणवती सेति मिलास्य-वेदरूपशब्दस्यानित्येनार्थेन-नित्यसंबन्धभावे यद्वैदिकशब्दे प्रामाण्यं स्थापितं तस्य विरोधः स्यादिति चेत् । नायमप्यस्ति विरोधः । कुतः । अतः प्रभगात् । अत एव हि वैदिकशब्दोद्देशेवादि जगत्प्रभवति । कथमेतदवगम्यते । प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् । अर्थदं

श्रुतिरनुमानं तु स्मृतिः । श्रुतिस्मृतिसामान्यम् । स्वग्रामाण्यं प्रति सापेक्षत्वात्स्मृतिरनुमानमित्युच्यते । ते हि श्रुतिस्मृती शब्दपूर्विकाः स्मृष्टि—दर्शयत—‘एत इति वै प्रजापतिर्देवानसृजतासृष्टमिति मनुष्यानिन्दम इति पितृस्तिर परित्रम्’ इत्यादिका श्रुतिः । स्मृतिरपि—

‘अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयभुना ।

आदौ वेदमयी दिव्या यत सर्वा प्रवृत्तयः’ इति ॥

तथा ‘नाम रूप च मूताना कर्मणा च प्रवर्तनम् ।

वेदशाब्देभ्य एवाऽऽदौ निर्मेमे स महेश्वरः’ [मनु० १ । २१] इति ।

नन्वेव वेदस्य नित्यत्व देवादीनामनित्यत्वं चोदाहृतत्वात्प्रतीयत इति न नित्यानि-
त्यत्वं धरूपो विरोध परिहृत इति चेत् । उच्यते । व्यक्तीनामनित्यत्वेऽप्याकृतीना नित्य-
तया तासामेव शब्दार्थत्वेन शब्दार्थयोः सम्बन्धस्योत्पत्तिकल्पसिद्धेर्न विरोधः । ननु शब्दार्थ-
आवृत्तिर्भवतु तथाऽपि न्यत्र वर्णात्मस्य वेदस्य नित्यत्व वर्णानां प्रयुच्चारण भेदस्य प्रती-
यमानत्वादनित्यत्वादिति चेन्न । वर्णानां स एवाय गोशब्द इति प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् ।
प्रतिपुस्तक शब्दभेदप्रतीतिस्तु ध्वनिरूपशब्दनिष्ठा न तु वर्णरूपनिष्ठाऽतो वेदस्य
नित्यत्व सिद्धमित्युक्तम् । ततश्च नित्येभ्यः शब्देभ्यो देवादिब्यक्तीनां प्रभव इत्य-
विरुद्धम् ॥ २८ ॥

अत एव च नित्यत्वम् ॥ २९ ॥

अत एवाऽऽहते शब्दार्थत्वादेव वेदस्य नित्यत्वम् ॥ २९ ॥

समाननामरूपत्वाच्चाऽऽवृत्तावप्यवि-

रोधो दर्शनात्स्मृतेश्च ॥ ३० ॥ (८)

नन्दतर्जनीनां पदार्थत्वेऽपि प्रलये सर्वाकृतिव्यक्तिनाशे पुनस्तदाकृतिकव्यक्त्युत्पत्तौ
प्रमाणानुमानानित्यायोगविरोधस्तदवस्थ इति चेत् । सृष्टिप्रलययोरावृत्तानपि शब्दे
विरोधो नास्ति । तुल्य । समाननामरूपत्वात् । सत्त्वास्यानादिगत्प्रतिस्मृष्टि तदाकाकृति-
कमेव जगज्जन्त्यो न विद्वक्षणम् । प्रलये सां वस्तु सत्त्वात्तन्नेपेव नश्यति ननु निर-
न्यत्त्वत् । इत्याप्येवार्थव्यपि सजातीयकार्योपनिर्देशनेन सत्त्वात्तन्नेपेव नश्यति । दृष्टान्त-
धर्मवत्त्वं तु नित्यत्वे च समोपै भवतो न विद्वक्षणविषयो भवत इत्यतो धर्मात्तन्ने-
भूतोऽयं सृष्टिनिर्माणत्वात् पूर्वस्मृष्टिमदस्येव निष्पद्यते । समाननामरूपता च श्रुतिस्मृती
दर्शयत—‘सूर्यचन्द्रमसी धाता यमापूर्वमन्त्रयत् । दिव च पृथिवीं चातरिक्षमथो-
रः’ [ऋ० स० १० । १९० । ३] इति । सूर्यचन्द्रप्रभृति जगद्यथा कथ्यत पूर्व-
मासीतयाऽग्निवत्ते पत्न्याऽऽन्यपदिन्यर्थः । स्मृतिश्च—

ऋषीणां-नामधेयानि याश्च-वेदेषु-सृष्टयः ।

शर्व्वर्यन्ते प्रसुप्ताना तान्येवैभ्यो ददात्यजः ॥

यथर्तादृष्टुद्विद्गानि नामरूपाणि पर्यये ।

दश्यन्ते तानि तान्येव तथा भावा युगादिषु ॥ इत्यादिका ।

तस्मान् पूर्वोक्तविरोध इति ॥ ३० ॥ (८)

मध्वादिष्वसंख्ययाऽनधिकारं जैमिनिः ॥ ३१ ॥

शङ्कासूत्रभेदम् । देवानां ब्रह्मविद्यायामनधिकारं जैमिनिराचार्यो मन्यते । मधुविद्या-
दिष्वधिकारात्तंभवत् । ' असौ वा-आदित्यो-देवमधु ' [छा० ३ । १ । १] इत्यादि-
कामु विद्यास्वादिब्यादीनामुपास्यत्वात् । तत्राऽऽदित्यादीनामनधिकारः । आदित्यान्तरामा-
नात्स्वस्यैवोपास्योपास्तकत्वायोगात् । तथा च ब्रह्मविद्यायामधिकाराद्भक्तिरे विद्यात्वाविशे-
षात्तत्रान्यधिकारः स्यात् । तत्र चाधिकारासमवाद्ब्रह्मविद्यायामप्यधिकारो न संभवतीति
शङ्कामिप्रायः ॥ ३१ ॥

ज्योतिषि भावाद् ॥ ३२ ॥

किञ्च परिदृश्यमाने ज्योतिर्मण्डल एव सूर्यचन्द्रादिदेवताशब्दाना लोके व्यवहारसङ्गा-
धान्मण्डलस्याऽऽप्यतन्मतेन विद्यायादादिप्रियाद्यादीनामपि मण्डलस्वरूपत्वात् । नच ' इन्द्रो
वज्रमुदयच्छत् ' इत्याद्यर्थान्येभ्यो देवताना विग्रहवत्त्वमवगम्यत इति वाच्यम् । विद्येक-
वाक्यतापन्ना[ना] ' वासुधैं क्षेमिष्ठा देवता ' इत्याद्यर्थवादवाक्यानां स्वार्थे तात्पर्या-
भावात् । तस्मादेताना विग्रहवत्त्वाना[यात्] न ब्रह्मविद्यायामधिकार इति ॥ ३२ ॥

गार्हं तु दारदारपत्नोऽस्ति हि ॥ ३३ ॥ (९)

तुशब्दधोव्यनिरासार्थः । दारदारम् आचार्यो देवानामपि ब्रह्मविद्याया भावनधिकारित्वं
मन्यते । यद्यपि मध्वादिविद्यासु देवतादिव्यानिष्ठास्त्वनधिकारो देवाना तथाऽपि निर्गुणब्रह्म-
विद्याया तेषा-देवानामप्यधिकारस्य भावेऽस्ति । न लोकजनधिकारे सर्व्वजनधिकार इति
नियमः । राजसूयादावनधिष्ठानां जाद्वाना ज्योतिष्टोमानधिकारसङ्गात् । किञ्च
ब्रह्मविद्या प्रकृत्य देवादीना विद्याभिन्नाः पुराणैः—' तयो यो देवाना प्रत्यवुच्यत स
एव-तस्मिन्तत्तर्षीणाम् ' [बृ० १ । ७ । ६०] इति शब्दा ज्योतिषि भावादेवस्यो-
त्तरमस्ति हि । यद्यप्यादिव्यादसो देवतात्वनः शब्दा-ज्योतिषि प्रयुज्यन्ते तथाऽपि
तदभिमानेदेवतापरा एव त दं देवतात्वन समर्पयन्ति मन्त्रार्थवादादिषु तथा व्यवहारात् ।
अस्ति ह्यैश्वर्य्ययोगाद्देवाना ज्योतीरूपेणावस्थात् त स विग्रहं च गृहीत्वा व्यवहर्तुं समर्थम् ।
तथाहि श्रूयते—' मेधातिथिं ह काण्वायनमिन्द्रो मेधे मूला जहार ' [षड्विंशति० ब्रा०
१ । १ ।] इति । सम्यते च—' आदित्यः पुरयो मूला कुन्तीनुपजन्माम ह ' इति ।

मृदादिष्वप्यविष्टातारोऽप्युपगम्यन्ते ' मृदववीदापोऽनुवन् ' इत्यादिदर्शनात् । ननु मन्त्रार्थवादानां स्वार्थे तापर्याभावात्तन्मूल्यानामितिहासपुराणादीनामपि तथाव्याक्तार्थं देवानां विग्रहवत्त्वमिति चेत् । अत्रोच्यते—त्रिविधो ह्यर्थवादः—गुणवादोऽनुवादो भूतार्थवादश्चेति । तथाचाऽऽहुः—

विरोधे गुणवादः स्यादनुवादोऽवधारिते ।

भूतार्थवादस्तद्दानादर्थवादस्त्रिधा मत्तः ' इति ॥

' आदित्यो यूपः । ' ' यजमानः प्रस्तरः ' इत्यादिषु प्रत्यक्षविरोधे सत्यादित्यवयूपस्य यजमानव प्रस्तरस्य यागनिर्वाहकत्वगुण आदित्यादिसर्वैरुपलक्ष्यत इति गुणवादः । ' अग्निर्हिमस्य भेषजम् ' ' वायुर्ब्रह्मक्षेपिष्ठा देवता ' इत्येवमादिषु गानान्तरसिद्धार्थत्वादानुवादकत्वम् । तयोक्तमयोः स्वार्थे तापर्यं नास्ति । ' इन्द्रो बज्रमुदयच्छत् ' इत्यादिषु गुणवदानुवादाभ्यां भिन्नेषु भूतार्थवादिषु स्वार्थे तापर्यं निवारयितुमशक्यत्वात्पदैकवाक्यतया स्वार्थेऽनान्तरतापर्यं प्रतिपाद्य पश्चाद्वाच्यैकवाक्यतया त्रिविधेषु महातापर्यं भूतार्थनादैः प्रतिपाद्ये । मन्त्रेष्वप्ययं न्यायो योज्यः । तथाच मन्त्रार्थनादादिवत्त्वाद्देवानां विग्रहवत्त्वं सिद्धम् । तस्माद्देवतानां विद्याधिकारोऽस्तीति सिद्धम् ॥ ३३ ॥ (९) ।

शुभस्य तदनादुरश्वचनात्तदाश्ववणात्सुच्यते हि ॥ ३४ ॥

छान्दोग्ये सवर्गाविद्यायां श्रूयते—' आजहारेमाः श्रूयन्तेनैव मुनेनाऽऽख्यापयिष्वयाः ' [छा० १२।५] इति । अयमर्थः—ज्ञानश्रुतिर्नाम अक्षिण्डिष्यो गोसहस्रं दुरितरं मुक्ताहारं रथं काश्चिद्दानाभ्योपायनयेनाऽऽनीय शैवनामकं मन्त्रुपसमाद तस्य रथस्य वचनमेतत्—दे शूद्र जानश्रुत् इदं गोसहस्राद्युपायनमाह्वतवानसि । अनेनोपायनेन मुनेनैव मन्त्रिणं प्रमाद्येपदेशमिच्छतीति । तत्र शूद्रस्य वेदविद्याप्राप्त्यधिकारोऽस्ति न वेति चिन्त्यते । यथा मनुष्याधिकारनियम विहाय देवादीनान्यपि विद्याप्राप्त्यधिकार उत्कृष्टेन द्विजात्यधिकारनियममनुष्याय शूद्रस्याप्यधिकारोऽस्तु न्स्वाधिकारानर्थयोः सत्तात् । अत्रैवार्थकदेन दृष्टान्तेन शूद्रस्यान्वैतार्थकस्य उत्तरं गच्छति श्रूयते—न शूद्रस्य विद्याप्राप्त्यधिकारोऽस्ति । उपनयनाभावनात्पयनात्तदात् । सत्रैवार्थकदेन दृष्टान्तोऽत्र न युज्यते । अस्ति हि देवसु चोर्गोऽप्यम् । उपनयनान्तरात्तानोऽपि येषु सपत्निसमाप्तोदाः । तादृशस्य शूद्रस्य पूर्वमुत्तरितात् । ननु शूद्रस्य अहमपुष्ट्यामायाय सत्यप्रतिश्रुतवेदवदनुपपन्नतात्मात्त वेदश्रुत्यादिनास्त्वम् । पदार्थेदमुक्तं न तदमति सानर्थ्येऽदिकात्कारणं भवति । सानर्थ्येदिति न उच्यते किं वेदश्रुत्यात्कारणं भवति । शास्त्रीयार्थे शास्त्रीयमेव सामर्थ्यमेवेति चेत् । तद्यु शूद्रस्य वास्तव्यपयनात्तान् । अतोऽर्थेवैतार्थकमेव तान्तरात्तान् । धर्मविद्यायां शूद्रोऽधिकारी । कथं तदनुपपन्नतास्ये ज्ञानश्रुतिनियमः शूद्रमन्दः प्रयुक्त

इति चेत् । उच्यते—अस्य जानश्रुतेः क्षत्रियस्य तदनादरश्रवणात्तस्य हंसस्थानादरथ-
यणाच्छुभपन्ना तथा शुचा रैकं-प्रति-जानश्रुतिरादुद्राचेति योगव्युत्पत्त्या शूद्रो जानश्रुतिः ।
अत्रेथमौपनिषदाख्यायिका—जानश्रुतिं पौत्रायणं राजानं प्रासादस्थं कदाचिद्धंसानां
सदुपरि मालारूपेण गच्छतां मय्य एको हंस एकं प्रत्युवाचायं राजा जानश्रुतिर्महामाग
इति । तमितरः प्रत्युवाच । कोऽयं वराफ इतोऽप्युत्कृष्टतरो रैक इति । तच्छ्रुत्वा जानश्रुतेः
शोक उलयतः । तेन शंकेन गौसहस्रायुपायनं गृहीत्वा रैकं प्रति गतवान् । तं रैक
ब्राह्मे हे जानश्रुते शूद्रानेनोपायनेनाऽऽलापयिष्यथा इति । तस्मान्न जानश्रुतिश्चतुर्थवर्णः
शूद्रः ॥ ३४ ॥

क्षत्रियत्वावगतेश्चोत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात् ॥ ३५ ॥

ननु जानश्रुतिर्यस्य एव शूद्रोऽस्तु किमुक्तयोगाश्रयणेनेति चेत् । अत्रोच्यते—न जान-
श्रुतिर्जातिशूद्रः । कुतः । क्षत्रियत्वावगतेः । क्षत्रियत्वनिश्चयादित्यर्थः । कस्मात्क्षत्रियत्वावगतिः ।
उत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात् । उत्तरत्र-संवर्गविद्यायां-चैत्ररथेन क्षत्रियेण-रहास्य-जानश्रुतेः
समभिव्याहाररूपाल्लिङ्गात् । समानायां विद्यायां समानानामेव प्रायेण समभिव्याहारा
भवन्ति । अस्मिन्प्राख्यानं क्षत्रप्रेरणाद्यैश्वर्योपन्यासेन जानश्रुतेः क्षत्रियत्वमवगम्यते । अतो
न वेदविद्यायां शूद्रोऽधिकारी ॥ ३५ ॥

संस्कारपरामर्शात्तदमावामिलापाच्च ॥ ३६ ॥

इतश्च न शूद्रस्याधिकारः । कुतः । विद्याप्रदेशोपनयनादिसंस्कारपरामर्शात्—‘सं-
क्षोपनिन्द्ये’ [शं०ब्रा० ११ । ५ । ३ । १३] ‘अधीहि भगवः’ [छा०७ । १ ।
१] इति । ‘ब्रह्मपरा ब्रह्मनिष्ठाः परं ब्रह्मान्नेपमाणा एष ह वै तत्सर्वं वक्ष्यतीति-।-ते-ह
समित्प्राणयो भगवन्दं-पिप्पलादमुपसन्नाः’ [प्र० १ । १] इत्यादिषु । शूद्रस्य च
संस्कारामावामिलापात् । ‘न शूद्रे पातकं किञ्चिन्न-च-संस्कारमर्हति’ [मनु० १० ।
१२ । ६] इत्यादिस्मृत्या संस्कारमावक्यनादित्यर्थः ॥ ३६ ॥

तदनुवावनिर्धारणे च प्रवृत्तेः ॥ ३७ ॥

इतश्च शूद्रे नाधिक्रियते । कुतः । शूद्रत्वाभावनिर्धारणे-सत्येवोपदेशप्रवृत्तिदर्शनात् ।
अत्रेथमाख्यायिका—सत्यकामो जात्रालः प्रसीतपितृको गौतमसमीपं गत्वा ब्रह्मचर्यमुपेया-
मित्युवाच । तं गौतमः पपञ्च किमोजोऽसीति । जात्राल उवाच माताऽपि न जानात्यहमपि
न जानामीति । तच्छ्रुत्वा गौतमः प्राह । नाब्राह्मणस्यैतद्वदं यथार्थवादित्वं संभवतीति
शूद्रत्वाभावं निश्चित्य शूद्रूपमङ्गीकृतवानिति ॥ ३७ ॥

श्रवणाद्यदयनार्थमतिपेधात्स्मृतेश्च ॥ ३८ ॥ (१०)

इतश्च शूद्रे नाधिक्रियते । कुतः ।-सृतेः सृजितो वेदश्रवणाद्यप्यन्योस्तादर्थज्ञानानु-

ष्ठानयोश्च प्रतिपेयात्—अरणप्रतिपेवस्तावत्—‘अथास्य वेदमुपशृण्वत्स्वपुजतुम्यां—श्रोत्र्य-
पूर्णम्’ इति । अथयनप्रतिपेवस्तु—‘एतच्छ्रमगान यद्भूदस्तस्माच्छ्रूदत्तमीपे नाध्येत-
व्यम्’ इति । अत एवास्याप्यनप्रतिपेवो यत्तमीपेऽपि नाध्येतव्यं भवति स कथमश्रुत-
मधीयीत । भवति चोच्चारणे जिह्वेदो धारणे शरीरभेद इति । अत एव चार्थज्ञानानु-
ष्ठानयो प्रतिपेवो भवति । सृष्ट्वन्तस्मपि—‘न शूद्राय भर्तिं दद्यात्’ इति । भर्ति
विद्याम् । ‘द्विजातीनामध्ययनमिष्या दानम्’ इति च । विदुरादीना तु पूर्वजन्मकृत-
सस्कारवशाद्दर्भस्थत्राग्देवनञ्जानोपचिरिति वेदितव्यम् । ननु शूद्रस्य वेदविद्यायामनधिकारो
सति मुमुक्षाया सत्यामपि मुक्तिर्न सिध्येदिति चेत् । ‘श्रावयेच्चतुरो वर्णाङ्कत्वा ब्राह्मण-
मग्रत’ इति वचनादितिहासपुराणादिश्रवणेन ब्रह्मविद्योदये सति मुक्तिसिद्धेः । तस्मान्
शूद्रो वेदविद्यायामधिक्रियत इति सिद्धम् ॥ ३८ ॥ (१०)

कम्पनात् ॥ ३९ ॥ (११)

रमातः प्रातर्ह्निकोऽधिकारनिवार । इदानीं प्रकृतनाक्यार्थविचारमेवानुसंतव्ये । कट-
वर्णेषु पशुपत्यामाप्रायते—‘यदिद किञ्च जगत्सर्गं प्राण एजति निःसृतम् । महद्व्यं
वज्रमुद्यत य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति’ [का० २ । ६ । २] इति । व्यमर्थ-
नि सृतमुत्पन्न यदिद जगत्सर्गं प्राणे निमित्तभूते सत्येजति कम्पते । तच्च प्राणशब्दवाच्यं
वस्तुवत् वज्रमिदं महाभयहेतु । एतद्राणशब्दवाच्यं ये विदुस्ते मरणरहिता भवन्तीति ।
तत्र जगत्कम्पनकारिणि प्राणे देवा सदग्धे सत्यज्ञिरिति तावत्प्राप्तम् । कुतः । महद्व्यं-
यमिति भयहेतुत्वश्रवणात् । वायुर्न भविष्यति । प्राणे जग्देजतीति प्राणशब्दवाच्यस्य
वायोर्देहादिच्छादनसामर्थ्यात् । तस्माद्वायुर्वेह प्रतिपचव्य इति प्राप्ते ब्रूमः—परमात्मा प्राण-
शब्दनाच्यः । द्युत । कम्पनात् । ‘यदिद किञ्च’ इत्यस्य वाक्यस्य पूर्वोत्तरयोर्ग्रन्थभा-
गयोर्भेदवैव निर्दिष्टम् । कस्मादेव मध्ये वायुर्निर्दिश्यते । पूर्वत्र तावत् ‘तदेव
शुभं तद्भद्रं तदेवामृतमुत्पद्यते तस्मिँर्द्वेष्वा त्रिताः सर्वे तदु नात्येति कथनम्’ (का० २
२ । ८ इति) ब्रह्म निर्दिष्टं तदेवेहापि सनिधानात्प्रवृत्तं प्राण एजतीति च लोकाग्रपत्व-
प्रयमिज्ञाननिर्दिष्टमिति गम्यते । प्राणशब्दोऽप्यथ परमात्मनो प्रयुक्तः । ‘प्राणस्य प्राणं
[वृ० ४ । ४ । १८] इति श्रुतेः । एजयितृत्वमपीदं परमात्मनो वैवोपपद्यते न वायुगा-
ग्रस्य । तथाचोक्तम् ’ ‘न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन । इतरेण तु जीवन्ति
यस्मिन्नेतानुपाश्रितौ’ [का० २ । ५ । ५] इति । उत्तरत्रापि ‘नयारस्वाश्रित-
पति भवात्तपति मूर्धः । भवादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्न गति पयमः’ [का० २ । ३ । ३]
इति श्रुतेर्निर्दिश्यते । तेनाग्निमूर्धादिर्गं जगदत्मानेन मद्भागो निम्यन्निपमेन स्वत्वव्यापारो

प्रवर्तते इति भयानकं वज्रोपमं ब्रह्म । तथा ब्रह्मविषय श्रुत्यन्तरम् 'भीषाऽस्माद्वातः पश्यते । भीषोदेति सूर्यः । भीषाऽस्मादग्निध्रेन्द्रथ मृत्युर्वाजति पञ्चमः' इति । 'तदेव शुक्र तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते' इत्युपक्रमत् । 'अन्यत्र धर्मादित्यत्राधर्मादित्यत्रास्मात्कृताकृतात् । अन्यत्र भूताञ्च भव्याञ्च यत्तपस्यसि तद्ब्रह्म' [का० १ । २ । १४] इति परमात्मविषयप्रश्नाञ्च प्रकरणपर्यालोचनयाऽऽमन्वानादेवामृतत्वप्राप्तिरिति गम्यते । तस्मात्परमात्मैव प्राणः ॥ ३९ ॥ (११)

ज्योतिर्दर्शनात् ॥ ४० ॥ (१२)

छान्दोग्यस्याष्टमाध्याये प्रजापतिविद्यायानाज्ञायते—'य एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्यते स उत्तमः पुरुषः' [छा० ८ । १२ । ३] इति । अस्यायमर्थः—सम्यक्प्रसीदत्यस्यामवस्थायामिति संप्रसादः सुपुतिः । तथाऽवस्थया तद्वाञ्छ्वित् उपलब्धयते । एष जीवोऽस्माच्छरीरादुत्थायैति शेषं सुगमम् । अत्र ज्योतिःशब्दवाच्ये द्वेषा संशयः—प्रसिद्धं ज्योतिः सूर्यो वा किंवा परमात्मेति । सूर्य इति तावदात्मम् । कुतः । शरीरात्समुत्थाय ज्योतिरुपसंपद्यत इति देहाकिर्गोत्र पश्चाज्ज्योतिः प्राप्नोतीत्युच्यमानत्वात् । ब्रह्मप्राप्ते निर्गमनाभावात् । प्राप्तप्राप्तव्यभेदानुपपत्त्येते प्रप्ते ब्रूमः—ज्योतिःशब्दवाच्यं परमेव ब्रह्म । कुतः । दर्शनात् । 'य आत्माऽपरतपात्मा' [छा० ८ । ७ । १] इत्यपहतपाप्मत्वादिधर्मकत्वाऽऽज्जेनः प्रकरणादन्वेष्टव्यत्वेन जिज्ञासितव्यत्वेन चात्रानुवृत्तिदर्शनात् । किंच 'पर ज्योतिः स उत्तमः पुरुषः' इति च विशेषणात् । एव पूर्वोत्तरवाक्यपर्यालोचनया ज्योतिःशब्दवाच्यं ब्रह्म । यदुक्तं शरीरात्समुत्थाय ज्योतिरुपसंपद्यत इत्येव तदुक्तं ब्रह्मपक्षे न संभवतीति । तदसारम् । न ह्यत्र समुत्थानं निर्गमनं किं तर्हि त्वंपदार्थस्य जीवस्य शरीरत्रयाद्विवेकः । नाभ्युपमपत्तिः प्राप्तिः । किं तर्हि शोधितत्त्वपदार्थस्य ब्रह्मत्वेनावबोधनम् । यत्तूक्तं मुमुक्षुरादिरुपाप्तिरभिहितेति । तत्र । आत्मन्तिकमोक्षे गत्युक्तान्वयोरभावात् । तस्माज्ज्योतिर्वैश्व ॥ ४० ॥ (१२)

आकाशोऽर्धान्तरत्वादिद्वयपदेशात् ॥ ४१ ॥ (१३)

'आकाशो वै नामरूपयोर्निर्दिष्टा ते यदन्तरं तद्ब्रह्म तद्मृतं स आत्मा' [छा० ८ । १४ । १] इति छान्दोग्ये श्रुते । आकाशात्पः कश्चिन्पदार्थः । स च जगते नामरूपयोर्निर्वाहकः । ते च नामरूपे यवत्सादानाशादन्तरं विभजे । अथ वा यस्याऽऽज्ञानस्यान्वरे वर्तते । तसत्तानुविद्धे सती वर्तते इत्यर्थः । तदान्नाम मरणदित तद्ब्रह्म तदेव प्रत्यगामेति । अत्राऽऽज्ञानः किं भूताज्ञानः किंवा परमात्मेति विषये भूताज्ञान इति सागप्रामम् । आनाशादन्तरं तन्निर्द्भूतात् । नामरूपयोर्निर्दिष्टत्वात्तस्मात्प्रदानद्वारेण तस्मिन्व्योजयितुं शक्यं नादिति प्राप्ते ब्रूमः—परमात्मैवाऽऽज्ञानादन्तराच्चः । कुतः । अर्था-

न्तराद्यादिव्यपदेशात् । ते यदन्तरेति यस्यान्तरे ते नागरूपे इति नामरूपमिन्नधेनाऽऽकाशस्य व्यपदेशात् । भूताकाशस्य तु विकारजातान्तःपातित्वेन नामरूपाम्यामेव व्याकृतत्वात् । अत्र नामरूपयोर्निर्वाहकत्वं नावकाशप्रदानमात्रं किं तर्हि नियामकत्वं तच्च चेतने ब्रह्मणि युज्यते । ' अनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे ध्याकरवाणि ' [छा० ६ । ३ । २] इति ब्रह्मकर्तृत्वध्रमणात् । ननु जीवस्यापि नामरूपयोर्निर्बोद्धृत्वं प्रत्यक्षसिद्धमिति चेत् । उच्यते—तस्य यत्किञ्चिन्नामरूपनिर्बोद्धृत्वेऽपि पावन्नामरूपनिर्बोद्धृत्वं नास्ति । किञ्च वाक्यशेषे ' तद्ब्रह्म तदमृतं स आत्मा ' इति च ब्रह्मलिङ्गममिहितं ब्रह्मणोऽन्यत्र न संभवति । आकाशस्तद्विद्ब्रह्मादित्यस्यैवायं प्रपञ्चः । तस्मात्परमात्मैनाऽऽकाशः ॥ ४१ ॥ (१३)

सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन ॥ ४२ ॥

वार्हदारण्यके षष्ठप्रपाठ्ये—' वृत्तम आत्मेति योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरयः स समानः सन्तुमौ लोकावनुसंचरति ' [वृ० ४ । ३ । ७] इति । अस्यायमर्थः—विज्ञानमयो लिङ्गशरीरमयस्तेन स्थूलदेहव्यतिरेकः सिद्धः प्राणेषु चक्षुरादीन्द्रियेषु प्राणादिवायुषु च हृद्यन्त करणे च । सप्तमीविभक्त्या प्राणादीनामाधारत्वनिर्देशादाधेयस्य पुरपस्थेन्द्रियप्राणवायुमनोन्यत्वं सिद्धम् । अतःशब्देन धीवृत्तिमयः कामसकल्पादिभ्यो व्यतिरेकः सिद्धः । बुद्धिपरिणारूपप्राणामासा वृत्तीनां वहिर्भूतत्वात् । एवं च सति स्थूलदेहेन्द्रियेभ्यः प्राणवायुभ्योऽन्तःकरणतद्वृत्तिमयश्च व्यतिरिक्तस्तेषां सर्वेषां साक्षित्वेन चिज्ज्योतिःस्वरूपः पुरुष इयुक्त भवति । स च—पुरयो लिङ्गशरीरत्वादात्म्याध्यासेन लिङ्गशरीरेण समानः सन्निलोकपरलोकाननुसंचरतीति । तत्र किं मिदं वाक्यं संसार्यनुवादमात्रपरं किंवाऽसंसारिपरमात्मपरमिति संशयः । किं तात्प्राप्तम् । संसारिस्वरूपमात्रानुवादपरमेवेति । कुतः । उपक्रमोपसंहाराम्याम् । उपक्रमे ' योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु ' इति जीवलिङ्गात् । उपसंहारे च ' स वा एष गहानज आत्मा योऽय ' [वृ० ४ । ४ । २२] ' विज्ञानमयो भगोमयः प्राणमयः ' [वृ० ४ । ४ । ५] इत्यामेति तदपरित्यागात् । मध्येऽपि संप्रसादस्वप्नविबुद्धान्ताद्यनस्योक्त्यासेन तस्यैव प्रपञ्चनादिति प्राप्तेऽभिधीयते—परमात्ममात्र प्रतिपादयः । कुतः । व्यपदेशादित्यनुसर्त्य सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन व्यपदेशात् । सुषुप्तां तावत्प्राज्ञेनाऽऽत्मना सपरिवृत्तो न वाञ्छ किञ्चन वेद नाऽऽन्तरमिति शरीराद्भेदेन प्राज्ञं परमात्मानं व्यपदिशति । एवमुत्क्रान्तावस्थं शरीर आत्मा प्राज्ञेनाऽऽत्मनाऽव्याहृद्ध उत्सर्जन्यातीति शरीराद्भेदेन परमात्मानं व्यपदिशति । तस्मान्मुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन व्यपदेशात्परमेश्वर एवात्र निवक्षित इति गम्यते । यदुक्तमाद्यन्तमव्येषु शरीरस्य लिङ्गात्परतमस्य चाभ्यस्येति । अत्रोच्यते—उपक्रमे ' योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु ' इति न संसारिस्वरूपप्रतिपादनं निवक्षति किं तर्हि संसारिस्वरूपमनूष परेण ब्रह्मणाऽस्यैवचं निवक्षति । यतो

ध्यायतीन लैलायतीवैलेऽमाशुत्तरग्रन्थप्रवृत्तिः संसारधर्मनिराकरणपरा लक्ष्यते ' *अत ऊर्ध्वं मोक्षाय ब्रूहि ' [वृ० ४ । ३ । १४] इति पदे पदे पृच्छति । येन च ' अनन्वागत-
स्तेन भवत्यसङ्गो ह्ययं पुरुषः ' [वृ० ४ । ३ । १५-१६] इति पदे पदे वक्ति ।
' अनन्वागतं पुष्येनानन्वागतं पापेन तीर्णो हि तदा सर्वाञ्छोकान्दृढयस्य भवति ' [वृ० ४ । ३ । २२] इति । उपसंहारेऽपि ' स वा एष महानज आत्मा ' इति ।
योऽयं विज्ञानमयः [प्राणेषु] संसारीव लक्ष्यते स वा एष महानज आत्मा परमेश्वर एवा-
स्माभिः प्रतिपादित इत्यर्थः । तस्माद्ब्रह्मात्र प्रतिपाद्यं न शरीर इति सिद्धम् ॥४२॥ (१३)

पत्यादिशब्देभ्यः ॥ ४३ ॥ (१४)

इतथासंसारिस्वरूपप्रतिपादनपरमेवैतद्वक्तव्यम् । कुतः । पत्यादिशब्देभ्यः । अस्मिन्प्र-
करणे पत्यादयः शब्दा असंसारिस्वरूपप्रतिपादकाः संसारिस्वरूपप्रतिषेधनाथ श्रूयन्ते ' सर्वस्य
वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः ' [वृ० ४ । ४ । २२] इत्यादयः । ' स न
साधुना कर्मणा भूयान्नो एवासाधुना कनीयान् ' [वृ० ४ । ४ । २२] इत्येवमादयश्च ।
तस्माज्जीवन्मृत्युमिह प्रतिपाद्यमिति सिद्धम् ॥ ४३ ॥ (१४)

इति श्रीलक्ष्मीनरहरिसूरिसूनुहरिदीक्षितकृती ब्रह्मसू-
त्रवृत्तौ प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थः पादः ।

आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीर-
रूपकविन्यस्तगृहीतिर्दर्शयति च ॥ १ ॥

' अधातो ब्रह्मजिज्ञासा ' [ब० सू० १ । १ । १] इति ब्रह्मजिज्ञासां प्रतिज्ञाय
' जन्माद्यस्य पतः ' [ब० सू० १ । १ । २] इति ब्रह्मणो लक्षणमुक्तम् । तदलक्ष-
णस्य प्रपानेऽतिव्याप्तिमाशङ्क्याशब्देन प्रपानं निराकृतम् । ' ईक्षतेर्नाशब्दम् ' [ब०
सू० १ । १ । ७] इति । गतिसामान्यं च वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मकारणगर्दं प्रति
विद्यते न प्रपानकारणगर्दं प्रनीति प्रपक्षितं गतेन प्रप्येन । इदानीं तु प्रपानस्याशब्दत्व
न संभवति कश्चिच्छास्त्रात् तत्प्रतिपादकशब्दानां श्रुयमाणत्वात् । अतः प्रपानस्य कारणत्वं
वेदसिद्धमेवेत्याशङ्क्य तेषामन्यपरत्वं प्रतिपादयितुं पादोऽयमवस्यते । यदगदीष्टु तृतीय-

* अत एतौपदिवादिगोसायैव ब्रूहि, इत्यप्येतदिति तत्पुस्तके पाठः ।

वस्तुना श्रूयते—‘ महत्—परमव्यक्तमन्यक्तापुरः परः ’ [का० १।३।११] इति ।
तत्राव्यक्तशब्देन प्रधानमुच्यते शरीरं वेत्ति संशये सात्त्विकाभिमत प्रधानमिति तावद्यात्मम् ।
बुधः । प्रत्यभिज्ञानात् । महदव्यक्तपुरः सास्वनास्त्रे परापरमानेन यथा प्रसिद्धतथैव
श्रुतौ प्रत्यभिज्ञायन्ते । तस्मात्प्रधानस्याशब्दत्वमनुपपन्नम् । तदेव जगत्कारणम् । श्रुतिस्मृति-
प्रसिद्धिम्य इति प्राप्ते ह्ये—न ह्यत्र यादृश स्मृतिप्रसिद्धं स्वतन्त्रकारणं प्रधानं तादृशं
प्रत्यभिज्ञायते । शब्दमात्रं ह्यव्यक्तमिति प्रत्यभिज्ञायते । अत्र प्रकरणपर्यालोचनया न सास्व-
परिकल्पित प्रधानं प्रतीयते किं तर्ह्यव्यक्तशब्देन—शरीरं—परिगृह्यते । कुतः ।
प्रकरणपरिगोचरं । तथाहि—पूर्वस्मिन्वाक्ये शरीरादीनि रथादिभेदोक्तानि ।

‘ आत्मन रथिन निद्रि शरीर रथमेव तु ।

बुद्धिं तु सारथि निद्रि मनः प्रग्रहेन च ॥

इन्द्रियाणि ह्यानाहुर्विषयास्तेषु गोचरान् ।

आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः ’ ’ ॥ [का० १।३।३।४]

इति पूर्ववाक्योक्तानि वस्तुन्यस्मिन्वाक्ये प्रत्यभिज्ञायन्ते । इन्द्रियादिभिरसंयतैः संसार-
संयतैस्त्वन्वः पार विष्णोः परमात्मोतीत्युक्त्वा किं तद्विष्णोः पदमित्यानाशङ्क्यायाम्—

‘ इन्द्रियेभ्य परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च पर मनः ।

मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरत्मा महान्परः ॥

महत् परमव्यक्तमन्यक्तापुरः परः ।

पुरुषान पर किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिः ’ ॥ [का० १।३।१०-११]

इति प्रकृत्येन्द्रियादिभ्यः परा गतिं दर्शयति । अत्र पूर्वस्मिन्वाक्ये इन्द्रियार्थमनोबुद्धिशब्दै-
निर्दिष्टाः पदार्था उत्तरस्मिन्वाक्ये तु एव महदादिशब्दैर्निर्दिश्यन्ते । पूर्वत्रऽऽमशब्देन
निर्दिष्टं वस्तुत्तरं पुरुषशब्देन निर्दिष्टम् । उत्तरवाक्ये महच्छब्देन यदुक्तं तत्पूर्वाक्ये बुद्धि-
शब्देन सगृहीतम् । बुद्धिर्हि—द्विविधा—अत्मदादिवुद्धिरेका तत्कारणमृता हिरण्यमर्मबु-
द्धिपरं सा महच्छब्दाद्या । तयोः पूर्वत्रैकत्वेन निर्दिष्टयोरुत्तरं भेदेन निर्दिष्टः पूर्वत्र
शरीरपरमुत्तराव्यक्तपदम् । तयोः पारिषोष्यादिकार्थत्वमिष्यन्त्यक्तं शरीरम् । सूत्रार्थत्वेनैव—
आत्मभक्तिकमित्यनुमानगम्यत्वात्प्रधानम् । तदव्यक्तैवा शरीरिणा प्रसिद्धम् । तदव्यक्तशब्देन
पठ्यते । तस्मात्शब्दत्वमसिद्धमिति चेत् । किं कारणम् । शरीरस्य पूर्ववाक्ये रथरविरूप-
योगे निव्यक्तस्य प्रतिपादितस्यात्र वाक्येऽन्यत्तशब्देन गृहीतेर्ग्रहणात् ॥ १ ॥

ननु शूलशरीरस्य व्यक्तशब्दाहस्य कथमन्यत्तशब्दाख्यातमत आह—

सूक्ष्मं तु तदहंत्वात् ॥ २ ॥

तुच्छेन शोचन्निरुतः । शूलशरीरारम्भकं भूतसूक्ष्मं कारणमनाऽवस्थितमन्यक्तम्—

न्देन दर्शयतीत्यनुपपन्नैः । कुतः । तदर्हत्वात् । अव्यक्तशब्दाहर्त्वादित्यर्थः । 'तद्यज्याकृतमासीत्' [वृ० १ । ४ । ७] इति श्रुतेः । अव्याकृतमव्यक्तमिदमनर्थान्तरम् । तस्मात्सूक्ष्मशरीरमव्यक्तं न प्रधानमव्यक्तशब्दवाच्यम् ॥ २ ॥

नन्वेवं जगतः सूक्ष्मावस्थाया एव सांख्यैः प्रधानत्वेनाङ्गीकारात्तदेवाव्यक्तमिति प्राप्तमित्यशाशङ्कापनोदायाऽऽह—

तदधीनत्वात्तदर्थवत् ॥ ३ ॥

नैव दोषः सांख्यमतापत्तिरिति । यदि बयं स्वतन्त्रां—कांचिद्व्यग्रमवस्थां जगतः कारणत्वेनाम्युपगच्छेम तथा प्रधानकारणवार्दं प्रसज्येम । तथा नाम्युपगच्छामः । किं तर्हि परमेश्वराधीना इदं जगतः प्रागवस्थेत्यम्युपगच्छामः, न स्वतन्त्रेति । सा ज्ञानक्षममनुपगन्तव्या । तथा विना परमेश्वरस्य स्रष्टृत्वं न तिष्ठति । शक्तिरहितस्य प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । मुक्तानां च पुनरनुत्पत्तिः । विद्यया तस्या बीजशक्तेर्दग्धत्वात् । सैव जगद्वीजशक्तिः परमेश्वराश्रया मायैत्युच्यते । सैव महामुपपत्तिः । तस्यां स्वरूपबोधरहिताः संसारिणो जीवाः शेरते । सैव धीजशक्तिरव्यक्ताक्षरमायाकाशांशदिशदैर्निर्दिश्यते—'महतः परमव्यक्तम्' [फा० १ । ३ । ११] 'अक्षरात्परतः परः' [मु० २ । १ । २] 'मायां तु प्रकृतिं विधात्' [श्वे० ४ । १०] 'एतस्मिन् खल्वक्षरे गार्ग्योकाशव्योतश्च प्रोक्तश्च' [वृ० ३ । ८ । ८] इत्येवमादिषु श्रुतिषु । नन्वीश्वरोदेव जगदुत्पत्तौ सत्यामव्यक्तैर्यथ्यमित्याशङ्क्योक्तमर्थवदिति । ईश्वरस्य सहकारित्वात्प्रयोजनरहित्यर्थः । तस्मादीश्वराधीना मायाऽव्यक्तशब्दवाच्या तद्विधात्त्वाद्दिग्गजशरीरमेवाव्यक्तशब्दवाच्यम् । तत्रैव तस्य कृतेः । इन्द्रियाणि तु स्वशब्दैरेवोच्यन्ते नाव्यक्तशब्देनेति दिक् । सूत्रद्वयस्यापरा व्याप्त्या शरीरं द्विषयम्—सूत्रं सूत्रं चेति । तत्रोभयमपि शरीरमविशेषात्पूर्ववाक्ये रथत्वेन संकीर्तितम् । इह तु सूक्ष्ममव्यक्तशब्देन परिगृह्यते । सूक्ष्मस्याव्यक्तशब्दाहर्त्वात् । तस्याव्यक्तमनुपपत्तः । तदधीनत्वाच्च कथय्योक्तव्यवहारस्य ॥ ३ ॥

ज्ञेयत्वादचनाच्च ॥ ४ ॥

किं च सांख्यैः प्रकृतिपुररुषिवेकान्मोक्षं यदङ्गिस्तदर्थं प्रकृतिरपि ज्ञेयमुक्तम् । नचेह सादृशज्ञानोपयुक्तं किंचिद्वाक्यमव्यक्तं ज्ञेयमिति श्रूयते । नचानुपदिष्टं पदार्थज्ञानं पुरनार्थाय भवति । तस्मान्नाव्यक्तशब्देन प्रधानमभिधीयते ॥ ४ ॥ -

यदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात् ॥ ५ ॥

ननु ज्ञेयत्वावचनात्प्राव्यक्तं प्रधानमिति यदुक्तं तदसंगतम् । अव्यक्तशब्दनाप्यर्थाव्ये-
श्वरं ज्ञेयत्वावचनात् ।

‘ अज्ञान्दमस्पर्शमरूपमन्वयं
तथाऽरसं नित्यमगन्धवच्च यत् ।
अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं

निचाप्य तं मृत्युमुखात्प्रमुच्यते ’ ॥ [का० २ । ३ । १५] इति ।

अत्र शब्दादिरहितं प्रधानमेव निचाप्यत्वेन प्रतिपादितमिति चेत् । अत्रोच्यते—नेह प्रधानं निचाप्यत्वेन निर्दिष्टम् । प्राज्ञो हीह परमात्मा निचाप्यत्वेन निर्दिष्ट इति गम्यते । वृत्तः । प्रकरणात् । प्राज्ञस्य हि प्रकरणं विततं वर्तते । ‘-पुरुषान्न-परं किञ्चित्सा व्याप्य सा पर गतिः ’ [का० १ । ३ । ११] इत्यादिनिर्देशात् ।

‘ एष सर्वेषु भूतेषु गूढोऽऽत्मा न प्रकाशते ।

दृश्यते त्वग्रथा बुध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः ’ [का० १ । ३ । १२] इति च ।

‘ यच्छेद्वाह्मनसी प्राज्ञस्तद्यच्छेज्ज्ञान आत्मनि ।

ज्ञानमात्मनि महति नियच्छेन्नयच्छेच्छान्त आत्मनि ’ [का० १ । ३ । १३] इति च ।

एतदुक्तं भवति—याच मनसि यच्छेद्भारयेत् । वागिन्द्रियव्यापारमुत्सृज्य मनोमात्रेणावतिष्ठेत् । मनोऽपि ज्ञानसन्दोदिताया बुद्धौ धारयेत् । दोषदर्शनेन संकल्पादिशुक्तीरूपप्याध्यवसायलक्षणा या बुद्धिस्तद्रूपमात्रेणावतिष्ठेत् । तामपि बुद्धिमात्मनि भोक्तृरूपायां बुद्धौ धारयेत् । तं महान्तमात्मानं शान्त आत्मनि परस्मिन्पुरुषे धारयेदिति । परमात्मज्ञानायैव वागादिसंयमस्य विहितत्वान्मृत्युमुखप्रमोक्षणफलत्वाच्च स एवात्र ज्ञेयत्वेन निर्दिश्यते न प्रधानम् । तस्मात् प्रधानमव्यक्तशब्दनिर्दिष्टम् ॥ ५ ॥

अथाणामेध चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च ॥ ६ ॥

इतश्च न प्रधानस्याव्यक्तशब्दवाच्यत्वं ज्ञेयत्वं वा । यस्मात्प्रयाणामग्निजीवपरमात्मनामेवास्मिन्पटवट्टीप्रत्ये वरप्रदानसामर्थ्याद्विकल्प्यतयोपन्यासो दृश्यते तद्विषय एव प्रश्नश्च । एत तावत् ‘ स त्वमग्निं स्वर्ग्यमप्येपि मृत्यो मद्बुद्धिं तं अदधानाय मह्यम् ’ [का० १ । १ । १३] इति । अयमग्निविषयः प्रश्नः । ‘येयं मेने विचिकित्सा मनुष्येऽस्तीत्येके नात्म्यस्तीति श्वेते । एतद्विद्यामनुशिष्टस्ययाऽहं वराणामेव वारुतृतीयः ’ [का० १ । १ । २०] इति जीवविषयः । ‘अन्यत्र —धर्मादन्यत्रार्थमादन्यत्रास्मादृताऽऽत्तात् । अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्पश्यसि तद्दृढ ’ [का० १ । २ । १४] इति परमात्मविषयः । प्रतिवचनमपि— ‘ लोकादिमग्निं तमुपाच तस्मै या इष्टका यायतीर्था यथा वा ’ [का० १ । १ । १५] इत्यग्निविषयम् ।

‘ हन्त त इदं प्रस्थासि गुह्यं ब्रह्म सनातनम् ।

यथा वा भरणं प्राप्याऽऽत्मा भवति गौतम ॥

योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वात् देहिनः ।

स्याणुमन्ये तु संयन्ति यथाकर्म यथाश्रुतम् । [का० २ । पा० ६-७]

इति जीवविषयम् । ' न जायते म्रियते वा विपश्चित् ' [का० १ । २ । १८] इत्यादि बहुप्रपञ्चं परमात्मविषयम् । नैवं प्रधानविषयः प्रश्नोऽस्यपृच्छत्वान्नोत्तरमपि । ननु मृत्युः क्लिष्ट नचिकेतसे पित्रा प्रहिताय त्रीन्बरान्प्रददी । नचिकेताः क्लिष्ट तेषां प्रयमेन वरेण पितुः सौमनस्यं वत्रे द्वितीयेनाग्निविद्यां तृतीयेनाऽऽत्मविद्यां ' येयं प्रेत ' इति वराणामेव वरस्तृतीयः' [का० १ । १ । २०] इति लिङ्गात् । तत्र ' अन्यत्र धर्मात् ' [का० १ । १ । १४] इत्यपूर्वोऽयमन्यः प्रश्नो वरदानव्यतिरेकेण कथं कृत इति चेन्न । तात्त्वमस्यादिश्रुतिम्यो जीवप्राज्ञपारेकव्याप्त्युपगमात् ।

' स्वप्नान्तं जागरितान्तं चोभौ येनानुपश्यति ।

महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति ' ॥ [का० २ । ४ । ४]

इति स्वप्नजागरितदृशो जीवस्यैव महत्त्वविमुक्त्यविशेषणस्य मननेन शोकविच्छेदस्यात्रोक्तत्वाच्च । प्रधानकल्पनाया तु न वरप्रदानं न प्रश्नो न प्रतिवचनमिति न प्रधानमन्यक-
शब्दवाच्यम् ॥ ६ ॥

महद्वच्च ॥ ७ ॥ (१)

किंच यथा महच्छब्दस्य वैदिकैः सात्याभिमतद्वितीयतत्त्ववाचित्वं नाङ्गी क्रियते । ' महा-
न्तं विभुमात्मानम् ' [का० १ । २ । २२] ' विदाहमेतं पुरत महात्तम् ' [श्वे० ३ ।
८] इत्यादावात्मशब्दसामानाधिकरण्यात् । एवं वैदिकस्याव्यक्तशब्दस्य न प्रधानवा-
चित्वम् ॥ ७ ॥ (१)

चमसवद्बिशेषात् ॥ ८ ॥

अन्तर्पि भ्रमणकारणपार्श्वी भ्रमणत्वात्तद्वत्कामसिद्धिमिति शङ्कते । तथाहि क्षेत्रज्ञत्वो-
पनिषदि चतुर्धाध्याये—

' अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णा बह्वीं प्रजां जनयन्तीं सत्त्वाम् ।

अजौ द्वेषौ क्षुपमाणोऽनुशेते जहास्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः ' ॥

[श्वे० ४ । ५] इति श्रूयते ।

अस्यार्थः—लोहितशुक्लकृष्णाश्चै रजःसत्त्वतण्डुलस्यभिधीयन्ते । रजःसत्त्वतमौगुणात्मि-
काम् । अजां न जायत इत्यजाम् । मूलप्रकृतिम् । नन्यजाशब्दरज्यां रज इति चेन्न ।
सा तु रूक्षिरिह न प्राद्या विद्याप्रकरणात् । बह्वीं प्रजा त्रैगुण्यात्सरूपा जनयन्तीम् ।

तां प्रकृतिमज एको जुपमाणः प्रायमाण. सेवमानो वाऽनुशेते । तामेनाऽऽत्मत्वेनोपगम्य
 सुखी दुःखी मूढोऽहमित्यविवेकतया संसरति । अन्य. पुनरजः पुशुप उत्पन्नविवेकज्ञानो
 विरक्तः सन्मुक्तमोगामेना प्रकृतिं जहाति लजति मुच्यत इत्यर्थः । तस्माच्छ्रुतिमूलैव
 साहचर्यानां प्रधानफलत्वेत्येवं प्राप्ते ब्रूमः—नानेन मन्त्रेण श्रौतत्व सांख्यवादस्योपपद्यते । कुतः ।
 अविशेषात् । सास्त्ववाद एवेहभिप्रेत इति विशेषात्रधारणाभावादित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः—
 चमसदिति । यथा हि ' बर्वाभिलक्ष्यमस ऊर्ध्वयुग्न. ' [वृ० २ । २ । ३] इत्यस्मि-
 न्मन्त्रे स्वात्तन्त्र्येणार्थं चमस इति ज्ञातुं न शक्यते । यज्ञपात्रेषु सर्वत्रापि यथाकथंचिद्वर्वा-
 ग्नित्वदिकल्पनोपपत्तेः । एवमजामन्त्रेऽपि न प्रधाननिर्णय इत्यशब्दत्व प्रधानस्य ॥ ८ ॥

नन्विद तच्छ्रि एप ह्यर्वाभिलक्ष्यमत ऊर्ध्वयुग्न इति वाक्यशेषाच्चमसनिर्णयो भवति ।
 इह पुनः केयमजा प्रतिपत्तव्येत आह सूत्रकारः—

ज्योतिरुपक्रमा तु तथा ह्यधीयत एके ॥ ९ ॥

मुरधारणे । ज्योतिस्तेज उपक्रम आदौ यस्याः प्रकृतेः सा ज्योतिरुपक्रमा । तेजो-
 वनात्मिनैवात्रजेति निरक्षिता । कुतः । तथा होके छन्दोगा अधीयते—' यदग्ने-रोहितं
 रूपं तेजसस्तद्रूप यच्छुक्ल तद्रपा यत्कृष्ण तद्रस ' [छा० ६ । ४ । १] इति छान्दोग्ये
 तेजोवनात्मिकायाः प्रकृतेर्योहितादिरूपाणि श्रुतानि तान्येवात्र प्रत्यभिज्ञायन्ते । लोहिता-
 दिशब्दसामान्यात् । रोहितादीनां च शब्दानां रूपविशेषेषु मुख्यत्वात् । ततः श्रोतप्रत्यभि-
 ज्ञायाः प्राधान्याह्योहितादिशब्दानां मुख्यार्थसंभवात्तेजोवनात्मिका प्रकृतिरजेति गम्यते ।
 अस्मिन्नेव प्रकारणे—' मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिन तु महेश्वरम् ' [खे० ४ । १०]
 इति प्रतिपादनात् । प्रकृतिरिहोत्पत्तेरभेदविनक्षया लोहितादिमत्तयाऽनिर्गम्या मायैनाजा-
 शब्देन विवक्षिता साह्यप्रकृतिरत्र सत्त्वरजस्तमोगुणात्मिका ग्राह्या ॥ ९ ॥ (१)

ननु तेजोवनात्मिकमुत्पत्तिभ्रणोदाजाशब्दस्य छान्दोग्य-रूपत्वाच्च—योगरूपवोरसंभवात्तर्क्यं
 प्रकृतानजाशब्दप्रयोग इत्यत आह सूत्रकारः—

कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिषदधिरोधः ॥ १० ॥ (२)

चक्षोदानिरासे । न प्रकृतानजाशब्दानुपपत्तिः । कुतः । कल्पनोपदेशात् । यद्यप्य-
 जाशब्दरूपागमनाधिवाजोक्तप्रकृतौ रूढः । नापि न जायत इति योगः समरति । तेजो-
 वनात्तानां ब्रह्मण उपपत्तिभ्रणत्वात् । तथाऽप्यजाय तेजोवनात्मिकाया प्रकृती सुर्यापरोधाय
 यन्त्ये । अनाऽऽनुर्गम्यरूपाः—तथा हि होके यदृच्छया काचिदजा रोहितशुक्लकृष्णवर्णा
 स्यादृच्छया सन्त्परेका वा तां कश्चिदजो जुपमाणोऽनुशेते कश्चिधेना मुक्तमोगा जहा-
 देषमिदमपि तेजोवनात्मिका भूतप्रकृतिस्त्रिणां बहु सस्य चराचरलक्षण विस्तारजातं
 जनपत्यविदुषा च शेरंशेनोपभुङ्गो विदुषा च परिव्यप्यत इति । नचेदमाशङ्कितव्यमेकः

क्षेत्रज्ञोऽनुशेतेऽन्यो जहातीति । अतः क्षेत्रज्ञभेदः पारमार्थिकः परेषामिष्टः प्राप्नोतीति । न हीये क्षेत्रज्ञभेदप्रतिपिपादयिषा किं तर्हि बन्धमोक्षव्यवस्थाप्रतिपिपादयिषा त्वेषा । असिद्धेऽनु भेदमनूय बन्धमोक्षव्यवस्था प्रतिपाद्यते । भेदस्तूपाधिनिमित्तो मित्याज्ञान-कल्पितो न पारमार्थिकः । 'एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा' [खे० ६ । ८] इत्यादिश्रुतिन्यः । मन्वादिवत् । यथा—' असौ चा आदित्यो देव-मधु' [छा० ३ । १ । १] ' वाचं धेनुमुपासीत' [बृ० ५ । ८ । १] इत्यादा-वादित्यसामधुनो मधुत्वं वाचश्चाधेनोर्धेनुचगिन्येवंजातीयकं कल्प्यते । एवमिदमनजाया अजात्वं कल्प्यत इत्यर्थः । तस्मात्तेजोवनात्मिका प्रकृतिरजेति सिद्धम् ॥ १० ॥ (१)

न संख्योपसंग्रहादपि नानामावादतिरेकाच्च ॥ ११ ॥

एवं परिहृतेऽप्यजामन्त्रे पुनरन्यस्मान्मन्त्रासांख्यः प्रत्यवतिष्ठते । बृहदारण्यके श्रूयते— ' यस्मिन्पञ्च पञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः । तमेव मन्ये ज्ञात्मानं विद्वान्ब्रह्माभ्युतोऽभू-त्म्' [४ । ४ । १७] इति । अस्यायमर्थः—पञ्च पञ्चजना आकाशश्च यस्मिन्ना-श्रितास्तमेवाऽऽश्रयभूतमात्मानमभ्युतं ब्रह्म मन्ये एवंविद्वानहमभ्युतो भवामीति । तत्र पञ्च-पञ्चजना इति प्रोक्ताः पदार्थाः सांख्यशास्त्रप्रसिद्धाः

' मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।

षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरः ।' [सांख्यका० ३]

इति संगृहीता अत्रोच्यन्त आहोस्त्रिच्युतिप्रोक्ताः प्राणचक्षुःश्रोत्रगन्धोन्नसंज्ञका इति संशयः । सांख्यप्रोक्ताः पदार्था इति तावत्प्राप्तम् । कुतः । पञ्चविंशतिसंख्याकाः पदार्था उच्यन्ते जनशब्दश्च तत्रोपलक्ष्यार्थः । पञ्चपञ्चेति शब्दद्वयं श्रूयते । तत्रैकेन पञ्चशब्देन तत्त्वगता पञ्चसंख्या विवक्षिता । द्वितीयेन पञ्चसंख्याविपयाऽपरा पञ्चसंख्या विवक्षिता । तथा च पञ्चसंख्याविशिष्टानि तत्त्वपञ्चकानीत्युक्तं भवति । ततः पञ्चभिः पञ्चकैः पञ्चविंशत्यवमास-नास्ताख्यतत्वानामुपसंग्रहान्न प्रधानमशब्दमिति प्राप्तेऽभिधीयते । यद्यपि पञ्चसंख्याविप-याऽपरा पञ्चसंख्या श्रूयते तथाऽपि न पञ्चविंशतिर्नियतुं शक्यते । पञ्चविंशतिसंख्याकानां तत्त्वानामाश्रयत्वेनाऽऽश्रयो महणात् । न ह्ययमात्मा पञ्चविंशत्यन्तःपाती । तथा सत्येकस्यै-वाऽऽपेक्ष्यमाभारत्वं चेति विरोधप्रसङ्गात् । यस्मिन्पञ्च पञ्चजना आकाशश्चेत्याकाशोऽप्यपरः श्रूयते । न च तस्यापि पञ्चविंशत्यन्तःपात्तिर्यम् । आकाशाचेऽपि पृथङ्निर्देशसमुच्चययो-र्विरोधात् । अत आत्माकाशाभ्यां सह सप्तविंशतिसंपत्तेर्न सांख्यतत्वानामनकाशः । कस्तर्हि धार्यार्थः । उच्यते—पञ्चजनशब्दोऽयं समस्तः संज्ञावाची । 'दिकसत्ये संज्ञायाम्' [पा० सू० २ । १५०] इति समासविधानात् । अतः पञ्चजनसंज्ञकाः पदार्थाः पञ्चसंख्याका इत्युक्तं भवति । सूत्रार्थस्त्वेवम्—संख्योपसंग्रहादपि सांख्यप्रकृतेः ध्रौतत्वं न संगच्छते ।

कुतः । नानाभावात् । अत्रान्तरसंख्याया अनुगमरूपधर्माभावेन पञ्चानां पञ्चकानां प्रतिपादयितु-
मशक्यत्वात् । पञ्चशः पञ्चशः साधारणधर्माश्रयणेऽपि कथञ्चित्पञ्चविंशतिसंख्याङ्गीकारं वाध-
कान्तरमाह—अतिरेकाच्चेति । पञ्चजनापेक्षयाऽऽकाशपुरुषयोरेतिरिक्तवान् पञ्चविंशति-
संख्याप्रतिपत्तिः । तस्मान्न साध्यप्रकृतिरत्र विवक्षिता ॥ ११ ॥

पञ्चजनशब्देन के विग्रह्यन्त इत्याकाङ्क्षायांमाह—

प्राणादयो वाक्यशेषात् ॥ १२ ॥

अत्र प्राणचक्षुःश्रोत्रान्नमनासि पञ्चजनशब्दैरुच्यन्ते । कुतः । वाक्यशेषात् । ‘प्राणस्य
प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुरत श्रोत्रस्य श्रोत्रमन्नस्यान्न मनसो यं मनो विदुः’ [वृ० ४।४।१८] इति ।
अत्र वाक्यशेषगता प्राणादयः सन्निधानान्पञ्चजना इति विग्रह्यन्ते । ननु कथं पुनः प्राणा-
दिषु जनशब्दप्रयोग इति चेत् । जनसम्बन्धात्प्राणादयो जनशब्दभाजो भवन्ति जनश-
ब्दश्च पुरुषपरपर्यायः प्राणेषु प्रयुक्तः । ‘ते वा एते पञ्च ब्रह्मपुरयाः’ [छा० ३।१३।६]
इति श्रुतेः । समासवशाच्च समुदायस्य प्राणादिषु रूढत्वमविरुद्धम् । कथं पुनरस्ति
प्रथमप्रयोगे रूढिराश्रयते । उच्यते—यथोद्दिवा यजेत यूपं छिनत्ति वेदिं करोतीत्यादौ
प्रथमप्रयोगाभावेऽपि रूढिरङ्गीकृता तथाऽयमपि पञ्चजनशब्दः समासब्रह्मस्तंशाकाङ्क्षा
वाक्यशेषसमभिव्याहृतेषु प्राणादिषु प्रतीत्यत इति न काऽप्यनुपपत्तिः । प्राणादीनां
पञ्चानां साक्षी चिदात्मा द्वितीये, प्राणादिशब्दैरभिधीयते ॥ १२ ॥

ननु माच्यदिनानामन्नस्य प्राणादिप्रासान्नाद्भवतु पञ्चसत्या । काणानां त्वनाम्नानात्कथं
पञ्चसत्यास्त आह—

ज्योतिषैकेपामसत्यञ्चे ॥ १३ ॥ (३)

असत्यपि काणानामन्ने ज्योतिषा सह तेषां पञ्चतरया पूर्वेत । तेषामि हि ‘यस्मिन्पञ्च
पञ्चजना’ [वृ० ४ । ४ । १७] इत्यतः पूर्वस्मिन्पञ्चे ब्रह्मरूपनिर्णयाय ज्योति-
रधीयते—‘तदेना ज्योतिषा-ज्योतिः’ [वृ० ४ । ४ । १६] इति । अत्रोभयेषां
सम्मानेऽपि मञ्चे ज्योतिषो महणाप्रहणे भजतः । यथा समानेऽप्यतिराजे वचनभेदात्प्रीड-
निने प्रहणाप्रहणे तद्गत । तस्मात्प्रधानमशब्दमिति सिद्धम् ॥ १३ ॥ (३)

कारणत्वेन चाऽऽकाशाविष्टु यथाव्यपदिष्टोक्तेः ॥ १४ ॥

योऽयं वेदान्तसमन्वयो जगत्कारणमव्यपिपयः सार्धेन्द्रिभिः परैः प्रतिपादितस्म-
रिष्य समाशानुभवदारम्भः । उक्तः समन्वयो न समग्रति । वेदान्तेषु च्छरो विरोधदर्शना-
त्यामाण्यस्य[च] दूरपादात्तत् । तथा च—‘आत्मन आकाशाः संभूतः’ [तै० २ । १]
इति तैत्तिरीयने रिपदर्शनप्रति स्मृत्य प्रतीत्यने । छन्दोगे—‘तत्तेजोऽमृजत’ [छा०
१ । २ । ३] इति तैत्रयर्दान्प्रति । पेंतपये—‘स इमाँँँँँकानसृजत’ [ऐ० आ०

२ । ४ । १ । २ । ३] इति लोकान्प्रति । मुण्डके—‘एतस्माज्जायते प्राणः’ [मु० २ । १ । ३] इति प्राणादीन्प्रति । एवं कार्यविषये परस्परविरोधः । न केवलं कार्यद्वारेणैव विरोधः किं तर्हि कारणस्वरूपोपन्यासेऽपि—विरोधो—दृश्यते । तथा हि—‘सदेव सौम्ये-
 दमप्र-आसीत्’ [छा० ६ । २ । १ । २] इति छान्दोग्ये सद्वृत्तं कारणस्यावगम्यते । तैत्तिरीयके—‘असद्वा-इदमप्र-आसीत्’ [तै० २ । ७] इति कारणस्यासद्ब्रूत्वम् । ऐतरेयके च—‘आत्मा वा इदमेक एवाग्र-आसीत्’ [ऐ० १ । १] इत्यात्मरूप-
 त्वम् । अतो विरोधान्न युक्तः समन्वय इति प्राप्ते ब्रूमः । भवतु नाम सञ्जेषु—विषयादिषु तत्क्रमे च विवादः । विषयादीनामतत्पर्यविषयत्वादद्वितीयब्रह्मबोधायैव हि तदुपन्यासः । तत्पर्यविषये-तु जगत्त्रयारं ब्रह्मणि न कापि विरोधोऽस्ति । सूत्रार्थ इयम्—एकार्मिन्वे-
 दान्ते सर्वज्ञः सर्वेश्वरः कारणत्वेन व्यपदिष्टस्तथाभूतस्यैव शाखान्तरेऽप्युक्तेः कारणे ब्रह्मणि विगानं नास्तीति ॥ १४ ॥

यत्तु ‘असद्वा इदमप्र आसीत्’ [तै० २ । ७] इत्यादौ कारणविषयं विगानं दर्शितं तत्परिहारमाह—

समाकर्षात् ॥ १५ ॥ (४)

‘असद्वा इदमप्र आसीत्’ इत्यत्र पूर्वप्रकृतस्य सत् एवाऽऽकर्षणानासत्कारणविषयं विगानमस्ति । तथा हि—‘असन्नेव स भवति’ [तै० २ । ६] इत्यसद्वादं निराकृत्य ‘अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद’ इति सदात्मानं निर्धार्य ‘सोऽकामयत’ [तै० २ । ६] इति सत् एव कारणात्पृष्टिमुक्त्वा ‘तत्सलमित्याचक्षत’ इत्युपसंहृत्य ‘तदव्येयं श्लोको भवति’ इति प्रकृतविषयः श्लोक उदाहृतः । तत्रैवं सति नासच्छब्देन—शून्यवादः परि-
 ग्रहीतुं शक्यते । प्रकृतहान्याप्रकृतकल्पनाप्रसङ्गात् । सच्छब्दवाच्येऽपि ब्रह्मण्यसच्छब्दस्य नामरूपव्याकरणामात्रेण प्रागुत्पत्तैरौपचारिकप्रयोगसंभवाच्च । विचारण्यपादा आहुः—
 असच्छब्देनाभिधानं तदव्याकृताभिप्रायं नत्वत्यन्ताभावाभिप्रायं ‘कथमस्ततः सजायेत’ [छा० ६ । २ । २] इति श्रुत्यन्तरे चाभावस्य कारणत्वनिषेधादिति । ‘तद्वेदं तर्ह्य-
 व्याकृतमासीत्’ [वृ० १ । ४ । ७] इति निरव्यक्षस्य जगतो व्याकरणभाबमुक्त्वा ‘स एष इह प्रविष्ट आनखाश्रेयसः’ [वृ० १ । ४ । ७] इत्यध्यक्षस्य चेतनस्येश्वरस्य व्याकृतकार्यानुप्रवेशित्वेन समाकर्षात् । एवं सर्वत्र यथाव्यपदिष्टोक्तिरूढा । तस्मादिकावाक्य-
 तायाः सुसंपादत्वाशुक्तौ जगत्कारणे समन्वयः ॥ १५ ॥ (४)

जगद्वाचित्वात् ॥ १६ ॥

कौपीतकिब्राह्मणे बाह्यव्यञ्जितशतसंपादे-श्रूयते बाह्यविनाद्या ब्राह्मणेनाऽऽदिश्यादिषु षोडशसु वैक्येनोक्तेषु राजाऽजातशत्रुतान्निराकृत्य ‘ब्रह्म ते ब्रह्मणि’ इत्युपक्रम्य

स्वयमाह ' यो वै वाय्नाक एतेषां पुरपाणां कर्ता यस्य वैतर्कम् स-वै वेदितव्यः ' [का०
ब्रा० ४ । १९] इति । तत्र किं जीवो वेदितव्य इति मुख्यः प्राण. आहोस्त्विपरमात्मैति
संशयः । किं तावद्व्याप्तम् । प्राण इति । कुतः । ' यस्य वैतर्कम् ' इति श्रवणाकर्म-
शब्दस्य चलनवाचिवादेहादिवचनस्य च प्राणसंबन्धिवाद्वाच्यशेषे च ' प्राण एवैकधा
भवति ' [कौ० ३ । ३] इति प्राणशब्दश्रवणाच्च । अथ वाऽऽत्मीवो वेदितव्यः ।
' यस्य वैतर्कम् ' इति धर्माधर्मलक्षणकर्मोपदेशसंभवात् । पूर्वपठतानाम् ' आदित्ये पुरुषः ' [छं०
४ । ११ । १] ' चन्द्रमसि पुरुषः ' [कौ० ४ । ४] इत्यादीनां षोडशानां
पुरपाणां भोगोपकरणानां भोक्तृत्वस्य कर्तृत्वसंभवेनेतेषां पुरपाणां कर्तृत्वं
जीवस्योपपद्यते । अन्यच्च जीवल्लिङ्गमत्र दृश्यते । वेदितव्यपुरस्त्रानोन्मुखं वाचाकिं
प्रत्यजातशत्रुणा मुनं पुरमामन्त्रणेन संबोध्य ततोऽनुत्थितं पाणिघातेनोत्थितं
प्रदस्य प्राणादिव्यतिरिक्तस्य जलस्य प्रतिपादनादित्येवं प्राप्ते ब्रूमः—अत्र परमात्मैव
वेदितव्यः । कुतः । ' ब्रह्म ते ब्रवाणि ' इत्युपक्रमसामर्थ्यात् । इह हि वाचाकि-
रजातशत्रुणा सह ' ब्रह्म ते ब्रवाणि ' इति संबन्धितमुपचक्रमे । स च कश्चिदिहादित्याद्य-
धिकरणान्पुरपाण्युत्पन्नदृष्ट्योक्तोपपत्तयः । तमजातशत्रुः ' मृषा वै खलु मा संबदिष्टा
ब्रह्म ते ब्रवाणि ' इति तात्पुरपात्रिराहत्य स्वयमजातशत्रुरेतेषां पुरपाणां कर्तारमन्यमुप-
दिदेश । यदि सोऽप्यमुत्पन्नदृष्टिः स्यात्तर्हि वाचाकिचमृषावादी स्यात् । उपक्रमोऽपि
वाच्येत । तस्मात्परमेश्वर एवायं भविष्यति । कर्तृत्वं चैतेषां पुरपाणां न परमेश्वरादन्यस्य
स्वातन्त्र्येणावकाशयते । ' यस्य वैतर्कम् ' इत्यपि नायं क्चलनलक्षणस्य धर्माधर्मलक्षणस्य
वा कर्मणो निर्देशः । तस्मात्प्रकृतत्वात् । नच परमेश्वरे कर्मशब्दात्तुल्यपत्तिः । तस्य कर्म-
शब्दस्य जगदाश्रितत्वात् । क्रियत इति—कर्मणि—जगदेव कर्मशब्देनोच्यत इत्यर्थः । सति
जगदाश्रिते कर्मशब्दः सप्रयोजनो भविष्यति । षोडशानामेव पुरपाणां कर्तेश्वर इति-
शब्दानिर्दिष्टिरेव प्रयोजनम् । अथवा किमनेन षोडशानां च कर्तारि संज्ञोचनम् । एतद्दृष्टं
जगदस्य कार्यं स एव वेदितव्य इति । श्वरनजगत्कर्तृत्वं तु परमात्मन एव सम्भवति न
जीवमुत्प्राणयोः । एवं च सति राज्ञो मृषावादिप्रदेशो न भवेत् । जगत्कर्तृत्वेनैव
जगदन्तःपातिनां षोडशपुरपाणां कर्तृत्वसिद्धौ वाचाकिना वेद्यनेनोपदिष्टानां तेषामनेद्यच-
क्षापनार्थं ब्राह्मणपरिब्राजकन्यायेन पुरपाणामिति पृथङ्निर्देशः ॥ १६ ॥

जीवमुत्प्राणाल्लिङ्गमेति चेतद्याहृषातम् ॥ १७ ॥

ननु वाक्यस्योपपत्त्या जीवल्लिङ्गान्मुत्प्राणाल्लिङ्गत्वं तयोरेवाप्यनारम्येह प्रष्टव्यं न्यायं
नेष्यस्येति चेत् । मतल्लिङ्गास्पानं प्रवर्तनाधिकरणे जीवमुत्प्राणाल्लिङ्गमपि ब्रह्मपरतया
व्याख्यातव्यमर्थः । नचैवं प्रवर्तनाधिकरणेनास्य गन्तव्यता । एतां पुरपाणां कर्तृत्वस्य
मार्गैव कर्मणस्य च तत्रावतिशयान् । अनेन जगत्कर्तृत्वाभिधानेन जीवमुत्प्राणाल्लिङ्ग

पुनरुत्पद्यमाना निवर्त्यते । अत्रोपक्रमस्य तावद्ब्रह्मविषयत्वं प्रदर्शितं ' ब्रह्म ते द्रवाणि ' इति । उपसंहारस्यापि निरतिशयपल्लववर्णाद्ब्रह्मविषयत्वं दृश्यते—' सर्वान्यामनोऽपहृत्य सर्वेषां भूतानां श्रेष्ठं स्वाराज्यमाधिपत्यं पश्येति य एयं वेद ' [कौ० २ । २०] इति । तस्माज्जगत्कर्ता परमात्मैव न जीवो मुख्यप्राणो वा ॥ १७ ॥

अन्यार्थं तु जैमिनिः प्रश्नव्याख्यानाभ्यामपि चैवमेके ॥ १८ ॥ (५)

अपि च नैवात्र विवक्षितव्यं जीवप्रधानं वेदवाक्यं स्याद्ब्रह्मप्रधानं वेति । यतोऽन्यार्थं ब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थं जीवपरामर्शमस्मिन्वाक्ये जैमिनिराचार्यो मन्यते । कस्मात् । प्रश्नप्रतिवचनाम्याम् । प्रश्नस्तावत्सुतपुरुषप्रतिबोधनेन प्राणादिव्यतिरिक्ते जीवे प्रतिबोधिते पुनर्जीवव्यतिरिक्तो विषयो दृश्यते—' कैव एतद्वालाके पुरोऽशमिष्ठ क वै तदभूत्सुत एतदागात् ' [कौ० ४ । १९] इति । प्रतिवचनमपि—' यदा सुतः स्वयं न कंचन पश्यत्यथास्मिन्प्राण एवैकधा भवति ' [कौ० १ । ३] ' एतस्मादात्मनः प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते प्राणेष्वो देवा देवेष्वो लोकाः ' [कौ० ४ । २०] इति । सुश्रुतिक्रमे च परेण ब्रह्मणा जीव एकर्ता गच्छति परस्माद्ब्रह्मणः प्राणादिकं जगज्जायत इति वेदान्तमर्यादा । तस्मात्प्राणस्य जीवस्य निःसंशोधतास्यगच्छतास्यैव प्रत्याप ल्पाधिजनितविशेषज्ञानरहितं स्वरूपं यतानङ्गसरूपमागमनं सोऽत्र परमात्मा वेदितव्ययेन आवृत्त इति गम्यते । अपिर्चैवमेके वाजसनेयिनोऽस्मिन्वालाक्यजगतस्रसंवादे स्पष्टं विज्ञानमयशब्देन जीवमात्मापराज्यव्यतिरिक्तं परमात्मानमधीयते—' य एष विज्ञानमयः पुराणः कैव तदाऽभूत्सुत एतदागात् ' [वृ० २ । १ । १२] इतिप्रश्ने । प्रतिवचनेऽपि ' य एरोऽन्तर्दृश्य आन्तःशरणास्मिच्छेत् ' इति । आकाशशब्दश्च परमात्मनि प्रसिद्धो ' दत्तोऽस्मिन्नन्ताराकाशः ' [ङ० ८ । १ । १] इति । स एव योर्पितादिप्रादण्ये प्रत्यभिज्ञायते ॥ १८ ॥ (५)

रत्नं प्रीतिं कुरन्तीति । भोगश्च नासङ्गेश्वरस्यावकल्पते । तस्माद्विज्ञानात्मैरेह द्रष्टव्यत्वादि-
नोपदिश्यते इति प्राप्ते ब्रूम । परमात्मनोहोपदिश्यते । कुत । वाक्यान्वयात् । उपक्रमेण
सहारपर्यालोचनय वाक्यावयवानां ब्रह्मण्येवान्वयात् । एतद्वाक्योपक्रमे मैत्रेयी वितेन
सात्त्वेन कर्मणा किममृतं स्यादिति पप्रच्छ । याज्ञवल्क्यस्तु ' अमृतत्वस्य तु नाऽऽशाऽस्ति
निनेन [वृ० ४ । ५ । ३] इत्युत्तरमाह । इति याज्ञवल्क्यादुपश्रुत्य ' येनाह नामृता
स्या किमह तेन कुर्यां यदेव भगवान्वेद तदेव मे ब्रूहि ' [वृ० ४ । ५ । ४] इत्यमृ-
ततन्माशासानावै मैत्रेय्यै याज्ञवल्क्य आत्मविज्ञानमिदमुपादिशति । ब्राह्मणायसानेऽपि ' एत-
वदरे खल्वमृतत्वम् ' [वृ० ४ । ५ । १९] इत्युपसहृतम् । नचान्यत्र परमाण-
मिज्ञानादमृतत्वमस्तीति प्रमाणमस्ति । नहि विज्ञानात्मविज्ञानेन सर्वं विज्ञातं भवति ।
' ब्रह्म त परादाद्योऽन्यत्राऽऽत्मनो ब्रह्म वेद ' [वृ० ४ । ५ । ७] इत्यादिना
तन्निषेधात् । अयमस्या श्रुतेरर्थ—यो हि ब्रह्मक्षत्रादिक जगदात्मनोऽन्यत्र स्वात्
न्येण लब्धस्वभाव पर्यति त मिव्यादर्शनं तदेव मिव्यादृष्ट ब्रह्मक्षत्रादिक जगत्परा
करोतीति । तस्मादुपक्रमोपतहारसामर्थ्यादात्मज्ञानमेनाप्रोपदिश्यते । आत्मा च परमात्मैव न
शरीर इति ॥ १९ ॥

य पुनरुक्तं प्रियतसूत्रनोपक्रमोद्विज्ञानात्मन एनाय दर्शनाद्युपदेश इत्यत्राऽऽह—

प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाहमरथः ॥ २० ॥

जीवोपक्रमेण प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गं तसिद्धपर्यमित्याश्रय्यो मन्यते । जीवस्य परमात्मनोऽ-
ध्यतमिन्नैव एकविज्ञाने सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा । ' इदं सर्वं यदयमात्म ' इति सार्वल्यप्रतिज्ञा ।
अनयोर्विरोधमाहङ्ग्य तयोरेभेदप्रतिपत्त्यर्थं जीवोपक्रम इत्यर्थं ॥ २० ॥

उत्क्रमिष्यत एवंभावादिःषोडशोऽभिः ॥ २१ ॥

ज्ञानध्यानाभ्यासाभ्यां सप्रसन्नस्य देहादिसघातादुत्क्रमिष्यतो जीवस्य परमात्मनैक्यो-
पपत्तेरिदमभेदेनोपक्रमणमित्योऽष्टोऽभिः श्रुतिर्धेन भवति—' एष सप्रसादोऽ-
स्माच्छरीरात्समुयाय पर ध्योतिरुपसपद धेन रूपेणाभिमिष्यते ' [छा० ८ ।
१२ । ३] इति ।

अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः ॥ २२ ॥ (६)

अस्यैव परमाणो जीवमात्मनानस्थानादुपपन्नमिदमभेदेनोपक्रममिति काशकृत्स्न
आचार्यो मयते । तथा च ब्राह्मणम्—' अनेन जीवनाऽऽत्मनाऽऽनुप्रविश्य नामस्ते व्याक-
रणाणि ' [छा० ६ । ३ । २] इति । मन्त्रनर्गध—सर्गाणि रूपाणि विचित्रा धीरा नामानि
ख्याऽभिवदन्त्यदासो ' [तै० आ० ३ । १२ । ७] इति । एतज्जातीयकानि मह्यनि
प्रमाणानि परम्येनाऽऽत्मनो जीवमात्मनानस्थानं दर्शयति । तत्रैव मन्त्रस्य विवेक—

आत्मरथ्यमते जीवपरयोर्भेदाभेदौ । यद्यपि जीवस्य परस्मादनन्यत्रमभिप्रेतं तथाऽपि प्रति-
ज्ञासिद्धेरीति सापेक्षत्वाभिधानात्कार्यकारणभावः कियान[प्य]भिप्रेत इति । औदुलोमिमतेऽ-
वस्थान्तरापेक्षौ भेदाभेदौ मुक्तैः प्राग्भेदस्तदनन्तरमभेद इति । परमेश्वर एव जीवो नान्य-
स्तदुपाध्योर्मिथ्यात्वादिति । तत्र काशकृत्स्नीयमेव मतं श्रुयनुसारीति ज्ञेयम् । विस्तरो
भाष्ये द्रष्टव्यः ॥ २२ ॥ (६)

प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् ॥ २३ ॥

यथाऽभ्युदयहेतुत्वाद्धर्मो जिज्ञास्य इत्युक्तं पूर्वगीमास्तापामेवं निःश्रेयसहेतुत्वाद्ब्रह्म जिज्ञा-
सामित्युक्तमत्र । तस्य ब्रह्मणः किं लक्षणमित्याकाङ्क्षायां 'जन्माद्यस्य यतः' [ब० सू० १ ।
१ । २] इति तद्ब्रह्मणमुक्तम् । एतावता ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं लक्षणं निर्बुद्धम् । तच्च कार-
णत्वं समानमुपादाने निमित्ते चेति भवति संशयः किमात्मकं ब्रह्मणः कारणत्वं स्यादिति ।
निमित्तकारणत्वमेव ब्रह्मण इति तावत्प्राप्तम् । कुतः—'तदैक्षत' [छा० ६ । २ । ३] इति ।
'स ईक्षांचक्रे' [प्र० ६ । ३] 'स प्राणमसृजत' [प्र० ६ । ४] 'तत्तेजोऽसृजत'
[छा० ६ । २ । ३] इत्यादावीक्षापूर्वकजगत्कर्तृत्वश्रवणात् । सृज्यकार्यपर्यालोचनपू-
र्वकं कर्तृत्वं लोके निमित्तकारणे कुलालादौ दृष्टम् । निमित्तस्य कुलालादेरुपादानमृत्पिण्डा-
दिभावाददर्शनात् । तस्माज्जगद्रूपकार्यं प्रति ब्रह्म निमित्तमेव नोपादानमिति प्राप्ते ब्रूमः-
प्रकृतिरुपादानं चकारानिमित्तमपि ब्रह्मैव । कुतः । प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् । प्रतिज्ञा-
दृष्टान्तयोरनुपरोधो विरोधाभावः सामञ्जस्यमिति यावत् । तस्मादित्यर्थः । प्रतिज्ञा तावत्-
'येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातम्' [छा० ६ । १ । २ इति । अत्र
चैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं गम्यते । तदेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं ब्रह्मणः सर्वोपादानत्वे सति
तद्व्यतिरेकेण कार्याणामभावादुपपादायित्तुं सुशक्यम् । नचोपादानोपादेययोरभेदः प्राप्त इति
चाप्यम् । न वयं तयोरभेदं ब्रूमः । किंतु भेदं व्यासेधाम इत्यभियुक्तोक्तेः । दृष्टान्तोऽपि—'यथा
सौम्यैकेन मृत्पिण्डेन विज्ञातेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्यात्' [छा० ६ । १ । ४]
इत्युपादानविषय एव दृश्यते । नचानेनोपादेयस्य सत्यत्वं प्राप्तमिति वाच्यम् । 'ज्ञाना-
रम्भणं विकारो नामधेयम् । मृत्तिकेत्येव सत्यम्' [छा० ६ । १ । ४] इति
तन्निराकरणात् । अतो ब्रह्मण उपादानत्वं निमित्तत्वं च संभवति । 'तदैक्षत बहु स्यात्'
[छा० ६ । २ । १] इति निमित्तकारणस्यैक्षितुः सर्वशस्य ब्रह्मण एव त्रिचित्रजगदा-
कारेण बहुभयनं चोपदिश्यते । तस्माद्ब्रह्मैवाभिन्ननिमित्तोपादानम् । अत्र माध्या यदाहुः—
'कारणत्वेन चाऽऽकाशादिषु यथाव्यपदिष्टोक्तेः' [ब० सू० १ । ४ । १४] इत्या-
रभ्याद्यसृज्या विष्णो मुह्यतः सर्वशब्दवाच्यत्वमिति । 'प्रकृतिश्च प्रतिज्ञा' [ब० सू०
१ । ४ । २३] इत्यादिसूत्रैरपि लीशब्दा अपि । तस्मिन्नेव मुख्यवृत्त्या सन्तीति च ।
तद्वर्तम् । अस्माकं विगतस्थाभ्यां रामानुजनीलकण्ठभ्यामाचार्याभ्यां तदनन्युपगमात् ।

सर्वेषां तैर्थिकानां संमतैः श्रुतिस्मृतिपुराणादिप्रमाणैः सूत्राणामर्थान्तरवर्धने युक्तम् । न तु
 तुरकमठमाठरकौष्ठरव्यादिकल्पितप्रमाणरिति दिक् । रामानुजनौष्ठकण्ठयोराचार्ययोरैक ए-
 सिद्धान्तः श्रुत्यादिव्यवहारादपरहितत्वात्प्रामाणिकः । शिवापरनामधेयं ब्रह्मैव प्रपञ्चस्याभि-
 ननिमित्तोपादानमिति नौष्ठकण्ठाचार्यः । तदेव विष्ण्वपरनामधेयमिति रामानुजचार्यः
 नान्येन तयोर्विप्रतिपत्तिर्न सिद्धान्ते । तपोमते मोक्षस्तु—ऽ ज्ञात्वा देवं मुख्यते सर्वपापैः
 [धे० १ । ८] इत्यादिश्रुतिभिर्भगवज्ज्ञानपूर्वकोपासनयाऽस्याधिकारिणो भगवत्प्रसादात्प्र-
 प्यस्ताज्ञानपापः प्रत्यक्षीभूतनिरतिशयज्ञानानन्दस्वरूपतत्समानगुणप्राप्तिरूपः । तौ ि
 ब्रह्मप्रपञ्चयोर्घटपटयोरिव नात्यन्तभेदवादिनौ । तदनन्धत्वपरश्रुतिविरोधात् । नचल-
 न्तामेदवादिनौ । भेदप्रतिपादकश्रुतिविरोधात् । न वा शुक्तिरजतयो-
 रिवैकतरमिथ्यात्ववादिनौ । तस्याभाविकगुणभेदपरश्रुतिविरोधात् । नच भेदाभे-
 दादिनौ । वस्तुविरोधात् । किंतु गरीरशरीरिणोरिव गुणगुणिनोरिव च कार्यकारणत्वेन
 विशेषविशेष्यत्वेन चाविनाभावत्वम् । नहि मृदं विना घटो दृश्यते नौष्ठिमानं विना
 चोत्पलम् । तथा ब्रह्म विना न प्रपञ्चशक्तिरन्यत्र स्थिता । शक्तिव्यतिरेकेण न कदाचि-
 दपि ब्रह्म विज्ञायते वह्निरिवौषध्यं विना । येन विना यत्र ज्ञायते तद्विशिष्टम् । प्रपञ्चस्तु ब्रह्म-
 स्वभाव एव । अतः सर्वथा प्रपञ्चाविनाभूतं ब्रह्म । ननु कूटस्थस्यैधरस्य कर्म
 जगदाकारेण परिणामो विकारहेतुरिति चेन्न । नामरूपविभक्त्यात्तद्वस्तुचिदचिच्छक्तिविशि-
 ष्टस्यैधरस्य कारणत्वम् । नामरूपविभक्त्यात्तद्वस्तुचिदचिच्छक्तिविशिष्टस्यैधरस्य कार्यत्वम् ।
 कारणत्वमव्यक्तत्वं कार्यत्वं व्यक्तत्वमिति विवेक इति विशिष्टाद्वैतिनौ तौ वदतः । 'पराऽ-
 स्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च ' [धे० ६ । ८] इत्यादि-
 दर्शनात्सर्वाऽपि शक्तिर्ब्रह्माश्रितैवेति ज्ञायते । अतः सर्वशक्तिमतस्तस्य किं किं न संभवति ।
 तस्मान्नासंभावनादिकृतकस्तामिन्द्रत्वमि निरवकाश इति प्रतिपादयतः । ' एकमेवाद्वि-
 दीयं ब्रह्म ' [छा० ६ । २ । १] इतिश्रुतिविरुद्धत्वाच्चन्तं न ग्राह्यमिति सनातीय-
 विजतीयमेदानपायादद्वितीयत्वेतन्वासिद्धेरिति दिक् ॥ २३ ॥

अभिधयोपदेशाच्च ॥ २४ ॥

ब्रह्माभिन्ननिमित्तोपादानं भवितुमर्हति । कुतः । अभिधयोपदेशात् । प्यानोपदेशादि-
 त्यर्थः । ' सोऽकामयत बह्व स्या प्रजायेय ' [तै० २ । १] इति । तत्राभिध्यापूर्वि-
 कायाः स्वातन्त्र्यववृत्तेः कर्तेति गम्यते । ' बह्व स्यात् ' इतिप्रत्यगात्मनिपयगबह्वहमना-
 भिन्धानस्योपादानमित्यपि गम्यते ॥ २४ ॥

साक्षाद्योमपादानात् ॥ २५ ॥

इत्थं ब्रह्मोपादानम् । कुतः । साक्षाद्योमपादानात् । ब्रह्मैव कारणमुपादायोभी प्रम-
 प्यउपायाप्रायेणे—' सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुपयन्त आसन्नं
 प्रगम्यं यन्ति ' [छा० १ । ९ । १] इति । यत्रोपक्षिन्नाशी यस्य कार्यस्य तत्तस्यो-
 पादानं दृश्यम् । यथा मृदश्यम् ॥ २५ ॥

इति साक्षादेव कारणत्व श्रुतम् । तस्मात्परमाणादीनामपि श्रौत कारणत्वमस्तीति प्राप्ते
 भ्रम । परमाणादिकारणत्वादा ब्रह्मकारणत्वादस्य प्रतिपक्षत्वात्प्रतिषेद्धव्या इत्यत प्रधान
 निग्रहणन्यायेनातिदिशति—एतेनेति । एतेन प्रधानकारणत्वादप्रतिषेधन्यायकत्वमेव
 सर्वेऽप्यदिकारणत्वादा अपि प्रतिषिद्धतया व्याख्याता वेदितव्या । तेषामपि प्रधानत्वदश
 द्यादिति भाष्यकृत आहु । एतेनैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिहाधिरोधेन परमाणादिका
 रणत्वादा प्रतिषिद्धतया व्याख्याता इति विचारण्यपदानमश्रावाहतु । ननु 'न किञ्चन
 भगवन्' [छा० ६ । १२ । १] 'असद्वा इदमप्र आसीत्' [तै० २ । १]
 इत्यनयो श्रुत्यो का गतिरिति चेत् । उच्यते । 'न किञ्चन' इत्यनेन नामरूपानभि-
 व्यक्तिरुक्ता । इन्द्रियागोचरत्वात्पुत्र ब्रह्मण्युपचरितम् । 'अणोरणीयान्' [य० २ ।
 २०] इति श्रुते । अस्तच्छब्दोऽपि नामरूपराहित्याभिप्रायक एव न शून्याभिप्रायक ।
 'कथमसत् सज्जायेत' [छा० ६ । २ । २] इतिश्रुत्या शून्यत्वाद् पूर्वमेव पराकृत ।
 एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा ब्रह्मव्यतिरेकेणान्यत्र न सगच्छते । प्रतिज्ञात्वक्षण
 लक्ष्यमाणे पदसमन्वय । वैदिक स च तत्रैव नान्यत्रेऽप्युपादितम् । तत्रैव
 ब्रह्मण्येतेत्यर्थ । व्याख्यातपदान्यासोऽध्यायसमाप्त्यर्थ ।

इति थीलक्ष्मीनरहरिसूरिसुनुहरिदीक्षितकृतौ ब्रह्मसूत्रवृत्तौ सुबोधिन्या

प्रथमोऽध्याय ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽध्याय ।

प्रथमोऽध्याये सर्वज्ञ सर्वशक्ति परमेश्वरो जगज्जन्मादिकारण तत्रैव सर्वेषां वेदान्तवा-
 क्यानां समन्वय इति प्रतिपादितम् । प्रधानादिकारणत्वादाशब्दत्वेन निराकृता । इदानीं
 स्वपक्षे स्मृतिन्यायनिरोधपरिहार । प्रधानादिकारणत्वादानां च न्यायामासम्बन्धम् । सुष्टया-
 दिप्रतिन्यायापक्ष सर्वेदन्तैर्व्येकरूप्यमित्येत प्रतिपादनाय द्वितीयोऽध्याय आरभ्यते—

स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्ना-

न्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात् ॥ १ ॥

तत्र प्रथमं तान्मूर्तिनिरोधमुपन्यस्य परिहरति । यदुक्त 'ब्रह्मेन सर्वजगत्कारणम्'
 तदनुपपन्नम् । मान्परमूर्तेर्निरयकारणत्वेन प्रकृतात् । तथाहि सात्त्विकस्मृतिर्हि मन्यादिस्मृति-
 यदनुपपन्नं धर्मं कश्चिदपि प्रतिपादयितुं न प्रकृता किं तर्हि तत्रनिमित्त्यणायैव प्रकृता । मोक्षसा-
 धनमेव हि मन्मथार्जनमाधित्य कर्षितादिमूर्तिभिः सा प्रकृता । ते च मन्यादिनिष्ठिता भवन्ति ।
 तन्मूर्तिनिष्ठितत्वात् प्रमार्गाभूतानां कर्षितादिमूर्तिनां विरोधाद्देवान्ता एव प्रधान-

परतया नेयाः । यदि तत्रनिरूपणेऽप्यसौ कपिलादिस्मृतिर्वाच्यते तदा निरुक्ताशा स्यात् । तस्मादनवकाशाया साहचर्यस्मृत्या वेदान्ता व्याख्येया इति पूर्वः पक्षः । अत्रोच्यते—नान्यस्मृत्यनवकाशादोषप्रसङ्गादिति । यदि साहचर्यस्मृतेरनवकाशादोषप्रसङ्गेनेश्वरकारणात् आक्षिप्येत । एवमप्यन्या ईश्वरकारणादिन्यः स्मृतयोऽनवकाशाः प्रसज्जेरन् । ताद्योदाहरिण्यामः । 'यत्तत्सूक्ष्ममविज्ञेयं परं ब्रह्म' इति प्रकृत्य—

‘स ह्यन्तरामा मृताना क्षेत्रज्ञश्चेति कथ्यते ।
तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विजसत्तम ॥’

इति स्कान्दे ।

विष्णुपुराणेऽपि—

नारायणः सर्वनिर्दं पुराणः स सर्गकाले च करोति सर्गम् ।
संहारकाले च तदचि भूयः' इति ।

‘शिव एव जगत्कर्ता शिवः पाता शिवोऽन्तर्हृत् ।’ इति च ।

मगवद्गीतासु—

‘अहं सर्वस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ।’ [म० गी० ७।६] इति ।

इत्याद्याः स्मृतयः शिवविष्णुपरमात्मपरमेश्वरकारणादिन्यः सन्ति । श्रुतिमूला एव स्मृतयो प्राह्या नेतरा इति सिद्धान्तित पूर्वमीमांसाया प्रमाणलक्षणे—‘विरोधे ल्यनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानम्’ [जै० सू० १।३।३] इति । अनेन सूत्रेणोत्सर्गतः प्राप्तस्य स्मृतिप्रामाण्यस्यापवादः क्रियते—युल्लमूलाः स्मृतयो न प्राह्या इति । अतः स्मृतिद्वयविरोधे प्रत्यक्षश्रुत्यनुसारिण्या ईश्वरकारणादिन्याः स्मृतेरेव प्राबल्यम् । यथा भन्वादिस्मृतीना वेदमूलकत्वं न तु तथाऽपि कापिलस्मृतेः प्रधानकारणादिन्या मूलमूलकंचन वेदमुपलभामहे । तस्मान्न साहचर्यस्मृत्या प्रत्यक्षश्रुतीनां तन्मूलकमन्यादिस्मृतीना च संकोचो युक्त इति सिद्धम् ॥ १ ॥

इतरेषां चानुपलब्धेः ॥ २ ॥ (१)

प्रधानादितरापि यानि प्रधानपरिणामत्वेन स्मृती कल्पितानि महदादीनि न तानि जगत्कारणानि । युतः । वेदे तत्कारणत्वस्यानुपलब्धेः । यदपि कश्चित्परमं श्रवणमभामते तदपि प्रधानपरमं व्याख्यातम्—‘आनुमानिकमन्येकेनाम्’ [म० सू० १।४।१] इत्यत्र प्रथमाप्यायस्य चतुर्थपादप्रथममन्त्रे । कार्यस्मृतेरप्रामाण्या कारणस्मृतेरप्यप्रामाण्यं युक्तमित्यभिप्रायः । तस्मादपि न स्मृत्यनवकाशादोषः । अत्रेदं सूत्रद्वयमधिहन्य कथिदाह—विष्णो समन्वयश्चेत्तर्हि कानशाशुपतायागमन्त्रस्मृतेरनवकाशां स्यादिति पूर्वपक्षं प्राप्य

सर्वज्ञपरमात्मविष्णुप्रणीतपञ्चरात्रोपष्टम्भान्छ्रुतीनां विष्णावेव समन्वय इति । अत्रोच्यते—
 चतुर्षु वेदेषु परमपुरुषार्थमलभमानः शाण्डिल्य इमां विद्यामधीतवानिति तत्रैव वेदमिन्द्राश्र-
 वणात्पाञ्चरात्रस्यावैदिकत्वं गम्यते । न च विष्णुप्रणीतस्य तस्य कथमवैदिकत्वमिति
 वाच्यम् । कपिलप्रणीतस्य साख्यस्यैव तस्यावैदिकत्वात् । पाञ्चरात्रादीनामवैदिकत्वं कण्ठ-
 एवोक्तं पुराणेषु । कौर्म्ये पञ्चदशाध्याये—

‘ तेषां मायावशाज्जात गौरधं गौतमो मुनिः ।
 केनापि हेतुना ज्ञात्वा गशापातीव कोपनः ॥
 भविष्यथ त्रयीवाह्या महापातकिनः शठाः ’ ।

इत्यादिना गौतमशास्त्रान्समुद्दिश्य शिवविष्णु मोहशास्त्राणि चक्रतुः । तानि च—

कापालं गारुडं ज्ञात्वा भैरवं पूर्णपथिमम् ।
 पाञ्चरात्रं पाद्भुपतं तथाऽन्यानि सहस्रशः ’ इति ॥
 पाञ्चरात्रे च चापास्ते तथा कालमुक्तेऽपि च ।
 श्लाके च दीक्षिता यूयं भवत ब्राह्मणाधमाः ॥

इति पाराशरपुराणम् । अस्मिन्नर्थे पुराणवाक्यसमग्रस्तत्त्वकौस्तुभादवगन्तव्यः । तस्मि-
 न्पाञ्चरात्रोपष्टम्भान्छ्रुतीनां विष्णावेव समन्वय इति यदुक्तं तदनुद्धृत्यैवानया दिशा
 कृत्स्नमपि तददर्शनमिति दिक् ॥ २ ॥ (१)

एतेन योगः प्रयुक्तः ॥ ३ ॥ (२)

एतेन सायस्यमृतिनिराकरणेन योगस्मृतिरपि निराकृता दृष्टव्या । तत्रापि श्रुतिवि-
 रोधेन प्रधानं स्वतन्त्रमेव कारणं महदादीनि च तत्कार्याणीति कल्पनात् । ननु वेदं
 योगशास्त्रं सायस्यशास्त्रनिराकरणेन निराकर्तुं शक्यम् । श्वेताश्वतरादिगार्यासु योगस्यैव
 प्रपञ्चितत्वात्तत्त्वज्ञानोपयोगिन्याश्च । ‘ आत्मा या अरे दृष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिष्ट्यासि-
 तव्यः ’ [वृ० २ । ४ । ५] इति । ‘ दृश्यते तत्रप्रया बुद्ध्या सुखमया सुखमदानीनिः ।’
 [का० १ । ३ । १२] ‘ त्रिरन्तं स्थाप्य सम शरीरम् ’ [श्वे० २ । ८]
 इत्यादिश्रुतिभिः । ‘ समं कायशिरोग्रीवम् ’ [म० गी० ६ । १३] इत्यादिस्मृतिभिश्च
 योगशास्त्रस्य चित्तकाश्यस्य ब्रह्मसाक्षात्कारहेतुत्वप्रगतात् । अतः प्रमाणभूतं योगशास्त्रम् ।
 तत्र प्रधानस्यैव जगत्कारणतां यत्किं । तस्माद्योगस्यैव ब्रह्मकारणतादिनीनां श्रुतीनां
 मन्वादिस्मृतीनां च संकोचः कार्यः । तासां धर्मो सायस्यशास्त्रादिति प्राह ब्रूमः—अथा-
 नुयोगे तापर्यवती योगस्मृतिः प्रमाणभूताऽपि दार्शनिके प्रधानकारणतादे न प्रमाणम् ।
 तत्र तस्यास्मात्पर्यभावात् । तथा हि—‘ जय योगानुशासनम् ’ [पा० यो० सू०
 १ । १] इति प्रतिज्ञाय ‘ योगधित्तद्विनिर्वाहः ’ [पा० सू० १ । २ इति

योगस्यैव लक्षणमुक्त्वा तमेव कूस्नेन शास्त्रेण प्रपञ्चयामासेति तत्र योगे तात्पर्यम् । प्रधानादीनि तु न प्रतिपाद्यतया प्रतिजज्ञे । किं तर्हि द्वितीयपादे यमनियमासनादिसाधन-
प्रतिपादकेऽहेयहेयहेयत्वादि विधेयचयन्प्रसङ्गात्सांख्यस्मृतिसिद्धानि प्रधानादीनि न्याजहार ।
अतो न तत्र तात्पर्यम् । नन्येयंसति समानन्यायात् । सांख्यस्मृतिनिराकरणेनैवेयं निराकृता
किमर्थं पुनरतिदिश्यत इति चेत् । अत्रोच्यते—'वैदिकानि लिङ्गानि च ' ते ध्यानयोगा-
नुगता अपश्यन् ' [श्वे० १ । ३] ' तां योगमिति मन्यन्ते स्थिराभिन्द्रियधारणाम् ' [का० २ । ३ । ११०] इत्येवमादीनि बहुश उपलभ्यन्ते । तान्येव सम्पद्यर्शनोपायत्वेनैव
योगशास्त्रेऽङ्गी क्रियन्तेऽतो योगस्मृतिरूपवदनीयेति सङ्गा मा भूदित्यतिदेशः कृतः । वेदा-
न्ताविरोधंशे सांख्ययोगयोर्नाप्रामाण्य तद्विरोधंशे त्वप्रामाण्यमिति तात्पर्यमधिकरणद्वयस्य
ज्ञेयम् । अर्थैकदेशे संप्रतिपत्तावप्यर्थैकदेशे विप्रतिपत्तेः सांख्ययोगस्मृत्योरेव निराकरणे
यत्नः कृत इति भाष्यात् । तस्मान्न योगस्मृत्या वेदमूलस्मृतीनां संकोचः ॥ ३ ॥ (२)

न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात् ॥ ४ ॥

ब्रह्मकारणवादे सांख्ययोगस्मृतिविरोधः परिहृत इदानीं तर्कविरोधपरिहारार्थमिदमधिकरणम् ।
यद्यपि तर्कस्य स्वातन्त्र्येण प्रामाण्य नास्तीति वैदिकार्थपरिपथित्वं न संभवति तथाऽपि
' श्रोतव्यो मन्तव्यः ' [वृ० २ । ४ । ५] इति श्रुतिर्मननं विदधती तर्कस्याऽऽदतव्यत्वं
दर्शयति । युक्तिभिरनुचिन्तनं मननमिति मननंशब्देन तर्कोऽभिधीयते । बलवत्कर्तानुगृहीत-
प्रमाणविरोधे सति श्रुतेः प्रतिपादितप्रामाण्यानिर्वाहायनेन तन्निराकरणं कर्तव्यमतस्तर्काविषय
आक्षेपः क्रियते न विलक्षणत्वादस्येति । तत्र पूर्वः पक्षः—यदुक्तं चेतन ब्रह्म जगत्कारण-
मिति तन्नोपपद्यते । कुतः । अस्य जगतः स्वकारणाद्ब्रह्मणः सकाशाद्विलक्षणत्वात् । ब्रह्म
चेतनं प्रकाशरूपमानन्दत्मक शुद्धं च जगदचेतनमप्रकाशं दुःखरूपमशुद्धं चेति वैलक्ष-
ण्यम् । कुतोऽवगमयत इत्यत आह—तथात्वं च शब्दात् । तथात्वं वैलक्षण्यं ब्रह्मजगतोः
प्रकृतिविकारयोः शब्दान्च्युत्तरवगम्यते । ' विज्ञानं चाविज्ञानं च ' [तै० २ । ६] इति ।
तथा प्रयोगोऽपि—अचेतनं जगच्चेतनाद्ब्रह्मणो न जायते विलक्षणत्वात् । यद्येन विलक्षणं
तत्तस्मान्न जायते । मूढो रचकांदिषत् । तस्मान्न ब्रह्म जगत्कारणम् ॥ ४ ॥

ननु चेतनत्वमपि कश्चिदचेतनत्वेनाभिमतानां भूतेन्द्रियाणां श्रूयते । यथा ' मृद्व-
योन् ' । ' आपोऽनुवन् ' । [श० प० ब्रा० ६ । १ । ३ । २ । ४] ' तत्तेज
ऐक्षत ' ' ता आप ऐक्षन्त ' [छा० ६ । २ । ३ । ४] इत्येवमादिका मृतविषया
चेतनत्वश्रुतिरेन्द्रियविषयाऽपि ' ते हेमे प्राणा अहं श्रेयसे विवदमानाः ' [वृ० ६ । १
७] इत्येवमादिकाऽतो नोक्तवैलक्षण्यमत आह—

अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम् ॥ ५ ॥

तुशब्द आशङ्कानपाकरोति । न खलु मृदव्रीदित्वेवमादिकाभिः श्रुतिभिर्भूतेन्द्रियाणां चेतनत्वमाशङ्कनीयम् । यतोऽभिमानिव्यपदेशोऽयम् । मृदाद्यभिमानिन्यो वागाद्यभिमानिन्यश्च चेतना देवतास्तत्र व्यपदिश्यन्ते न भूतेन्द्रियमात्रम् । कुतः । विशेषानुगतिभ्याम् । विशेषो हि भोक्तृणां भूतेन्द्रियाणां च चेतनाचेतनविभागलक्षणः पूर्वमभिहितः । अपि च कौर्पात-
किनः प्राणसंवादे करणमात्रशङ्कापरिहाराय तदधिष्ठातृचेतनपरिग्रहाय देवताशब्देन वागादीन्विशेषयति । ' एता ह वै देवता अहं श्रेयसे विवदमानाः ' [कौ० उ० २ । १४] इति । ' ता वा एताः सर्वा देवताः प्राणे नि श्रेयस विदित्वा ' [कौ० उ० २ । १४] इति च देवताशब्देन विशेषितत्वाद्विशेषः । न चाचेतनेष्वपि तेजोवशेषु देवता-
शब्दः श्रूयते ' हन्ताहमिमास्तिस्त्रो देवता अनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकर-
वाणि ' [छा० ६ । ३ । २] इति वाच्यम् । देवताशब्दस्य तेषां शक्तिविशेषणे-
तनार्थत्वेन चेतनवाचित्वाभावात् । अनुगतिश्च । मन्वार्थवादेतिहासपुराणादिषु सर्वत्राभि-
मानिन्यश्चेतना देवता अवगम्यन्ते । ' अग्निर्वाग्भूत्या मुख प्राविशदादित्यक्षश्चभूर्त्वाऽक्षिणी
प्राविशत् ' [ऐ० आ० २ । ४ । २ । ४] इत्येवमादिका श्रुतिः करणेषु देवतानुगतिं
दर्शयति । ततश्च जगदचेतनं ब्रह्म चेतनमिति तयोर्वैलक्षण्याच्च ब्रह्मप्रकृतिकं जगत् । इति
पूर्वपक्षे प्राप्ते रत्नान्तः ॥ ५ ॥

दृश्यते तु ॥ ६ ॥

तुशब्दः पूर्वपक्षन्यावर्तकः । यदुक्तम्—' विलक्षणत्वान्नेदं जगद्ब्रह्मप्रकृतिकम् ' इति
नाय नियमो यतो वैलक्षण्येऽपि ब्रह्मजगतोः प्रकृतिविकृतिभावो दृश्यते हि लोके चेतन-
त्वेन प्रसिद्धेभ्यः पुरुषादिभ्यो विलक्षणानां केशनखादीनामुत्पत्तिः । अचेतनत्वेन प्रसिद्धेभ्यो
गोमयादिभ्यश्चेतनानां वृथिकादीनां च । अयं भावः—अशेषस्य प्रकृतिस्वभावस्यानुवर्तनं
न विकारमात्र इत्यभिप्रेतम् । तथा च सति विकाराद्य नोपपद्येत । यत्किंचित्स्वभावानु-
वर्तनं तु प्रकृतेऽप्यस्ति । ब्रह्मसत्ताया विकारेष्वनुवर्तनात् । नच विकारेषु चैतन्यमापाद-
यितुं न हि शक्यत इति वाच्यम् । यन्नेतनानन्वितं तदब्रह्मप्रकृतिकं यथाऽमुकमिति
दृष्टान्ताभावात् । सर्वस्य विकारस्य ब्रह्मप्रकृतिकत्वाभ्युपगमात् । तदुक्तं भाष्यकारैः—
रूपपाद्यमावाद्धि नायमर्थः प्रत्यक्षस्य गोचरो लिङ्गव्यभानाच्च नानुमानादीनाम् । आगमनात्रसम-
धिगम्य एवात्यर्थो धर्मवत् ' नैवा तर्केण मतिरापनेया प्रोक्ताऽन्येनैव सुज्ञानाय प्रेष ' [का० १ । २ । ९] इति । स्मृतिरपि—' अचिन्त्याः खलु ये भावा न तास्तर्केण
योजयेत् ' इति । यदपि श्रमणव्यतिरेकेण मननं विदधच्छब्द एव तर्कमादत्तत्वं दर्शयती-
त्युक्तम् । नानेन मियेण श्लिष्यतर्कस्यात्र कामः संभवति । ध्रुवनुगृहीत एव तर्कोऽनुभवा-
ङ्गत्वेनाऽऽर्थापत्ते । ' तर्कोप्रतिष्ठानात् ' [ब्र० सू० २ । १ । ११] इति च केवलस्य
स्य निप्रलम्भकस्य प्रदर्शयिष्यतीति ॥ ६ ॥

ननु चेतनं ब्रह्म शब्दादिहीनमचेतनस्य शब्दादिमतश्च जगतः कारणं चेदुत्पत्तेः पूर्वं जगतोऽसत्त्वादसत्कार्यवादः प्रसज्येत तच्चानिष्टं सत्कार्यवादिनस्तवेत्याशङ्क्य निराकरोति—

असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् ॥ ७ ॥

उत्पत्तेः पूर्वं कार्यमसदिति यदुक्तं तन्न । कुतः । प्रतिषेधमात्रत्वात् । प्रतिषेधमात्रं हीदमस्य प्रतिषेधस्य न प्रतिषेध्यमस्ति । प्रतिषेधमात्रं शब्दमात्रं न तु तस्याऽर्थोऽस्तीत्यर्थः । अयं भावः—कार्यस्य कारणसत्तैव सत्ता न तु तद्व्यतिरेकेण सत्तात्वमस्ति । कल्पित-भावाभावयोरधिष्ठानस्वरूपत्वात् । उत्पत्त्यनन्तरं यथा कार्यस्य कारणात्मना सत्त्वं तथोत्पत्तेः पूर्वमपि ॥ ७ ॥

पुनरपि शङ्कासूत्रम्—

अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसम् ॥ ८ ॥

यदि सावयवत्वाचेतनत्वपरिच्छिन्नत्वाद्युच्चिलादिधर्मकं कार्यं ब्रह्मकारणकं तर्हिपीतौ ल्ये स्वकारणे लीयमानं सत्कारणं ब्रह्म स्वकीयैर्धर्मैर्दूषयेत् । ततश्च तद्वत्कार्यवत्कारणस्यापि कार्य-स्येवाद्युच्चित्वादिप्रसङ्गात्सर्वज्ञं शुद्धं ब्रह्म जगत्कारणमित्यसमञ्जसम् । समस्तस्याविभागस्य विभागप्राप्तेः पुनरुत्पत्तौ नियमकारणाभावाद्भोक्तृभोग्यादेविभागोत्पत्तिर्न प्राप्नोतीत्यसमञ्ज-समपि ॥ ८ ॥

अत्र समाधानसूत्रम्—

न तु दृष्टान्तभावात् ॥ ९ ॥

। तुरवधारणे । नैवास्मदीये दर्शने किञ्चिदसामञ्जस्यमस्ति । कुतः । दृष्टान्तभावात् । कार्यं स्वल्पे कारणमात्मीयेन धर्मेण न दूषयतीत्यत्र शतशो दृष्टान्तसत्त्वादित्यर्थः । न हि घटादयोऽपि स्वाकारेण मृदं दूषयन्ति । रुचकादयश्च सुवर्णाधिकारा अपीतौ न सुवर्णमा-त्मीयेन धर्मेण दूषयन्तीत्येवंजातीयका दृष्टान्ता अनुसंधेयाः । यदि घटादयोऽपीतौ कारण-मात्मीयेन धर्मेण दूषयेयुस्तर्हि तेषां तादवस्थमापद्येत । किञ्च स्थितावपि समानोऽयं प्रसङ्गः । कार्यकारणयोरनन्यत्वाम्युपगमात् । ' इदं सर्वं यदयमात्मा ' [बृ० २ । ४ । ६] ' ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्तात् ' [मु० २ । २ । ११] ' सर्वं खल्विदं ब्रह्म ' [छा० ३ । १४ । १] इत्येवमादिभिः श्रुतिभिः कार्यस्य त्रिष्वपि कालेषु कारणान-न्यत्वं श्राव्यते । यथा मायावी कद्राऽपि स्वमायया न दूष्यत एवमात्मा स्वाप्यस्तेन न दूष्यते । इत्यादिदृष्टान्तभावाच्चोक्तदोषावकाशः ॥ ९ ॥

स्वपक्षदोषाश्च ॥ १० ॥

पूर्वपक्षिणः सांख्यस्यापि पक्षे तदुद्भावित्वा दोषाः समाना इत्यर्थः । तेनापि शब्दादिही-नात्प्रधानाच्छब्दादिमतो जगत उत्पत्त्यङ्गीकारात् । वैलक्षण्ये प्रकृतिविकृतिमादानुपपत्तिः ।

उपतेः प्रागसत्प्रसङ्गः । अपीतौ कार्यस्य कारणाविभागाभ्युपगमात्तद्व्यसङ्गोऽपि समानः । तथोत्सन्नसर्षविशेषेषु विकारेषु लये कारणाविभागात्मतां गतेष्विदमस्य पुरयस्योपादानमिदमस्तेति प्रख्यात्पूर्वं प्रतिपुरय ये नियता भेदा न ते तथैव पुनरूपचौ नियन्तुं शक्यते कारणाभावात् । विनैव कारणं नियमाङ्गीकारे कारणभावसाम्यान्मुक्तानामपि पुनः संततप्रसङ्गः । अस्मन्तरौल्यैव तेनापि समाध्येमिति भावः ॥ १० ॥

तर्काप्रतिष्ठानादप्यन्यथाऽनुमेयमिति चेदे-
धमप्यनिर्मोक्षप्रसङ्गः ॥ ११ ॥ (३)

अपियुक्तिमुच्चये । इत्थं ब्रह्मप्रारणवादे केचलेन तर्केण न प्रयवस्थातुं शक्यते । कुतः । तर्काप्रतिष्ठानात् । निरागमाणा पुरुषमन्युःशेक्षिताना तर्काणामप्रतिष्ठितत्वादित्यर्थः । केनचित्तार्किकेण यत्नतोऽप्यनुमितोऽप्येनान्यथा क्रियते सोऽप्यनेनान्यथेति तर्कस्यान्वयस्वितिः सिद्धैवास्ति । अथ वाच्य क्यमन्यथाऽनुमास्यामहे यथा नाप्रतिष्ठादोषो भविष्यति । न हि प्रतिष्ठितस्तर्क एव नास्तीति वक्तुं शक्यते । एतदपि हि तर्काणामप्रतिष्ठितत्वं तर्केण प्रतिष्ठाप्यते । तदप्यनेनान्यथयितुं शक्यत एव । ननु सर्वतर्काभ्यवस्थितौ व्यवहारमात्रोच्छेदः प्रसज्येत । तथासति धृमादिदर्शनानन्तरं बह्वयादिविषयिणी प्रवृत्तिर्न स्यात् । अप्रतिष्ठिततर्कसाध्येन तर्कान्तरस्याप्रतिष्ठितत्वात् । किंच श्रुत्यर्थविप्रतिपत्तौ तर्कस्यैव निर्णयहेतुत्वाच्च । तदुक्तं मनुना—

आपं धर्मोपदेशं च वेदशास्त्राचिरेधिना ।

यस्तर्केणानुसंधत्ते स धर्मं वेद नेतरः ॥ [म० स्मृ० १२ । १०५] इति ।

तस्मात्प्रतिष्ठिततर्केण प्रयवस्थानं संभवयेवेत्यभिप्रेय शङ्कतेऽप्यथाऽनुमेयमिति चेदेत्यन्तेन । अप्रतिष्ठिततर्कादित्यप्रकारेण प्रतिष्ठिततर्केण प्रयवस्थातुं शक्यत एवेति शङ्कार्थः अत्र समाधानम्—एवमथनिर्मोक्षप्रसङ्ग इति । सम्यग्ज्ञानमोक्ष इति तत्रेया मोक्षरादिमिद्धान्तः । एकस्येण एवस्थितौ योऽर्थः स परमार्थो लोके तद्विषय ज्ञानं सम्यग्ज्ञानम् तत्रैरन्ति सम्यग्ज्ञाने पुरुषाणां विप्रतिपत्तिरनुपपत्ता । तार्किकानाया त्वन्येन्यविरोधात्प्रतिष्ठितविप्रतिपत्तिः । यद्दि केनचित्तार्किकेणैवैव सम्यग्ज्ञानमिति प्रतिष्ठापितं तदपरेण व्युत्थाप्यते तेनापि च प्रतिष्ठापितं तदप्यनरेण व्युत्थाप्यत इति । कथमेतन्मन्यथस्थिते विप्रतिपत्तयः सम्यग्ज्ञानं भवेत् । तादृशेनाप्यवस्थितविषयकोण ज्ञानेन कथं मोक्षः स्यादिति भावः । तस्मान्नर्कमात्रजन्यप्रज्ञानान्मोक्षो न सम्पत्तीति भिद्मम् ॥ ११ ॥ (३)

एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि द्याद्यस्ताः ॥ १२ ॥ (४)

मात्रप्रयोगमूर्तिभ्यां तर्ककारकेण च ब्रह्मकारणत्वात्प्रयवस्था मा भूनाम । कणादुपबन्धिनिष्पत्तिरित्येवैव च ब्रह्मकारणत्वात् वाच्येति यत्नम मन्दमनिरात्तद्वेनेन

प्रधानसांख्यमृद्धनिवर्हणन्यायेनातिदिशति शिष्टापरिग्रहा इति । परिग्रहान्त इति परिग्रहाः । न परिग्रहा अपरिग्रहाः शिष्टैर्मन्वादिभिः केनचिदप्यंजनापरिगृहीता येऽप्यादिकारणादाः । तथा हि कणादो महर्षिः परमाणूनां जगत्कारणत्वं स्मरति । बुद्धश्च भगवतो विष्णोरव-
तारोऽभावे जगत्कारणं स्मरति । तेऽपि व्याख्याताः । एतेन सांख्यतर्कनिराकरण-
प्रकारेण निराकृत्य वेदितव्याः । तुल्यत्वात् । तुल्यमत्रापि वेदैकवेद्यस्य जगत्कारणस्य ब्रह्मणः
शुभ्रकर्ताप्राह्वयं तादृशस्य तर्कस्याप्रतिष्ठितत्वम् । अन्यथाऽनुमानेऽप्यनिर्मोक्ष आगम-
विरोधश्चेत्येवातीतैकं निराकरणे कारणम् ॥ १२ ॥ (४)

भोक्तृत्रापत्तेरविभागश्चेत्स्याल्लोकवत् ॥ १३ ॥ (५)

✓ पुनरन्यथा ब्रह्मकारणवादस्तर्कबलेनैवाऽऽक्षिप्य प्रतिक्षिप्यते । प्रसिद्धो ह्ययं लोके
भोक्तृभोग्यविभागः । भोक्ता चेतनो जीवो भोग्यः शब्दादयो विषया इति । येषां
परस्परविभागो न स्यात् । मूलकारणाद्ब्रह्मणोऽन्यत्वात् । ततश्च लोकप्रसिद्धो भोक्तृ-
भोग्यविभागो मज्जेतेति शङ्कते—भोक्तृत्रापत्तेरविभागश्चेदिति । मूलकारणादनन्यत्वेन भोग्यस्य
भोक्तृत्वापत्तिः । उपलक्षणमेतत् । भोक्तृश्च भोग्यत्वापत्तिः । -नचास्य प्रसिद्धस्य भोक्तृ-
भोग्यविभागस्य बाधनं युक्तम् । तस्मात्प्रसिद्धस्य तयोर्विभागस्याभानप्रसङ्गादयुक्तं ब्रह्मो-
पादानवत्त्वं जगत इति चेत्किञ्चित्कार्किकश्चोदयेत् । तत्रोत्तरमिदं स्यादिति । अद्वैतिनाम-
प्यस्माकं पक्षेऽयं विभागः स्यादुपपद्येत । तत्र दृष्टान्तः—लोकधरिति । यथा समुद्राद-
नन्यत्वेऽपि केनतरङ्गबुद्बुदादीनामितरेतरविभाग उपपद्यते । तरङ्गादिरूपेण भेदस्य समुद्र-
रूपेणाभेदस्य च दृष्टत्वेन भेदाभेदयोर्विरोधाभावात् । भेदाभेदविरोधव्यवहारस्याऽऽकार-
भेदेनापि रहितेऽन्यन्तमेकस्मिन्नपि यस्तुनि मायया सावकाशात्वात् । तथा ब्रह्माकारेणाद्वैतं
भोक्तृभोग्याकारेण द्वैतमित्याकारभेदाद्वैतस्योपपत्तौ न कोऽपि विरोधः । यद्यपि भोक्तृ
न ब्रह्मणोऽप्यस्तगाऽपि तयोर्गैरौपाधिको हि विभागो व्यवहारेऽस्त्वैवाऽऽकाशास्येन घटाद्यु-
पाधिनिमित्तकः । भोग्यस्यापि विरक्तत्वेन कारणद्वैदाभेदात्प्रपद्येते अविदाद्वैतदृष्टिम्या-
निति न काऽप्यनुपपत्तिः । अत्र यन्परेणोक्तम्—भोक्तृत्रापत्तेरविभागश्चेत्स्याल्लोकवत् ।
भोक्तृत्वस्याप्यऽऽत्तेः । परेऽयमेव सर्वा एकी भवन्तीति मोक्षे ब्रह्मत्रापत्तिधरणात्तयोर्विभागो
भेदाभावः । ततो न जगत्कारणत्वं ब्रह्मणो युक्तमिति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तास्तु—स्यादेव
यदि मुक्तस्य ब्रह्माभेदे प्रमाणं लभ्येत । एकीभानस्तु स्याल्लोकवत् । यथैकीभूता ब्राह्मणा-
स्तथैकीभूतव्यर्थ इति । तादसारम् । ' ब्रह्मेन सन्ब्रह्मप्येति ' [बृ० ४ । ४ । ६]
' ब्रह्म वेदं ब्रह्मेन भवति ' [सु० ३ । २ । ९] ' तत्त्वमसि ' [छा० ६ । ८ ।
७] ' अयमात्मा ब्रह्म ' [बृ० २ । ५ । १९] ' सर्वं खल्विदं ब्रह्म ' [छा० ३ ।
१४ । १] इत्यादिकाः श्रुतयः ।

विभेदजनके ज्ञाने नाशमात्यतिक्रमं गते ।

आत्मनो ब्रह्मणो भेदमस्य तत्र कारण्यति ॥ ११ ॥

इत्याद्याः स्फुटयश्च जातप्रज्ञाभेदे प्रमाणम् । आस्ता तावत्पूर्वश्रुतिप्रमाणवत् । सत्यं भिदेति त्वयेन पठिता ह्यपूर्वश्रुतिः पूर्वश्रुतिषु ' द्वा सुपर्णा ' [श्रे० ४ । ६] इत्यादिषु पारमार्थिक भेद साधयितुमर्नाशासु भेद साधयितुं मृच्छा सैव प्रमाणम् । निस्तरस्तु तत्त्वकी-स्तुनमन्मुखमज्जनादौ प्रष्टव्य ॥ १३ ॥ (५)

ननु प्रपञ्चस्य ब्रह्माभेदमहाकृत्य स्याद्व्योक्तवदिति पूर्वपक्षः पराकृतः । तस्य प्रपञ्चस्य ब्रह्मभिन्नमेव कुतो नाङ्गी कियत इत्यत आह सूत्रकार —

तद्वनन्पत्त्वमारम्भणशब्दादिभ्यः ॥ १४ ॥

तस्य प्रपञ्चस्य ब्रह्मणः सत्तासादनन्येयम् । यद्वा तस्मिन् ब्रह्मप्रपञ्चस्त्वानन्येयम् । तस्मात् कारणाद्ब्रह्मणोऽनन्येयमपत्वाभावात् कार्यस्यावगम्यते । कुत्र, आरम्भणशब्दादिभ्यः । एकं विज्ञानेन सारविज्ञानं प्रतिज्ञाय तत्र दृष्टतापेक्षायामुक्तं ' यथा सौम्येकेन मृपिण्डेन सर्वं मृमयं विज्ञातं स्याद्वाचारम्भण विकारो नामत्रेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम् ' [उ० ६ । १ । ४] इति । अस्यापमर्थ — मृपिण्डः कारणं तद्विकारा घटशरावोदञ्चनादयः । मृद्वस्त्वन्वयं न्यानि घटशरावादिस्तुनीति तार्किकादयो मन्यन्ते तत्र घटादीनां पृथगस्तुबनिरासाय विकाराशब्दैस्तावन्महति । मृद्वस्तुनो विकाराः सस्त्वानविशेषा घटादयो न पृथगस्तु-भूताः । एष च सति घटाकारप्रतिभासदशायामपि मृत्मात्रमेव स्वतन्त्रं वस्तु न घटादिकम् । ततो मृद्यगताया घटादीनां यत्तानिक्तं स्वरूपं तत्सर्वमागतं भवति । आकारविशेषा न ज्ञायन्ते इति चत् । सा ह्यव्यक्ता नाम । तेषामनस्तुभूतानां जिज्ञासा नदत्तत् । चक्षुषा प्रतिभाममाना विकारा निरूपिता अपि सन्तो मृद्वतिरखेण न स्वरूपं किञ्चित्कथंते घटोऽयं शरावोऽयमुदञ्चनमिदमिति । वाङ्निष्पाद्य नामधेयमात्रं उच्यते । विका-रोऽपि वाचा निष्पाद्य एषाद्यं पृथुबुधोदराकारो घट इति । तदुक्तं भाष्यकारैः — यतो वाचनं केनचनस्तीत्यारम्भण विकारो घट शराव उदञ्चन चति ननु वस्तुद्वयेन विकारो नाम कश्चि-दस्ति नाममात्रं तस्मिन् तदनुत् मृत्तिकेत्येव सत्यमिति । एष ब्रह्मणो दृष्ट्यात् आम्नातस्तथा प्रसोपदोऽन्यतन्व इति । ब्रह्मणि मृत्तिकेत्यायस्य च गतिं घटादिन्यायस्य च योनयितुं नश्यत् । नर्थापत्ता मृत्तिकेत्या सत्यमिति* अभिनयम् । अस्य सदर्भस्य निरर्भस्य च कारणमन्यत्र च तापयति । द्वैतपरिमाणवत्तद् द्वैतयोधनीयमिति सिद्धा-त्तान् । एष दृष्टान्ते वचनमणशब्दादर्थित्वेऽपि ब्रह्मणि तद्वतिरखेण प्रपञ्चस्याभावात् प्रमेयम् । अरम्भणशब्दादिभ्य इत्यादिपदान् ' एतद्व्यभिचरिणं सर्वं तस्य स आमा-तात्मनि शान्ता ' [उ० । ६ । ८ । ७] ' इदं सर्वं यदयनामा ' [वृ० २ ।

* सूत्रकार- विनम्रः इति विदने परं तु तद्व्यभिचरिणं तद्व्यभिचरिणं च न शान्तिम् ।

४ । ६] ' ब्रह्मैवेदं सर्व ' [मु० २ । २ । ११] ' सर्वं खल्विदं ब्रह्म [छा० ३ । १४ । १] ' नेह नानाऽस्ति किंचन ' [वृ० ४ । ४ । १९] इत्यादि संगृहीतं वेदितव्यम् । तस्मात्प्रपञ्चस्य ब्रह्मानन्यत्वं सिद्धम् । इदं परमार्थदृष्ट्या तदनन्यत्वं सूत्रकार आह—व्यवहारमिप्रायेण तु स्याल्लोकवादिति पूर्वमुक्तम् । तथा च ' यत्र नान्यत्वप्यति ' [छा० ७ । २४ । १] ' यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् ' [वृ० २ । ४ । १४] इति वेदान्ताः परमार्थवस्थायां द्वैताभावं यदन्ति । व्यवहारे तु ' एष सर्वेश्वर एष सूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुर्विजरण एष लोकानामसंभेदान ' [वृ० ४ । ४ । २२] इत्याद्युभयमपि प्रमाणं संगच्छते । विस्तरस्तु भाष्यादवगन्तव्यः ॥ १४ ॥

भावे चोपलब्धेः ॥ १५ ॥

' इतश्च कार्यस्य कारणादनन्यत्वम् । कुतः । चोऽवधारणे । कारणभावं एव कार्यस्योपलब्धेः । तदभावे चानुपलब्धेः । सत्कारणानुविद्धस्यैव कार्यस्योपलब्धेरित्यर्थः । तत्राथा सत्यां मृदि घटो लपलभ्यते । सत्सु तन्तुषु पटः । अत एव सन्घट. सन्पट इति घटो भातीष्ट इति च व्यवहारः संभवति । तस्माद्ब्रह्मणि कार्यरूपः प्रपञ्चो मायापरिकल्पित एव न पारमार्थिकः । यथा प्रातिभासिकस्यापि सर्पस्य भयकम्पाद्यर्थक्रियाकारिणः तथा यावद्ब्रह्मकारं प्रपञ्चस्याप्यर्थक्रियाकारित्वमुपपद्यते ॥ १५ ॥

सत्त्वाद्यावरस्य ॥ १६ ॥

इतश्च कारणात्कार्यस्यानन्यत्वम् । यस्मादवरस्य कार्यस्य प्रागुत्पत्तेः कारणात्मनैव कारणे सरासात्त्वध्रुवणात् । उत्पत्त्यनन्तरमपि कारणानन्यत्वं कार्यसिद्धमिति तात्पर्यम् । ' सदेव सौम्येदमम आसीत् ' [छा० ६ । २ । १] ' आत्मा वा इदमेक एवाम आसीत् । [ऐ० आ० २ । ४ । १ । १] ' ब्रह्म वा इदमम आसीत् ' वृ० १ । ४ । १०] इत्यादाविदंशब्दगृहीतस्य कार्यस्य कारणेन सामानाधिकरण्यात्सदनन्यत्वं श्रूयते । यच्च यदात्मना यत्र न वर्तते न तत्तत् लपद्यते सिक्ताम्य इव तैलम् । तस्मात्प्रागुत्पत्तेरनन्यत्वाद्दुत्पन्नमप्यनन्यदेव कारणत्कार्यमित्यवगम्यते । अत्र कारणाद्भिन्नमेव कार्यमिति तार्किकमाप्ययोरामहः । सूक्ष्मचिदचित्प्रपञ्चविशिष्टं ब्रह्म कारणं स्थूलचिदचित्प्रपञ्चविशिष्टं ब्रह्म कार्यम् । अव्यक्तत्वं कारणत्वं व्यक्तत्वं कार्यत्वम् । तदेव विशिष्टं ब्रह्माव्यक्तं सद्ब्रह्म भवतीति तयोर्विशिष्टयोरेतमिति नीलकण्ठरामानुजयोरग्रहः ॥ १६ ॥

असद्वापदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषात् ॥ १७ ॥

ननु ' असद्वा इदमम आसीत् ' [तै० २ । ७] इत्यादिश्रुतिरूपतेः प्राक्कार्यस्यासत्त्वं व्यपदिशति तस्मादसद्ब्रह्मपदेशान्न प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य सत्त्वं संभवतीति चेन्न । कुतः, धर्मान्तरेण वाक्यशेषात् । अयमर्थः—न ह्ययमवाद्याभिप्रायेण प्रागुत्पत्तेः कार्यस्या-

सद्व्यपदेश किं तर्हि व्याकृतनामरूपमादिधर्मादव्याकृतनामरूपनादि तदेव धर्मात्तरम् । तेन धर्मात्तरेणासद्व्यपदेशोऽयम् । कथमेतदगम्यत इति चेत्तत्राऽऽह—वाक्यशेषात् । यदुपक्रमे तदिग्याः वाक्य तच्छपानिधीयत । इह च ‘ असदेवेदमग्र आसीत् ’ [छा० ३ । १९ । १] इत्युपक्रमे यदसच्छब्देन निर्दिष्टं तदेव पुनस्तच्छब्देन परामृश्य सदासीदिति वाक्यशेष श्रूयते । ‘ असद्वा इदमग्र आसीत् ’ [ते० २ । ७] इत्यादि तद्व्यपदेशान्तरात् स्वयमव्युत्पत्तेरिति विशेषणान्तरात्तासत्त्वम् । यद्युपक्रमेऽस्य तासत्त्व निवक्षितं स्यात्तर्हि सदासीदित्यनुपपन्नं स्यात् । तस्मान्नामरूपान्याकरणदत्तत्वाऽऽसीदियुपचाराद्दुर्भवेत् प्रगत्तदियुच्यते न त्वभावाभिप्रायेणेति सिद्धम् ॥ १७ ॥

युक्तेः शब्दान्तराच्च ॥ १८ ॥

युक्ते शब्दान्तराच्च कारणान्नयत्वं प्रागुपत्ते सत्त्वं च कार्यस्वावगन्तव्यम् । युक्तिस्तावत् । आहुरत्र भाष्यकारा—दधिघटवृक्षकार्थिभिः प्रतिनियतानि कारणानि क्षीरमृत्तिकासुवर्णादीन्प्रादीयमानानि लोके दृश्यन्ते । न दध्यर्थिभिर्मृत्तिकापोपादीयते न घटाथिभिः क्षीरं न रचकार्थिभिर्मृत्तिका । तदेतदसत्कार्यनादे नोपपद्येत । अनिगिटे हि प्रागुपत्ते सत्त्वं सर्वस्यासत्त्वे कस्मात्क्षीरादेव दध्युपपद्ये न मृत्तिकाया । मृत्तिकाया एव च घट उत्पद्यते न क्षारादिति । अथात्रिशिष्टेषु प्रागसत्त्वे क्षीर एव दधिनिष्पादनं कथिदतिरूपो न मृत्तिकाया मृत्तिकायामेव च घटस्य कथित्विशयो न क्षीरेऽस्तीत्युच्यते । अतोऽतिशयनत्वात्प्रागनस्थाया असत्कार्यत्वाद्दहानि सत्कार्यत्वात्सिद्धिश्च भवति । इत्यादियुक्तयो भाष्यादगत्तव्या । न हि तत्त्वादिभ्योऽन्यत्रादिकं कार्यमित्यत्र किञ्चि प्रमाणमस्ति । तत्तुव्यतिरेकेण पदत्वाददर्शनात् । न शाक्येतिशेषमात्रेण दहन्त्यत्र इव्य वक्तुम् । सकुचिताङ्गास्तु देवदत्तात्तस्यैव प्रसारिताङ्गस्य भेदापत्तेः, बाल्याद्यवस्थास्तु भेदापत्तेः । शब्दान्तरं च । पूर्वपूर्वेऽसत्त्वं पदानात्तदव्यं सत्त्वं शब्दान्तरम् । ‘ तदेव सौन्देदमग्र आसादेकमेवाद्वितीयम् ’ [छा० ६ । २ । १] इत्यादि । ‘ अरदि वेदमग्र आसीत् ’ [छा० ३ । १९ । १] इति चासत्त्वमुपश्लिष्य ‘ कथमसत्त सजायेत ’ [छा० ६ । २ । २] इत्यादिष्व ‘ तदेव सौन्देदमग्र आसीत् ’ इत्यवधारयति । तदेवदहन्त्यासत्त्व कार्यस्य प्रागुपत्ते सत्त्वं दध्यव्येन कारणेन सामानाधिकरण्यात्प्रजातात् । कारणान्तरात् तदगम्यत्वं च कार्यस्य सिद्धम् । यदि तु प्रागुपत्तेरसत्त्वार्थं स्यात्तथाशौच्यपत्त्या कारणे समनेयासदा कारणान्तरस्यत्वात् । तत्र ‘ येनाद्युतं श्रुतं भवति ’ [छा० ६ । १ । २] इतीदं प्रतिज्ञा पीठ्यत । सत्त्वानन्दत्वाम्यामनेय प्रतिज्ञा समर्प्यते ॥ १८ ॥

पटवञ्च ॥ १९ ॥

युक्तिप्रसङ्गोऽयम् । यथा सनेदितस्य प्रसारितस्य च पत्स्य प्रतीतिकार्यवैकल्यादपि नु पत्स्य भेद । अवसर्प्य—स्यमुक्तो भाष्यकारे—यथा च सनेद्वनसमये पट इति गृह-

माणोऽपि न विशिष्टायामविस्तारो गृह्यते । स एव प्रसारणसमये विशिष्टायामविस्तारो गृह्यते । न संवेष्टितरूपादन्योऽयं पठ इति । एवं तन्तुपटयोरपि प्रतीतिवैलक्षण्येऽपि नैव कारणाद्विन्नं कार्यमित्यर्थः ॥ १९ ॥

यथा च प्राणादि ॥ २० ॥ (६)

यथा च प्राणापानादिषु प्राणायामेन निरुद्धेषु कारणमात्ररूपेण वर्तमानेषु जीवनमात्रं कार्यं निर्वर्त्यते नाऽऽकुञ्चनप्रसारणादिकं कार्यान्तरम् । तेष्वेवानिरुद्धेषु जीवनादधिकमाकुञ्चनप्रसारणादिकं कार्यान्तरं निर्वर्त्यते । नैतावता प्राणप्रभेदानां प्रभेदवतः प्राणादन्यत्वं समीरणस्वभावाविशेषात् । एवं कार्यस्य कारणादनन्यत्वं सिद्धमतः सिद्ध श्रौती प्रतिज्ञा ' येनाश्रुतं श्रुतं भवति ' [छा० ६ । १ । ३] इत्यादिना ॥ २० ॥ (६)

इतरव्यपदेशाद्धिताकरणादिदोषप्रसक्तिः ॥ २१ ॥

अन्यथा पुनश्चेत्तनकारणवाद आक्षिप्यते । चेतनाद्ब्रह्मणो जगत्सृष्टावम्बुपुगम्यमानायां हिताकरणादिदोषः प्रसज्यते । कुतः । इतरव्यपदेशात् । इतरस्य शरीरस्य ' स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो ' [छा० ६ । ८ । ७] ' अयमात्मा ब्रह्म ' [बृ० २ । ४ । ६] इत्यादिकया श्रुत्या ब्रह्मात्मत्वस्य व्यपदेशात्कीर्तिनादित्यर्थः । यद्वा ' तसृष्ट्वा तदेवानुमाविशात् ' इति श्रुत्या सृष्टेरवाविकृतस्य परमात्मनः कार्यानुप्रवेशेन जीवात्मत्वस्य व्यपदेशात् । तस्माद्यद्ब्रह्मणः सृष्टृत्वं तन्जीवस्यैवेत्यतः स स्वतन्त्रः कर्ता जीवो हितमेवाऽऽत्मनः कुर्यान्नाहितं जन्ममरणजरारोगाद्यनेकानर्धरूपम् । किञ्च मयेदं सृष्टमिति प्रत्यभिजानीयात् । स्वैच्छयाऽनायासेनैव मायावीथ विश्वमुपसहेरच । यद्वा परमात्मा स्वतन्त्रः सर्वशक्तिः सर्वज्ञः स्वस्य जीवाभेदं पर्यञ्जीवानां हितमेव कुर्यान्नाहितम् । प्रकृते तद्दर्शनाद्धिताकरणादिदोष ईश्वरे प्रसक्त इति न चेतनकारणवादः समुचित इति पूर्वः पक्षः ॥ २१ ॥

अधिकं तु भेदनिर्देशात् ॥ २२ ॥

गुणव्युत्पत्तिः पूर्वपक्षं व्यावर्तयति । यस्य सर्वज्ञं सर्वशक्तिं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं ब्रह्माधिकं जीवादन्यत्तदेव जगतः सृष्टृ न जीवचेतन्यम् । कुतः, भेदनिर्देशात् । ' आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः ' [बृ० २ । ४ । ५] ' सता सौम्य तदा संपन्नो भवति ' [छा० ६ । ८ । १] इत्यादौ जीवब्रह्मणोर्भेदनिर्देशात् । न चाभेदश्रुतिविरोध इति वाच्यम् । यादवैक्य-स्वाभावाधिकभेदस्य चाऽऽकाशवायुकाशयोरेव जीवब्रह्मणोर्भेदान्तेषु क्रियासममिहारेणोद्धोपात् । न व्यं भेदाभेदकल्पस्य विशिष्टाद्वैतस्य बादिनो न वा सांख्या इव प्रकृतेपरिणाम-

वादिनो न वाऽऽतुरादिप्रमाणाभासमूलकभेदादिनः किं तर्हि प्रसिद्धश्रुतिस्मृतिपुराणोक्ति-
हासादिमूलकनास्तैक्यस्य व्यावहारिकजीवब्रह्मभेदस्य च वादिनः । तदुक्तं भाष्य-
कारैः—यदा तत्प्रमसौख्यव्यातीयकेनाभेदनिर्देशेनाभेदः प्रतिबोधितो भवत्यपगतो भवति
तदा जीवस्य सत्सारित्य ब्रह्मणश्च स्मृत्यनम् । समस्तस्य मिथ्याज्ञाननिवृत्तिमित्यस्य भेदव्यव-
हारस्य सम्बन्धानेन बाधितत्वात् । तत्र कुत एव सृष्टिः कुतो वा हिताकरणादयो दोषा
इति तस्मान्नित्यमुक्तस्य ब्रह्मणो न हिताकरणादिदोषप्रसङ्गः । तदुक्तं गीतायाम्—

नाऽऽदत्ते कस्यचित्पाप नचेत् मुह्यत रिभु ।

अज्ञानेनाऽऽहृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः ॥

[म० गी० ५ । १५ इति ॥ २२ ॥

अइमादिवच्च तदनुपपत्तिः ॥ २३ (७)

यथा पृथिवीत्वसामान्याक्रान्तानामप्यदमना वज्रभेदूर्यचन्द्रकान्ताप्रक्षेपणादीनामुत्तममध्य-
माधमभेदेनचिन्त्यम् । यथा चैकपृथिव्याश्रितानामपि बीजानां बहुभिन्नपत्रपुष्पफलजन्तवस्तादि-
वैचिन्त्यम् । तद्वदेकस्यापि ब्रह्मण उपधिभेदाजीवप्राज्ञभेदेन पृथक्त्वं कार्योचिन्त्यं चोपपद्य-
तेऽतस्तदनुपपत्तिः परपरिकल्पितदोषानुपपत्तिः । विचारस्य वाच्यारम्भणमात्रत्वात् ॥ २३ ॥ (७)

उपसंहारदर्शनात्नेति चेन्न क्षीरवद्धि ॥ २४ ॥

नवेकमेवाद्वितीयं चेतनं ब्रह्म जगत् । कारणमिति यदुक्तं तन्नोपपद्यते । कुतः ।
उपसंहारदर्शनात् । लोके कुलालादयो घटपटादीनां कर्तारो मृदण्डचक्रतः सुतुरीये-
मादीनि तत्तत्साधनान्युपसहस्रं घटादिकार्याणि कुर्वन्तीति दृष्टम् । ब्रह्मणश्चासहाय्यस्य
तत्तत्कार्योपयुक्तसाधनोपसंग्रहाभावाच्च स्मृष्ट्वमुपपद्यते । तस्मान्न ब्रह्म जगत्कारणमिति
चेत् । अत्रोच्यते । क्षीरवद्धि । हि हेतौ । हि यस्माद्यथा क्षीरं जलं वा स्वयमेव बाह्यसाधन-
मनपेक्ष्य दधिहिमभावेन परिणमते तथा ब्रह्मापि बाह्यसाधनमनपेक्ष्य जगत्सृजति । नच
दधिभावे औत्स्य(ष्य)नपेक्षितमिति शक्यम् । औत्स्य(ष्य)स्य दधिभावात् पूर्णतासमा-
दकत्वात् । ब्रह्म तु परिपूर्णश्चिदः न तस्यायेन वेनचित्पूर्णता संपादयितव्या ।
अस्मिन्नर्थे श्रुतिश्च—

न तस्य कार्यं करणं च विद्यते

न तत्समधाम्पदिवश्च दृश्यते ॥

परमस्य शक्तिर्विधेयं श्रूयते

स्यामानिकां ज्ञानबलक्रिया च ॥ [धे० ६ । ८] इति ।

तस्मादेकस्यापि ब्रह्मणो विचित्रप्रक्रियोगाक्षादीदिविचित्रपरिणाम उपपद्यते । अत्र विद्यारण्यपादानां व्याख्या ' एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म ' [छ० ६ । २ । १] इति श्रुत्या त्रिविधपरिच्छेदशून्यत्वं ब्रह्मणोऽवगम्यते । स्रष्टव्यानि त्वाकाशवायुग्न्यादीनि विचित्राणि । न ह्यविचित्रे कारणे कार्यवैचित्र्यं युक्तम् । अन्यथा क्षीरादेकस्मादेव दधितैलाद्यनेक-विचित्रकार्यं स्यात् । क्रमश्चाऽऽज्ञासादीनां श्रूयते । न च तस्य व्यवस्थापकं किंचिदस्ति तस्मादेकविधकार्याणां क्रमेण जन्माद्यद्वितीयब्रह्मणो न संभवतीति प्राप्ते ब्रूमः—यद्यपि तत्त्वतोऽद्वैतं ब्रह्म तथाऽपि मायासहायमिति श्रुतियुक्तिविद्वदनुभवैरवगम्यते । ' मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् ' [श्वे० ४ । १०] इति श्रुतिः । न च मायाङ्गीकोरे द्वैतापत्तिः । वास्तवस्य द्वितीयस्याभावात् । तस्मान्मायोपाधिकाद्ब्रह्मणो विचित्रकार्याणां क्रमेण सृष्टिः संभवतीति । आचार्यपादैः सिद्धान्ते क्षीरदृष्टान्तो योजितो विद्यारण्यपादैस्तु पूर्वपक्षे किमत्र युक्ततरं तत्सुधियो विदां कुर्वन्तु ॥ २४ ॥

देवादिवदपि लोके ॥ २५ ॥ (८)

ननु क्षीरदेरचेतनस्यात्र दृष्टान्तो नास्माभिरभ्युपेयते । यावन्तश्चेतनाः कुलाज्जादयस्ते ससहाया एव कार्याणि जयन्ति तथा ब्रह्मापि ससहायमस्तु तत्राऽऽह—देवादिवदिति । यथा लोके देवाः पितर इत्यादयो महाप्रभावा ऋषयश्च चेतनाः सन्तोऽनपेक्ष्यैव साधना-न्तरमैश्वरयोगात्संकल्पमात्रेणानेकविचित्रकार्याणि निर्दिमाणा उपलभ्यन्ते मन्त्रार्थवादेतिहास-पुराणादौ तथेहापि । अत्रेदं तात्पर्यम् । नहि चेतनमात्रं ससहायमेव कार्यं निर्दिमाते नान्यथेत्येकान्त इति । तस्मान्न ब्रह्मणो जगच्चन्मादौ सहायापेक्षेति सिद्धम् ॥ २५ ॥ (८)

कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा ॥ २६ ॥

नन्वनन्तराधिकरणे क्षीरदिविन्यायेनाद्वितीयं ब्रह्म जगदाकारेण परिणमत इति व्यव-स्थापितम् । तत्रिं कात्स्न्येन परिणमत उतैकदेशेन । नाऽऽद्यः । कात्स्न्येन परिणामे ब्रह्मणः क्षीरवदभिव्यक्ता प्रसज्येत । द्वितीये—

निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवयं निरञ्जनम् । [श्वे० ६ । १९]

दिल्यो ह्यभूर्तः पुरः सखायान्तरौ ह्यनः ॥ [सु० २ । १ । २]

इत्यादिनिरवयवत्वप्रतिपादकश्रुतिविरोधः । यद्वा कृत्स्नस्य ब्रह्मणः परिणामप्रसक्तौ कार्य-ष्यतिरेकेण कारणस्थाभासः प्रसज्येत । तत्र ' अन्ना वा अरे द्रष्टव्यः ' [वृ० २ । ४ । ९] इति द्रष्टव्यतापदेशानर्थक्यं स्यात् । अयन्तः कार्यरूप दृष्ट्यात् । अजत्रादि-शब्दव्याक्रोपश्च । सावयवत्वे चानित्यत्वप्रसङ्ग इति सर्वथाऽयमनुक्तः कारणाभिन्नकार्यग्राह इति पूर्वपक्षसूत्रार्थः ॥ २६ ॥

श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् ॥ २७ ॥

तुल्येनाऽऽक्षेप प्रतिक्षिपति । न ताव कृत्स्नप्रसक्तिरस्ति । कुत । श्रुते । यथा 'शब्द
स्या प्रजापेव' [छा० ६ । २ । ३] इत्यादिश्रुतिनाक्येषु तदेतद्ब्रह्माभिन्ननिमित्तोपा
दनवेन श्रूयते, एव विकारव्यतिरेकेणापि ब्रह्मणोऽवस्थान श्रूयते—' एतानानस्य महे
माऽतो ज्यायाश्च पूरप । पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृत दिवि' [छा० ३ ।
१२ । ६] ' सेय देवतैश्चत हताहमिमास्तिस्त्रो देवता अनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्य
नामरूपे व्याप्तरवाणि' [छा० ६ । ३ । २] ' सता सौम्य तदा सपत्नो भवति'
[छा० ६ । ८ । १] इत्यादौ । यथा लोके मणिमञ्जौपर्धीनां शक्तयो हि निरुद्धानेक
कार्परिपया दृश्यते किमुताच्चियप्रभावस्य ब्रह्मण । ननूपादानस्य ब्रह्मण श्रौतमपि
विकारव्यतिरेकेणावस्थान कथमुपपद्येत । उक्तदोषद्वयप्रसङ्गात् । नैप दोष । कुत शब्द
सूत्रवादिति । अतीन्द्रिपरार्थयाथा म्यस्य वेदैकसमधिगम्यवादित्यर्थ । ननु श्रुतिरपि कथ
विरुद्धमर्थं प्रतिपादयेत् । निरवयव च ब्रह्म प्रपञ्चाकारेण परिणमते न च कृत्स्नमिति । नैप
दोष । ' इन्द्रो मायाभि पुरुरूप ईयते' [वृ० २ । ५ । १९] इत्यादिश्रुतिभ्य ।
ब्रह्मणो मायाशक्तिभिर्जगद्रूपत्वपरिणाम उपपद्यते न त्यसौ वास्तव । तेन कृत्स्नैकदेशनि
कल्पयोर्नावकाश । अविद्यापरिकल्पितस्य रूपभेदस्य वाचारम्भणमात्रं वात् । तस्माद्यु-
ज्यते परिणाम ॥ २७ ॥

आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि ॥ २८ ॥

कथमेतस्मिन्ब्रह्मणि स्वरूपानुपमर्देनानेकविधा सृष्टि स्यादिति मा निरादी । हिर्हेतौ ।
यत् आत्मनि स्वप्नदृशि स्वरूपानुपमर्देन विचित्रा सृष्टि श्रूयते—' न तत्र रथा न रथयोगा
न पथानो मनस्यथ रथान्नथयोगापप सुजत' [वृ० ४ । ३ । १०] इत्यादौ ।
चकारो दृष्टान्तात्तरसमुच्चयार्थ । मायाज्यादिषु च स्वरूपानुपमर्देन गजाश्वादिपृष्टिर्दृश्यते ।
एव ब्रह्मण्यपि मायिकी सृष्टिरनेकविधा भवतीति नोक्तदोषावकाश । यत् कश्चिदाह-
कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवशब्दकोपो वा जीवो हि स्वतन्त्र कर्ताऽसित्वाशङ्क्य तखण्डनार्थ
मिदम् । जीव किं सर्वसामर्थ्येन प्रवर्तते किंवाऽशन । नाऽऽद्य । अहुल्या तृणचान्ने
सर्वशक्त्या प्रवृत्त्यापने । नचष्टापत्तिरनुमनविरोधात् । नान्य । अशाभानात् । तस्य
निरवयवत्व श्रूयते भाहृत्रयधृती ' अथ यो जीव स निया निरवयो ज्ञाताऽज्ञाता सुखी
दुःखी शरीरेन्द्रियस्य' इति । सिद्धात्ते तु—

' यत्तु शुक्या निरवयव तन्नीशदृष्टमेव हि' ॥

इति गति प्रमाणसिद्ध । तस्माच्चीनस्य एवातज्यानुपपत्तेर्युक्त त्रिव्युर्जगत्करोति ।
तदसत् । निरवयवस्य तेन दुर्बलत्वात् । ' व्यतिरेको गणनत्' [ब्र० सू० २ । ३ । २६]

इत्याधिकरणे जीवस्य सांश्रतायास्तेनैव स्थापनात् । एवं चांश्रविशेषैः कार्यानुसारितारतम्येन कर्तृत्वमुपपद्यत एव । जीवमात्रस्य भाह्वेयोक्तलक्षणे सति नारकिजीवविरञ्चिजीवयोरविश्लेषप्रसङ्गश्च । तदनन्तरम्—‘श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात्’ [ब्र० सू० २ । १ । २७] न हरेः कर्तृत्वे युक्तिविरोधः । योऽसौ विरुद्धोऽविरुद्धः । ‘मनुरमनुः’ इत्यादिश्रुत्या षोडशविंशत्यध्यायानामविरुद्धतयाऽनस्थानोक्तोरित्याह । तदस्तत् ।

‘ निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवयं निरञ्जनम् ’ [श्वे० ६ । १९] ।

‘ नेह नानाऽस्ति किञ्चन ’ [बृ० ४ । ४ । १९] इत्यादिश्रुतीनां व्याकोपात् । किञ्च सर्वेषां विरोधानां विष्णावदूषणत्वे द्वितीयाध्यायवैयर्थ्यात् । जीवब्रह्मणोरभेदापाताच्च । ‘ आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि ’ [ब्र० सू० २ । १ । २८] आत्मन्येवैवं युक्तिविरोधो नास्ति ।

‘ विचित्रशक्तिः पुरुषः पुराणो नचान्येषां शक्तयस्तादृशाः स्युः ’ ।

इतिश्रुतेरित्याह । इदं सोपाधिके ब्रह्मण्यस्माभिरप्यभ्युपेयते निरुपाधिके तु ‘ नेह नानाऽस्ति किञ्चन ’ इत्यादिश्रुतिविरोधान्नाभ्युपेयते । ते धर्मा वास्तवा एवेति वदतस्तस्य भेदवादिनो मतं प्रसिद्धश्रुतिस्मृत्यादिभिः प्रमाणैः खण्डितुं न दुःशकं तथाऽपि भाह्वेय्यादिश्रुतिप्रहारो दुर्बल इति मन्योपरम्यते ॥ २८ ॥

स्वपक्षदोषाच्च । २९ (९)

इतरमतेऽप्ययं दोषः समानः । प्रधानवादी निरवयवमपरिच्छिन्नं प्रधानं सावयवस्य परिच्छिन्नब्रह्मादियुक्तस्य कार्यस्योपादानकारणमिति वृत्ते । तत्रापि कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वव्याकोपो वा प्रसङ्गेत । यदि कार्ये कल्पिता विचित्रशक्तय एव प्रधानस्यावयवस्थानोपास्तर्हि ब्रह्मवादिनोऽपि समानम् । अणुवादिनोऽपि दोषोऽयं समानः । अणुरप्यन्तरेण संयुज्यमानो निरवयवत्वात्पि कार्त्स्न्येन संयुज्येत तर्हि कार्ये ब्रह्मणुक्ताद्वा महापरिमाणानुपपत्तिः । एकदेशेन सर्वेभ्यो निरवयवत्वव्याकोप इति । परिहृतस्तु ब्रह्मवादिना मायाशक्त्याः पुरस्कृत्य स्वपक्षदोषः । सात्त्विकारम्भवादिनोस्तु नैव नित्यारः ॥ २९ ॥ (९) ।

सर्वोपेता च तद्दर्शनात् ॥ ३० ॥

विचित्रमायाशक्तियोगाद्ब्रह्मणो विचित्रकार्योपादाननमुपपद्यत इति प्रतिपादितम् । योगः संबन्धः सोऽपि साधिक एव । कथमनगम्यते विचित्रशक्त्युक्तं ब्रह्मेति । उप्यने । सर्वोपेता सर्वशक्त्युक्ता परा देवता ‘सिधं देवतेश्चन’ [छा० ६ । ३ । २] इति श्रुतेः । पुनः । तद्दर्शनात् । तथा च दर्शयति श्रुतिः ‘ सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः ’

[छा० ३ । १४ । ४] ' सत्यकामः सत्यसकल्पः ' [छा० ८ । ७ । १] ' य सर्वज्ञः सर्वविद्याय ज्ञानमय सप्त ' [मु० १ । १ । ९] इत्यादिका । केचित्

' परास्य शक्तिर्विधेयं श्रूयते स्वामात्रिकी ज्ञानबलक्रिया च ' [श्वे० ६ । ८] ।

' माया तु प्रवृत्तिं निशा माधेयं तु महेश्वरम् ' [श्वे० ४ । १०] इत्यादिदर्शना सर्वाऽपि शक्तिरूपेता ब्रह्माश्रितैवेति ज्ञायते । अतो मायाशक्तिमतरतस्य किं किं न समवतीति व्याचष्टुः ॥ ३० ॥

विकरणत्वाज्ञति चेत्तदुक्तम् ॥ ३१ ॥ (१०)

ननु विचित्रशक्तिमत्यापि सा परा देवता विकरणाद्यधक्षु श्रोत्रादिकरणरहितत्वात्कथं जगन्निर्माणं प्रयवेदिति चेत् । नच तस्या देयताया विकरणात्समश्रुतमिति वाच्यम् । ' अचक्षुष्कमश्रोत्रमगमना ' [वृ० ३ । ८ । ८] इति श्रुत्या श्रौततावगमात् । यदत्र देयमुत्तरं तत्पूर्वमेव दत्तम्—सर्वशक्तिमता ब्रह्मण सर्वं समवतीति । तथा च श्रुति ' अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स भृशो त्यकर्ण ' [श्वे० ३ । १९] इति अकरणस्यापि ब्रह्मण सर्वसामर्थ्ययोगं दर्शयति । यत्तु ' सर्वोपेता च तदर्शनात् । परा देवता न केवलं विचित्रशक्तिः किं तु सर्वथा सर्वविषयिण्या सार्वकालिक्या च शक्या युक्त । तत्र चतुर्भेदक्षिणा प्रमाणीकृता । ' श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् ' । ' आत्मनि चैव विचित्राश्च हि ' । ' सर्वोपेता च तदर्शनात् ' । अनया विसृज्या भगवत्याचन्यत्सकियुक्ते न कोऽपि विरोधः समवतीति कश्चिदाह । तदुक्तम् । जीवब्रह्मणोरभेदापात्तात् । तथा हि-

' विष्णोः श्रुत्येकगम्ये रव इव रसन साधन बाधन वा
कर्तुं शक्तं न मानान्तरमस्त्रिजगत्कर्तृरीति स्वरिति ।
स्मृत्यास्तु कथं न व्यपगमयति ते लोकदृष्ट्या निरुद्धा-
मेकत्वायोगशङ्का परतनुधरमोर्नलसि त्वं शृणुव ' ॥ इति

प्रत्यक्षसिद्धस्य जीवस्य श्रुत्येकगम्येन सह कथमभेद इति चेत् । रामकृष्णादिशरीराणामिषेति गृहाण । तत्र लोकसिद्धभेदानुवादकानि पुराणानीति त्वमेवागोचः । नाह सर्वज्ञ इति भेदप्रतीतिस्तु सर्वज्ञाभेदानुगमाद्भवति । तत्र मते नाहमशुर्त्वादिनत् ॥ ३१ ॥ (१०)

न प्रयोजनवत्त्वात् ॥ ३२ ॥

जगत्भेदानकर्तृत्वात् पुनः प्रकारान्तरेणाऽऽक्षिपति । परमात्मैव जगन्निर्मातुं नार्हति । हुतः । प्रयोजनवत्त्वात्प्रवृत्तीनाम् । लोके पुरयो हि प्रयोजनमुद्दिश्यैव प्रवर्तते ।

' प्रयोजनमनुदिश्य न मदोऽपि प्रवर्तते ' ॥

इति न्यायात् । यदि परमात्मा स्वप्रयोजनाय कृष्टी प्रवर्तते इति कल्पेत पूर्णकामर्थं

परमात्मनः श्रूयमाणं वाच्येत । प्रयोजनाभावेऽप्युन्मत्तवत्प्रवर्तत इति कल्पेत तदा परमात्मनः श्रूयमाणा सर्वज्ञता वाच्येतेति पूर्वः पक्षः ॥ ३२ ॥ (१०)

तत्र सिद्धान्तमाह—

लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् ॥ ३३ ॥ (११)

तुशब्द आक्षेपं परिहरति । यथा लोके राजादीनां विनाऽपि प्रयोजनं लीलया मृग-
यादौ पशुत्तपो दृश्यन्ते । यथा बौद्ध्यासादयः स्वभावादेव प्रवर्तन्ते । एवमीश्वरस्यापि
विना प्रयोजनं स्वभावादेव केवललीलारूपाया जगद्रचनायां प्रवृत्तिर्भविष्यति । न हीश्वरस्य
प्रयोजनं न्यायतः श्रुतितो वा संभवति । न च स्वभावो निरपेक्षितुं शक्यते । यद्यप्य-
स्माकं जगद्रचना गुरुतराम्भेवाऽऽभाति तथाऽपीश्वरस्य लीलैव केवल्यमपरिमितशक्ति-
त्वात् । यद्यपि लौकिकलीलामु किञ्चिप्रयोजनमुपेक्षितुं शक्यं तथाऽपि ब्रह्मणि न तदुपे-
क्षितुं शक्यते तस्य पूर्णकामत्वात् । तस्माद्लीलामात्रमेवेति सिद्धम् ॥ ३३ ॥ (११)

वैषम्यनैर्घृण्ये नै सापेक्षत्वात्तथाहि दर्शयति ॥ ३४ ॥

पुनश्च जगज्जन्मादिहेतुत्वमीश्वरस्याऽऽक्षिप्यते । स्थूणानिखननन्यायेन प्रतिज्ञातार्थदृढीक-
रणाय । देवादीन्सुखिनस्तिर्यगादीन्दुःखिनस्तादुभयेतरान्मनुष्यादीश्च मध्यमनिर्भमाणस्येश्वरस्य
पृथग्जनत्वेन वैषम्यं प्रसज्जेत निर्निमित्तं सर्वाः प्रजाः संहरतो नैर्घृण्यं [च] प्रसज्जेत ।
शुद्धबुद्धमुक्तत्वभावस्येश्वरस्य वैषम्यनैर्घृण्यप्रसङ्गाज्जगत्कारणत्वमनुपपन्नमिति प्राप्ते घृमः ।
न तारपीश्वरस्य वैषम्यप्रसङ्गोऽस्ति । कुतः । सापेक्षत्वात् । प्राणिनामुत्तममध्यमावमलक्षण-
वैषम्ये तत्तत्कृतपुण्यपापकर्मणामेव प्रयोजकत्वात् । नचेतावतेश्वरस्य स्वातन्त्र्यहानिर्भवति ।
अन्तर्यामितया कर्मव्यक्षात्वात् । नन्वेवंसति परब्रह्मीप्रभातन्याय आपद्येत । ईश्वरे वैषम्यं
परिहृतं कर्मणा वैषम्यहेतुत्वमुक्त्वा पुनरपीश्वरस्य स्वातन्त्र्यसिद्धये तेषां कर्मणां नियामकत्वेऽ-
भ्युपगम्यमाने सत्यन्ततो गच्छेश्वरस्यैव वैषम्यहेतुत्वप्रसङ्गात् । नार्थं दोषः । नियामकत्वं
नाम तत्तद्गुणसत्कानां व्यवस्थापादकत्वम् । ' एष सेतुर्विचरण एषां लोकानामभेदाय '
[शृ० ४ । ४ । २२] इति श्रुतेः । शक्यस्तु मायाशरीरमूनाः । न तु तासामुपादक
ईश्वरः । ततश्च मायासाक्षिणताकर्मणा वैषम्यहेतुत्वे सति न व्यवस्थापकत्वेऽश्वरस्य वैषम्य-
प्रसङ्गः । संसारस्य सुखतिन्दुःखजनकत्वान्मायाशक्यत्वा जगत्कर्तृत्वं धर्म्य मयुत सगृण-
[त] मेव न विघृण्यन् । तस्माद्देशे वैषम्यनैर्घृण्ये संभवतः । तथा हि दर्शयति—
' एष हेतुः साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य एतिनीपत एष उ वाऽप्यु कर्म
कारयति तं यमो निनीपते ' [वी० ३ । ८] इति । ' पुन्ये वै पुण्येन कर्मणा
भवति पापः पापेन वर्जना ' [शृ० ३ । २ । १३] इति च । इत्याद्या श्रुतिभ्यः ।

साधारणकारणवर्माभरस्य पर्जन्यप्रदसाधारणकारणत तत्तत्प्रणिवर्तमानेन ब्रह्मादिनीज-
दिति भाष्ये सिद्धम् ॥ ३४ ॥

न कर्माविमामादिति चेन्नानादित्वात् ॥ ३५ ॥

ननु ' सदेव सौम्येदमप्र आसीदेकमेवाद्वितीयम् ' [छा० ६।२।१] इति
प्राक्सृष्टेरविभागान्धारणात्तदानीं कर्म नास्ति । यदपेक्षया त्रियमा सृष्टि स्यात् ।
तस्मादवान्तरमृष्टिषु पूर्णपूर्वकर्मपेक्षया सृजत ईश्वरस्य वैषम्याभावेऽपि प्रथमसृष्टौ पूर्णवर्मा-
सम्भवाद्द्वैषम्यदोषस्तदवस्य इति चेन्न । ससारस्यानादित्वात् ॥ ३५ ॥

कः ससारस्यानादित्व तत्राऽऽह—

उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च ॥ ३६ ॥ (१२)

कर्मान्तरेण न शरीरम् । शरीरमन्तरेण न च कर्म । ससारस्यानादिनेन बीजवृक्षानन्द-
न्योन्याश्रयपरिहार समवति । तस्मात्ससारस्यानादित्वमुपपद्यत उपलभ्यते च । ' धाता
यथापूर्वमन्त्ययत् ' [ऋ० सू० १०।१२०।३] इति श्रुतौ ! ' न रूपमस्येह
तयोपलभ्यते नान्तो न चाऽऽदिर्न च सप्रतिष्ठा ' [भ० गी० १५।३] इति स्मृतौ च ।
तस्मादनादौ ससारे बीजवृक्षद्वेतुहेतुमद्भावे हेतुमुत्तात्कर्मण सर्वाधैरम्यान्नेश्वर उक्तदोष-
वकाश ॥ ३६ ॥ (१२)

सर्वधर्मोपपत्तेश्च ॥ ३७ ॥

चेतन ब्रह्म जगत कारण प्रकृतिश्च । यस्मादस्मिन्सर्वे सर्वधर्मोपपत्तेः महामायोपाधिके
ब्रह्मणि जगत्कारणे सर्वेषां कारणधर्माणामुपपत्तेः (ति) तस्मादिदमौपनिषद् दर्शनं
निरवशमिति भाष्यम् । निवारण्यपादा अत्राऽऽह— ननु ब्रह्मण प्रकृतित्वं नोप-
पद्यते । निर्गुणत्वात् । लोके सगुण एव मृदादौ तद्वुपलभ्यमिति प्राप्ते ऋग् । यद्यपि
प्रकृतिसत्त्वेऽनयेति प्रकृतिरितिष्युपत्त्या प्रकृत्यनाशत्वं प्रतीयते तथाऽपि तद्विक्रियमाणत्वं
द्वेषा समवति— क्षीरदिनपरिणामनेन वा रत्नादिनद्रमाधिष्ठानत्वेन वा । तत्र
निर्गुणे परिणामित्वामभवेऽपि भ्रमाधिष्ठानत्वमस्तु । दृश्यते हि निर्गुणेऽपि जात्यादौ
भ्रमाधिष्ठानता । मथेन ब्राह्मण दृष्टा रादौऽपमितिष्यवहारदर्शनात् । तस्मान्निर्गुणमपि ब्रह्म
प्रकृतित्वेति सिद्धमिति । भाष्यस्यास्य च व्याख्येयव्याख्यानभाव एव । यत्तु परेषोक्तम्—
द्विषध वैषम्य निर्गुणत्वं च— एषा धर्माद्यनपेक्षाप्रयुक्तम् । अपर तु सापेक्षत्वेऽपि कर्मादि-
सत्तादेशीश्वरार्थान्प्रयुक्तम् । तत्राऽऽह— नाह्नीकार्यम् । कर्मराज्याप्राभाष्यापत्तेः । द्वितीयं
तु वैषम्यादिकं दृश्यं नति न जीवानामाधरस्य प्रत्यक्षस्य समवति येन सदापादक

सद्वैषम्यादिदोषतां लोभेदि(ते)ति । तदसत् । भग्नाधिष्ठानतामन्तरेण कयाऽपि विधया निर्दो-
षत्वापादनायोगादित्यन्वय विस्तरः ।

इति लक्ष्मीनरहरिसूरिसूनोर्हरिदीक्षितस्य कृतौ ब्रह्मसूत्रवृत्तौ सुबोविन्द्या
द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयः पादः ।

रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम् ॥ १ ॥

पूर्वपादे स्वपक्षे परेद्भावितदूषणनिरोधेन स्वपक्षः साधित इदानीं परपक्षं दूषयितुं
द्वितीयापाद आरभ्यते । यद्यपि ' ईक्षतेर्नाशब्दम् ' [ब्र० सू० १ । १ । ५] इत्याद्यधि-
करणेषु सांख्यमतं निराकृतं तथाऽपि तत्र यानि वेदान्तवाक्यानि तेन स्वपक्षानुगु-
ण्येन योजितानि तस्य तद्व्याख्यानं व्याख्यानाभासमित्येतावत्पूर्वत्र कृतम् । इदानीं तु
युक्तिबलेन प्रधानकारणात्वं तेनोक्तं तन्निरस्यते । एवं तार्किकादिमतान्यपि निरस्यन्त इत्य-
पेनरक्तम् । तत्र सांख्यो मन्यते—मुखदुःखमोहात्मकं प्रधानं जगतः प्रकृति-
रूपादानमिति यावत् । जगति सर्वत्र सुखाद्यन्वयदर्शनात् । पटपटादयोऽन्वयमानाः
सुखाय भवन्ति जलाहरणप्रारणदिकार्थकारित्वात् एवान्यैरपाहियमाणा दुःखाय मोहाय च
भवन्ति । अतः सुखदुःखाय मोहान्वयदर्शनात्प्रपञ्चस्य सुखदुःखमोहात्मकतया
त्रिगुणात्मकस्य त्रिगुणात्मक प्रधानमेवोपादानं तच्चेतनस्य पुरपस्यां साधयितुं विचि-
त्रविकारात्मना प्रवर्तते इति प्राप्ते अगः—अनुमानं प्रधानं जगत्कारणं न भवति ।
कुतः—रचनानुपपत्तेः । अचेतनस्य प्रधानस्य विचित्रसूक्ष्मरचनानुपपत्तेः । लोके प्रतिनियतसनि-
वेशविशेषस्य प्राप्त्यादोर्ध्वेद्विमच्छित्पिफर्तृत्वोपलम्भात् । इयं तु जगद्रचना संभाविततमैः
त्रिलिपिभिर्मनसाऽप्यालोचयितुमशक्या कथमचेतनं प्रधानं तत्र कारणं भवेद्यदि चेतनानधि-
ष्ठितम् । चन्द्रो जडेषु हेतोरधिष्ठिं दोतयति । घटादीनां सुखाद्यात्मकत्वं न प्रतीयते ।
सुखदुःखमोहानामान्तरत्वप्रासिद्धेः । तस्मादचेतनं प्रधानं स्वप्रधानतया न जग-
त्कारणम् ॥ १ ॥

प्रवृत्तेश्च ॥ २ ॥

आस्तां तावद्रचना । या प्रधानस्य रचनानुगुण्यं प्रवृत्तिर्गुणसाग्वाचस्यातः प्रवृत्तिः
रुरारजस्तमसाग्वाग्निभावापत्तिः साऽप्यचेतनस्य प्रधानस्य नोपपत्तेः । चेतनाधिष्ठितस्यैव

रथादे प्रवृत्तिदर्शनात् । तदुक्त भाष्यकृद्भि-चरि मृदादयो रथादयो वा स्वयमचेतनाः सन्तश्चेतने. कुलाद्यादिभिरश्वदिभिर्वाऽन्तधिष्ठिता विशिष्टकार्याभिमुखप्रवृत्तयो दृश्यन्ते । दृष्ट-
श्चादृष्टसिद्धिरत प्रवृत्त्यनुपपत्तेरपि हेतोर्नाचेतन जगत्कारणमनुमातव्य भवतीति ॥ २ ॥

पयोम्बुनाश्वेत्तत्रापि ॥ ३ ॥

ननु यथा क्षीरमचेतन स्वयमेव वसविष्टद्वये प्रवर्तते । यथा वा जल स्वयमेव लोको
पकाराय स्पन्दते तथा प्रधानमचेतन स्वयमेव पुरपार्थसिद्धये प्रवर्तत इति चेन्नैत साधु
यतस्तत्रापि चेतन ईश्वर एव प्रवर्तक इति शेष । तयोरपि पयोम्बुनाश्वेतनाधिष्ठितयोरेव
प्रवृत्तिरिति न दृष्टान्तता । ' योऽसु तिष्ठन्पोऽपोऽन्तरो यमयति ' [घृ० ३ । ७ । ४]
' एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गी प्राच्योऽया नद्य स्पन्दन्ते ' [वृ० ३ । ८ । ९]
इत्यादिश्रुते । चेतनाया धेनोर्वसन्नेहेन क्षीर प्रवर्तते वत्सपे, पणाय क्षीरमाकर्षतीति लोके
प्रसिद्धमेतत् । पूर्वपादे ' उपसहारदर्शनाच्चेति चे क्षीरवद्धि ' [ब्र० सू० २ । १ । २४]
इत्यत्र तु बाह्यसाधननिरपेक्षमपि स्याद्यत्र भवतीत्येतल्लोकदृष्ट्या निदर्शितम् । शास्त्रदृष्ट्या
पुन सर्वश्रेष्ठरापेक्षत्वमापाद्यमान न पराशुच्यते ॥ ३ ॥

व्यतिरेकानवस्थितेश्वानपेक्षत्वात् ॥ ४ ॥

सास्यसिद्धान्ते त्रयो गुणा साम्येनावतीष्टमाना प्रधान प्रधानस्य तद्व्यतिरेकेण प्रवर्तक
निवर्तक वा किञ्चिद्वाह्यमपेक्ष्यमवस्थित नास्ति । पुरप्रस्तुदासीनो न प्रवर्तको न च निवर्तक ।
अतो व्यतिरेकानवस्थितेश्वेतनानपेक्षत्वाच्च कदाचिप्रमान महदावाकारेण परिणमते कदा
चिन्न परिणमत इयेतदयुक्तम् । ईश्वरस्य मायोपाविक्रान्तत्वज्ञवाच्च प्रवृत्ति कदाचि
त्कदाचिन्निश्चितं न विरुध्यते । अत्रान्वयैर्व्यतिरेकत्वम्— सर्वदा महदावाकारेण परिणाम
एव स्यात् न तु कदाचिदपि तस्य व्यतिरेक । व्यतिरेकस्त्वानवस्थिते रिति व्यतिरेकाभावा-
दित्यर्थ । कुत । अनपेक्षत्वात्, चेतनानपेक्ष यादिति । अत्र सास्यमतरत्पदनाय प्रवृत्तेन
केनचिद्वास्तिताम्—

सर्वमानविराश्वेकदुर्दोक्षादीन्तितरत्रयम् ।

माधावाद्युपमा यथादिति ॥

सर्वमानविरोध एव दुर्दोक्षाद्युद्योऽनुष्ठानसकल्प । तत्र दीक्षितोऽय सास्यो मायावादिना-
द्युपमानं प्राप्नुयात् । तेऽपि हि वर्तुषभोक्तृत्वादिसकलवर्षविकलममकस्य चैत यमात्रमङ्गी
कुर्वन्ति । अविद्याया एवाचेतनाया सर्वकारणव ब्रह्मोक्षाधिकरणत्व च्याम्बुपगच्छन्ति ।
तद्देशेया सर्वप्रमाणविरुद्धाङ्गीकारित्वेन सास्योऽय दृष्टान्तभावमापद्यत इति तदुभयं तस्य

शास्त्रसंप्रदायानभिज्ञतां स्फुटयति । तथा हि । ' कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् ' [ब्र० सू० २ । ३ । ३३] इत्यधिकरणे बन्धश्चैतन्यस्य स्थापितः । मोक्षोऽप्यविद्यानिवृत्तिरूप-
श्चेति स्पष्टमाकरे । बन्धहेतुरविद्याऽपि सांख्याभिमतप्रकृतियत्र स्वतन्त्रा किंतीश्वराधीनेति
स्पष्टमेव । एषांस्थितेऽविद्याया एव सर्वकारणत्वं बन्धमोक्षाधिकरणत्वं चेति यदन्त वराकः
कैश्चिदद्वैतवादिवालकैः प्रतारित एव । असत्कल्पं चैतन्यमिति प्रलयमत्रम् । कालत्रया-
वाप्यं सर्वाधिष्ठानं सन्मात्रमिति सर्वोपनिषद्विद्वत्सासत्कल्पत्वायोगात् । सत्कल्पधर्मवैकल्यात्तथो-
क्तमिति चेन्न । त्वन्मतेऽपि स्वरूपातिरिक्तधर्माभावात् । स्वरूपवस्य चास्माभिरपि स्वीका-
राच्च । प्रत्युतास्माभिव्यर्थहारिका धर्मास्तत्र स्वी क्रियन्ते । स्वरूपातिरिक्तधर्मान्म्युपगन्तु-
स्तत्र विपरीतोऽयं सगुणवादः । अपि च धर्मवैकल्यादसत्त्वमिति त्वया दुर्बचम् । अली-
कस्यापि ज्ञानविषयत्वमत्यन्ताभावप्रतियोगित्वादिकं च धर्म इति त्वदभ्युपगमात् । किंच
जीवे बन्धो नास्तीति त्वदभ्युपगमाच्चवैवायं दुरुद्धो दोषः । यथा चैतत्तथा ' कर्ता
' शास्त्रार्थवत्त्वात् ' [ब्र० सू० २ । ३ । ३३] इति त्वदीयाधिकरणस्य भङ्गे वक्ष्यामः ।
' निस्तरस्तु तत्त्वकौस्तुभे द्रष्टव्य इति दिक् ॥ ४ ॥

अन्यत्रानावाद्य न तृणादिवत् ॥ ५ ॥

ननु यथा तृणफल्लवोदकादिकं निरपेक्षमेव क्षीराकारेण परिणमत एवं प्रधानमपीति
चेन्न । अन्यत्रानावात् । धेनूयैव ह्युपभुक्तं तृणादि क्षीरी भवति नानुहुहोपयुक्तम् । ततश्च
धेन्वादेरन्यत्र तृणादेः क्षीरीमावाददर्शनाच्च तृणादिकं निरपेक्षं क्षीरी भवतीति न दृष्टान्त
इत्यर्थः । तृणादिवदिति शङ्का । अन्यत्रानावादिति दृष्टान्तनिरासेन सनाधानमित्यनु-
संधेयम् ।

अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात् ॥ ६ ॥

स्वाभाविकी प्रधानस्य प्रवृत्तिर्न भवतीति स्थापितम् । तथाऽपि तुष्यतु भवानिति
स्वाभाविकमिव प्रधानस्य प्रवृत्तिमभ्युपगच्छेम । तथाऽपि दोषस्तदवस्य एव । कुतः ।
अर्थाभावात् । प्रयोजनतामावादित्यर्थः । अयमर्थः—यदि प्रधानस्य स्वाभाविकी प्रवृत्तिः
किंचिदपि सहकारि नापेक्षत इत्युच्यते । तर्हि किंचिप्रयोजनमपि नापेक्षित्यत इत्यतः
प्रधानं पुरस्कारार्थं साधयितुं प्रवर्तत इति प्रतिज्ञा हीयेत । स यदि भ्रूनासहकार्येण नापे-
क्षतं प्रयोजनं त्वपेक्षत एवातो न प्रतिज्ञामद्गः । तत्र विचार्यते—प्रधानस्य प्रवृत्तिः
पुरस्स्य भोगार्थाऽप्यवगार्था योभयार्था वा । आद्यऽवगार्थमात्रप्रसङ्गः । द्वितीये भोगार्थावप्र-
सङ्गः । तृतीयेऽप्यनिर्गोक्षप्रसङ्गः । भोक्तव्यानां प्रवृत्तिमात्राणामानन्वयात् । निर्मलस्यास-
ज्जोदानांनस्य पुरस्स्य तु न प्रवृत्तिर्नापि निवृत्तिः संभवति । तस्मात्पुरस्कारार्थं प्रधानस्य
प्रवृत्तिरित्येतदुच्यते ॥ ६ ॥

पुरुषाश्मवदिति चेत्तथाऽपि ॥ ७ ॥

यत्र कश्चिदपह्नुस्तत्र कश्चिच्चतुष्मान्पह्नु । तत्रान्वयमपह्नुमत्रिंशत् पह्नुधधुमास्त परतं यति । यथा वाऽपस्कान्त स्वयमपवर्तमानोऽप्यय प्रवर्तयति । एव पुरुष प्रधान प्रवर्तयिष्यतीति चेत् । समावृत्ते-तथाऽपीति । तथाऽपि दोषवाहुल्यमित्यर्थ । पुरुषस्य प्रवर्तकत्वे तस्यैवास्तीत्यभङ्ग । प्रधानस्याभ्युपगलस्यास्त-यभङ्ग । अयस्त्रान्तरासनिवि मानेण प्रवर्तकत्वे सनिधिनित्येन प्रवृत्तिनित्यतापसङ्ग । प्रधानस्याचेतनत्वात्पुरुषस्य चौदासीन्याच्च तयो सन्धानुपपत्ति, । योग्यतापज्ञासन्धे योग्यताया नि[त्य]वाद्यनि मूर्क्षप्रसङ्ग । सिद्धान्ते तु परमानन स्वरूपेणादासीन्य मायारगाच्च प्रवर्तकत्वमिति न किञ्चित्सकटम् ॥ ७ ॥

अङ्घ्रित्वानुपपत्तेश्च ॥ ८ ॥

किञ्च गुणाना साम्यावस्था प्रकृति । तत्र गुणानामङ्घ्रिभाष्यतिरेकेण न महदायु त्यति । स चाङ्घ्रिमात्रोऽचेतन[प्रति]ज्ञोभयितारमन्तरेण न भवति । न च क्षोभक पुरुष इति वाच्यम् । तस्यासङ्घेदासीनस्थभावेनात् । अतोऽङ्घ्रित्वानुपपत्तेश्च रचनानुपपत्ति ॥८॥

अन्वधानुमिती च ज्ञशक्तिवियोगात् ॥ ९ ॥

ननु कार्यप्रशेन गुणा अनुमीयन्ते । तत्र यथा कार्यं समयति तथा गुणाना स्वभाव वक्ष्य । तत्र साम्यावस्थायामपि वैषम्ययोग्या एव गुणा अत्रतिष्ठन्ते । तेनाङ्घ्रिभाष्य-समना कार्योपपत्तिरित्येवप्रकारेणानुमीयत इति चेत् । अत्र समावि — ज्ञशक्तिवियोगा दिति । चैतन्याभावादित्यर्थ । अचेतनाना गुणाना साम्यावस्थाया वैषम्ययोग्याणामपि निमित्तमन्तरेण त्रैपये सर्वदा त प्रसङ्ग । साम्ये च सर्वदा साम्यप्रसङ्ग इत्याङ्घ्रित्वानुपपत्ति दोषस्तद्वद एव ।

विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम् ॥ १० ॥ (१)

परस्परविरुद्धत्वात् माण्ड्याना मतोपन्यास । क्वचित्तोन्द्रियाण्यनुत्तमन्ति क्वचिदेकादश । तथा क्वचि महत्तस्तमात्रमर्थ । क्वचिद्वकारात् । क्वचि ण्यन्त वरणाणि क्वचिदेकमिति । प्रसिद्ध एव श्रुत्या ‘ सदेव सौम्येदमप्र आसीत् ’ [अ० ६ । २ । १] ‘ आत्मा वा इदमेव एवात्र आसीत् ’ [त० १ । १] इत्यादिसंवरणारण्यदिद्या श्रुत्या स्मृत्या च विरोध । तस्मादसमञ्जस साध्यदर्शनम् । अत्र भाष्ये महता प्रसन्धेन सात्त्विकोपायिता मद्वा निराहृता । सा दिव्यप्रदर्शनत विचारण्यवाहरपपाशोपसहता । तथा चि । पूर्वसि म्पद्रे चेतनाइहणो विरक्षण जगदभ नायत इत्याक्षिपत साम्यान्प्रति लोचमिद्ध गोमथ वृष्टिसादिनिदर्शन तत्राभिरितम् । तेन सात्त्विकतमा रूप परिद्वय स्वपक्ष रिपरी हृत । आचार्येभ्यु पूर्वपादे श्रुतिभि साम्यदम्ल निरभ्याम्निपादे युक्तिभि साम्यमनवच्छन्ना-

नन्तरं चैतन्यस्यैतस्य ब्रह्मणो जगतः कारणत्वमभ्युपगच्छतां कार्यकारणविरोधं, वेदान्तिनां तस्यतापैक्येवेवाव्याप्तमभ्युपगमात्प्रदर्शयतां सांख्यानां विकारभेदस्य वाचारम्भणमाश्रयाद्ब्रह्मवहारे यत्र यथा दृष्टस्तस्यतापक्रमास्तत्र तथैव स इति सांख्यकृत आक्षेपः परिहृतः ॥ १० ॥ (१)

इदानीं परमाणुकरणवादो निराकर्तव्यस्तत्राऽऽदौ तदुद्भावितं दोषं तत्प्रक्रियादृष्टान्तेनैव समाधत्ते सूत्रकारः—

महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम् ॥ ११ ॥ (२)

शुद्धेभ्य एव तन्तुभ्यः शुक्रः पटो जायते न तु रक्तेभ्योऽत्रधेतनाद्ब्रह्मणो जगदचेतनमुपपद्यते इत्यनुपपन्नम् । कारणद्रव्यसमवायिनो गुणाः कार्ये समानजातीयं गुणान्तरमारभन्त इति नियमादिति प्राप्तोऽभिधीयते । अर्थाय विसदृशोपत्तौ दृष्टान्तः । यथा पारिमाण्डल्ययुक्त्यां परमाणुभ्यां द्वाभ्यां ह्रस्वमणुपरिमाणोपेतं दीर्घमहपरिमाणरहितं द्व्यणुकमुत्पद्यते । इदमेकं निदर्शनम् । तादृशोऽप्यखिन्वो द्व्यणुकभ्यो दीर्घं महपरिमाणोपेतमणुपरिमाणरहितं त्र्यणुकमुत्पद्यते । इदमपरं निदर्शनम् । अत्र परमाणुगुणविशेषस्तु पारिमाण्डल्यं न द्व्यणुके पारिमाण्डल्यमपरमारभते । तथाऽणुत्वह्रस्वत्वे हि त्र्यणुकवर्तिनी नाऽऽरभते त्र्यणुकादी स्वसमानजातीयं अणुत्वह्रस्वत्वे । त्र्यणुकस्य महत्त्वदीर्घत्वपरिमाणयोगाभ्युपगमात् । एवं चेतनाद्ब्रह्मणो विज्ञानीयाचेतनोत्पत्तौ किं बाधकमिति भावः । सूत्रेऽणुपरिमाणमव्याहार्थम् । तथा च यथाक्रमं परमाणो परिमण्डलं तदेव पारिमाण्डल्यम् । द्व्यणुकेऽणुपरिमाणं ह्रस्वत्वं च । त्र्यणुकादी महपरिमाणं दीर्घत्वं चेति सूचयितुं व्याख्यः ॥ ११ ॥ (२)

उभयथाऽपि न कर्मातस्तद्भायः ॥ १२ ॥

इदानीं परमाणुकारणवादो निराक्रियते । तत्रैवं काणभुजो नाम्नास्तिवृत्तिः—पृथिव्येते-जोराभ्याकाराकाण्डदिगा ममनासीनि नृत्र इत्यादि । तेषाम्नाकारादीनि निरूपयन्नि नित्यानि । अत एव पृथिव्यादीनि नित्यान्वनिन्यानि चेति द्विनिधानि । तत्र विनश्यतां पृथिव्यादीनां कारणानां परमाणुरर्पणो विभागो भवति स प्रत्यक्षकाण्डः । तत्रः सर्वाकाण्डे परमेश्वरस्य सिद्ध्युक्ता भवति तदा परमाणुत्वचक्षुषु प्राणदृष्टोपशं कर्मोत्पत्तेः । तस्मात्कर्माण्मशाश्रय एकः परमाणुरपरेण परमाणुना संतुम्यते । ततो द्व्यणुकादिगतानि स्वरादीनि भवन्ति तन्तु-पटव्यापरादिति । तत्रैवैभिर्भाष्यते—येदमस्य कर्मोत्पत्तिं कर्तुमिच्छति वा । अनिमित्तत्वे नियामककारणपर्यया तदुत्पत्तौ प्रत्यक्षोपपन्नः । अनिमित्तत्वेऽपि तन्निमित्तं दृष्टव्यं वा । न कारणम् । प्रत्यक्षानिर्गतमत्र वा प्रत्यक्षोपपत्तेः प्रत्यक्षमकारम् । ईश्वरप्रत्यक्षं च नियमनकारणत्वेन तदुत्पत्तिं कर्तुमिच्छति वा । नहि प्रत्यक्षोपपत्तेः निमित्तम् ।

आत्मसमेतस्यादृष्टस्य परमाणुभिरसंबन्धात् । अदृष्टयता पुरुषेण परम्परासंबन्ध इति चेत् तस्य सार्वदिकत्वासर्वदा कर्मप्रसङ्ग इति नियतकालसृष्टिर्न स्यात् । एवं प्रलयेऽपि योज्यम् संयोगोत्पत्त्यर्थं वा । उभयथाऽपि न कर्म संभवति । अतस्तदभावः । सृष्टिप्रलयपर्याय इत्यर्थः । यद्वा परमाणुकर्मणः सनिमित्तत्वेऽनिमित्तत्वे चोभयथाऽपि न नियतकालं कर्म । अतस्तदभावः सृष्टयभाव इति वा (सूत्रार्थः) । नचेश्वरस्य सृष्ट्यादिकर्तृत्वाङ्गीकारान्नियत-कालोपपत्तिः । तस्यापि नित्यज्ञानादिमत्त्वेन सर्वदा कार्यप्रसङ्गे दृष्टसाचिन्त्येनैव नियतत्वस्य पराभिमतत्वात् । 'विद्वान्ते तु ' लोकावत्तु लीलाकैवल्यम् ' [ब्र० सू० २।१।३३] इति सूत्रश्रुतिस्मृत्यनुसारेणोपपादितमेव पुरस्तात् । तस्मादनुपपन्नोऽयं परमाणुकारणवादः ॥१२॥

समवायाम्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः ॥ १३ ॥

कार्यकारणयोः समवायाम्युपगमाच्च परमाणुकारणता न संभवति । कुतः । साम्यादन-वस्थितेः । द्वाभ्यां परमाणुभ्यामुत्पद्यमानं द्व्यणुकं द्वाभ्यां परमाणुभ्यामत्यन्तभिन्नं सदद्भयोः परमाण्वोः समवैतीति भवताऽभ्युपगम्यते । यथैव द्व्यणुकं द्वाभ्यां परमाणुभ्यां भिन्नं सत्सम-वायलक्षणसंबन्धेन तान्या सवध्यत एवं समवायोऽपि समवायिभ्योऽत्यन्तभिन्नः सत्सम-वायान्तरेण समवायिभिः सवध्येत । अत्यन्तभिन्नत्वसाम्यात् । सवन्धो हि संबन्धिभ्य-भिन्नस्तावाधितथैकश्चेति तद्व्युत्पत्त्यात् । इष्टपत्तौ तस्यान्यस्तस्याभ्यु इत्यनवस्थाप्रसङ्गः । संबन्धत्वात्सवन्धान्तरनैरपेक्ष्ये संयोगेऽपि तथा स्यात् । नच गुणत्वात्संयोगः संबन्धान्तरम-पेक्षेतागुणत्वान्न समवाय इति वाच्यम् । अपेक्षाकारणत्वस्य तु तौल्यात् । गुणपरिभाषा-याश्चात्संबन्धात् । तस्मादनवस्थायां प्रसज्यमानायां द्व्यणुकानुपपत्तौ जगदनुपपत्तिः । एका-सिद्धौ सर्वासिद्धेः ।

नित्यमेव च भावात् ॥ १४ ॥

किंच । परमाणवः प्रवृत्तिस्वभावा वा निवृत्तिस्वभावा शोभयस्वभावा वाऽनुभवस्वभावा वा । आद्ये प्रवृत्तेर्नित्येन च भावात्प्रलयाभावप्रसङ्गः । द्वितीये निवृत्तेर्नित्यमेव च भावा-त्सर्गान्नात्रप्रसङ्गः । उभयस्वरभावत्वं च विरोधादसंभाव्यम् । अनुभवस्वभावत्वे तु निमित्तत्व-शात्प्रवृत्तिनिवृत्त्योरभ्युपगम्यमानयोरदृष्टादेर्निमित्तस्य नित्यसन्निधानाच्चित्यप्रवृत्तिप्रसङ्गः । अदृष्टादेरतच्छब्दे नित्याप्रवृत्तिप्रसङ्गः । तस्मादनुपपन्नः परमाणुकारणवादः ॥ १४ ॥

रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययो दर्शनात् ॥ १५ ॥

साधयमानां ब्रह्माण्डमनपवशो विमज्यमानाना यत्राकाशः स परमाणुः । ते च परमाण-वश्चेत्तुर्विधा रूपादिगुणवन्तः कार्यात्मिका नित्याश्चेति वैशेषिका अभ्युपगच्छन्ति । तन्नो-पपद्यते । अयमेव विपर्ययः । कुतः । रूपादिमत्त्वात् । लोके यद्यद्वादिमद्भूतं तत्सकल-

णास्थूलमनिसं च दृष्टम् । यथा पटस्तन्तुनेक्ष्य स्थूलोऽनित्यश्च । तन्तवश्चांशुनपेक्ष्य स्थूला अनित्याश्च, एव परमाणयोऽपि रूपादिमन्तः स्वकारणमपेक्ष्य स्थूला अनित्याश्च । परमकारणे ब्रह्मण्येव वर्तमानेन नित्यशब्देन नञ्समास उपपद्यते । न पुन. परमाणुनित्यत्वमपेक्षते । तस्मादयुक्त. प्रधानकारणवादः ॥ १५ ॥

उभयथा च दोषात् ॥ १६ ॥

किंच गन्धरसरूपस्पर्शगुणा स्थूला पृथिवी । रसरूपस्पर्शगुणाः सूक्ष्मा आपः । रूपस्पर्शगुणं सूक्ष्मतरं तेजः । स्पर्शगुण. सूक्ष्मतमो वसुतिरिति । एतेतानि चत्वारि भूतान्युपचितापचितगुणानि स्थूलसूक्ष्मतरतम्येनोपेतानि लोके लक्ष्यन्ते । तद्ब्रह्मणोऽप्युपचितापचितगुणा अम्युपगम्येरन् वा । उभयथा च दोषप्रसङ्गात् । पक्षद्वयेऽपि दोषसंभवाभापूना कारणत्वमित्यर्थः । गुणोपचयत्वकल्पने सावयवत्वप्रसङ्गः । गुणापचयोऽपि मूर्त्युपचयमन्तरेण न भवति । कार्ये तथा दर्शनात् । यदि परमाणुत्वसाम्यप्रासिद्धये सर्वे परमाणव एकैकगुणा एव कल्पेरस्ततस्तेजसि स्पर्शोपलब्धिर्न स्यात् । अप्सु रूपस्पर्शयोः । पृथिव्या रसरूपस्पर्शानाम् । कारणगुणपूर्वकत्वात्कार्यगुणानाम् । अथ सर्वे चतुर्गुणा एव कल्पेरस्ततोऽप्यपि गन्धरस्योपलब्धिः स्याच्चेजासि गन्धरसयोरित्यादि । नचैतद्दृश्यते । तस्मादनुपपन्नोऽगुणवादः ॥ १६ ॥

अपरिग्रहाच्चाप्यन्तमनपेक्षा ॥ १७ ॥ (३)

प्रधानकारणमादौ वेदविद्विर्मन्वादिभिः सत्कार्यत्वाद्येऽन्युपगतः । अथ तु परमाणुकारणमादौ न कैश्चिदपि शिष्टैरो कश्चिन्नपि परिगृहीत इत्यत्यन्तमनादरणीयो वेदनादिभिः । अत्र भाष्ये—यैशेविकाः पद पदार्थद्रव्यगुणफर्मसामान्यत्रिशेषममरायास्याभिन्नलक्षणानत्यन्तभिन्नानम्युपगच्छन्ति । तद्विरुद्धं द्रव्याधीनत्वं शेषाणामन्युपगच्छन्ति । यथा हि लोके शरकुनापयानामभृतांशुनामत्यन्तभिन्नाना नेतरेतराधीनत्वं संभवत्येवं द्रव्यादीनामन्यन्तभिन्नत्वान्नैव द्रव्याधीनत्वं गुणदीना भगितुमर्हतीत्यादि महता प्रसूयेन तन्गतसण्डन कृतमस्ति भाष्यत एव तद्व्यगन्तव्यम् । तस्मादस्य परमाणुकारणमादस्यान्यन्तमनपेक्षा । अन्यन्तोपेक्षा येदवादिभिः कर्तव्येवर्षः । अत्र परेण तर्कशास्त्र खण्डयता मोक्षधर्मपटिन सृगालराक्षसं निदर्शनायोक्तम्—

ब्रह्मासं पण्डितको हेतुको वेदनिन्दकः ।
आन्वीक्षिकां तर्कविद्यामदुरको निरर्थिनाम् ॥ इति ।

तन्मन्दम् । वनटभाट्टकौष्ठरव्यादिश्रुतिप्रमाणानुगुणं ब्रह्मण्येवमन्युपगतस्य तर्कस्य

पार्थिवग्राह एव । न्यायादृततर्कताण्डवादिग्रन्थास्तु तन्मूलका एव । एवं सति तर्कशास्त्रं खण्डपश्लुपजीव्यविरोधमेव प्रकटी चकारेति दिक् ॥ १७ ॥ (३)

समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः ॥ १८ ॥

वैनाशिकराद्धान्तो वेदविरुद्धत्वात्पापेक्षितव्य इत्युक्तम् । सोऽवैनाशिकः । वैनाशिकत्वसाभ्यास्तस्यैवैनाशिकमतमिदानीं निरस्यते तत्र केचित्सर्वास्तित्ववादिनः । केचिद्विद्वानाम्-प्रास्तित्ववादिनः । अन्ये पुनः सर्वज्ञानवादिन इति त्रयो वादिनो भवन्ति । ज्ञानेन विषयोऽनुमेय इति सौत्रान्तिकः । निष्यप्रत्यक्षवादी वैभाषिकः । इमी द्वौ वैनाशिकावान्तरभेदौ । एवंचैत पञ्च वैनाशिकाः । तत्र सर्वास्तित्ववादिनो बौद्धास्तावन्निरस्यन्ते । ते खल्वेवमाहुः—पृथिव्यादिचतुष्टयस्य परमाणवः क्रमेण सरस्निग्धोष्णचलनस्वभावाः पृथिव्यादिभावेन स्वयमेव संहन्यन्ते । अतोऽतिरिक्तः कश्चनावस्यवी नास्ति । पुञ्जीभूताश्चतुर्विधाः परमाणवस्ताज्जन्व एव लोकत्रयात्मको बाह्यसमुदाय इत्युच्यते । एवं रूपविज्ञानवेदनासंज्ञासंस्कारसंज्ञकाः पञ्च स्कन्धा आन्तरसमुदाय उच्यते । एते सर्वव्यवहारास्पदभावेन संहन्यन्ते । तत्र शब्दस्पर्शादयो विषया इन्द्रियाणि च रूपस्कन्धः । स्कन्धः प्रभेद इत्यर्थः । येन तदभि-व्यक्तिः स विज्ञानस्कन्धोऽहमित्याकारः । मुखदुःखादिकं वेदनास्कन्धः । देवदत्तादिनामधेयं संज्ञास्कन्धः । रगादयः क्लेशा उपक्रेदाश्च मदनादयो भर्मावर्मा चेत्येतेषां वास्ता संस्कारस्कन्धः । एतेभ्यः पञ्चस्कन्धेभ्यः पुञ्जीभूतेभ्य आन्तरः समुदायो जायते । तस्याप्युच्यते समुदायद्वयमिति प्राप्तोऽभिधीयते—समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः । उभयहेतुकेऽपि बाह्ये पृथिव्यादिपरमाणुहेतुके समुदाये रूपविज्ञानादिरस्कन्धहेतुके चाऽऽन्तरे समुदायेऽन्युपगम्याग्नेऽपि तदप्राप्तिः । तस्य समुदायद्वयस्यासिद्धिः । अन्यस्य भोक्तुः संहन्तुः स्थिरस्य चेतनस्य तैरनभ्युपगमात् । निरपेक्षप्रवृत्त्याभ्युपगमे च प्रवृत्त्यनुपरमः स्यात् । संहन्तारमन्तरेण समुदायादुपपत्तौ तदाश्रया लोकयात्रा च लुप्येत ॥ १८ ॥

इतरेतरप्रत्ययत्वाद्दिति चेन्नोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् ॥ १९ ॥

यद्यपि चेतनः स्थिरः संहन्ता नाभ्युपगम्यते तथाऽप्यविद्यादीनामितरेतरकारणत्वाद्धी-जाङ्गुरवत्कार्योत्पत्तिरुपपद्यते । ते चाविद्यादयः—अविद्या संस्कारो विज्ञानं नाम रूपं पद्मसतनं स्पर्शो वेदना तृणोपादान भवो जातिर्जरा मरणमित्यादयः सौगतसमये प्रतिह्वः । तस्मात्प्राप्ति चेतनापेक्षेति चेन्न । कुतः । उत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् । अत्रार्थं भाष्याज्ञप्य—भवेदुपपन्नः सचातो यदि संघातस्य किञ्चिन्निमित्तमवगम्येत । नन्वगम्यते । यत् इतरेतरप्रत्ययेऽप्यविद्यादीना पूर्णपूर्वमुत्तरोत्तरस्योत्पत्तिमात्रनिमित्तं भवेत् । ननु संघातोत्पत्तेः किञ्चिन्निमित्तं संभवति । कश्चन चेतनो भोक्ता सोऽस्य संघातस्योत्पत्तेर्निमित्तं वक्तव्यः । स तु त्वया नाभ्युपपत्ते । तस्माच्चेतन दिना संघातोत्पत्तौ न किमपि निमित्तमस्तीति

सुत्रार्थः । यद्भोगार्थः संघातः स्यात् नान्ति स्थिरो भोक्तेति तत्राम्युपगमः । ततश्च भोगो भोगार्थ एव स नान्येन प्रार्थनीयैः । तथा मोक्षो मोक्षार्थ एवेति मुमुक्षुणा नान्येन प्रार्थनीय इति भोक्तुर्मुमुक्षोः स्थिरस्य चेतनस्य निमित्तस्याभावात् संघातोपचिरित्यभिप्रायः ॥ १९ ॥

उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् ॥ २० ॥

पूर्वविध्यादीनां श्रीआङ्कुरवदितरेतरकारणत्वात्कार्योत्पत्तिं प्रति निमित्तत्वमुक्तं तदपीदानीं न संभवतीति प्रतिपाद्यते । क्षणमङ्गवादिनस्तस्यायमभ्युपगम उत्तरस्मिन्क्षण उत्पद्यमाने पूर्वं क्षणो नश्यतीति । तथाचोत्तरोत्तरक्षणोत्पादे पूर्वपूर्वक्षणस्य हेतुत्वं न संभवति । कुतः । पूर्वनिरोधात् । पूर्वस्य नाशादित्यर्थः । नक्षेत्रमङ्गीकुर्वता पूर्वोत्तरक्षणयोः कार्यकारणभावः संपादयितुं शक्यते । नच पूर्ववृत्तित्वमात्रं हेतुताप्रयोजकं न कार्यसहभावोऽपीति बाल्यम् । उपादानस्य मृदादेः कार्यानुस्यूतस्यैव हेतुत्वदर्शनात् । किंचोत्पादनिरोधो वस्तुनः स्वरूपं वाऽप्रस्थान्तरं वा प्रत्यन्तरमेव वा । यद्वि तावद्वस्तुनः स्वरूपमेवोत्पादनिरोधो स्यातां तर्हि वस्तुशब्द उत्पादनिरोधशब्दौ च पर्यायाः स्युः । अधोध्येतोत्पादनिरोधो वस्तुन आद्यन्ताद्ये अवस्थे इति । एवमप्याद्यन्तमन्यक्षणत्रयसंवाधित्वाद्द्वस्तुनः क्षणिकत्वाभ्युपगमहानिः । अधोध्येत वस्तुनः सकाशाद्भिन्नावेव ताविति । तथात्वे ताम्यामुत्पादनिरोधान्म्यामसंसृष्टत्वाद्द्वस्तुनः शाश्वतत्वं स्यात् । तस्मात्सर्वथाऽपि नोपपद्यते परमते क्षणिकानां हेतुहेतुमद्भावः ॥ २० ॥

असति प्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्यमन्यथा ॥ २१ ॥

क्षणमङ्गवादे पूर्वक्षणस्य-नष्टत्वाद्दुत्तरक्षणं प्रति हेतुत्वं न संभवतीत्युक्तम् । अथ हेतावसत्येव कारोत्पत्तिं श्रूयात् । तर्हि प्रतिज्ञोपरोधः प्रतिज्ञाहानिः स्यादिति शेषः । चतुर्विधान्पुञ्जीभूतान्पृथिव्यादिपरमाण्वृत्त्वा बाह्यसमुदाय उत्पद्यते स्फन्धपञ्चकादान्तरसमुदाय उत्पद्यत इति प्रतिज्ञा हीयेत्येत्यर्थः । यदि हेतुत्वसिद्धये कारणस्य कार्यफलावस्थाधिन्वमभ्युपेयेत तर्हि कार्यकारणयोर्वौगपद्यमेककालवृत्तित्वमापद्येत । तथाऽपि सर्वं क्षणिकमिति वा प्रतिज्ञा तस्या हानिः स्यादेवेति भावः ॥ २१ ॥

प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानिरोधाप्राप्तिरविच्छेदात् ॥ २२ ॥

वैनाशिका इत्थं कल्पयन्ति-बुद्धिधोष्यं त्रयाद्विभ्रं संसृष्टं क्षणिकं चेति । तदपि च त्रयं प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानिरोधावकाशाद्येति । आकारामो दूषयिष्यति । अत्र निरोधद्वयं दूषयति-प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानिरोधयोः संतानसंतानिनाशयोरप्राप्तिरसंभन इत्यर्थः । कुतः । अकिञ्छेदात् । संतानस्येति शेषः । संतानस्य नोद्यो वा । संतानिनो वा । नाऽऽयः । तस्य नाशात्संख्यानिरोधात् ।

वात् । तथाहि—सत्तानिभ्यतिरिक्तसत्तानामनेनान्यसत्तानिनाश एव तत्राशौ वाच्य ।
एव चान्यस्य सत्तानिनोऽजनकतया हासत्त स्यात् । तन्मते जनकस्यैव सत्त्वेनान्युप
गमात् । तथा चान्यस्य सत्तानस्यासत्त्वे तजनकस्योपान्यस्यापि सत्तानिनोऽस्मत्तासत्त्वम् ।
एव तात्पूर्वस्य तात्पूर्वस्येति सत्तानस्यासत्त्वान्न तस्य नाश । निरुपाख्यस्य नाशासम्भवात् ।
अन्यस्य सत्तानिन सत्त्वाभ्युपगमे च सत्तानाविच्छेदान्न नाशासम्भवं । न द्वितीय ।
क्षणिकमेते ह्युपज्ञमात्रस्य स्वरूप एव ध्वस्तत्वेन पुरपण्यापारानपेक्षणात् । न हि भावानां
निरन्वयो निरुपाख्यो विनाश सम्भ्रति । सर्वस्वप्यवस्थासु प्रत्यभिज्ञानबलेनान्वयविच्छेद
दर्शनात् । अस्पष्टप्रत्यभिज्ञानास्वप्नवस्थासु काचिद्दृष्टेनान्वयविच्छेदेनान्यत्रापि तदनुभाना-
दिति भाष्यकृत आह । तस्मान्निरोधद्वयस्याप्यनुपपत्ति ॥ २२ ॥

उभयथा च दोषात् ॥ २३ ॥

योऽयमविवानिरोध प्रतिषेध्यानिरोधान्तं पाती स किं निर्हेतुकं सहेतुको वा ।
नाऽऽय । मुमुक्षुणा स्वमते शमदमादिमार्गोपदेशान-^३व्यप्रसङ्गात् । न द्वितीय । स्वमते
सर्वस्यापि निर्हेतुकविनाशाभ्युपगमहानिप्रसङ्गात् । एवमुभयथाऽपि दोषप्रसङ्गादयुक्तं वैश्व-
शिकदर्शनम् ॥ २३ ॥

आकाशे चाविशेषात् ॥ २४ ॥

यद्य सैराकाशस्य निरुपाख्यव्युत्पत्ते तदनेन निराकियते—आकाशे च न
निरुपाख्य वम् । पृथिव्यादिजद्रस्तुत्वप्रतीतिरविशेषात् । शब्दलिङ्गकानुमानेन वस्तु वसिद्धेश्च ।
गन्धादीनां गुणानां पृथिव्यादिवस्त्वाश्रयत्वदर्शनाच्च । तस्माद्यदुक्तं सौमतेन निरोधद्वयमाकाशं
चेति प्रयमयेतनिरुपाख्यममस्तु नित्यं चेति विप्रतिषिद्धम् । नह्यवस्तुनो नित्यत्वमनित्यत्व
वा सम्भ्रति । वस्त्वाश्रयत्वाद्गर्भवर्जित्वव्यवहारत्वं । तस्मात्पूर्वोक्तत्रयस्य नित्यत्वाश्रयत्वाद्गस्तु-
त्वमेव स्यान्न निरुपाख्यत्वम् ॥ २४ ॥

अनुस्मृतेश्च ॥ २५ ॥

सर्वस्यापि क्षणिकत्वमभ्युपगच्छन्वैनाशिकवमह्री कुर्यात् । तदनुपपन्नम् । कुत । अनु-
स्मृते । अनुभवान्तर स्मरणानुस्मृति । सा क्षणिकविज्ञानसत्तोराम्कवाभ्युपगमे न
सम्भ्रति । अनुभावितुर्नष्टत्वात् । पुरुषात्तरोपलब्धिनिपये पुरुषात्तरस्य स्मृत्यदर्शनात् ।
नहि देवदत्तेनानुभूतं यद्दत्तं स्मरतीति लोके क्वचिदपि दृष्टम् । चकारेणाहं तदद्राक्षानिद्र
पदवागीत्यादि प्रत्यभिज्ञानं स्मृदिनाति । नित्तरस्तु भाष्यादमगन्तव्य ॥ २५ ॥

नान्तरेऽऽहत्वाच्च ॥ २६ ॥

भेनाशिकत्वं वनावाहाधोपतिरिति मन्यन्ते । तद्यदि र्थजादुर उत्पद्यते नानथात् ।
तथा नष्टादतिराधि । निर्विकाराद्ये कारणात्कार्यमुपयेत तर्हि सर्वं सर्वत उत्पद्येतेति

उपलब्धिभ्यतिरेकोऽपि वलादर्थस्याभ्युपगन्तव्य उपलब्धेरेव । नहि कश्चिदुपलब्धिमेव
स्तन्म. कुञ्च चेषुपलभते । उपलब्धिनिपपत्वनैव कुम्भस्तम्भमुल्ह्यादीन्सर्वे लोका उपल
भन्त इति । किञ्च । यदन्तर्ज्ञैयरूपं तद्बहिर्वदनमासत इति बाह्यार्थं प्रत्याख्यातुं कामेन
तेनोक्तम् । तत्र बाह्यार्थाभावे वत्करणमनर्थक स्यात् । नहि विष्णुमित्रो वन्ध्यापुत्रमदनमा-
सत इति कश्चिदाचक्षीत । तस्मान्न बाह्यार्थापलापो युक्तः ॥ २८ ॥

ननु स्वप्नशुक्तिरजतादिज्ञानाना यथा निरालम्बनत्व तथा जाग्रज्ज्ञानानामपि भविष्य-
तीत्यत आह—

वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् ॥ २९ ॥

यदुक्तं बाह्यार्थापलापिना स्वप्नादिनोधनजागरगोचरा अपि घटपटादिबोधा निनैव
बाह्यमर्थं भवेद्यु प्रत्ययतानिबोधेदिति तदत्र निराक्रियते—स्वप्नादिवोधतुल्यत्व जाग्रद्धो-
धस्य नास्ति । कुतः । तयोर्वैधर्म्यात् । अस्ति वैधर्म्यं स्वप्नजागरप्रपथयोः । किं पुनर्वैध
र्म्यम् । स्वप्नादिवोधस्य वाच्यत्वनाप्यात्र जाग्रद्धोषस्येति वैधर्म्यम् । वाच्यते हि स्वप्नोप
लब्ध वस्तु प्रबुद्धस्य मिथ्या मयोपलब्धस्तुरङ्गम इति । एव मायानिष्चपि । नैव जागरोपलब्ध
वस्तु घटादिक वाच्यते । अभ्युपगम्य स्वप्नादिनिरालम्बनत्वमेतदुक्तम् । अनिर्वचनीत्यालम्बनत्व
तु तत्राप्यस्त्येनेति मन्तव्यमित्यन्नभट्ट आहु । यत्र परेणोक्तम्—‘ नानाव उपलब्धेः ।’
नच जगच्छून्य भवितुमर्हति । कुतः । उपलब्धेः । प्रत्यक्षेण दृश्यमानत्वादित्यर्थः ।
नच दृष्टस्यापि स्वप्नादिप्रदसत्त्वमिति वाच्यम् । स्वप्नस्यासत्त्वभावादिति । तदस्तु ।
बाह्यपदार्थदर्शनजनितसत्त्वात् स्वप्नो जायत इति धृता प्रयुत स्वेनैव स्वप्नासत्त्वस्य
प्रतिपादनात् । बाह्याभिमतसिद्धे परस्य तन्मताज्ञानाच्च ॥ २९ ॥

न भावोऽनुपलब्धेः ॥ ३० ॥

यदुक्तं परेण वासनानिभिचकमेनेद ज्ञानवैचित्र्य नार्थनिमित्तकमिति तदनेन सूत्रेण
निरस्यते । वासनाना भावो नोपपद्यते । कुतः । अनुपलब्धे । त्वपक्षे बाह्यार्थानामनुन-
लब्धेः । त्वया बाह्यार्थज्ञानानभ्युपगमादित्यर्थः । बाह्यार्थज्ञानजन्याः खलु सत्कारा अर्था-
भावे कथमुपपद्येरन् । जाग्रदर्थोपलब्धिजन्यत्वात्स्वप्नजनकवासनानाम् । लोके वासनाना
साश्रयवदर्शनात् । त्वन्मने चाऽऽश्रयाभावादनादित्यमपि नोपपद्यते । तस्मान्नोपपद्यते वास-
नाना रामन् ॥ ३० ॥

क्षणिकत्वाच्च ॥ ३१ ॥

यदस्यालपविज्ञान नाम वासनाश्रयत्वेन परिकल्पित तदपि क्षणिकत्वाभ्युपगमान
तद्योग्यम् । प्रवृत्तिविज्ञानरद्वासनानामाविवरण भवितुं नार्हतीत्यर्थः । स्थिरस्वरूपे

त्वान्यविज्ञानेऽङ्गीक्रियमाणे क्षणिकत्वसिद्धान्तहानिः स्यात् । तस्मान्न वासनासंभवः । शून्य-
 वादनिराकरणेऽप्येतान्येव सूत्राणि योजनीयानि । तथाहि—‘नामात्र उपलब्धे’ । ज्ञानार्थयो-
 रभाषो नोपपद्यते । कुतः । सर्वप्रमाणैरुपलब्धेरिति प्रथमसूत्रार्थः । ‘वैधर्म्याच्च न स्वप्नादि-
 चत्’ । स्वप्नत्र जाग्रति शून्यत्वं संभवति । स्वप्ने वाच्यत्व जाग्रदवहारेऽवाच्यत्वमिति वैधर्म्यप्र-
 तिपादनाद्दृष्टान्तासिद्धेः । स्वप्ने तत्रापनिर्वचनीयविषयस्य ज्ञानस्याभ्युपगमाच्च दृष्टान्तता ।
 ‘न भावोऽनुपलब्धेः’ प्रपञ्चस्यात्तास्त्रिकत्वं व्यवस्थापयता ह्याघातितमधिष्ठानं वस्तुभूतं वाच्यम् ।
 तस्य च भावः सत्ता तत्र मते नास्ति प्रमाणैस्तदनुपलब्धेः । त्वया सर्वशून्यत्वाद्वाङ्मोकारा-
 दित्यर्थः । क्षणिकत्वाच्चेति सूत्र उपदेशादिति पूर्णायम् । तेन क्षणिकपदार्थसत्त्वोपदेशात्सर्व-
 शून्यत्वोपदेशाच्च व्याहृतवचन- स नाऽऽदेयवचन इत्यर्थः । इत्यत्रंभैः शून्यवादपरतयेमानि
 सूत्राणि व्याकृतानि । भाष्यकारैस्तु शून्यवादपक्षस्तु सर्वप्रमाणविप्रतिषिद्ध इति तन्निराकर-
 णाय नाऽऽहरः शक्यत इत्युपेक्षितः ॥ ३१ ॥

सर्वथाऽनुपपत्तेश्च ॥ ३२ ॥ (५)

वैनाशिकत्वसामान्यासौत्रान्तिकवैभाषिकविज्ञानवादिशून्यत्वादिप्रमयाः सर्वथा शब्दतथा-
 धेतश्चानुपपत्तत्वादयुक्ताः । तेषां नयेष्वपशब्दब्राह्मण्यमालयनिज्ञानस्य क्षणिकत्वमभ्युपेय वास-
 नाश्रयत्वाश्रयित्वे स्थायित्वप्रसङ्गादित्यभ्युपगमोऽनुपपन्नः । वासनास्यसंश्रद्धप्रलापित्वदर्शनात् ।
 अत एवेकं भाष्यकारैः—किं बहुना सर्वप्रकारेण यथा यथाऽयं वैनाशिकप्रमय उपपत्तिमत्वाय
 परीक्ष्यते तथा तथा सिक्तावृषवद्विदीर्यत एव न क्वापिदप्यत्रोपपत्तिं पद्यामोऽतश्चानुप-
 पन्नो वैनाशिकतत्रव्यवहार इति ॥ ३२ ॥ (५)

नैकस्मिन्नसंभवात् ॥ ३३ ॥

पूर्वोक्तप्रकारेण चतुर्विधवैश्वमतानि निराहृतानीदानां दिगम्बरमतं निरस्यते, तेनाधि-
 कारणेन । दिगम्बरा एवाऽऽहृताः । ते खल्वेवमाहुः—जीवोऽजीवश्चेति द्वौ पदार्थौ । तत्र
 जीवश्चेतनशरीरपरिमाणः मावयवः । अजीवः पदार्थः । तत्राऽऽयः पृथिवीगिरिसमुद्रादिः ।
 आस्रयसंहरनिर्जरबन्धमोक्षाः पद्म । एतमजीवपदार्थः पद्मविधः । तत्राऽऽस्रवो नामिन्द्रिय-
 वर्गः । आस्रवति गच्छत्यनेन विषयाज्जीव इति व्युत्पत्तेः । संवृणोति विवेकमिति संहरः
 कामक्रोधादिकारणमधिकेकः । निःशेषेण जीर्थत्यनेन कामक्रोवादिरीरति केवोऽहृच्छन्ततति-
 चारोहणादिक तपो निर्जरः । कर्माद्यक्रोधाऽऽपादिता जन्मपरम्परा जीवस्य बन्धः ।

यनीष्टक च चत्वारि घातिकर्माणि पापरूपाणि चत्वार चाघातिकर्माणि पुण्यविशेषरूपाणि । शास्त्रोक्तपाया तन्मयोऽष्टकर्मभ्यो निर्मुक्तस्य जीवस्य पञ्चरनिर्मुक्तपश्चिमसततो धर्मगमन माक्ष । त एते सप्त पदार्थाः सप्तभङ्गीनयेन व्युत्पन्नाः । स्यादस्ति । स्यान्नास्ति । स्यादस्ति च नास्ति च । स्यादवक्तव्यं स्यादस्ति चावक्तव्यं । स्यान्नस्ति चावक्तव्यं । स्यादस्ति च नास्ति चावक्तव्यं इति सप्तभङ्गीनय । अस्यार्थः — स्याच्छब्द ईष्यदर्शनाच्ची निपात । प्रतिपदिनश्चतुर्विधा — सद्वादिनोऽसद्वादिन सदसद्वादिनोऽनियच नीयपदिनश्चेति । अनिर्वचनयमतेन मिश्रिता सद्वादिनोऽसद्वादिन सदसद्वादिनश्च पुन द्विविधा इत्यन सप्तपदिन । तानतान्सप्तपदिन प्रति सप्तविधा याया क्रमेण प्रया कान्या । तद्यथा — यद् सद्वादी समागत्याऽऽर्हत पृच्छति किं तत्र गते मोक्षोऽस्ताति । तत्राऽऽर्हत उच्यते स्यादस्ताति । एवमसद्वादिन प्रति स्यान्नास्तीति । एव यथावादि क्रममुत्तराणि ददाति । तानता वादिन सर्वे निर्विपा(ण्णा) नोत्तर प्रतिपद्यते । अतोऽस्य सप्तभङ्गीनायस्य विद्यमानाजीवजीवास्तदादिसिद्धौ किनाश्वर्यम् । समन्वयस्यैव महत्तगतविरोधे प्रसन्नं भूम । सप्तभङ्गीनयोऽप्ययुक्त । कुत्र । एकस्मिन्नसप्तपदात् । एकस्मिन्नपदार्थे सदसद्वादिविरुद्धधर्मासम्भवादित्यर्थः । एकस्य जातस्य सद्वादिन प्रति सद्वाचमसद्वादिन प्रत्यसद्वाच च येवमादिधर्मप्रतिपादकत्वादप्रमाण विवसनमतम् । तदुक्तं भाष्यकारैः — एकस्मिन्धर्मिणि सत्त्वासत्त्वयोर्विरुद्धधर्मवारसप्तपदात् । सत्त्वे चैकस्मिन्धर्मे सत्त्वस्य धर्म तरस्यासम्भवादसत्त्वे चैव सत्त्वस्यासप्तपदादसत्त्वमेवेदमार्हतमतमिति ॥ ३१ ॥

एवचाऽऽमाकारस्वर्यम् ॥ ३४ ॥

किंच स्याद्वाद यैकस्मिन्धर्मिणि विरुद्धधर्मासम्भवा दोष प्रसक्त एवमात्रो जीवस्याकार्थमपरो दाप प्रसक्त । कथम् । शरीरपरिमाणो जीव इयार्हता मयते । तथात्वऽऽर्हतवमत्तर्गतन जावस्य स्यात् । तथा घटादिनदन्वियत्वं प्रसज्येत । किंच शरीराणामनवस्थितपरिमाणत्वा मनुष्यशरीरपरिमाणा जीव कनचिकर्मणा गजशरीर प्राप्नो न कृत्स्न गजशरीर व्याप्नुयात् । पिपीत्तिकाशरीर प्राप्नुयच तच्छरीरे शनीयत । तस्माज्जीवस्य शरीरपरिमाणमयुक्तम् ॥ ३४ ॥

न च पर्यायादव्यविरोधा विकारादिभ्यः ॥ ३५ ॥

नच पचायणाप्यनयनापचयापचयाम्या तत्तद्दृष्टपरिमाणमप्याविरोधेनापपादयितुं शक्यते । पुन । विकारादिभ्यः । विकारादिपप्रसङ्गादित्यर्थः । अययनापचयापचयाद्गीवारे द्विविधानयनमतङ्गस्ततोऽनिलयनसद्गतश्च वधमे क्षाम्युपमो वाच्येत । तरमान्न पचायेणोपचयापचयाम्युपमम आमन आश्रयणीय ॥ ३५ ॥

संबन्धानुपपत्तेश्च ॥ ३७ ॥

पुनरत्यसामञ्जसम् । नहि प्रधानपुरुषव्यतिरिक्त ईश्वरः संबन्धं विना न प्रधानपुरुषार्थं नीत । न तावत्संयोगलक्षणः संबन्धः संग्रहति । प्रधानपुरुषेश्वराणां व्यापकत्वान्निरवयवत्वाच्च । नापि सम्वायलक्षणस्तोपामयुतसिद्धत्वाभावात् । तस्मात्संबन्धाभावात्तदधिष्ठातृत्वसंभवः । सिद्धान्ते तु तादात्म्यसंबन्धस्य सत्त्वानुपपत्तिः । अपिचाऽऽगमबलेन ब्रह्मवादकारणादिस्वरूपं निरूपयति न तस्य मथादृष्टं सर्वमभ्युपगन्तव्यम् । परस्य तु दृष्टान्तबले कारणादिस्वरूपं निरूपयती यथादृष्टमेव सर्वमभ्युपगन्तव्यमिति तस्मादनुपपन्नो निमित्तकारणेश्वरवादः ॥ ३८ ॥

अधिष्ठानानुपपत्तेश्च ॥ ३९ ॥

अधिष्ठितिरित्यधिष्ठानम् । नक्षत्रत्वक्षं रूपादिहीनं च प्रधानमीश्वरस्याधिष्ठेयं सम्भवति कुम्भकारस्तु प्रत्यक्षानि मृदादीन्यधिष्ठाय प्रवर्तयति । तथा न संभवतीश्वरस्य । अतोऽधिष्ठानानुपपत्तेश्चेश्वरनिमित्तकारणवादेऽनुपपन्नः ॥ ३९ ॥

करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः ॥ ४० ॥

ननु यथेन्द्रियादेः करणस्याप्रत्यक्षत्वेऽपि चेतनस्य जीवस्याधिष्ठेयत्वमस्ति तथा प्रधानदेवपीश्वराधिष्ठेयत्वमस्ति चेन्न । कुतः । भोगादिभ्यः । भोगादिप्रसङ्गादित्यर्थः । करणप्रमस्याधिष्ठानतृतीयभोगसाधनत्वात्तर्दाधिष्ठेयत्वमङ्गीक्रियते । तद्वत्प्रधानादेवपीश्वराधिष्ठेयत्व ईश्वरभोगसाधनत्वप्रसङ्गः । आदिशब्देन संसारिणासिवेश्वरस्यापि संसारधर्मा अपि प्रसङ्गेन, सूत्रद्वयस्यापरा व्याख्या—‘ अधिष्ठानानुपपत्तेश्च ’ । लोके साधिष्ठानो हि राजा रास्येथरो दृश्यते । साधिष्ठानः सशरीर इत्यर्थः । तथेश्वरस्यापि शरीरमङ्गीकर्तव्यम् । तच्च संभवति । प्राक्सृष्टेः शरीरस्यासम्भवात् । ‘ करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः ’ । करणान्द्रियाण्यस्य सन्तीति करणवच्छरीर तदीश्वरस्य नोपपद्यते । कुतः, भोगादिभ्यः । शरीरसत्तीश्वरस्य जीववद्भोगादिप्रसङ्गादीश्वरस्याप्यनीश्वरत्वं प्रसज्यते ॥ ४० ॥

अन्तवच्चसर्वज्ञता वा ॥ ४१ ॥ (७)

किञ्च प्रधानपुरवेश्वरा अनन्ता इत्यभ्युपगम्यन्ते पूर्वोक्त्यादिभिः । तान्यतीदं प्रष्टव्यम् । सर्वज्ञेश्वरस्य प्रधानस्य पुरयाणामात्मनश्चेयत्ता ज्ञायते न वा । आद्ये विकल्पे सर्वेषामन्तवत्त्वादन्यता स्यात् । अन्ये विकल्पे सर्वज्ञेश्वरस्य भवेत् । तत्र मते कथमिति चेत् । न कथं शुन्या सर्वज्ञत्वमीश्वरस्य वृम् । किं तर्हि धृतिप्रमाणेन वृम् । ‘ यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः ’ [सुण्ड० १ । १०] इत्यादिश्रुतव ईश्वरस्य सर्वज्ञतायां प्रमाणम् । सर्वज्ञत्वनिष्पत्त्यां स्वामिन्नद्यमन्तं सर्वं जानाति परं तु न तत्सर्वं मिथ्येति येषां [ति] प्रकटीकृतोऽयमभिप्रायः । यद्वा सर्वं जानाति परं तु सर्वमनन्तमिति चेत् ।

अहमप्ययं ब्रवीमीति चेत् । तर्हि शुक्तिपथं विहाय श्रौतं पन्थानमाश्रयस्व । तस्मादसंगत-
स्तार्किकादिपरिगृहीत ईश्वरनिमित्तकारणवादः ॥ ४१ ॥ (७)

उत्पत्त्यसंभवात् ॥ ४२ ॥

एवं केवलनिमित्तेश्वरकारणवादं प्रत्याख्यायेदानीं पाञ्चरात्रिकाणां भागवतानां मतं प्रत्या-
ख्यायते । तत्र भागवता मन्यन्ते—भगवानेको वासुदेवो निरञ्जनो ज्ञानस्वरूपः परमार्थ-
तत्त्वम् । स जगत उपादानं निमित्तं च । तस्माच्च वासुदेवासंकर्षणाख्यो जीवो जायते
तस्मात्प्रद्युम्नाख्यं मनो जायते तस्मादनिरुद्धाख्योऽहंकारो जायते । तदित्यं वाक्यार्थः संपद्यते—
स एको वासुदेवश्चतुर्धाऽऽत्मानं प्रविभज्य प्रतिष्ठितः । वासुदेवव्यूहरूपेण संकर्षणव्यूहरूपेण
प्रद्युम्नव्यूहरूपेणानिरुद्धव्यूहरूपेणेति । तेषां वासुदेवः परा प्रकृतिः । इतरे संकर्षणादयः
कार्यरूपा इति । अत्रेदं भाष्यम्—योऽसौ नारायणोऽव्यक्तात्परः प्रसिद्धः परमात्मा
सर्वात्मा स आत्मानंमनेकधा व्यह्वावस्थित इति तत्र निराक्रियते । ‘ स एकधा भवति
त्रिधा भवति ’ [छा० ७ । २६ । २] इत्यादिश्रुतिभ्यः परमात्मनोऽनेकधाभावस्याधि-
गतत्वात् । यदपि तस्य भगवतोऽभिगमनादिलक्षणमाराधनमनसमनन्यचित्ततयाऽभिप्रेपते
तदपि न प्रतिपिच्यते । श्रुतिस्पृशोरीश्वरप्रणिधानस्य प्रसिद्धत्वात् । यत्पुनरिदमुच्यते
वासुदेवासंकर्षण उत्पद्यते संकर्षणाच्च प्रद्युम्नः प्रद्युम्नाचानिरुद्ध इत्यत्र ब्रूमः—न वासु-
देवसंज्ञकाःपरमात्मनः संकर्षणसंज्ञकस्य जीवस्योत्पत्तिः संभवत्यनित्यत्वादिदोषप्रसङ्गात् ।
उत्पत्तिमत्त्वे हि जीवस्यानित्यत्वादयो दोषाः प्रसज्येरन्ति । तथात्वेऽनित्यत्वप्रसङ्गेन भगव-
त्प्राप्तिलक्षणो मोक्षो न स्यात् । किञ्च कृत्तनाशाकृताभ्यागमः प्रसज्येत । पूर्वसृष्टौ यो
जीवस्तस्मिन्नुत्पत्तिमत्त्वेन प्रलयदशायां विनष्टे सति तत्कृतयोर्धर्माधर्मयोरफलप्रदत्वेन विनाशः
प्रसज्येत । अस्मिन्वत्स्य उत्पद्यमानस्य नूतनजीवस्य धर्माधर्मयोः पूर्वमननुष्ठितयोः सत्तोःरिह
मुखदुःखप्राप्तिर्भवतीत्यकृताभ्यागमः प्रसज्येत । प्रतिषेधयिष्यति च वाद्दरायणाचार्यो जीव-
वस्योत्पत्तिं ‘ नाऽऽत्माऽश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः ’ [ब्र० सू० २ । ३ । १७] इति ।
एतामेवानुपपत्तिमाशङ्क्यार्थपाञ्चरात्रिकैर्वासुदेवादयश्चन्वारो हरेरवतारा अन्यूनार्थिकगुणा इति
प्रतिपादितं तदपि वासुदेवो जगत उपादानं निमित्तकारणं चेति प्रतिपादकपञ्चरात्रसृष्टि-
विहङ्गम् । अत एव ते धर्माः पाञ्चरात्रिका उच्यन्ते यथार्थवैनाशिकास्तद्दत् ॥ ४२ ॥

न च कर्तुः करणम् ॥ ४३ ॥

किञ्च कर्तुर्जीवात्करणमुपपत्तिमिति यदुक्तं तन्नोपपद्यते । देवदत्तादेः कर्तुः परश्चादिकर-
णस्योक्तवदर्थनात् । नचास्मिन्कर्षे श्रुतिरस्ति यद्वासुदेवासंकर्षणो जीव उत्पन्नस्तस्मात्प्र-
सादयं मन उत्पन्नं तस्मादनिरुद्धाख्योऽहंकार उत्पन्न इत्यभिधार्त्री ॥ ४३ ॥

विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ॥ ४४ ॥

यद्येतदोपपरिहाराय सकर्षणादय सप्तोपश्रवा एव विज्ञानैश्वर्यवल्शालिनोऽभ्युपगम्यते तथाऽपि तदप्रतिषेध । उपत्यसभनदोपस्यापरिहार प्रकारान्तरेण स एव दोषोऽत्रापि लग्नात्यर्थ । तथाहि—यदि परस्परमिना एवैते वासुदेवादयस्तुल्यधर्माणोऽङ्गी क्रिमेरस्तादाऽनेश्वरकल्पनानर्थक्यमेकैर्नैश्वरेण कार्यसिद्धे । अथोच्येतैकस्य भगवत एते चत्वारो व्यूहास्तुल्यधर्माण इति । तथाऽभ्युपत्यसभनो दोषस्तदवस्थ एव । नहि वासुदेवात्सकर्मणस्योत्पत्तिः सम्भवति । एव प्रहृष्टान्निरुद्धयोरपि । अयोन्यातिशयाभावात् । मृदघटादेरन्योऽपि शययत एव कार्यकारणभावदर्शनात् । वासुदेवादिषु तारतम्यस्य तैरनङ्गीकारात् । अङ्गीकारे तु प्रागुक्त उपत्यसभन इत्यभिप्राय । अत्र भाष्यकारा आहु—नचते भगवद्ब्रह्माक्षतु सरयायामेवावतिष्ठेत् । ब्रह्मादे स्तम्बपर्यन्तस्य समस्तस्यैव जगतो भगवद्ब्रह्मावगमादिति ॥ ४४ ॥

विप्रतिषेधाच्च ॥ ४५ ॥ (८)

भागवतैर्ज्ञानादीनामामगुणव क्वचिदुक्त क्वचित् ज्ञानैश्वर्यशक्तिब्रह्मैर्यतेजास्यात्मन एव गुणा भगवतो वासुदेवस्येति ज्ञानाद्यात्मकधमुक्तमित्येको विप्रतिषेधो वेदविप्रतिषेधश्च । चतस्रु वेदेषु पर श्रेषोऽल्लभ्या शाण्डिल्य इदं शास्त्रमधिगतानि यादिवेदनिन्दादर्शनात् । तस्माच्छ्रुतिविरोधस्य स्वयमेवाङ्गीकृतवादिदमसगत पञ्चरात्रम् ।

श्रुतिश्च नः प्रमाणमतीन्द्रियार्थज्ञानोत्पत्तौ । नचात्र श्रुतिरस्त्याकाशोत्पत्तिप्रतिपादिनी ।
तस्मान्नास्त्याकाशस्योत्पत्तिरिति शङ्कासूत्रम् ॥ १ ॥

पुनरपि शङ्कासूत्रम्—

अस्ति तु ॥ २ ॥

तुशब्दः पक्षान्तरपरिग्रहे । छान्दोग्य आकाशोत्पत्त्यश्रवणेऽपि तैत्तिरीयके ' सत्यं
ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ' [तै० २ । १ । १] इति प्रकृत्य ' तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः
संभूतः ' [तै० २ । १ । १] इति तदुत्पत्तिश्रुतिरस्तीत्यर्थः । ततश्च श्रुत्योर्नप्रतिषेधः ।
क्वचिच्चेजःप्रमुखा सृष्टिः क्वचिदाकाशप्रमुखेति । अतः क्वचिच्चेजसः साक्षाद्ब्रह्मोपादानकत्वं
श्रूयते ' तच्चेजोऽसृजत ' [छा० ६ । २ । ३] इति क्वचिदाकाशस्येति । तत्र प्रथमं
छान्दोग्ये तेजस उत्पत्तिरवगम्यते । तैत्तिरीयके चाऽऽकाशस्य । नचोभयोः प्रथमजत्वं
संभवति । एवं श्रुत्योः परस्परविरोधादप्रामाण्यम् । एवमुचरत्र विरोधादप्रामाण्यमुन्ने-
पमिति ॥ २ ॥

अस्मिन्श्रुतिविरोधे कश्चिदाह—

गोप्यसंभवात् ॥ ३ ॥

नास्त्याकाशस्योत्पत्तिः । अश्रुतेरेव । ' आत्मन आकाशः संभूतः ' [तै० २ । १ ।
१] इति त्रियदुत्पत्तिवादिनी श्रुतिर्गोपी भवितुमर्हति । कुतः । असंभवात् । आकाशो-
त्पादकस्य समवाय्यसमवायिनिमित्ताख्यकारणत्रयस्य दुःसंपादत्वादित्यर्थः । न ह्यस्ति
काणमुजे मते कारणत्रयादृते कार्यद्वयोत्पत्तिरिति । किंचोत्पत्तिमतां च पृथिव्यादीनां
कार्याणां पूर्वोत्तरकालयोर्विशेषः संभाव्यते । एवं मृत्पिण्डोऽभूदिदानीं षट् इत्यादिः ।
आकाशस्य तु न पूर्वोत्तरकालयोर्विशेषः संभाव्यते पूर्वमनवकाशमच्छिद्रं बभूवेदानीं
सन्धिद्रं सत्वकानामिति । ' तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः ' [तै० २ । १ ।
१] इति जनिश्रुतिर्विदाकाशो मठाकाश इतिपट्टीणी द्रष्टव्या ॥ ३ ॥

शब्दाच्च ॥ ४ ॥

शब्दादपि त्रियजोत्पद्यते । ' वायुश्चाग्निरक्षं चैतदमृतम् । [शु० २ । ३ । ३]
' आकाशघनसर्वगतश्च निन्यः ' । इत्याकाशेन ब्रह्मोपगमिमानः शब्द आकाशस्य नित्यत्वं
सर्वगतत्वं चास्तीति सूचयति । तस्मान्निन्यमेनाऽऽकाशम् ॥ ४ ॥

बन्धेकस्य संभूतशब्दस्माऽऽकाशे गौगन्वं तैत्रःप्रभृतिषु मुख्यत्रयमित्येतद्विरुद्धमत आकाशः
संभूत इत्यत्रापि मुख्यत्रयमेवेत्यासाद्ब्रह्माऽऽह—

स्याच्चैरुस्य ब्रह्मशब्दवत् ॥ ५ ॥

एकस्यापि सभूतशब्दस्य निषयभेदाद्रेणत्र मुख्यत्र च स्याद्ब्रह्मशब्दवत् । यथा 'तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व तपो ब्रह्म' [त० ३ । २] इत्यस्मिन्नधिकारऽनादिपु ब्रह्मशब्दो गोण आनन्दे मुख्यस्थथाऽत्रापीति । न चैवमद्वैतश्रुतिव्याकोप इति वाच्यम् । स्वकार्यपिक्षया तदुपपत्ते । तदाहुर्भाष्यकृत-नच नमसाऽपि द्वितीयेन सद्वितीय ब्रह्म प्रसज्यते । लक्षणान्यननिमित्त हि नानात्वम् । न च प्रागुत्पत्तेर्ब्रह्मनभसोर्लक्षणात्पक्ष-मसि । क्षीरोदकयोरिव सलुष्टयोर्व्यापित्वाभूतत्वादिधर्मसामान्यात् । सर्गकाले तु ब्रह्म जगदुत्पादयितुं यतते स्तिमितमितरत्तिष्ठति । तेनान्यत्रमगतीयत इत्यादि । तस्माद्ब्राह्म-नभस सभनश्रवणमिति ॥ ५ ॥

इमामाकाशानित्यत्रादिनीं पञ्चसूत्रमैकदेशिभतेन प्रवृत्ता दूपयति—

प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेकाच्छब्देभ्यः ॥ ६ ॥

'येनाश्रुत श्रुत भययमत मतमविज्ञात विज्ञातम्' [छा० ६ । १ । ३] इति । 'कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति' [मु० १ । १ । ३] इति । 'आत्मनि खल्वर दृष्टे श्रुते मते विज्ञात इदं सर्वं विदितम्' [नृ० ४ । ५ । ६] इत्येतरूपा प्रतिज्ञा प्रतिभदात् जागति । तस्या प्रतिज्ञाया अहानिस्तर्हि स्यादिति वृत्तस्य जगतो ब्रह्मण सकाशादव्यतिरेक स्यात् । व्यतिरेके हि सत्येकविज्ञानेन सर्वं विज्ञायत इतीत्य प्रतिज्ञा हीयेत । स चाव्यतिरेको व्योमादेर्ब्रह्मकार्येण मृद्वटन्यायेनोपपदयितुं मुशको नान्यथा । शब्देभ्यश्च प्रतिज्ञासिद्धिरवगम्यते । ते च शब्दा 'एतदान्यमिदं सर्वम्' [छा० ६ । ८ । ७] 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' [छा० ३ । १४ । १] 'ब्रह्मैतदममृतं पुरस्तात्' [मु० २ । २ । ११] इत्यादयः । कार्यकारणयोर्भेदे प्रयोगश्च । आकाशो जायते विभक्त्यादघटयत् । नचामिदो हेतुः । वाय्वादिर्ब्रह्मण्यस्याऽऽपाने प्रसिद्धयत् । नापि जलण्यनैकात्मिकत्वम् । सर्गोत्पत्तय ब्रह्मण कस्माच्चिदभक्तत्वेन दुर्भणयत् । तेन जनिश्रुतिरनुगृहीता च भवति । यदुक्तमश्रुतेर्न नियदुपपत्ता इति तदुक्तम् । नियदुपपत्तिरियमश्रुत्यन्तरदर्शनद्वयनिश्रुतीना नियदुपपदानत्रलपत्वात् । नान्यकारणतयोः प्राथम्यप्रतिपादकश्रुत्योर्भेदे । आद्येभ्यस्तत्रैतैरिरीयके श्रुताकाशो-लक्षणात्प्रागान्-आकाश वयु च सृष्ट्या तेनोऽमुच्यतेति । यत्तु कारणप्रतिपासभन इत्युक्तं तदमन् । आग्निनादेः प्रिनयापेक्षायामपि प्रिनयादेः तदनपेक्षायत् । न चैत्रादि-तौयश्रुतिर्गो भवति । क्षीरोदकपद्मनभसोर्नित्येनोपपत्ति (१) । 'आकाशं सभूत' [त० २ । १] 'सर्वं तद्विदं ब्रह्म ताजगानिनि' [छा० ६ । १४ । १] इत्यादिश्रुतिरिगपत्ता । तदुक्तं भाष्ये — तस्मादप्यन्यत्रुपियमेवेदं सर्वं विज्ञानं

सर्वस्य ब्रह्मकार्यतापेक्षयोपपत्त्यस्तमिति ब्रह्मव्यमिति । यदुक्तं विभुत्वादाकाशं नित्यमिति । तदसत् । ' पादोऽस्य विश्वा भूतानि ' [छा० ३ । १२ । ६] इति श्रुतेः । तस्मादेतेभ्यो हेतुभ्यो ब्रह्मणः कारणादाकाशमुत्पद्यते—

यदुक्तं गौण्यसंभवादिति तन्निराकरोति—

यावद्विकारं नु विभागो लोकवत् ॥ ७ ॥ (१)

तुशब्दोऽसंग्रहादाह्वानिवृत्त्यर्थः । यावद्विकारं विकारमभिव्याप्य विभागो वर्तते इत्यर्थः । लोकवदिति दृष्टान्तः । लोकवत् इति लोको घटादिस्तादृक् । तथाचापमर्थः—आकाशो-
त्पत्तावसंभवदाह्वानं न कार्यं । यतो यावत्किञ्चिद्विकारजातं दृश्यते घटशरत्वादि वा कटक-
केयूरकुण्डल्यदि वा तावानेव विभागो लोके लक्ष्यते न त्वविकृतं मृदादि वा मुषर्णादि वा
विभक्तं लक्ष्यते । विभागश्चाऽऽकाशस्य पृथिव्यादिभ्योऽवगम्यते तस्मात्सोऽपि विकारो
युक्तः । एतेन तार्किकाणां नित्यत्वेनाभिमितानामात्मभिन्नानां कार्यत्वं व्याख्यातम् ।
नन्वात्माऽपि व्योमादिभ्यो भिन्न इति सोऽपि घटादियत्कार्यत्वं किमिति नाऽऽभुयादिति
चेन्न । ' अहमन् आकाशः संभूतः ' [तै० २ । १] इति श्रुतिश्चतुद्रुपनिश्चितीत्येवमात् ।
किंचाऽऽत्मनोऽपि कार्यत्वेऽनवस्था स्यात् । ततश्च शून्यवादः प्रसज्येत । अत एव
' आत्मा वा इदमेक एवात्र आसीत् ' [तै० १ । १] इत्याद्याः श्रुतयो विकारजाता-
त्मागानसत्त्वमाहुः । विस्तरस्तु भाष्ये ब्रह्मव्यः । ' न विद्यदश्रुतेः ' [ब्र० सू० २ ।
३ । १] इत्यादिसूत्रपक्षकेनाऽऽकाशादीनामुत्पत्तिमत्तमनुत्पत्तिमत्त्वं चास्तीत्यत्र भाह्वेय-
श्रुतिः प्रमाणत्वेनोक्ता केनचिदर्धपाञ्चरात्रिकेण तन्नाऽऽदरणीयम् । तावत्पण्डनं तत्त्वकौस्तुभे
ब्रह्मव्यम् ॥ ७ ॥ (१)

एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः ॥ ८ ॥ (२)

अतिदेशोऽयमेतेनेति । विद्यद्ब्रह्मत्वात्नेन मातरिश्वाऽपि व्याख्यातः । अत्रापि संशयपू-
र्वपक्षसिद्धान्ताः पूर्ववर्थाजर्जायाः । वायुर्नित्यो वा न वेत्ति संशयः । तत्र नित्य इति ताव-
त्प्राप्तम् । कुतः । बृहदारण्यके—' सैवाऽनस्तमिता देवता यद्वायुः ' [बृ० १ । ५ ।
१] इति वायोर्वैनाशप्रतिषेधात् । उपाचिमत्त्वे च तदयोगात् । नच तैत्तिरीये ' आकाशा-
द्वायुः ' [तै० २ । १] इति तदुत्पत्तिः श्रूयते तत्कथं निष्पन्नं वायोरिति वाच्यम् ।
रास्य उत्पत्तेर्नोणयात् । अत एव च्छन्दोग्ये सृष्टिप्रकरणे तेजोऽन्तानामेतेत्युत्पत्तिरभिहिता ।
तस्माद्वायुर्नोपपद्यत इति पूर्वः पक्षः । अत्रोच्यते—छन्दोग्ये वायुजन्माश्रयणेऽपि गुणोपसं-
हास्यायेन तैत्तिरीयनाशस्येतरत्रोपसंहारे सति च्छन्दोग्ये वायुजन्मानुपेयम् । न हि
किञ्चिदश्रयणमन्यत्र श्रुतं निराशयतीति न्यायात् । बृहदारण्यके ' सैविति वाक्यमन्यपेक्ष-
याऽपिनक्तात्वावस्थापित्यपरं न त्वनुत्पत्तिपरम् । यदाऽनस्मिन्निश्चिन्तु न सुत्या ।

उपासनाप्रकरणे पठितत्वेन स्तुत्यर्थत्वात् । नच वायोरोक्षाशक्त्यर्पत्वेन ब्रह्मण्यन्तर्भावो
 ब्रह्मज्ञानेन वायुज्ञानं न सिव्येदिति शङ्कनीयम् । पूर्वपूर्वकार्यविशिष्टस्य ब्रह्मण उन्तरोत्तर-
 कार्यहेतुत्वव्यवष्टाद्विद्युत्पापन्नस्यैव तस्य वायुकार्यत्वात् । तस्माद्वायुरूपघते ॥ ८ ॥ (२)

असंभवस्तु सतोऽनुपपत्तेः ॥ ९ ॥ (३)

वियपवनयोरसंभान्यमानजन्मनोरप्युत्पत्तिमुपश्रुत्य स्यात्कस्याचिदेवं मतिर्नह्यणोऽपि कुत-
 श्चिकारणोदुत्पत्तिः द्वादिदि तामाशङ्कामपनेतुमिदं सूत्रम् । छान्दोग्ये ' सदेव सौम्येदमप्र
 आसीत् ' [छा० ६ । २ । १] इति श्रूयते । तासद्रूपं ब्रह्म जन्ममद्भवितुमर्हति
 कारणत्वादाकाशादिप्रत् । इति प्राप्ते ब्रूमः । सद्वृत्तं ब्रह्म न जायते । कुतः । तज्जनकत्व
 कारणस्यानुपपत्तेः । दुर्निरूपत्वादित्यर्थः । तथा हि न तावदसत्कारणं भवितुमर्हति ।
 ' कथमसतः सज्जायते ' [छा० ६ । २ । २] इति निषेधश्रवणात् । नापि सदेव
 सतः कारणम् । आत्माश्रयापत्तेः । नापि वियदादिकं सतः कारणम् । वियदादीनां सतः
 सतो जायमानत्वात् । या तु व्यासिर्गन्तकारणं तच्चज्जायत इति सा ' स वा एष महानज
 आत्मा ' [बृ० ४ । ४ । २२] ' स कारणं करणाधिपानधिपो न चास्य कश्चिज्ज-
 निता न चाधिपः [श्वे० ६ । ९] इत्यादिश्रुतिभिर्वाच्यते । तस्माद्ब्रह्म न
 जायते ॥ ९ ॥ (३)

तेजोऽतस्तथा ह्याह ॥ १० ॥ (४)

छान्दोग्ये ' तत्तेजोऽमृजत ' [छा० ६ । २ । ३] इति तेजसो ब्रह्मोपादानकत्वं
 श्रूयते । तैत्तिरीयके ' वायोरग्नि ' [तै० २ । १] इतिनायूपादानकत्वम् । तत्र
 तेजोपोनि प्रति श्रुतिविप्रतिपत्तौ सत्यां किं तावद्व्याप्तम् । ब्रह्मोपादानकमेव तेज इति ।
 कुतः । सदेवेत्युपक्रम्य ' तत्तेजोऽमृजत ' इत्युपदेशात् । सर्वविज्ञानप्रतिज्ञायाश्च ब्रह्मप्रम-
 कमे सर्वस्याधिभेदेण ' तज्जलान् ' [छा० । ३ । १४ । १] इति ब्रह्मप्रभवत्वश्रुतेर्धैक्या-
 क्पत्तः । तस्माद्ब्रह्मज तेज इति प्राप्ते ब्रूमः । तेजो वायोर्जायते । कुतः । तथा ह्याह—
 तैत्तिरीयके ' वायोरग्नि ' इति श्रुतेः । नाऽऽनन्तर्यपरिच्छेयं पथमी किं तु ' जनिकर्तुः
 प्रकृतिः ' [पा० सू० १ । ४ । ३०] इत्युपादानपरम्येव । ' उपपत्तिभक्तेः
 कारकविभक्तिर्नदीयसी ' इति वचनात् । नच साक्षाद्ब्रह्मजन्यत्वामात्रं सर्वविज्ञानप्रति-
 ज्ञाविरोधः । वायुभारापन्नमज्जन्योऽपि तस्य ब्रह्मण उपादानत्वान्नापायात् । तदुक्तं
 भाष्यच्छ्रुतिः—प्रतिज्ञाऽपि सद्रस्यंरमात्रमोक्षने नाव्यवहितजन्मपचमिव्यविरोध इति
 ॥ १० ॥ (४)

आपः ॥ ११ ॥ (५)

छान्दोग्ये—' तदपोऽमृजत ' [छा० ६ । २ । ३] इति । तैत्तिरीयके—' अग्ने-
 रारः ' [तै० २ । १] इत्युपपत्तुर्वायोरपि तेजसोऽपि जन्म धृयो तथाऽपि तदुक्तम् ।

निवर्त्यनिवर्तकयोरग्निजलयोर्विरुद्धयोर्हेतुहेतुमद्भावो न युक्त इति प्राप्तेऽभिधीयते । ' अत-
स्तथा ब्राह्म ' इति पूर्वसूत्रादनुवर्तते । अतस्तेजस आपो जायन्ते । कुतः । तथा ब्राह्म
' तदपोऽसृजत ' । ' अग्नेरापः ' इति च । तथा श्रुतिद्वयमाहेत्यर्थः । उक्तधरोधस्तु
पञ्चीकृतयोरेव नापञ्चीकृतयोः । संतापाधिक्ये स्वेदवृष्टयुद्धवदानीच्च तेजस आप उत्पद्यन्ते
तथा च श्रुतिद्वयानुसारेण तेजोरूपापनाद्ब्रह्मणोऽप्यां जनिरिति न सर्वविज्ञानप्रति-
ज्ञाभङ्गः ॥ ११ ॥ (५)

पृथिव्यधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः ॥ १२ ॥ (६)

छान्दोग्ये श्रूयते— ' ता आप ऐक्षन्त बह्व्यः स्याम प्रजायेमहीति ता अन्नमसृजन्त ' [छा० ६ । २ । ४] इति । तत्रान्नशब्देन पृथिव्युत्पद्यते किंवा व्रीहियवादिकमिति संशये सति किं तावत्प्राप्तम् । अन्नशब्देन व्रीहियवादिकमुच्यते इति । कुतः । तत्रैवान्न-
शब्दस्य लोके प्रसिद्धेरिति प्राप्ते भ्रूमः । पृथिव्यत्रान्नशब्दाद्यो विवक्षितः । कुतः । अधि-
काराद्रूपच्छब्दान्तराद्यं । अधिकारस्तावत् । ' तत्तेजोऽसृजत ' ' तदपोऽसृजत ' इति
च महाभूतविषयो वर्तते । तत्र क्रमप्राप्तां महाभूतं पृथिवीमुल्लङ्घ्याकस्मान्न व्रीह्यादिपरि-
ग्रहो न्याय्यः । रूपमपि ' यदेतं रौहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तद-
न्नस्य ' [छा० ६ । ४ । १] इति श्रुतम् । कृष्णमेव रूपं पृथिव्यां बहुलमुपलभ्यते
न व्रीह्यादौ । शब्दान्तरमपि समानाधिकारे तैत्तिरीयके— ' अन्नस्यः पृथिवी ' इति महाभूत-
स्यैवाद्ग्न उच्यतिः श्रूयते । तत्रैव पृथिव्यास्तु व्रीह्याद्युपचिर्दश्यते । ' पृथिव्या ओपथय
ओपथीन्वोऽन्नम् ' [तै० २ । १] इति । या प्रसिद्धिरुक्ता साऽधिकारादिहेतुभिर्वा-
च्यते । किंच कार्यकारणयोरन्नपृथिव्योरभेदविवक्षया तद्रूपमपिः । तस्मादनं पृथिवीति
संबन्धः ॥ १२ ॥ (६)

तदभिप्यानावेव तु तद्विज्ञातः ॥ १३ ॥ (७)

किं विषयादीनि महाभूतानि स्वयमेव स्वविकारानसृजनयाद्दोस्विदीभराधिष्ठितानीति
विशये सति स्वयमेव सृजन्तीति तावत्प्राप्तम् । कुतः । ' आकाशाद्वाशुर्वायोरग्निः ' [तै० २ । १] इत्यादिस्वातन्त्र्यश्रवणात् । नचाचेतनानां स्वतन्त्राणां प्रवृत्त्यनुपपत्तिः ।
' तत्तेज ऐक्षन्त ' ' ता आप ऐक्षन्त ' [छा० ६ । २ । ३, ४] इति च भूता-
नामपि स्वतन्त्रश्रवणादित्येवं प्राप्ते भ्रूमः । तुशब्दः पूर्वपक्षनिरासार्थः । स एवेश्वरस्तत्रत-
थावतिष्ठमानोऽन्तर्गामी तं तं विकारं सृजति । कुतः । तद्विज्ञातः । तथा च श्रुतिः— ' यः
पृथिव्यां निवृत्तं पृथिवीमन्तरो यमयति ' [मृ० ३ । ७ । ३] इत्याद्यन्तर्वाग्निब्राह्मणं
साध्यशान्तामेव भूतानां प्रवृत्तिं दर्शयति । तथा ध्रुवन्तरमपि— ' सोऽकामयत बहु स्वां
प्रजापयेय ' [तै० २ । १ । १] इति प्रवृत्त्यं ' सच स्यामवत् ' इति ' तदा मयं

स्यमवुस्त ' [तै० २ । ६ । १, २ । ७ । १] इति च सत्ये (तस्यै) प्र
सर्वांगभाव दर्शयति । यत्कीक्षणध्रज्यमतेजसो धृत तत्परमेश्वरपेशत एव न स्वतः
॥ १३ ॥ (७)

विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते च ॥ १४ ॥ (८)

भूतानामुत्पत्तिक्रमश्चिन्तितः । इदानीं लयक्रमश्चिन्त्यते । उत्पत्तिक्रमेणैव लय इति शङ्का-
निरासार्थस्तुनाञ्च । ' यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । येन जातानि जीयन्ति । यत्र-
यन्त्यमिसवितान्ति ' [तै० ३ । १ । १] इति भूतानामुत्पत्तिस्थितिप्रलया ब्रह्मा-
यत्ता इति श्रूयन्ते । तत्रोत्पत्तौ ' आत्मन आकाशं सभूत ' [तै० २ । १]
इत्यादिश्रुयुक्त क्रमोऽस्तु । प्रत्यस्तु क्रमं विनाऽस्तु तस्याश्रुतत्वात् । यद्वोत्पत्तिक्रमस्य
श्रुतत्वात्प्रलयस्यापि क्रममभिकाङ्क्षतं स एव स्यादिति प्राप्तेऽभिधीयते । उत्पत्तिक्रमा-
द्विपर्ययेण प्रलयक्रमतो (मो) ब्रह्मणः सकाशाद्भवितुमर्हति । तथा हि लोके येन
क्रमेण सोपानमारूढस्ततो विपर्ययेन क्रमेणारोहतीति दर्शनात् । अपि च दृश्यते मृदो
जात घटकारकादिकं प्रलयकाले मृद्भाङ्गमप्येति । एवमद्भ्यो जात हिमकारकादिकमभावमप्ये
वीति । अन्यथा प्रथमतः कारणे लीने सति निरुपादनानां कार्याणामवस्थानं प्रसज्येत ।
स्मृतावप्युत्पत्तिक्रमविपर्ययेणाप्ययं क्रम उक्तः —

‘ जगत्प्रतिष्ठा देवर्षे पृथिव्यप्सु प्रलीयते ।

ज्योतिष्यापः प्रलीयन्ते ज्योतिर्वायौ प्रलीयते । [म० भार० १२ । १७ । १२९] इति ।

कारणाप्यमे कार्यस्वावस्थानं न युक्तम् । कार्याप्यमे तु कारणावस्थानं युक्तं मृदादिष्वेवं
दृष्टत्वादिति भाष्यम् । उत्पत्तिनमस्तु श्रुतानुक्तः । अप्यस्तु श्रुतानुक्तोऽपि स्मृतिपुकि-
म्यामनुसंधेय इति चक्षन्देन सूचयति । अत्र काङ्क्षितं—‘ तदभिध्यानादेव तु तद्वि-
ज्ञात्स । ’ [ब० २ । २ । १३] स विष्णुः सहर्ता । कुत । तदभिध्यानरूपा-
ल्लिङ्गात् । ‘ तस्याभिध्यानाद्योजनात्तत्त्ववाद्भूयश्चान्ते विश्वमायानिदृचि ’ [श्वे० १ ।
१०] इति हि श्रूयते । ततश्च ससारमोक्षस्य भगवदभिध्यानाधीनत्वेन तत्कर्तृत्वं लभ्यते ।
तथाचानादिमवेतुनिश्चसरारसामर्थ्यमर्थसिद्धिमियान्त्य । विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते
च । प्रवृत्तानि भूतानि किमुत्पत्तिक्रमेण जीयन्ते व्युत्पन्नोति सहाय । ‘ अत एव ह्येदं
परान्नामुत्पद्यते क्रमाद्विधीयते ’ इति भाष्येणैवश्रुतौ क्रमभूतीति ।

‘ अक्षरालम्बमादेव सर्वमुपपद्यते क्रमात् ।

व्युत्क्रमाद्विद्वयधैव तदभिध्यानेन परात्मनि ॥

इति चतुर्दशित्याया व्युत्क्रमप्रतीतिश्च । तत्र क्रमेण च इति प्राप्तम् । लोके प्राये-
णोत्पत्तिक्रमेण व्यवदर्शनात् । सिद्धात्तमाह—विपर्ययेणेति । व्युत्क्रमेऽपि क्रमशब्दोपपत्ते-
स्मिन् । तथा च श्रुत्यंतरम्—

‘ द्विविधः क्रम उदिष्टो व्युत्क्रमोऽनुक्रमस्तथा ।
सृष्टौ चान्यो लये चान्य इति वेदनिदो विदुः ’ ॥

तस्मान्छ्रुत्यविरोधेन माहुरोपसिद्धेर्युक्तो लये व्युत्क्रम इति तदसत् । ‘ तस्याभिध्या-
नात् ’ [खे० १ । १०] इत्यस्या श्रुते सप्तत्यमानस्य ध्यानराप्रज्ञातासप्रज्ञातसमाधि-
भिर्ब्रह्मैक्यप्रतिपादनपरत्वात् ।

‘ मित्या जीवब्रह्मभिदा सर्वं मित्या चराचरम् ।
दृश्यत्वाद्वाधितत्वाच्च भ्रमोऽय रज्जुसर्पवत् ’ ॥

इत्यादिमाहुरेयाद्यनेकश्रुतिवचनानां त्वयाऽनभ्युपगमान्मयाऽपि त्वत्पठितश्रुतीनामनङ्गी-
कारात् । इदं प्रमाणजातं त्वत्कल्पितमिति चेत् । माहुरेयादिश्रुतिभिः सिद्धान्तं कुर्वन्तस्त-
वापीदं दूषणमपरिहार्यमिति दिक् ।

अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण तल्लि-
ङ्गादिति चेन्नाविशेषात् ॥ १५ ॥ (९)

भूतानामुत्पत्तिप्रलयौ क्रमव्युत्क्राम्या मन्त इति निरूपितम् । आत्मादिरत्यत्ति-
प्रलयश्चाऽऽभावधिरिति चोक्तम् । अथेदानीं बुद्धिमनसोरुत्पत्तिश्चिन्त्यते । विज्ञानमनसी
अन्तरा कार्मिधिनन्तराले क्रमेणोत्पद्येते चक्षुरादिब्राह्मेन्द्रियैः सहेति वक्तव्यम् । कुत ।
तल्लिङ्गात् ।

‘ बुद्धिं तु सारार्थं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च ।
इन्द्रियाणि हयानाहुर्विपयास्तेषु गोचरान् ’ ॥ [क० ३ । ३]

इति श्रुतौ तयो सेन्द्रिययोर्ब्रह्मज्ञानमनसो क्वचिदुत्पत्तेर्वक्तव्यत्वात् । यद्वा मुण्डके—

‘ एतस्माज्जायते प्राणो मनः सेन्द्रियाणि च ।

ख वायुर्ज्योतिरापश्च पृथ्वी विश्वस्य धारिणी ’ ॥ [मु० २।१।३] इति ।

अत्र प्राणादीनां विषदादिभ्यः पूर्वं श्रूयमाणरादाकाशादिकं पूर्वोक्ततृष्टिक्रमो मज्ये-
तेति प्राप्तेऽभिधीयते । नाय दोषः । ‘ अत्रमयं हि सौम्यं मनः आपोमयं प्राणस्तो-
जोमयी वाक् ’ [छा० ६ । ५ । ४] इति प्राणादीनां भौतिकत्वश्रवणाद्भूतेष्वन्तर्भावेन
पृथक्क्रमो नापेक्षितः । नच मुण्डकश्रुतिः क्रमवाचिनी । ‘ आकाशाद्वायुर्वायोरग्निः ’
[तै० २ । १ । १] इत्यादावित् क्रमस्याप्रतीपमानत्वात् । केवलमुत्पत्तिमात्रं श्रूयते ।
तस्मान्नाग्यां गृह्या पूर्वोक्तक्रममङ्गोऽस्ति । तदुक्तं भाष्ये—यदि तावद्भौतिकानि कर-
णानि सन्तो भूतोत्पत्तिप्रलयाभ्यामेवैवामुत्पत्तिप्रलयौ भवत इति न तयोः क्रमान्तरं गृह्य-
मिति ॥ १५ ॥ (९)

चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात्तद्यपदेशो माक्त-
स्तद्भावमाचित्वात् ॥ १६ ॥ (१०)

जीवस्यास्त्वत्तिप्रलयौ स्यातां जातो देवदत्तो मृतो देवदत्त इति व्यवहाराच्छास्त्रे
जातकर्मादिसंस्कारोक्तेश्चेति शङ्कायां प्राप्तायामिदमधिकरणम् । तुशब्दः शङ्कानिरासार्थः ।
चराचरव्यपाश्रयः स्थावरजङ्गमशरीरविषयो जन्ममरणव्यपदेशो मुख्यः । स तु जीवे माक्तः
स्यात् । कुतः । तद्भावमाचित्वात् । तस्य शरीरस्य जन्ममरणयोर्भावे सति शरीरयोगेण ते
उभे जीवे उपचर्येते इत्यर्थः । तदुक्तं भाष्ये—न हि शरीरसंबन्धादन्यत्र जीवो जातो मृतो वा
केनचिदुपलब्धत इति । जातकर्मादिविधानमपि देहनिमित्तकमेव द्रष्टव्यम् । जीवस्य
मुख्यजन्ममरणाङ्गीकारे कृतनाशाकृताम्यागमौ प्रसज्जेयाताम् । तस्माज्जीवस्योत्पत्तिरूपे
भाक्ते इति सिद्धम् ॥ १६ ॥ (१०)

नाऽऽत्माऽश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताम्यः ॥ १७ ॥ (११)

योऽयं जीवास्व आत्मा शरीरेन्द्रियसंघाताप्यक्षः सुखदुःखादिभोक्त स किं व्योमदिव-
द्ब्रह्मण उत्पद्यतेऽथ वा ब्रह्मवदेव नोत्पद्यत इति विशये पूर्वपक्षस्तावदित्यं प्राप्तः । तथाहि
' यथाऽग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्त्येवमेवैतस्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे
देवाः सर्वाणि भूतानि सर्वे एत आत्मानो व्युच्चरन्ति ' [बृ० मा० २ । १ । २३]
' यथा सुदीप्तात्पावकाद्विस्फुलिङ्गाः सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः । तथाऽक्षराद्विधाः
सौम्य भावाः प्रजापते तत्र चैवापियन्ति ' । [मुण्ड० २ । १ । १] इत्या-
दिश्रुतयो जीवात्मनामुत्पत्तिप्रलयौ प्रतिपादयन्ति । तथात्व एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा
नोपरुष्येत । जीवस्य ब्रह्मवत्त्वान्तरत्वे तु प्रतिज्ञोपरुष्येत । तस्मादुत्पद्यन्ते जीवा इति
प्राप्तेऽभिधीयते । जीवात्मा नोत्पद्यते । कुतः । अश्रुतेः । काचिदप्युत्पत्तिप्रकरणे जीवोत्पत्ते-
रश्रवणात् । ननु काचिदश्रवणमन्यत्र श्रुतं न वारयतीति चेत् । सत्यम् । ' यथाऽग्नेर्विस्फु-
लिङ्गाः ' इत्यादौ जीवोत्पत्तेरसंभ्र इति ब्रूमः । कस्मात् । नित्यत्वाच्च ताम्यः । चुरान्दान-
दजत्वादिम्यध । ताध श्रुतयः ' स वा एष महानज आमाऽजरोऽभयोऽमृतो ब्रह्म । '
[बृ० ४ । ४ । २५] ' न जायते म्रियते वा विपश्चित् । ' [क० २ । १८]
' ससृष्ट्वा तदेवानुप्रविशत् ' [तै० २ । ६ । १] ' हन्ताहनिमास्तिस्रो देक्ता अनेन
जीवेनाऽऽननाऽनुप्रदिस्य नागरूपे व्याज्जवाणि । ' [छ० ६ । ३ । २] ' स एष
इह प्रदिष्ट आ नखात्रेभ्यः । ' [बृ० १ । ७ । ७] ' तत्त्वगति । ' [छ० ६ ।
८ । ७] ' अहं ब्रह्मास्मि । ' [बृ० १ । ४ । १०] ' अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः '
[बृ० २ । ५ । १२] इत्येवमाद्या नित्यत्वनादिभ्यः प्रतिपादयन्ति जीवस्य नित्यत्वम् ।
अग्निविस्तुष्टिः श्रुतिर्वाप्यधिकजन्माभिप्रायाग्रमृत्ता । अन्यथा कृतनाशादिदोषः प्रसज्येत ।

औपाधिक एव जीवब्रह्मणोर्भेदो न वास्तव इति प्रोद्ध्युष्टमुपनिषत्सु । तस्मान्नेवात्मोत्पद्यते प्रतीयते चेति । विस्तरस्तु भाष्ये द्रष्टव्यः । अत्र कश्चिदाह—परमात्मा लीयते न वेति संशये लीयत इति तावत्यासम् । ‘ तमसि निर्लीनः ’ इति श्रुतेः । सिद्धान्तमाह—

‘ नाऽऽत्माऽश्रुतेर्निस्त्वच्च ताभ्यः । ’

परमात्मा न लीयतेऽश्रुतत्वात् । निर्लीनशब्दो ह्यपि हि तत्रपरः । ‘ एतास्मिस्तमसि निर्लीनः प्रकृतिं पुरं काण्डं चानुपश्यति । ’ ‘ नैनं पश्यति कश्चन ’ इति पैह्यश्रुतेश्च । ताभ्यः । ‘ नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानाम् ’ [क० ५ । १३] इत्यादिश्रुतिभ्यो नित्यत्वावधारणाच्चेति । तदसत् । ‘ य इत्या वेद स तमोऽधमभ्येनि ’ इति पैह्यश्रुतेर्वाक्योपात् ॥ १७ ॥ (११)

ज्ञोऽत एव ॥ १८ ॥ (१२)

तार्किका मन्यन्ते सुषुप्तिमूर्च्छादिषु चैतन्याभावाच्चिद्रूपो जीवः । जागरणे चाऽऽत्मनः संयोगाच्चैतन्याख्यगुणो जायतेऽतो जीवो जड एवेति । तन्निरासार्थमिदमधिकरणम् । जीवश्चेतनः । कुतः । अत एव । चिद्रूपब्रह्माभेदादेर । औपाधिक एव तयोर्भेद इत्यसकृदवोचाम । चिद्रूपस्यैव ब्रह्मणो जीवरूपेण प्रवेदाश्रयणात् । नच चैतन्यं सुषुप्त्यादौ लुप्यते । तत्र साक्षिविनाशस्थानात् । अन्यथा सुषुप्त्यादिपरामर्शयोगात् । कथं तर्हि सुषुप्त्यादौ द्वैतापत्तीरिति चेत् । द्वैतलोपादिति दूनः । तथाच श्रुतिः—‘ यद्वै तन्न पश्यति पश्यन्वै तन्न पश्यति न हि द्रष्टृदृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु ताद्वैतियमस्ति ततोऽन्यद्विभक्त यत्पश्येत् ’ [बृ० ४ । ३ । २३] इति । अस्यायमर्थः—तत्र सुषुप्तौ किमपि न पश्यतीति यद्वैतकीरुच्यते तदसत् । पश्यन्नैव जीवस्तदानीं न पश्यतीति तैर्भानयान्यते । कथं दर्शनमित्यत्र हेतुरुच्यते । द्रष्टुः साक्षिणो दृष्टेर्नित्य निपरिलोपो न विद्यते विनाशरहितस्वभावत्वात् । अन्यथा नि साक्षिकस्य लोपस्य वक्तुमशक्यत्वात् । यथं तर्हि तैर्किका न पश्यन्तीति ध्रुम इत्यत्र हेतुरुच्यते । मूलचैतन्याद्वैतित्यं क्रियाकारकरूपरूपेण विभक्त जगन्नास्ति । तस्य स्वकारणे र्थिनत्वात् । अतो न पश्यन्तीति तैर्किकानां भ्रमः । तस्माच्चिद्रूपो जीवः । अत्र कश्चिदाह—जीव उच्यते न वेति संशये नोपचये ‘ त्रियो नित्यानाम् ’ [क० ५ । १३] इति श्रुतेरिति पूर्वं पक्षं प्राप्योत्पद्यत इति सिद्धान्तितम् । नित्यस्यापि जीवस्थोपाप्परोक्षयोत्पत्तिर्मुक्त इति—यत्र कारावयवश्रुतिर्व्योममरिता च प्रमाणचेनोपपन्नस्ता तेन । तदसत् । सत्यप्रपञ्चादिनस्तस्य मो औपाधिकतुल्यतिरिक्त्यानुपसिपर्ययसाधित्वान् । किञ्च ‘ तदाऽऽत्मानं सूत्राम्यहम् ’ [भ० गी० ४ । ७] इत्यादिपञ्चनादिष्वोरथ्येऽनुपपत्तिः स्यात् । तथा

च तदीयपूर्वाधिकरणं निरुध्येत । तथा च मुन्द्रोपमुन्दन्यायेन द्वे अग्र्यधिकरणे विनश्येताम् । किञ्च तदीयाः कापायणादिश्रुतयो व्योमसंहिता एवेति दिक् ॥ १८ ॥ (१२)

उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम् ॥ १९ ॥

इदानीं किंपरिमाणो जीव इति चिन्त्यते । जीवोऽणुर्वा मध्यपरिमाणो वा महापरिमाणो वेति संशयेऽणुपरिमाण इति तावत्प्राप्तम् । ' एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यः ' [मु० ३ । १ । ९] इत्यणुत्वश्रवणात् । ' स यदाऽस्माच्छरीराद्दुक्तामति सहैवैतैः सर्वैरुक्तामति । ' [कौपी० ३ । ३] ' ये वै के चास्माहोकात्प्रयन्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ति ' [कौ० १ । २] इति ' तस्माच्छोक्तात्पुनरेत्यस्मै लोकाय ' [वृ० ४ । ४ । ६] इत्युत्क्रान्तिगत्यागतीनां श्रुतिभिः परिच्छिन्नत्वसिद्धेः । नित्यत्वेन मध्यपरिमाणनिरासत्वात्पुनरसिद्धिः ॥ १९ ॥

स्वात्मना चोत्तरयोः ॥ २० ॥

चो हेत्वर्थः । उक्रान्तिः कदाचिदचलतोऽपि ग्रामस्वाम्यनिवृत्तिवदेहस्वाम्यनिवृत्त्या व्यवकल्येत । उत्तरे तु गत्यागती नाचलतः संभवतः । स्वात्मना कर्त्रा हि तयोर्गत्यागतयोः संबन्धो भवति । गमेः कर्तृस्वक्रियत्वात् । न ह्यनपसृत्य देहादत्यागती स्याताम् । देहप्रदेशानां चोक्रान्तावपादानत्ववचनात् । ' चक्षुष्टो वा मूर्ध्नो वाऽप्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यः ' [वृ० ४ । ४ । २] इति । तस्माच्छरीरादपसृतस्यैव गत्यागती भवतः ॥ २० ॥

नाणुरतच्छ्रुतेरिति चन्नेतराधिकारात् ॥ २१ ॥

ननु जीवो नाणुः । कुतः । अतच्छ्रुतेः । अणुव्यविपरीतपरिमाणप्रतिपादकश्रुतेरित्यर्थः । ताथ- ' स ना एष गहानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः ' [वृ० ४ । ४ । २२] ' आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः ' इत्यादिका इति चेन्न । कस्मात् । परस्यैवाऽऽत्मनः प्राधान्येन वेदान्तेषु वेदितव्यत्वेन प्रकृतत्वात् । ' योऽयं विज्ञानमयः ' [वृ० ४ । ४ । २२] इति निर्देशः साक्षरप्रथा कामदेववद्ब्रह्मण्यः । तस्मादणुर्जीवः ॥ २१ ॥

स्वशब्दोन्मानाभ्यां च ॥ २२ ॥

किञ्च जीवोऽणुर्भवितुमर्हति । कुतः । स्वशब्दोन्मानाम्याम् । स्वशब्दस्तावत् । ' एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यः ' [मुं० ३ । १ । ९] इति स्वस्य जीवस्वाणुत्वश्रुतेः । उन्मानं परमात्मनः सकाशात्पृथक्कल्प्य मानम् ।

' बाळाप्रशतभागस्य शतधाकल्पितस्य च ।

माणो जीवः स निम्नैः ' [श्वे० ५ । ९] इति । ' आराम मात्रो ह्यत्रोऽपि दृष्टः ' [श्वे० ५ । ८] इत्युन्मानं च तस्मादणुर्जीवः ॥ २२ ॥

ननु जीवस्याणुत्वे सति जाह्नवीहृदिनिमग्नस्य सर्वाङ्गीणशैत्योपलब्धिर्न स्यात् । निदाघे च सर्वाङ्गीणतापोपलब्धिश्च न स्यादित्याशङ्क्योत्तरं पठति—

अविरोधश्चन्दनवत् ॥ २३ ॥

यथा चन्दनविन्दुरेकदेशस्योऽपि सर्वाङ्गीणं मुखं जनयत्येवमात्माऽप्येकदेशस्यः सर्वदेह-
स्यापि मुखदुःखादिकारणीभूतशैत्यतापादिकं जानाति । त्वक्च सर्वशरीरव्यापिनी । त्वगात्म-
संबन्धस्यापि तथात्वात् । तस्मादणुर्जीवः ॥ २३ ॥

अवस्थितिवैशेष्यादिति चेन्नाभ्युपगमाद्भृदि हि ॥ २४ ॥

ननु चन्दनस्यैकदेशस्थितत्वं प्रत्यक्षसिद्धमिति तथाविवक्ष्यैव सर्वाङ्गीणमुखजनकत्वम-
भ्युपेयते । जीवस्य तु न प्रत्यक्षसिद्धमेकदेशस्थत्वमिति सर्वाङ्गीणसुखानुपपत्त्याऽभ्यापकत्व-
मेव कस्यमिति चेन्न । जीवस्यापि द्वयवस्थितिविशेषस्याभ्युपगमात् । ' योऽयं विद्वानमयः
प्राणेषु ह्यन्नन्तर्गोतिः पुरः ' [बृ० ४ । ३ । ७] इत्यादिश्रुतेः । अतो दृष्टान्तदार्ष्टान्तिक्येन
चैप्यम् । यद्यपि स्वप्नसंज्ञानसूत्रेणाणुत्वसाधनात्ताम्यं सिद्धमेव तथाऽपि
श्रुत्यन्तरोदाहरणार्थमिदं सूत्रम् ॥ २४ ॥

ननु चन्दनस्य सावयवात्सुहृत्सावयवानां सफलदेहप्रसरणेन सर्वाङ्गीणसुखजनकत्वं
भविष्यत्यतोऽस्तु जीवस्य निरवयवत्वात्कथं चन्दनसाम्याभिन्यपरितोपात्यकारान्तरमाह—

गुणाद्वा लोकावत् ॥ २५ ॥

क्षैतन्यगुणन्यातेर्वाऽणोरपि जीवस्य सफलदेहन्यापि कार्यं न निरूप्यते । यथा लोके
मण्यद्विरेकदेशस्थस्यापि प्रभा गृहादिव्यापिनी व्यापकं कार्यं करोति तद्वत् ॥ २५ ॥

ननु ज्ञानस्य गुणत्वाद्गुणिन्यतिरेकेण कथमवस्थात्वं घटेत । न हि पटस्य शुक्लादिगुणः
पटव्यतिरेकेणान्यत्र वर्तमानो दृश्यते । नच प्रदीपप्रभावदिति वाच्यम् । तस्या अपि इव्य-
त्वादित्याशङ्क्योत्तरमाह—

व्यतिरेको गन्धवत् ॥ २६ ॥

यथा कर्पूरादिगन्धस्य गुणस्यापि सतो गुणमद्द्रव्यव्यतिरेकेणान्योपलब्धिस्तद्गन्धान-
स्वारीत्वविरोधः । न च गुणस्य गन्धस्य साध्रपविक्रमादर्शनात्सहेसाऽऽश्रयावयवैरिसेष इति
षाम्यम् । मूलद्रव्यधर्मप्रमहान् । कर्पूरादी क्षयो दृष्ट इति चेत् । न । र्थात्पटवृत्तादीं तद-
र्शनात् । गन्ध एसाऽऽघात इति लौकिकानुभवाच्च । रूपादिध्वाध्रव्यनिरिकानुपलब्धिर्गन्ध-
स्वल्पयुक्त आश्रयव्यतिरेक इति चेन्न प्रत्यक्षत्वाद्गुणानामप्रवृत्तेः । तस्माद्गुणस्यऽऽ-
श्रयव्यतिरेको युक्तः ॥ २६ ॥

तथा च दर्शयति ॥ २७ ॥

श्रुतिर्हृदयाश्रयत्वमणीपरिमाणत्वं चाऽऽत्मनोऽभिधाय तस्यैव ' आ लोमस्य आ नखा-
मेभ्यः ' [छा० ८।८। १] इति चैतन्येन गुणेन सर्वशरीरव्यापित्वं दर्शयति ॥ २७ ॥

पृथगुपदेशात् ॥ २८ ॥

' प्रथमा शरीरं समास्ता ' [कौ० ३। ६] इति चाऽऽत्मप्रज्ञयोः कर्तृकरणभावेन
पृथगुपदेशाच्चैतन्यगुणेनैवास्य शरीरव्यापित्वं गम्यते । तस्मादप्युक्तमिति ॥ २८ ॥

एवं प्राप्ते ब्रूमः—

तद्गुणसारत्वात्तु तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत् ॥ २९ ॥

नार्थे तु शब्द । नाशुर्जीवः । परस्यैव ब्रह्मणो जीवरूपेणानुप्रवेशाश्रयणात् । ' तत्प्रमाति'
' अहं ब्रह्मास्मि ' इति तादात्म्योपदेशाच्च । परमेव ब्रह्म जीव इत्यसकृदुक्तम् । परस्य च
विमुक्त्वाज्ज्ञानस्वरूपत्वाच्च जीवोऽपि विमुर्त्तानस्वरूपश्च । तथा च भाष्यकृत आहुः—परस्य
ब्रह्मणो विमुक्त्यमान्नात् तस्माद्विमुर्त्तानः । तथा च ' स या एष महानज आत्मा योऽयं
विज्ञानमयः प्राणेषु ' [वृ० ४। ४। २२] इत्येवं जातीयका जीवविषयका विभुत्व-
वादाः श्रौताः स्मार्ताश्च समर्थिता भवन्तीति । चैतन्य तु स्वरूपमेव जीवस्याग्नौर्वौष्यम् ।
कथं तर्ह्यणुत्वादिव्यपदेश इत्यत्राऽऽह—तद्गुणसारत्वाच्च व्यपदेश इति । तस्या बुद्धेर्गुणा-
स्तद्गुणा इच्छाद्वयसुखदुःखादयस्त एव सारः प्रचान यस्याऽऽत्मनः स तद्गुणसारस्तद्भावस्त-
द्गुणसारत्वम् । तस्मात्तद्गुणसारत्वाच्च व्यपदेशो जीवव्यपदेश इत्यर्थः । न हि बुद्धेर्गुणान्तरेण
केनलस्याऽऽत्मनः संसारविमस्ति बुधुपाधिनिमित्तौ हि कर्तृत्वभोक्तृत्वादिलक्षणः संसार
आत्मनो न स्वतः । प्राज्ञवत् । यथा प्राज्ञस्य परमात्मने सगुणेषूपसनेपूयाधिसंबन्धादर्णा-
यस्त्वादिव्यपदेशः । ' अणियान्त्रीहेर्यवाद्वा ' [छा० ३। १४। ३] ' मनोमयः
प्राणमयः प्राणशरीरः सर्वगन्धः सर्वरसः सत्यकामः सत्यसंवात्मः ' [छा० ३। १४।
२] इत्येवंप्रकारस्तादृत् । एवं बुद्धिपरिमाणेनास्य परिमाणव्यपदेशस्तादृक्त्वात्त्वादिभिश्च-
स्योक्तान्त्यादिव्यपदेशो न स्वतः । तथा च—

वालाप्रगतभागस्य हातथा कल्पितस्य च ।

भागो जीवः स विज्ञेयः स चाऽऽनन्त्याय कल्पते ॥ [श्व० ५। ९]

इत्यणुत्वमौपाधिकं भवेत्परमार्थिकं चाऽऽनन्त्यायमिति । विस्तरस्तु भाष्यादनगन्तव्यः ।
तस्मान्नाशुर्जीव इति सिद्धम् । यत्तु कश्चिदाह—' जोऽत एव ' [ब्र० सू० २। ३।
१८] इत्यादिभिः सूत्रैर्जीवस्याणुत्वं प्रतिपाद्य ' पृथगुपदेशात् ' [ब्र० सू० २। ३।
२८] इति सूत्रेण जीवब्रह्मणोर्भेदः सिद्धः । तथा च कौशिकश्रुतिः—

‘ भिन्नोऽचित्य परमो ज्ञानसंपापूर्ण परो जीवसधो ह्यपूर्ण ।

यतस्त्वसौ नियमुक्तोऽयं च बद्धस्तस्मा मोक्ष तत एवाभिनाञ्छेत् ’ ॥ इति ।

तस्माद्भिन्न एव जीव । न चाभेदद्युतेरप्रामाण्यप्राप्तिर्निर्नियतत्वादिति वाच्यम् । परमात्म-
गुणसदृशानदादिगुणस्वरूपेण जीवस्य मौण्या वृत्त्या ह्यभेदव्यपदेशोपपत्तेरिति तदसत् ।

स्वनिष्प्रनायो हि पर स्वतन्त्रस्तस्मादसौ प्रोच्यते नित्यमुक्त ।

स एव जीवोऽवियया बधमेति तत्राशौ तु ब्रह्म सपद्यतेऽते ।

मिथ्या भेदो ब्रह्मभानस्तु सत्यस्तस्माद्बिद्वान् प्रनायेत सयात् ॥ इति

तस्या एष कौशिकश्रुते । पूर्वश्रुतिस्तु यावद्द्वारिकभेदानुवादिनीति न विरोध ।
मविय्यपर्ववचनमप्येवमिति दिक् ॥ २९ ॥

✓ ननु बुद्धिसत्त्वपाद्यमान सत्सारिव तर्हि कदाचिद्बुद्धिक्रियोगादसत्सारित्वमपि स्यादि-
त्यादाव्भ्याऽऽह—

यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तद्दर्शनात् ॥ ३० ॥

मुक्ते पूर्वं बुद्धिवियोगादसत्सारित्वमभन प्रसज्येते युक्तदोषो न समुत्ति । कुत ॥
यावदात्मभावित्वात् । यावदयमासा सत्सारी भवति यावदस्य सत्यादर्शनेन सत्सारित्व न
निवर्तते तानदस्य बुद्ध्या सयोगो न श्याम्पतीत्यर्थ । बधमेतदव्ययते तत्राऽऽह—तद्दर्श-
नात् । ‘ योऽयं विज्ञानमयो मत्तोमय प्राणेषु ह्यवन्तर्ह्योति पुरयः स समान सन्तुमौ
लोकाननुसचरति ध्यायतीं डेलायतीं ’ (वृ० ४ । ३ । ७) इत्यादि । तत्र विज्ञान-
नम्या इति बुद्धिमय इत्येतदुक्त भवति । यथा लोके स्त्रीमयो दवदत्त इति स्त्रीप्रधानोऽभि-
धीयते तद्वत् । ‘ स समान सन्तुमौ लोकाननुसचरति ’ इति च लोकातरगमनेऽपि
बुद्धेरवियोग दर्शयति । केन समान इत्याकाङ्क्षाया सनिधानात्तथैव बुद्ध्येति मन्थते । तद्य
सनिधान श्रुतिर्दर्शयति—‘ ध्यायतीं डेलायतीं ’ इति । एतदुक्त भवति—नाय सती,
ध्यायति नापि चळति ध्यायन्ना बुद्धौ ध्यायतीव चरत्या चळतीति । मिथ्याज्ञाननि-
मित्तस्य सत्सारस्य तच्चज्ञान विना न निश्चरिति चराद्येन सूचयति । तथा च श्रुति—
‘ तमेव त्रिदिशाऽति मृयुमति नान्य पथा विद्यतेऽयनाय ’ (श्वे० ३ । ८) इति ।
यत्तु काधिदाद—बिम्बस्य परमाणोऽनाद्यन तथादुपाधेध यावदात्मभावित्वात् सर्वगत-
बिम्बस्यापाधितबधस्य च नित्यत्वाच्च प्रतिबिम्बो जीवो नित्य । तदुक्तम्—

‘ जीवोपाधिर्द्विधा प्रोक्त स्वरूप बद्ध एव च ।

बद्धोपाधिर्लभ्य याति मुक्तावन्यस्य तु स्थिति ’ इति ॥

सत्यम् । स्वधिदाभासो रूप्यतेऽनेनेति स्वरूपमन्त-चरण तदेवारी (वो) पाभिरि-
त्यर्थ । ‘ कायोपाधिरय जीव कारणोपाभिराश्वर ’ इति श्रुते । यत्तु जीवस्वरूपे

बोधाधिरिति तेनोक्तं तदसत् । ' मुक्तिर्हीत्वाऽन्यथा रूप स्वरूपेण व्यवधितिः ' इत्यत्र स्वरूपेणेति तृतीयाऽपार्थिका । करणताया बाधितत्वात् । एव रिधते चैतन्यस्योपाधिर्बन्धोपपद्यत इति यत्तेनास्मान्प्रति बलपते तत्स्वव्याघातमनालोच्येति दिव्य ॥ ३० ॥

ननु ' सता सौम्य तदा सपन्नो भवति (छा० ६ । ८ । १) इति वचनात्कृतनविकारप्रलयाभ्युपगमाच्च तत्कथं यावदात्मभाविव बुद्धिसंबन्धस्येतत् इतरं पठति—

पुंस्त्वादिबन्धस्य सतोऽभिव्यक्तियोगात् ॥ ३१ ॥

यथा लोके बाल्ये विद्यमानान्येषु पुंसवादीनि यौवनेऽभिव्यज्यन्ते तद्वत्सुपुण्यादौ संस्कारालम्बा सत एव तस्य बुद्धियोगस्य जाग्रदादावभिव्यक्तियोगात् । अभिव्यक्त्युत्पत्त्यादित्यर्थः । तस्मात्सिद्धमेतद्भावदात्मभावी बुद्ध्युपाधिसंबन्ध इति ॥ ३१ ॥

नन्वन्त, करणस्यैवाभावात्कथं तद्गुणसारत्वम् । अन्त, करणमेवानेकधा मनो बुद्धिर्विद्वानं चित्तमिति चोच्यते । तस्यैवान्त करणस्याभावाद्बुद्धयभावस्तद्भावे कथं तद्गुणसारत्वमिन्द्रियशब्दस्य श्रुतिरिदं न्यन्त, करण युक्त्या साधयति—

**नित्योपलब्धपनुपलब्धिप्रसङ्गोऽन्यतर-
नियमो वाऽन्यथा ॥ ३२ ॥ (३३)**

अन्त करणस्यैवावयवमभ्युपगन्तव्यम् । अन्यथा तस्मिन्नभ्युपगम्यमाने नित्योपलब्धपनुपलब्धिप्रसङ्गः स्यात् । शालेन्द्रियाणामुपलब्धिस्थापनानां सानिधाने सति नित्यमेवोपलब्धि, प्रसज्येत । अतः सत्यपि साधने फलाभावस्ततो नित्यमेवानुपलब्धि, प्रसज्येत । नचैतद् दृश्यते । अथवाऽन्यतरस्याऽऽत्मन इन्द्रियस्य वा नियम, शक्तिप्रतिबन्धः कस्येत । नचाऽऽत्मन शक्तिप्रतिबन्धः संभवति । अविज्ञियत्वात् । नार्थान्द्रियस्य तस्य पूर्वोत्पत्त्यप्येवमित्यदशक्तिकस्य मध्येऽकस्मात्तद्वतिबन्धायोगात् । तस्मादस्यवधानानवधानाम्यानुपलब्ध्यनुपलब्धी भवतस्तस्मिन् । तथा च श्रुति — ' अव्यग्रमना अभूव, नादर्शनमन्त्रदना क्षमून् नाश्रौषमिति मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोति ' [बृ० १ । ५ । ३] इति । कामादयश्चास्य वृत्तय इति दर्शयति—' काम सकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्द्विर्धाभिः (रित्येतन्मर्षं मन एव) ' [बृ० १ । ५ । ३] इति । तस्मात्सुकृतेव ' तद्गुणसारकारणपदेव ' [म० सू० २ । ३ । २९] इति । यत्तु कश्चिदाह— जीवो ज्ञानान्दादित्यरूपो न वेति सशये नेति प्राप्तम् । स तु स्वादिसुकृत् ध्यानदी भवति सोऽज्ञानाद्दिगुक्तो ज्ञानी भवति सोऽजलाद्दिगुक्तो बली भवति स नित्यो निरातङ्गोऽवतिष्ठत इति पैद्भिः श्रुतेः । एवमिति जीनस्वरूपे भासमानेऽप्यान्दादिरूपाननुभवत्वात् । सिद्धान्तमाह— ' पुन्यादिनत्तस्य सतोऽभिव्यक्तियोगात् ' । जीवो ज्ञानान्दादिरूपो

भवत्येव । न च वैश्विभ्रुतिविरोधः । यथा बाल्ये सदेव पुंसं यौवनेऽभिव्यज्यत एवं सतामेवाऽऽनन्दादीनामभिव्यक्त्यपेक्षया तदुपपत्तेः । न चासतामुपचित्तिरेव किं न स्यादिति वाच्यम् ।

‘ बलमानन्द भोजश्च सहो ज्ञानमनाकुलम् ।

स्वरूपाधैव जीवस्य व्यज्यन्ते परमाद्भिः ’ ॥

इति गौपवनश्रुतेः । अत एव नानुभवविरोधः । संसारावस्थायां सतामप्यानन्दादीनां भावरूपाज्ञानेनाऽऽनन्दतयाऽननुभवस्य ताद्विपरीतानुभवस्य चोपपत्तेः । मगवत्प्रसादेनाऽऽवरणनिवृत्तौ सत्यामानन्दा मुभवताद्विपरीतानुभवयोरुपपत्तेश्च । जीवस्वरूपस्याऽऽनन्दादेरावरणतन्निवृत्त्योरनभ्युपगमे बाधकमाह—‘ नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गेऽन्यतरनिपमो वाऽन्यथा’ । अन्यथाऽऽवरणतन्निवृत्त्योरनभ्युपगमे सज्जीवानां मोक्षयोग्याणां नित्यमानन्दराद्यनुभवः स्यात् । असुराणां क्रदाऽपि न स्यात् । दुःखराद्यनुभवश्च सदा स्यात् । मध्यमानां मानुषाणां तु नित्योपलब्ध्यनुपलब्धी स्याताम् । ‘ नित्यानन्दो नित्यज्ञानो नित्यबलः परमात्मा नैवमसुरा एवमनेवं च मनुष्याः ’ इत्यग्निवेशश्रुतिः ।

‘ नित्यानन्दबलेनैव युक्ता नैवं तु दानवाः ।

दुःखोपलब्धिमात्रास्ते मानुषास्तुभयात्मकाः ॥

तेषां यदन्यथा द्रष्टुं तदुपाधिकृतं मतम् ।

सम्यग्ज्ञानं तु देवानां मानुषाणां विमिश्रितम् ॥

विपरीतं च दैत्यानां ज्ञानस्यैवं व्यवस्थितिः ’ ।

इति भविष्यत्पूर्वणि च । उपाधिरिह ब्रह्मो बोध्यः । तदयं फलितोऽर्थः—जीवाश्रितम् । साधुज्ञानमानन्दादेर्ब्रह्मस्वरूपतद्गुणगणादेश्चाऽऽवरकं मायाविद्यामकृत्यादिशब्दवाच्यं द्रव्यरूपं ज्ञानविरोधिभावरूपमज्ञानं सर्वथा स्वीकर्तव्यम् ।

‘ अनादिमायया सुप्तो यदा जीवः प्रमुष्यते ’ [गौ० पा० १ । १६] ।

‘ मूपधान्ते विश्वमायानिष्ठितिः [श्वे० १ । १०] इत्यादिश्रुतिन्यः । तत्र प्रतिजिह्वं भिन्नामिति नैकमुक्त्वा सर्वमुक्तिः । अनिर्वचनीयतानभ्युपगमाच्च नाद्वैतवादिमतप्रवेश इति । अत्रोप्यते—जीवो ब्रह्म नित्यानन्दादिस्वरूपत्वादित्यद्यनुमानस्य लाघवतर्कोपलम्बस्याभेदे प्रमाणत्वात् । ‘ नाहमानन्दो नाहं ज्ञानमित्यादेर्नाहं ब्रह्मेत्यस्य कानुभवस्य समानयोगक्षेमत्वात् । आवरणस्यापि तुल्यत्वात् । ब्यूहावतारादावियाऽऽप्यण्डच्छादनादाविव त्वन्मते विरुद्धधर्मसमावेशस्य संभवात् । अनिर्वचनीयतायाधानिच्छता ह्यताऽपि स्वयाऽभ्युपेयत्वाच्च । तथा च श्रुतयः । मेरायणीषोपनिषदि चतुर्थप्रपाठके प्रथमस्य भिष्यात्वमान्नातम्—‘ इन्द्रबालमिर मायामयस्य इह मित्यादर्शचम् ’ [मैत्रुप० ५ । २] इति । तित्वात्विश्वं नार्तापिकाः पुराणश्रुतयः ।

‘ इन्द्रजाद्यमिदं सर्वं मायया परिकल्पितम् ।
मिथ्या जंबेश्वरभिदा सत्यं ब्रह्मैव निष्कलम् ॥ ’

इति पद्मिष्ठुतिः ।

‘ मूया ह्येवैतत्सर्वं यदिदं किं च ’ इति कात्यायणश्रुतिः । एवंजातीयकानि तुरकमलकौ-
ष्ठरग्यादिश्रुतिप्रमाणान्यस्मिन्नर्थे सन्ति विस्तरभयान्नेह लिख्यन्ते । युक्तिप्रपञ्चस्तु तत्त्वकौ-
स्तुभेऽनुसंधेय इति दिक् ॥ ३२ ॥ (१३)

कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् ॥ ३३ ॥

सांख्या आत्मनः कर्तृत्वं नेच्छन्ति तन्निराकरणार्थमिदमधिकरणम् । जीवः कर्ता
भवितुमर्हति । कुतः । शास्त्रार्थवत्त्वात् । ‘ यजेत जुहुयात् ’ इत्यादिशास्त्रस्य कर्तुः फल-
प्रतिपादकस्यार्थवत्त्वात् । अन्यथा तदनर्थकं स्यात् । तस्मिं कर्तुः सतः कर्तव्यविशेषमुप-
दिशति । नचासति कर्तारि तद्रूपपद्येत । तथेदमपि शास्त्रमर्थवद्भवति ‘ एष हि द्रष्टा
धोता मन्ता बोद्धा कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषः ’ [प्र० ४ । ९] इति ॥ ३३ ॥

विहारोपदेशात् ॥ ३४ ॥

इतश्च जीवः कर्ता । कुतः । विहारोपदेशात् । जीवप्रक्रियायां यथाकामं परिवर्तते
इति विहारोपदेशात् ॥ ३४ ॥

उपादानात् ॥ ३५ ॥

इतश्च जीवः कर्ता । यस्मान्जीवप्रक्रियायामेव करणानामुपादानश्रवणात् तदेपे
प्राणाना विज्ञानेन विज्ञानमादाय ’ (बृ० २ । १ । १७) इति ‘ प्राणान्गृहीत्वा ’
(बृ० २ । १ । १८) इति च ॥ ३५ ॥

व्यपदेशाच्च क्रियायां न चोन्निर्देशविपर्ययः ॥ ३६ ॥

इतश्च जीवस्य कर्तृत्वम् । कुतः । ‘ विज्ञानं यज्ञं तनुते कर्माणि तनुतेऽपि च ’
(तै० २ । ५ । १) इति । क्रियायां यागादिक्रियायाम् । इदमुपलक्षणम् । लौकि-
क्यामपि क्रियाया कर्तृत्वव्यपदेशात् । तद्वक्तं भाष्यकृद्भिः—यदस्य लौकिकेषु च क्रियासु
वैदिकीषु च कर्तृत्वं व्यपदिशतीति । यदि विज्ञानमिति जीवनिर्देशो न स्यात् करण-
निर्देशो भवेत् तदा निर्देशविपर्ययः स्यात् । विज्ञानेनेति करणविभक्तिनिर्देशः स्यात् ।
कर्तृविभक्तिश्च श्रूयत इति जीवस्य कर्तृत्वम् ॥ ३६ ॥

ननु यदि जीवः स्वतन्त्रः कर्ता स्यात्तर्हि नियमो न स्वहितमनं संपादयेन्नारितमित्यत
आह—

उपलब्धिबद्धनिधमः ॥ ३७ ॥

यथेपलब्धिं प्रति स्वतन्त्रोऽपि देशकालादिसहकारिविशेषनशादनियमेनेष्टमनिष्टं वा
उभते तथा सहकारिवशादनियमेनेष्टमनिष्टं वा करिष्यतीत्यदोषः ॥ ३७ ॥

शक्तिविपर्ययात् ॥ ३८ ॥

इतश्च बुद्धिन्यतिरिक्तो जीवः कर्ता । कुतः । शक्तिविपर्ययात् । अयमर्थः—यदि पुनर्विज्ञानशब्दवाच्या बुद्धिरेव कर्त्री स्यात् । ततः शक्तिविपर्ययः स्यात् । बुद्धेः करणशक्तिर्हीयत कर्तृत्वशक्तिश्चाऽऽपद्येत । बुद्धेश्च कर्तृशक्तौ सत्यां तस्या एवाहंप्रत्ययविविधत्वमस्युपगन्तव्यम् । अहंकारपूर्विकाया एव प्रवृत्तेः सर्वत्र दर्शनादहं गच्छाम्यहं मुञ्चेऽहं पिवामीत्यादौ । बुद्धेश्च कर्तृत्वे कर्तुः करणसापेक्षत्वात्करणान्तरमभ्युपेयम् । ततश्च बुद्धिरिति कर्तेति नाममात्रे विवादः स्यात् । न वस्तुभेदः कश्चित् । करणन्यतिरिक्तस्य कर्तृत्वाङ्गीकारात् । तस्मात्कर्ता जीवो न बुद्धिः ॥ ३८ ॥

समाध्यभावाच्च ॥ ३९ ॥ (१४)

यदि जीवस्याकर्तृत्वं स्यात्तदा ध्यानधारणादावौपनिषदात्मप्रतिपत्तिप्रयोजनेऽप्यकर्तृत्वं स्यात् । ततश्च समान्यभावे मोक्षोऽपि न स्यादित्यर्थः । तस्माज्जीवः कर्तेति सिद्धम् ॥ ३९ ॥ (१४)

तथा च तक्षोभयथा ॥ ४० ॥ (१५)

जीवस्य यदुक्तं कर्तृत्वं तर्हि स्वामाविकमाहोस्विदौपाधिकमिति विशये स्वामाविकमिति तावत्प्राप्तम् । पूर्वाधिकरणोक्तैरेव हेतुभिः साधितत्वादिति । अत्रोच्यते—जीवस्य स्वामाविकं कर्तृत्वं न संभवति । अनिमोक्षप्रसङ्गात् । स्वामाविकधर्माणां सति धर्मिण्युच्छेदासंभवात् । अन्यथा सत्यप्राचीण्योच्छेदः स्यात् । तदुक्तं भाष्यकृद्भिः—कर्तृत्वे हात्मनो न फर्तृत्वा-निर्मोक्षः संभवत्यत्रैरिवौष्यादिति । उक्तं च सुरेश्वराचार्यैः—

‘ आत्मा कर्त्रादिरूपधेन्मा काङ्क्षीस्तार्हि मुक्तताम् ।
नहि स्वभावो भावाना व्यावर्तेतौष्यवद्भयः ’ इति ॥

तस्मादुपाधिप्रयुक्तमेवाऽऽत्मनः कर्तृत्वं न स्वामाविकम् । तथा च श्रुतिः—‘ ध्यायतीं
लेलायतीव ’ [वृ० ४ । ३ । ७] इति, ‘ आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः ’
[क० ३ । ४] इति च । ‘ यत्र हि द्वैतानिव भवति तदितर इतरं पश्यति ’ [वृ०
४ । ५ । १५] इत्यादिधृतयोऽविद्यावस्थायां तस्यैवाऽऽत्मनः कर्तृत्वभोक्तृत्वे दर्शयन्ति ।
विद्यावस्थायां ते निवारयन्ति ‘ यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत् ’ [वृ० ४ ।
५ । १५] इत्यादिकाश्च श्रुतयः । तद्वैतदाहाऽऽचर्यैः—‘ यथा च तक्षोभयथा ’ इति ।
यथा खोके तक्ष्य चर्भुर्किर्वास्मादिकरण्युक्तः कर्ता दुःखी भवति स एव स्वगृहं प्राप्तो
विमुक्ततास्यादिकरणो निर्व्यापारः मुखी भवति तद्वत् । तक्ष्यदृष्टान्तो न सर्वतो । नहि
दृष्टान्ते सर्वसाम्यमिति न्यायात् । विस्तरस्तु भाष्येऽनुसंधेयः ॥ ४० ॥ (१५)

परास्तु तच्छ्रुतेः ॥ ४१ ॥

पदुक्तमविद्याकल्पितं जीवस्य कर्तृत्वं तत्किमीश्वरनिरपेक्षस्य भवति तस्मात्पेक्षस्य वेति संशय ईश्वरनिरपेक्षस्येति प्राप्तम् । लोके कृपावलादीनां रागद्वेषाद्येव प्रवर्तकौ दृष्टौ तदनुसाराद्धर्माधर्मयोः कर्तुर्जीवस्यापि ताद्येव प्रवर्तकावभ्युपेयौ । ईश्वरस्य प्रवर्तकत्वे वैपम्यनैर्घृण्ये ईश्वरस्य प्रसज्येयातां जीवस्याकृताम्यागमश्च प्रसज्येत । किञ्च ' स्वतन्त्रः कर्ता [पा० सू० १ । ४ । ५४] इति स्मृतिविरोधश्चेति । तस्मान्नेश्वरः प्रवर्तक इति प्राप्ते ब्रूमः । तुशब्दः पूर्वपक्षनिरासाय । जीवस्य कर्तृत्वभोक्तृत्वादिकं परात्परमेश्वराद्भवितुमर्हति । कुतः । तच्छ्रुतेः । ' एष ह्येव साधु कर्म कारयति ' कौ० ३ । ८] इत्यादिश्रुतेरित्यर्थः ॥ ४१ ॥

नन्वेवमीश्वरस्य प्रवर्तकत्वे वैपम्यनैर्घृण्यप्रसङ्गं जीवस्याकृताम्यागमप्रतङ्गश्च स्यादित्यत आह—

कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिपिन्दा-

वैषष्टर्पाधिभ्यः ॥ ४२ ॥ (१६)

तुशब्दश्चेदनिरासार्थः । कृतो यः प्रयत्नो जीवस्य धर्माधर्मलक्षणस्तदपेक्ष एवैनमीश्वरः प्रवर्तयति । अतो नोक्तदोषाः प्रसज्यन्ते । एवं हि ' स्वाध्यायोऽप्येतव्यः ' । ' स्वर्गकामो यजेत ' [आ० श्रौत० १० । २ । १] ' ब्राह्मणो न हन्ताव्यः ' इत्येवमादेर्विहितस्य प्रतिपिन्दस्य चावैषष्ट्यं भवति । अन्यथा तदनर्थकं स्यात् । किञ्चाऽऽदिपदेन देशकालादिवैषष्ट्यं कृतहानाकृताम्यागमश्च स्यात् । एतन्निरपेक्षश्चेदईश्वरो - जीवं प्रवर्तयति तदा वैपम्यनैर्घृण्ये प्रसज्येयाताम् । तस्मात्कृतप्रयत्नापेक्ष ईश्वरः प्रवर्तयति । वैपम्यनैर्घृण्ये इत्यत्र वैपम्यनैर्घृण्यपरिहारमात्रं कृतम् । अत्र तु तस्य पवर्तकत्वं प्रतिपादितम् ॥ ४२ ॥ (१६)

अंशो नानान्यपदेशाद्भवथा चापि दाश-

कितवादिस्त्वमधीयत एके ॥ ४३ ॥

जीवस्य कर्तृरमीश्वरार्थानमिति प्रतिपादितम् । तत्रेशित्रीशितव्यभावश्च भेदे सति भवति । स भेदः किं स्वामिभृत्ययोरिवाथवाऽप्रिविस्फुलिङ्गयोरिव किं स्वाभाविक आहोस्विदौपाधिक इति विचिकित्सायां स्वामिभृत्ययोरिवेशित्रीशितव्यभारस्य प्रसिद्धत्वाच्चिद्विष एव संवन्ध इति प्राप्नोति । अत आहांश इति । जीव ईश्वरस्यागो भवितुमर्हति । यथाऽग्नेर्विस्फुलिङ्गोऽप्य इत्याहः । उपाधिं विना निरवपवत्याऽऽग्रमनो मुख्यांशात्संभवात् । मुख्यांशाः कुतो न संभवति तत्राऽऽह — नानान्यपदेशात् । ' सोऽप्येष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः ' । [छ० ८ । ७ । १] ' यो विज्ञाने तिष्ठन् ' [यृ० ३ । ७ । २२] इत्यादौ जीवसायोर्भेदव्यपदेशादित्यर्थः । नन्वेवमन्तभेदे एवास्तु किमर्थमंशफलना तत्राऽऽह—

अन्यथा चापीति । नन नानाव्यपदेशादेव केवलादंशत्वप्रतिपत्तिः । किं तर्हि प्रकारान्तरेणाप्यभेदव्यपदेशो भवति । तथा हेके शाखिनो दाशकित्वादिभावमधीयते, ' ब्रह्म दाशा ब्रह्म दासा ब्रह्मैवेमे कितवाः ' इत्यादिना । अथर्ववेदिका ब्रह्मसूक्त आमनन्ति— दाशाः कैवर्ताः कितवा द्यूतकृतो दासाः प्रसिद्धाः । ते सर्वे ब्रह्मैवेति । ते हीनोदाहरणेन सर्वेषां ब्रह्मभावमामनन्ति । अनेन हीनोदाहरणेन सर्वेषां ब्रह्मभावमामनन्ति । अतो भेदाभेदात्मनानादंशत्वावगमः । ' नन्योऽतोऽस्ति द्रव्य ' [वृ० ३ । ७ । २३] इत्यादिशु-
स्यन्तरमप्यभेदे प्रमाणम् ॥ ४३ ॥

मन्त्रवर्णाच्च ॥ ४४ ॥

मन्त्रवर्णश्चितमेवार्थं गमयति—

‘ एतावानस्य महिमा ततो ज्यायांश्च पूर्यः ।

पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि ’ ॥ [छा० ३।१२।६] इति ।

अस्मान्मन्त्रवर्णादपि जीवस्योऽश्वनिश्चयः । ' न हिस्त्यास्त्वा भूतान्यन्यत्र तीर्थंभ्यः ' [छा० ८ । १५] इत्यादौ भूतशब्दस्य चेतने प्रयोगात् । अंशः पादो भाग इत्यन्-
र्थान्तरम् । अस्माद्व्यंशत्वावगमः ॥ ४४ ॥

अपि च स्मर्यते ॥ ४५ ॥

‘ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः’ [१५-७] इति भगवद्रातात्वपि जीवस्वेष्वंशत्वं स्मर्यते । तस्माज्जीवित्त्वयोरभेदः स्वाभाविको भेदस्त्वौपाधिक इति तात्पर्यम् ॥ ४५ ॥

नन्वप्यन्ताभेदे जीवदुःखेनेश्वरस्यापि दुःखित्वं स्यात् । यथा लोके हस्तपादाद्यन्वत-
माङ्गगतेन दुःखेनांशिनो देवदत्तस्य दुःखित्वं तद्वत् । ततश्च सम्पादर्शनानर्थक्यप्रसङ्गः
स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—

प्रकाशादिवन्नैवं परः ॥ ४६ ॥

यथा जीवोऽहमुपाप्यवच्छिन्नस्तदुत्पन्नं संसारदुःखमनुभवति नैवमीश्वरोऽनुभवति । यथा
देहगतं छेदभेदादिनिमित्तं दुःखं तदभिमानिभ्रान्त्याऽनुभवति तथा कल्पपुत्रादिगोचर-
मपि दुःखं तदभिमानभ्रान्त्याऽनुभवति । मिथ्याभिमाननिमित्तक एव दुःखानुभवः । नैवं
परमात्मा दुःखादिभ्यः । आविद्यकद्वेषाभिमानाभावात् । तत्र दृष्टान्तः—प्रकाशादिव-
दिति । यथा सौरध्वान्द्रमसो वा विद्यद्वाप्यावतिष्ठमानः प्रकाशोऽभ्युत्थायुपाधिसंभ्रान्त्यनु-
बन्धादिभ्यः प्रतिपद्यमानोऽपि न परमार्थतत्त्वात्वं प्रतिपद्यते । यथाऽऽकाशो घटादिदु-

गच्छन्तु गच्छन्नेव भासमानोऽपि परमार्थतो म गच्छति । यथा वा जलदिगात्प्रतिबिम्बे
कम्पमानेऽपि सूर्यबिम्बं न कम्पते तद्वत् । तथा चाविद्यानिमित्तकजीवभावव्युदासेन
ब्रह्मभावमेव प्रतिपादयन्ति वेदान्तास्तत्त्वमस्यहं ब्रह्मास्मीत्येवमादयः । तस्मान्नास्ति जीवसं-
बन्धिदुःखेन परमात्मनो दुःखित्यप्रसङ्गः ॥ ४६ ॥

स्मरन्ति च ॥ ४७ ॥

स्मरन्ति व्यासादयो यथा-

‘ तत्र यः परमात्मा हि स नित्यो निर्गुणः स्मृतः ।
न लिप्यते फलेश्चापि पद्मपत्रनिवाम्भसा ॥
कर्मात्मा त्वपरो योऽसौ मोक्षबन्धैः स युज्यते ।
स सप्तदशकेनापि राशिना युज्यते पुनः ’ ॥

[महाभा० १२ । ३५३ । १४ । १६] इति ।

‘ चाम्पात् ’ तयोस्त्यः लिप्यत् स्वाद्वत्पनश्चान्न्यो अभिचाकशीति ’ [श्वे० ४ । ६]
‘ एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः ’ [क० ५ । ११]
इत्यादिश्रुतिसंग्रहः ॥ ४७ ॥

ननु ‘ तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् ’ [तै० २ । ६ । १] इति पर एवैकः सर्वेषां
भूतानामन्तरात्मा जीवभावेनावस्थितश्चेत्तर्हि विधिप्रतिषेधाधीश्वरे प्रसज्येयातामिति शङ्का-
मपनुदाति—

अनुज्ञापरिहारो देहसंबन्धाज्योतिरादिवत् ॥ ४८ ॥

अनुज्ञा विधिः । परिहारो निषेधः । ‘ आतौ भार्यामुपेयात् ’ । ‘ परदारान्न गच्छेत् ’
इत्यादी अनुज्ञापरिहारावेषकत्वेऽप्यात्मनो देहसंबन्धात्स्याताम् । देहैः संबन्धो देहसंबन्धः ।
देहसंबन्धश्चाहमित्थाभिमानस्तस्यैव संसारनिदानत्वान् । ज्योतिरादिवत् । यथा ज्योतिष
एकत्वेऽप्यग्निः क्रन्दन्परिहीयते । नेतरः । एकस्यापि सवितुः प्रकाशो ह्यशुचिभूमिष्ठः
परिहियते नेतरः शुचिभूमिष्ठः । तद्वत् । तस्माज्ज्योतिस्य देहसंबन्धाद्विधिनियेषप्रसङ्गो
नैवेश्वरस्य तत्संबन्धाभावादिति ॥ ४८ ॥

असंतत्तेश्चाव्यतिकरः ॥ ४९ ॥

संततिः संबन्धः । व्यतिकरः संकरः । देहसंबन्धाभावादेव फलसंबन्धोऽपीश्वरस्य
नृत्सीयर्थः । उपाधिः प्रतिनिध्मपक्षपातिन्वाग्जीवस्यैव फलसंबन्धः स तु नेश्वरे संकीर्यत्व
इति सूत्रार्थः ॥ ४९ ॥

ननु कर्मफल तु कर्त्रेकपात्सर्कार्यतामियाशङ्क।यामाह—

आभास एव च ॥ ५० ॥

परमात्मन आभास एवैव जीव । जले सूर्यप्रतिबिम्बवत् । यथैकस्मि प्रतिबिम्बे,^१
कम्पमाने सति प्रतिबिम्बान्तर न कम्पते, एवमेकस्मिज्जीवे कर्मफलभाजि न नैवान्तर
तत्कर्तृफलभाग्भवति । तत्तदत करणोपाधिभेदात् ॥ ५० ॥

एव स्वमते कर्मफलसाकार्यमुक्त्वा परमते साकार्यमाह—

अदृष्टानियमात् ॥ ५१ ॥

साङ्ख्याना समयेऽदृष्ट नाऽऽत्मसमयेत किं तर्हि प्रधानवर्ति । प्रधानस्य तु सर्वसाधार-
णवात्प्रत्याम सुखदुःखोपभोगस्य नियमक नोपपद्यते । ततश्च बहुषु सर्वगतेष्वामसु
सुखादित्यकार्यप्रसङ्ग स्यात् । काणादानामपि समये सर्वगतानामामना साधारणेनाऽऽत्ममन
सयोगेन निर्वर्तितस्यादृष्टस्याप्यस्यैवाऽऽत्मन इदमदृष्टमितिनियमहेतुभावादेव एव दोष
प्रसज्येत ॥ ५१ ॥

ननु प्रत्यामस्मिद प्रासन्नानिद परिहराणि प्रयत्नमिथ करणाण्येव विद्या अभिसंधयो
भिन्नास्तत्प्रदात्मन सयोग नियस्यन्ति ततोऽदृष्टभेदासुखदुःखभेदो भविष्यतीत्याश-
ङ्क्याऽऽह—

अभिसंध्यादिष्वपि चैवम् ॥ ५२ ॥

अभिसंध्यादीनामपि साधारणेनैवाऽऽत्मन सयोगेन सर्वात्मनिधौ क्रियमाणान्वा नियमहे-
तुवानुपपत्तेर्नोक्तदोषपरिहार सम्भवति ॥ ५२ ॥

प्रदेशादिति चेन्नान्तर्भावात् ॥ ५३ ॥ (१७)

ननु विमुक्तेऽप्यात्मन शरीरावच्छिन्नप्रदेश एवाऽऽत्मन सयोगो नाम्यत्रेति अदृष्टा
दिज्यवस्थोपपत्त्यत इति चेन्न । अन्तर्भावात् । विमुक्तानिशेषात्सर्वे एवाऽऽत्मन सर्वशरीरे
ष्यन्तर्मवन्तीति न प्रदेशकृतो विशेष इत्यर्थः । तस्मादात्मैक्यपक्ष एव सर्वदोषाभावा इति
सिद्धम् । अत्र कश्चिदाह—‘ कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् ’ इत्य- आरम्याऽऽ पादपरिसमाप्ते
जीव कर्ता भवति पर तु सा कर्तृत्वव्यक्ति परार्थिनेव ।

‘ कर्तृत्व कारणत्वं च स्वमात्रधेतुना धृति ।

यत्प्रसादादिमे सन्ति न सन्ति यदुपेक्षया ॥ ’

इति वैद्विश्रुते । तथा ‘ असौ नानाम्यपदेशात् ’ इत्यादिसूत्राणामपि फालितोऽर्थ एवम् ।
तस्य भिन्नमेवात्राशङ्कम् । असौ दोष परस्य योऽप्य पुमानुपपद्यते विद्यते च नाना धेन

व्यपदिशन्ति पितेति पुत्रेति भ्रातृति सखेति च ' इति पराशर्यायणश्रुतेः । असत्तरेधा-
न्यक्तिर इत्यस्य सूत्रस्यायमर्थः—जीवसमुदाय परमेश्वरस्य रूप रूप प्रातिरूपो भूत्वा
वर्तते । तद्विम्बरूपमस्य मुख्यार्थं सत्कारविषयो भवति । स च परमेश्वरः स्वसामर्थ्येनान
न्तर्दीधिविम्बरूपो जायते । तथा च चतुर्देशिलायाम्—' तस्य ह वा एतस्य पद्म
रूपाणि शत रूपाणि तानि सर्वाण्यनन्तानि सर्वाण्यसमितानि । अथावराः सर्वे एवापूर्णाः
सर्वे एव बध्यन्तेऽथ मुख्ये च केचन ' इति । तदसारम् । ' एको हि जीव एक ईश्वरोऽ-
नेके जीवा अनेकेऽपीश्वरा उपाधिर्वैचित्र्याद्दस्तुत एकमेवाद्वितीय ब्रह्म ' इति पौत्रायणश्रुते ।

' एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यनस्थितः ।

एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत्' [ब्र० वि० १२] इत्यादिप्रसिद्धश्रुति-
स्यश्च) निस्तरस्तु तत्रनस्तीत्युभे द्रष्टव्य ॥ ५३ ॥ (१७)

इति श्रीलक्ष्मीनरहरिसूरिसूनुहरिदक्षितकृतौ ब्रह्मसूत्रवृत्तौ

द्वितीयाध्याये तृतीय पादः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थ पादः ।

नियदादिविषये श्रुतिविरोधस्तृतीयपादेन परिहृतः । इदानीं चतुर्थेन पादेनेन्द्रियविषये
श्रुतिविरोधः परिह्रियते—

तथा प्राणाः ॥ १ ॥

तत्रतान्मान्दोष्पादिषु श्रुतिषु ' तत्तेजोऽसृजत ' [छा० ६ । २ । ३] ' तस्माद्ब्र
ह्मत्समादान आकाशं सभूत ' [तै० २ । १ । १] इत्याकामादीनामुत्पत्तिं श्रूयते
न तथा प्राणानां क्वचिन्नानुत्पत्तिरेवैषां श्रूयते—' असद्ब्रह्म इदमग्र आसीत् । तदाद्ब्रह्म । किं
रुद्रमदौर्षीदित्युपमो काव तेऽग्नेऽसदौर्षीत् । के ते ऋषय इति । प्राण्य वा ऋषय ' [शत०
६ । १ । ११] इत्यत्र प्राणुत्पत्ते प्राणानां सञ्जायत्रणत्वात् । अन्यत्र तु प्राणानामनुत्पत्ति-
पश्यते—' यथाऽग्रे क्षुद्रा निस्पृष्टिर्ना भुङ्करन्त्येवमैसांस्त्रदाहमन सर्वे प्राणा सर्गे लोका-
सर्वे देवा सर्वाणि च भूतानि व्युच्चरन्ति ' [सू० २ । १ । २०] इति । ' एतन्माभ्य-

यते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ' [मु० २ । १ । ३] इत्यादौ । तत्र निर्णयमाह—
तथा प्राणाः । प्राणा इन्द्रियाणि तथोत्पद्यन्ते । यथा विषदादय उत्पद्यन्ते तथोत्पद्यः ।
व्यवहितस्यापि विषदादेस्तथेति तच्छब्देन परामर्शो नानुपपन्नः । तदुक्तं भाष्ये—प्राणो-
त्पत्तिवादिवाक्ये—

‘ एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।
खं वायुर्ज्योतिरापश्च पृथ्वी सर्वस्य धारिणी ’ [मु० २ । १ । ३ ॥]

इत्येवमादीनि यथा खाशुत्पत्तिस्तथा प्राणाशुत्पत्तिः । उत्पत्तिश्रुत्यविशेषादिति ॥ १ ॥

ननु केयुचित् प्रदेशेषु प्राणानामुत्पत्तिर्न भूयत इति तदुत्पत्तिश्रुतिर्गौणी स्यान्ने-
त्याह—

गौण्यसंभवात् ॥ २ ॥

असंभवात्

गौण्या असंभवे गौण्यसंभवस्तस्मात् । एकत्रिज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाया विरोधान्न
प्राणानामुत्पत्तिश्रुतिर्गौणी व्यर्था । यत्तु प्राणुत्पत्तेः प्राणसद्भावश्रुतिः ‘ ऋषयो वाव तेऽग्नेऽस-
दासन् ’ इति साऽवान्तरसृष्टिविषयेति द्रष्टव्यम् ॥ २ ॥

तत्प्राक्श्रुतेश्च ॥ ३ ॥

इतश्च प्राणजन्मश्रुतिर्न गौणी । कुतः । ‘ एतस्माज्जायते प्राणः ’ [मु० २ । १ । ३] इत्यत्र
तत्प्राक्श्रुतेः । तदिति ह्युत्पत्तिकम् । तस्य जायत इतिपदस्य प्राणेषु प्राक्श्रुतेः । तदेव प्राक्श्रुतं
जायत इति पदमुत्तरेष्वक्ताशादिष्वनुवर्तते । तत्राऽऽक्ताशादिषु जायत इति मुख्यं जन्म प्राणानां
प्रथमोदिष्टानां गौणमिति वैरूप्यं स्यात् । न ह्येकस्मिन्प्रकरणे एकस्मिन्वाक्ये चैकः शब्दः
सहस्रद्वारितो बहुभिः संबध्यमानः क्वचिन्मुद्ध्यः क्वचिन्नैव इत्यप्यवसातुं शक्यं वैरूप्यप्रत-
ज्ञादिति हि भाष्यम् । अन्यत्रापि ‘ तत्तेजोऽसृजत ’ [छा० ६ । २ । ३] ‘ स प्राण-
मसृजत प्राणाच्छ्रद्धाम् ’ [प्र० ६ । ४] इत्यादौ तथात्वेन विकारजातस्यानुत्पत्तिः परा-
जित । तस्मात्प्राणोत्पत्तिश्रुतिर्मुद्ध्यैव न गौणी ।

तत्पूर्वकत्वाद्वाचः ॥ ४ ॥ (१)

इतश्च प्राणानामुत्पत्तिरन्युपेया । कुतः । वाचस्तत्पूर्वकत्वात् । वाच इत्युपलक्षणं
वाचप्राणमनसां तेजोवन्नपूर्वकत्वात्तानादपि प्राणानामुत्पत्तिरवगम्यते तस्यादित्यर्थः ।
छान्दास्ये—‘ तत्तेजोऽसृजत ’ [छा० ६ । २ । ३] इत्यस्मिन्नेव प्रकरणे ‘ अन्नमयं
हि सौम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वाक् ’ [छा० ६ । १ । ४] इति विकारार्थमुपल-
तेजोवन्नविकारत्वावगतेः । न च ‘ अन्नमयं हि सौम्य मनः ’ इत्यनया श्रुत्या नान्नमनसो-

रप्राणयोस्तेजोवाचोषोपादानोपादेयत्वमभिहितं किं तर्हि मनवादीन्प्रयन्त्रादीनामुपष्टम्भक-
त्वमात्रमिति वाच्यम् । मयटा विकारत्वावगतेः । नहि विकारो नाम कृश्चिन्नित्योऽस्ति ।
तस्मान्मनवादीनां विकाररूपत्वाद्दुत्पत्तिरिति सिद्धम् ॥ ४ ॥ (१)

सप्त गतेर्विशेषितत्वाच्च ॥ ५ ॥

प्राणानामुत्पत्तिविषयः श्रुतिविरोधः परिहृतः । इदानीं संख्याविषयो विरोधः परिहि-
यते । तत्र मुस्यं प्राणमुपरिष्ठद्भ्यस्यति । संप्रति कर्तृत्वे प्राणा इति चिन्त्यते । तत्र
कचिन्सप्त प्राणा आप्नायन्ते—‘ सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात् ’ [मु० २ । १ । ८]
इति । कचिदष्टौ प्राणा ग्रहत्वेनाऽऽम्नायन्ते—‘ तेऽष्टौ ग्रहा अद्यनतिग्रहाः ’ [बृ०
३ । २ । १] इति । ग्रहाः प्राणाः । कचिन्नव ‘ सप्त वै शीर्षण्याः प्राणा द्वाववाच्यौ ’
[तै० सं० ५ । ३ । २ । ५] इति । कचिद्दश ‘ नव वै पुरुरे प्राणा नाभिर्दशमी ’ [तै०
सं० ५ । ३ । २ । ३] इति । कचिदेकादश ‘ दश वै पुरुरे प्राणा अयमेकादशः ’
[बृ० ३ । १ । ४] इति । एव कचिद्द्वादश ‘ सर्वेषां स्पर्शानां त्वरोकापनम् ’ [बृ०
२ । ४ । ११] इति । कचिन्नयोर्दश ‘ चक्षुश्च दृश्यं च ’ [प्र० ४ । ८]
इत्यत्र । एवं प्राणसंख्यां प्रति विप्रतिपन्नानु श्रुतिषु किं तावद्भातम् । ‘ सप्त प्राणाः ’
इति । कुतः । सप्त गतेः । ‘ सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात् ’ [मु० २ । १ । ८]
इत्यादियुतिषु सप्तत्यावगतेरित्यर्थः । ‘ सप्त वै शीर्षण्याः प्राणाः ’ इति विशेषितत्वाच्च ।
विद्वह्नेकमह्यप्राणने प्रथमोपस्थितत्वास्तोककल्पनातुरोधाच्च सप्तसंख्यैव न्याय्या परिग्रही-
तम् । संख्यानन्तरं वृत्तमिप्रायम् ॥ ५ ॥

इति प्रतेऽभिधीयते—

हस्तादपस्तु स्थितेऽतो नैवम् ॥ ६ ॥ (२)

पुत्राण्डः पूर्वपञ्चनिरासार्थः । सप्तैव प्राणा इति नियन्तुं न शक्यते । यतो हस्तादपस्त्वपरे
सप्तम्योऽतिरिक्ताः प्राणाः श्रूयन्ते । ‘ हस्तो वै प्रहः स कर्मणाऽतिप्राहेण गृहीतः ’ [बृ०
३ । २ । ८] ग्रहत्वं च बन्धनमारो गृह्यते वयंते क्षेत्रबोऽनेन ग्रहसंज्ञकेन बन्धनेति ।
तथा च सृष्टिः—

‘ पुष्येकेन छिद्नेन प्राणायेन स युज्यते ।

तेन बद्धस्य वै बन्धो मोक्षो मुक्तस्य तेन च ’ ॥ [अ० ५०] इति ।

यदस्य वै बन्ध इत्यनेन प्रतिदेहमेवं बन्धो मन्तव्योति सूचितम् । ‘ हस्तान्ध्यां कर्म करोति ’
इत्येवमादिकामु श्रुतिषु सप्तत्यावगतेरिति स्थिते सति न्यूनसंख्याया अधिकासंख्यायामन्तर्भा-
वात् । नैव मन्तव्यं श्रुतसंख्यासु प्राथम्यास्तोककल्पनातुरोधाच्च सप्तैव प्राणाः स्युः इति ।
किं तु कर्षणत्वादेकादशैव प्राणाः स्युः । तथा चोदाहृतं श्रुतिः—‘ दशमे पुरुरे प्राणाः

आत्मैकादशः' [बृ० ३ । ९ । ४] इति । आत्मज्ञानेन चात्रान्तःकरणं परिगृह्यते चरणाधिकारात् । नन्वेकादशत्वादम्बिके द्वादशत्वत्रयोदशत्वे उदाहृते कथमेकादशेति चेत् । सत्यम् । नद्येकादशस्यः कार्यजातेभ्योऽधिकं कार्यजातमस्ति । यदर्थमधिकं करणं कल्प्येत । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धनिप्रय बुद्धिः । तत्साधनानि श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणास्यानि पञ्चबुद्धीन्द्रियाणि च वचनादानगायत्सर्गानन्दाः पञ्चकर्मेन्द्रियभेदाः । तदर्थानि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि । तथा च श्रुतिः— 'हस्तौ चाऽऽदातव्यं चोपस्थश्चाऽऽनन्दयितव्यम्' [प्र० ४ । ८] इत्यादिः । सर्वार्थविषयमेकमन्तःकरणं तदेव मनोबुद्ध्यहंकारचित्तवृत्तिकं क्वचिद्विज्ञवक्ष्यपदिस्यते । एकेकादश प्राणाः । अपि च 'सप्त वै शीर्षण्याः प्राणाः' इत्यत्रापि चत्वार एव प्राणा अभिहिताः स्युः । एते स्थानभेदात्सप्त गण्यन्ते । द्वे श्रोत्रे द्वे चक्षुषी द्वे नासिके एका वागिति । न च चतुर्णामेव श्रुतिभेदा इतरे प्राणा इति वक्तुं शक्यम् । हस्तादिदृचीनामत्यन्तविजातीयानां सत्त्वात् । तथा नव वै पुरे प्राणा नाभिर्देशमीत्यत्रापि देहच्छिद्रभेदाभिप्रायेणैव दश प्राणा उच्यन्ते न प्राणतत्त्वभिप्रायेणेति ज्ञेयम् । क्वचिदुपासनार्थं कतिचित्प्राणा गण्यन्ते । एकादशव्यापाराणां दर्शनश्रवणाघ्राणास्वादनस्पर्शनवदनादानगमनानन्दविसर्गान्मानानामुपलम्भात्तत्साधनत्वेनेन्द्रियाण्येकादशोऽत्युपगन्तव्यम् । तस्मादेकादशैव प्राणा इति सिद्धम् ॥ ६ ॥ (२)

अणवश्च ॥ ७ ॥ (३)

इदानीमुक्तानां प्राणानां स्वरूपनिर्णयायेदमधिकरणम् । तत्र तावत्सांख्यो मन्यते—सर्वगतानीन्द्रियाणि प्रासादशिक्षारारूढस्य पुरुषस्योदयाद्रिशिखरमारूढस्य मार्तण्डस्य क्षटिति चक्षुषा मण्डलदर्शनात् । एवं घ्राणश्रोत्रे अपि दूरादेव गन्धशब्दान्गृहीतः । एवं सत्यपि तत्तच्छरीरानच्छिन्नप्रदेशेषु तत्तज्जीवकर्मफलभोगाय वृत्तिलाभो भवतीति । अत्रोच्यते— इन्द्रियाणां सर्वगतत्वमुक्तम् । कल्पनागौरवात् । देहावच्छिन्नैर्बुद्धिमिन्द्रियैरेवाशेषव्यवहारसिद्धौ किमनया सर्वगतत्वकल्पनया । किञ्च श्रुतिरुक्तान्तिगत्यागतांजीवस्य प्रतिपादयति चाश्व सर्गस्यस्य चैतस्य न पुरातः संभवन्ति । अतो ह्यमुल्लसत्सिद्धयर्थमिन्द्रियोपपत्तिः स्वीकृतः । यदि सोऽप्युपाधिः सर्वगतः स्यात् । कुतस्तत्सुक्तान्त्यादयोऽमुल्याः संभवेयुः । तस्मात्सर्वगतान्येवेन्द्रियाणि । मध्यमपरिमाणेनैवेत्येवदस्यत्वविवक्षया सूत्रकारेणाशुशब्दः प्रयुक्तः । तदुक्तं भाष्यकारैः—अणुत्वं कैनां सौख्यपरिच्छेदो न परमाणुत्वव्यम् । श्रुतेरेहव्यापिकार्यानुपपत्तिप्रसङ्गादिति । तस्मात्सूत्राः परिच्छिन्नाश्च प्राणा इति सिद्धम् ॥ ७ ॥ (३)

भेदश्च ॥ ८ ॥ (४)

सुरापिठे मंत्रासुग्दासकारी वायुमुंस्यः प्राणः । स घेतदप्राणवद्भ्रविकार इत्यनिदिशति । सुत्यवाणो जायते न वेति विराये सुत्यवाण इन्द्रियवत् जायते । कुतः ।

चासदासीदिति ब्रह्मसूक्ते- ' आनीदवात् स्वधया तदेकम् ' [ऋ० सं० मं० १० अ० ११ सू० १२९] इति सूष्टे प्रागानीदिति प्राणव्यापारश्रवणादिति प्राप्ते भ्रूम् । आनीच्छब्दो हि न प्राक्सूष्टे प्राणसद्भाव सूचयति । अगतमिते तन्निषेधात् । तर्हानीदिसस्य का गतिः । आनीदिति केवलब्रह्मसत्त्वापर न तु प्राणस्यानुपत्तिपरमित्यवगच्छ ' तदेव सौम्येदमप्र आसीत् ' [छा० १ । २ । १] इत्यादिभिः सूष्टिप्रागवस्थाप्रतिपादकश्रुत्यन्तरेः समानार्थत्वात् । ' एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ' [मुण्ड० २ । १ । ३] इति श्रुत्या स्पष्ट प्राणोत्पत्तेराज्ञानात् । ' अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः ' [मुण्ड० २ । १ । २] इत्यादिश्रुत्या जगदुपादानस्य ब्रह्मण प्राणादिसमस्तविशेषविरहस्य दर्शितत्वान्ध । तस्मादिन्द्रियवृत्त्याणो जायते । श्रेष्ठ इति शब्दो मुख्यप्राणराची । ' प्राणो वाव ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च ' [छा० ५ । १ । १] इति श्रुते । निषेककालादारभ्य तस्य वृत्तिलाभाज्येष्ठानम् । नचेत्तस्य तथा वृत्तिलाभ स्यात्तर्हि योनौ निषिक्तं शुरु न प्ररोहेत् । चक्षुरादीनां तु संस्थानविशेषोत्पत्त्यनन्तरं वृत्तिलाभात्कनोपसृचम् । प्राणस्य श्रेष्ठत्व च गुणाधिक्यात् । ' न वै शक्यं न स्वदत्ते जिवितुम् ' [वृ० ६ । १ । १३] इति श्रुते ॥ ८ ॥ [४]

न वायुक्रिये पृथगुपदेशात् ॥ ९ ॥

स पुनर्मुख्यः प्राण किं स्वरूप इतीदानीं विचार्यते । बाह्यमायुरेन वेणुरन्ध्रवन्मुखं निष्ठे प्रविशति स्थितो नाम्ना प्राण इति व्यपदिश्यते । न तु प्राणो नाम किञ्चित्तत्त्वान्तरम् । कुत । ' य प्राण स वायुः स एव वायुः पञ्चविधः प्राणोऽपानो व्यान उदान समान ' इति श्रुते । अथवा पञ्जरस्था वह्न पक्षिणो यथा स्वयं चलन्तः पञ्जरमपि चालयन्ति । तथैकादशाक्षाणि स्वस्वव्यापारेण देहं चैष्टयन्ते । तत्र देहचालनाख्यो योऽयं सर्वेन्द्रियसाधारणो व्यापारः स प्राणो भविष्यति । तथा च साख्यैरुक्तम्—' सामान्यकरणवृत्तिः प्राणाद्या वायवः पञ्च ' [सा० का० २९] इति । तस्मान्न तस्मान्तरं प्राण इति प्राप्ते भ्रूम् । न वायुः प्राणो नापि क्रियाकरणव्यापारः । कुत । पृथगुपदेशात् ।

१ ' एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।

ख वायु ज्योतिरापथ पृथ्वी सर्वस्य धारिणी ' [मुण्ड० २ । १ । ३] इत्यादौ वायुकरणाभ्यां प्राणस्य पृथगुपदेशात् । कथं तर्हीयं श्रुति ' य प्राण स वायुः ' इति । उच्यते—वायुरेवाभ्यात्ममापन्नं पञ्चवृत्तिविशेषात्मनाऽवतिष्ठमानो हि प्राण इति भण्यते न तस्मान्तरं नापि वायुमात्रमत्राद्ये अपि भेदाभेदश्रुती न विरुध्येते इति भाष्यकृत आह । विशरणशब्दास्तु ' प्राण एव ब्रह्मणश्चतुर्थं पादः स वायुना ज्योतिषा भाति ' इति श्रुत्यन्तरे चतुःपादस्योपासनप्रसङ्गेनाऽऽप्यात्मिरुप्राणस्याऽऽधिदैविकवायोधानुप्राह्यानुप्राहकरूपेण विभेद स्पष्टमेव निर्दिष्ट । अतो ' य प्राण स वायु ' इत्येकत्वश्रुतिः कार्यकारणयोरे-

दहत्या नेतव्या । तस्मात्तन्निर्णयं प्राणा इत्याहः । यत्तु सांख्यैरुक्तं तदसत् । इन्द्रियाणां सामान्यव्युत्पत्तिसंभवात् । पक्षिणां तु चलनान्येकविधानि पञ्जरचालनस्यानुकूलानि भवन्ति । न चेन्द्रियाणां दर्शनश्रवणमननादिव्यापारा एकविधाः । अतो न देहचालनानुकूलास्तस्मात्सांख्यमतमनादेयम् ॥ ९ ॥

अथेदानीं प्राणस्य जीववत्त्वात्तन्व्यप्रसङ्गं वारयति-

चक्षुरादीनं तु तस्मद्दृशिष्ट्यादिभ्यः ॥ १० ॥

तुभ्यन्दः प्राणस्त्वात्तन्व्यनिरासार्थः । यथा चक्षुरादीनि जीवस्योपकरणानि तद्वन्मुख्योऽपि प्राणो राजमन्त्रिवर्जीवस्थोपकरणभूतो न स्वतन्त्रः । कुनः । तस्मद्दृशिष्ट्यादिभ्यः । तैश्चक्षुरादिभिः सह प्राणः शिष्यते । प्राणसंबन्धादिषु समानवर्माणं च सह शासनं युक्तम् । बृहद्रथंतरादिवत् । आदिपदेन संहतत्वात्तन्व्यत्वाद्दीनामस्त्वात्तन्व्यहेतूनां संग्रहः ॥ १० ॥

ननु चक्षुरादिव्यापारस्य जीवं प्रति करणभावेऽभ्युपगम्यमाने तेषां रूपादिविषयवत् प्राणस्यापि विषयोऽभ्युपेयः स्यात् । स तु न दृश्यते । पूर्वं कार्यरसादेकादसौव करणानीति प्रतिपादितम् । तत्कार्यं विषयाभावत्वात्प्राणस्यापि कारणत्वमत आह-

अकारणत्वाच्च न दोषस्तथा हि दर्शयति ॥ ११ ॥

मुख्यप्राणस्य चक्षुरादिव्यापारत्वं नान्युपगम्यते किं तर्हि राजमन्त्रिवर्जीवस्थोपकरणत्वमभ्युपेयते । तथाचकारणत्वाच्चक्षुरादितुल्यकार्याभावेऽपि न दोषः । नचैतावता कार्याभावः । सर्वेन्द्रियधारणत्वात्साधारणकार्यवत्त्वस्य सत्त्वात् । तथा हि दर्शयति श्रुतयः-

‘अथ ह प्राणा अहंश्रेयसे व्युदिते’ [छा० ५ । १ । ६] इत्युपक्रम्य ‘यस्मिन्व उक्कान्त इदं शरीरं पापिष्ठतरमिव दश्यते स वः श्रेष्ठः’ इति चोपनमस्य ‘तान्वरिष्टः प्राण उवाच मा मोहमापशथाहमेवैतत्पबन्वाऽऽमानं प्रविमर्ग्यैतद्वाणमनष्टस्य विचारयामि’ [प्र० २ । ३] इति । ‘यस्मात्करमाच्चाह्वाप्राण उक्क्रामति तदैवेतच्छुष्यति’ [बृ० १ । ३ । १९] ‘तेन यदस्माति यत्पिनति तेनेतराण्यणानवति’ [छा० १ । २ । ९] इति च प्राणनिमित्तां शरीरेन्द्रियपुष्टिं दर्शयति । ‘करिमखलनहमुक्कान्त उक्कान्तो भविष्यामि कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठायमाति स प्राणमगुजत’ [प्र० ६ । ३ । ४] इति च प्राणनिमित्ते जीवस्योक्कान्तप्रतिष्ठे दर्शयति ॥ ११ ॥

पञ्चवृत्तिर्भनोवश्यापदिश्यते ॥ १२ ॥ (५)

इतश्चास्ति मुख्यप्राणस्य कार्यविशेषः । यस्यादयं पञ्चवृत्तिः धृतिश्च व्यनदित्यने । तत्र छटान्तः—मनोवदिति । यथा मनसः ध्येः प्रादिनिमित्ताः मन्दादिविद्ययाः पञ्च इत्ययः

नन्वग्यादिदेवतानामधिष्ठात्रीणामिन्द्रियप्रवर्तकत्वे तासामेव भोक्तृत्वप्रसङ्गो न शरीर-
स्येति शङ्कायां प्राप्तायामुत्तरमाह—

प्राणवता शब्दात् ॥ १५ ॥

प्राणशब्देनेन्द्रियाण्युच्यन्ते । स्वस्वामिसंबन्धे च मनुष्ये । प्राण उपलक्षणार्थः । प्राण-
वता कार्यकारणसंवातस्वामिना शरीरेणैव प्राणाना संबन्धः श्रुतेरवगम्यते शब्दात् ।
तथाहि श्रुतिः—‘ अथ यत्रैतदाकाशमनुविपण्यं चक्षुः स चक्षुषः पुरुषो दर्शनाय चक्षुरथ
यो वेदेदं जिग्रणीति स आत्मा गन्धाय घ्रणम्’ [छा० ८ । १२ । २४] इत्येवमादिका
शरीरेणैव प्राणानां संबन्धं श्रावयति । देवताविहितं प्राणं गन्धज्ञानमात्रार्थम् । शरीरस्य
तु तन्निमित्तो भोग इत्यर्थः । अधिष्ठातृणामेव भोक्तृत्वे विरुद्धविक्रियत्वं प्रसज्येत । अतः
शरीर एक एव भोक्ता ॥ १५ ॥

तस्य च नित्यत्वात् ॥ १६ ॥ (७)

तस्य शरीरस्यारिभ्यश्चारी नित्यत्वात्नित्यसंनिहितत्वाच्च भोक्तृत्वं न देवतानाम् । तासां
सत्र पुण्यपापलेपाभावात् । ‘ न ह वै देवान्पापं गच्छति ’ [वृ० १ । ५ । २०]
इति श्रुतेः । ता हि देवताः परस्मिन्मैश्वर्यपदेऽवतिष्ठमानाः क्षुद्रे मनुष्यादिदेहे भोगं न
प्रतिलब्धुमर्हन्ति । देवतादेहेषु परमभोगस्य सिद्धत्वात् । तस्मात्सतीश्वर्यधिष्ठात्रीषु देव-
तासु न जीवस्य भोक्तृत्वमपगच्छति । करणपक्षस्यैव ता न भोक्तृपक्षस्य । तस्माज्जीव
एव भोक्ता देवतासु करणाधिष्ठय्य एवेति निरुद्धम् ॥ १६ ॥ (७)

त इन्द्रियाणि तद्वापदेशावन्यत्र श्रेहात ॥ १७ ॥

मुख्य एकः प्राणोऽन्ये कैकादश प्राणा इति प्रमुक्तम् । तत्रेयं संशयः—किं मुख्य-
स्यैव प्राणस्यापानादिवद्वागदयो वृत्तिभेदाः किं वा तत्रान्तरणीति । मुख्यस्यैवैतरे वृत्तिभेदा
इति तावत्प्राप्तम् । चाग्रादीन्द्रियाणि मुख्यप्राणस्य वृत्तयो भवितुमर्हन्ति । वृत्तः । तेषां प्राण-
रूपत्वश्रुत्यात् । तथाहि श्रुतिः—‘ इत्यास्यैव सर्वे ह्यमसाभेति । त एतस्यैव सर्वे ह्यम-
नस्तस्मिन्नेत एतेनाऽऽस्यायन्ते प्राणा इति’ [वृ० १ । ५ । २१] एवं प्राप्तिं वृत्तम् । श्रेष्ठानु-
स्यप्राणादन्यत्र मुख्यप्राणं वर्जयित्वाऽऽरुणिष्टा एकादश प्राणा इन्द्रियाण्युच्यन्ते । वृत्तः ।
तद्व्यपदेशात् । श्रुती तेषामिन्द्रियत्वाभिरानादित्यर्थः । ‘ एतस्माज्जायते प्राणो मनः
सर्वेन्द्रियाणि च’ [मु० २ । १ । ३] इति श्रुती प्राणस्येन्द्रियाणां च पृथङ्निर्देशात्
प्राणादिन्द्रियाणां तत्रान्तरणम् । प्राणवत् इन्द्रियेषु भाक्तः—‘ तमुजामन्तं० सर्वे प्राणा
अनुक्रामन्ति [वृ० ४ । ४ । २] इत्यर्थे । ननुदाहृतश्रुती मनसाऽपि पृथङ्निर्देशा-
दिन्द्रियेभ्यस्तस्यापि तत्रान्तरणमस्त्विति चेन्न । ‘ मनःप्राणादिन्द्रियाणि’ [म० गी०

१९ । ७] इत्यादिस्मृतिषु मनस इन्द्रियत्वप्रसिद्धेः । ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायेन तस्येन्द्रिय-
श्रेष्ठत्वस्यापनाय पृथङ्निर्देशो न तत्रान्तरत्वसिद्धयर्थः । प्राणे तु श्रुतिस्मृत्योः कापीन्द्रि-
यत्वस्यपदेशमावात्तत्रान्तरत्वमेवेति ॥ १७ ॥

भेदश्रुतेः ॥ १८ ॥

भेदेन च वागादिभ्यः प्राणः श्रूयते ' ते ह वाचमृचुः ' [वृ० १ । ३ । २]
इत्युपक्रम्य वागादीनमुरपाप्मविद्यस्तानुपन्यस्य वागादिप्रकरणमुपसंहाय ' अथ हेममासत्स्यं
प्राणमृचुः ' [वृ० १ । ३ । ७] इत्यसुरविष्यंसिनो मुख्यस्य प्राणस्य पृथगुप-
क्रमात् ॥ १८ ॥

वैलक्षण्याच्च ॥ १९ ॥ (८)

वैलक्षण्यं तु श्रुतिपूपादितं सुतेषु वागादिषु मुख्य एको जागर्ति स एवैको मृत्युनाऽ-
नात् आता इतरे । तस्यै च स्थित्युत्कान्तिम्या देहधारणपातनहेतुत्वं नेन्द्रियाणामेवंजाती-
यको भूयार्हद्वैक्षणभेदः । यदुक्तं ' त एतस्यैव सर्वे रूपमभवन् ' [वृ० १ । ५
२१] इति श्रुतेः प्राण एवेन्द्रियार्णति । तदयुक्तम् । तत्रापि पौर्वापर्यालोचनाद्भेदप्र-
तीतिः । तथाहि—'बदिष्याम्वेवाहमिति वाग्दधे ' [वृ० १ । ५ । २१] इति वागा-
दीनीन्द्रियाण्यनुक्रम्य ' तानि मृत्युः श्रमो भूत्वोपयेमे ' ' तस्माच्छ्रम्ययेव वाक् ' इति
च श्रमरूपेण मृत्युना अस्तत्वं वागादीनामभिधाय ' शधेममेव नाऽऽप्नोवोऽयं मध्यमः
प्राणो यः सचरंश्च न व्यधते ' [वृ० १ । ५ । २१] इति पृथक्प्राणं श्रमरूपेण मृत्यु-
नाऽनभिभूतमनुष्णमिति ' अपं वै नः श्रेष्ठः ' [वृ० १ । ६ । २१] इति च श्रेष्ठता-
मस्यावधारमाति । तद्रूपभजन तु तदर्शीनश्चेष्टत्वमेव न तत्स्वरूपापचिरिति मन्तव्यम् ।
तस्यत्तत्रान्तराणि प्राणादिन्द्रियाणीति सिद्धम् ॥ १९ ॥ (८)

संज्ञाभूतिवल्सिस्तु द्विवृत्कुर्वत उपदेशात् ॥ २० ॥

' सदेव सौम्येदमप्र आसीत् ' [छा० ६ । २ । १] इति सतो ब्रह्मणस्तेजोवज्रानां
सृष्टिमुक्त्वाऽथ ' सेषे देवतौक्ष्ण्ये हन्ताहमिमासितलो देवता अनेन जीविनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्य
नामरूपे व्याकरणापीति तासां निवृत्तं प्रिकृतमेतैकां करणापीति ' [छा० ६ । ३ ।
२] विषयः । तत्र सहायः-नामरूपव्याकरणं किं जीवकर्तृकमांश्वरकर्तृकं वेति । ईश्व-
रेण पद्यभूतेषु सृष्टेषु भौतिकयोः शून्यभाषादस्यमानयोर्महोपरादिनामरूपयोर्जीव एव सद्य
भवितुमर्हति । कुतः, अनेन जीविनाऽऽत्मनेति विशेषणादिति प्राप्तेऽभिधीयते । तुः शङ्का-
निरासार्थः । जीवेनानुमविशेवेति प्रवेशेन जीवोऽप्येति सान्निहितत्वात् । जीवेन व्याकरवा-
णीत्यव्यवहितान्यस्यः स्यात् । नहि जीवस्य नानाविधनामरूपनिर्माणशक्तिरिति । ईश्वरस्य

साऽस्तु शक्तिवृत्तत्वात् । ' पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते ' [धे० ६ । ८ ।] इति श्रुतेः । किं च व्याकरवाणीत्युत्तमपुरयोऽपीश्वरपक्षे समजसतः । संज्ञाया नाम्नो मूर्ते रूपस्य च क्लृप्तिव्याकरणं त्रिवृत्कुर्यतः परमेश्वरादेव भवितुमर्हति । कुतः । उपदेशात् । ' आकाशो ह वै नामरूपयोर्निर्दिहिता ' [छा० ८ । १५ । १] इत्यादिश्रुतिव्याख्यानात् । त्रिवृत्स्वर-
णेन पञ्चीकरणमुपलक्षणीयमिति सृष्टिकारा आहुः । तस्मादीश्वरकर्तृकमेव नामरूपव्याक-
रणं न जीवकर्तृकमिति सिद्धम् ॥ २० ॥

मांसादि मौमं यथाशब्दमितरयोश्च ॥ २१ ॥

भूमेत्रिवृत्कृतायाः पुरेणोपभुज्यमानाया मांसादि कार्यं यथाशब्दं निष्पद्यते । तथाहि श्रुतिः—'अन्नमशितं त्रेधा विधीयते । तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तपुरीषं भवति यो मृष्य-
मस्तन्मांसं योऽणिष्टस्तन्मनः ' [छा० ६ । ५ । १] इति । एवमितरयोरप्यतेजसो-
र्यथाशब्दं कार्यं ज्ञेयम् । मूर्त्तं छेदितं प्राणश्वापां कार्यम् । अस्य मज्जा वाक् तेजस इति ।
अत्रान्नात्तेजसि मनःप्राणवाचांमुपष्टम्भकान्येव नोपादानानीति सृष्टिकारा आहुः ॥ २१ ॥

ननु त्रयाणामपि तेजोब्रह्मणां त्रिवृत्कृतत्वाविशेषे किंकृतस्तर्ह्ययं विशेषव्यपदेशो भव-
तीदं तेज इमा आप इयं पृथ्वीति कथमिदमन्नस्याशितस्य कार्यं मांसादि । इदमपां मूत्रादि ।
इदं तेजसोऽस्यादीति तत्राऽऽह—

वैशेष्यात्तद्वादस्तद्वादः ॥ २२ ॥ (९)

तुशब्दश्चोदानिरासाय । विशेषस्य मायो वैशेष्यं भूयस्यमिति यावत् । सत्यपि त्रिवृत्स्वरणे
पृथिव्यादिभूयस्त्वात्तद्वादः पार्थिवादिव्यपदेश इत्यर्थः । तद्वादस्तद्वाद इति पदाम्बासोऽप्या-
यसमाख्यर्थः ॥ २२ ॥ (९)

इति श्रीलक्ष्मीनरहरिसुरिसुनुना हरिदीक्षितेन विरचितायां

ब्रह्मसूत्रवृत्तौ द्वितीयोऽध्यायः ।

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

परिमन्यन्मायया दृश्यमेतच्चदनुविद्धया ।

कल्पितं सत्यवद्भाति तस्मै नृहरये नमः ॥

तदन्तरप्रतिपत्तौ रहति संपरिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम् ॥ १ ॥

द्वितीयेऽध्याये वेदान्तेः प्रतिपादितं ब्रह्मदर्शने श्रुतिरसृष्टिन्यायविरोधोऽन्य परिहृतः
परप्राणां चानपेक्ष्यतमुपपादितम् । अथेदानीं सम्पददर्शनाय साधनविचारोऽस्मिन्नध्याये

क्रियते प्रसङ्गागतं च किमप्यन्यत्रिरूप्यते गुणोपसंहारादि । तत्र तावत्प्रथमे पादे पञ्चाग्नि-
विद्यामाश्रित्य वैराग्यहेतोर्जीवस्य देहान्तरगतिर्विचार्यते । ' तस्मान्जुगुप्सेत ' [छा० ५
१०] इति पञ्चाग्निविद्यान्ते श्रयणात् । तत्र देहादेहान्तरं गच्छद्जीवः किं, शरीररम्भकैर्भू-
तसूक्ष्मैरवेष्टितो गच्छति वेष्टितो वा । किं तावत्प्राप्तम् । भूतसूक्ष्मैरसंवेष्टित, इति । कुतः ।
भूतसूक्ष्माणां सर्वत्र सुखभवेन सह नयनस्य निष्प्रयोजनत्वात् । तस्मादसपरिष्वक्तो याती-
त्येवं प्राप्तेऽभिधीयते । तदन्तरप्रतिपक्षौ देहान्तरप्राप्तौ देहबीजभूतैर्भूतसूक्ष्मैः संपरिष्वक्तौ
वेष्टितो रहति गच्छति । भूतमात्राणां सर्वत्र सुखभवेऽपि देहबीजभूतानां तासां न सौख-
म्यम् । कुतः । प्रक्षनिरूपणाम्याम् । पञ्चमीद्विवचनम् । प्रक्षस्तावदित्यं—विंश यथा पञ्च-
स्यामाहुतावापः पुरपवचसो भवन्ति [छा० ५ । ३ । ३ ।] इति । निरूपणं प्रतिवच-
नम् । शुष्मैर्न्यपृथिवीपुरूपयोपित्सु पञ्चस्वप्निषु श्रद्धासेऽभवृष्टमन्तरेतोरूपाः पञ्चाऽऽहुतीर्दर्शयित्वा
' पञ्चम्यामाहुतावापः पुरपवचसो भवन्ति ' इति । अस्यार्थः—सुखोकापर्जन्यपृथिवीपुरूपयो-
पितः पञ्च पदार्था उपासनायामश्रित्वेन परिकल्पितास्तेष्वग्निषु स्वर्गं गच्छन् पुनरागच्छश्च जीव
आहुतित्वेनोक्तः । इष्टापूर्तकारि जीवः स्वर्गमारह्योपभोगेन कर्मणि क्षीणे सति पतिवा
ष्टिरूपेण भूमिं प्राप्यान्नद्वारेण पुरं प्राप्य रेतोद्वारेण योपिति प्रविश्य शरीरं गृह्णाति ।
ततः पुंशब्दोपलक्षितानि देहबीजानि पञ्च भूतान्याप इत्युच्यन्ते । ता आपो सुखोकादि-
म्योऽवतरन्त्यः पञ्चमे स्थाने शरीरत्वं प्राप्य पुरुषशब्दान्या भवन्तीति । तस्मादग्निः
संवेष्टितो जीवो रहतीति गम्यते ॥ १ ॥

ननुदाहृतश्रुतावय्वयोग एव गम्यते न भूतान्तरयोगस्तत्कथं प्रतिज्ञायते सर्वैरेव भूतसूक्ष्मैः
संपरिष्वक्तौ रहतीत्यत आह—

त्रयात्मकत्वात् भूयस्त्वात् ॥ २ ॥

तुः शङ्कानिरासार्थः । अपां त्रिकृत्करणश्रुतेऽयात्मकत्वात्तेजोबिन्नात्मकत्वात्तात्त्वा-
रम्भिकास्त्रयुपगतासु तेजोभे अव्यवश्यमन्युपगन्तव्ये भवतः । तद्गुणन शरीरमपि व्यात्म-
फलेन । न केवलभिरद्विरारम्भु शक्यते । नन्वेव सति ' आपः पुरपवचसो भवन्ति ' इति
इति केवलमपामेव कथं ग्रहणं तत्राऽऽह—भूयस्त्वादिति । इतरापेक्षयाऽपि बाहुल्यादि-
सर्थः । दृश्यते च शुक्रतोणितलक्षणे देहबीजेऽपि द्रवद्रव्याहृत्य देहे लोहितदिबाहुल्य
च । कर्मणि च देहारम्भकेऽग्निहोत्रादौ सोमाऽप्यपयआदिवद्रव्याबाहुल्यम् । अत एवाऽऽपः
श्रद्धाशब्दोदिताः सह कर्मभिर्दुलोकारव्येऽगौ दृश्यन्त इत्युच्यते । तस्मादपि बाहुल्याद्रव्यात्वेन
सर्वेषां देहबीजानामुपादानं युक्तम् ॥ २ ॥

प्राणगतेश्च ॥ ३ ॥

किं च प्राणानां च देहान्तरप्रतिपक्षौ गतिः श्रूयते—' तमुज्जामन्तं प्राणोऽनुक्तामग्नि

प्राणमनूक्तामन्तं सर्वे प्राणा अनूक्तामन्ति ' [बृ० ४ । ४ । २] इति । प्राणानां निराश्रयाणां गमनासंभवात्तदाश्रयत्वेन भूतसुखमगमनमावश्यकमित्यर्थः ॥ ३ ॥

अग्न्यादिगतिश्रुतैरिति चेन्न भाक्तत्वात् ॥ ४ ॥

इन्द्रियाणि देहान्तरप्रतिपत्तौ जीवेन सह गच्छन्ति न वेति विज्ञेयं न गच्छन्तीति तावत्प्राप्तम् । कुतः । अग्न्यादिगतिश्रुतेः । तथा हि श्रुतिर्मरणकाले वागादयः प्राणा अग्न्यादीनां गच्छन्तीति दर्शयति ' यत्रास्य पुरास्य मृतस्याग्निं वागप्येति वाचि प्राणः [बृ० ३ । २ । १३] इति । इति चेन्न । कुतः । भाक्तत्वात् । वागादीनामग्न्यादिगमनश्रुतेर्गोणत्वात् । प्राणगमनव्यतिरेकेण जीवस्य देहान्तरे भोगासंभवात् ' प्राणमनूक्तामन्तं सर्वे प्राणा अनूक्तामन्ति ' इति श्रुत्यन्तरसिद्धत्वाच्च । वागाद्याधिष्ठात्रीणांमग्न्यादिदेवतानां वागाद्युपकारिणीनां मरणकाल उपकारनिवृत्तिमात्रमपेक्ष्य वागादयोऽग्न्यादीनां गच्छन्तीत्युपचर्यते । ' ओषधीर्लोमानि वनस्पतीन्केशाः ' [बृ० ३ । २ । १३] इति तत्रतत्राऽऽग्न्यायते । नच लोमानि केशाश्च यथाक्रममोषधीर्वनस्पतींश्च गच्छन्तीति संभवति तद्वत् ।

' मनःपष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ।

शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युक्तामतीश्वरः ॥

गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गन्धानिवाऽऽयायात् ' [म० गी० १५ । ७-८] इति स्पृतिरत्रानुत्तंधेया । तस्मादिन्द्रियाणि जीवेन सह गच्छन्तीति सिद्धम् ॥ ४ ॥

प्रथमेऽश्रवणादिति चेन्न ता एव ह्युपपत्तेः ॥ ५ ॥

ननु शुपर्जन्यपृथिवीपुरुषयोपित इति पञ्चप्रयो पञ्चानामाहुतीनां श्रद्धासोमवृष्टयन्त्रेतो-
लक्षणानामाधारत्वेनार्धीताः । तत्र प्रथमेऽश्रावणमश्रवणादनुपपन्नमेतत् ' पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषश्चसो भवन्ति ' इति । तथाहि—' अमौ याव लोको गौतमासिः ' [छा० ५ । ४ । १] ' तस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुहति ' [छा० ५ । ४ । २] इति श्रुतौ श्रद्धा हीम्यद्रव्यत्वेनार्धीता न तत्राऽऽसौ हौम्यद्रव्यत्वेन धृताः । श्रद्धा च नाम प्रत्ययविशेषः । तत्प्रथमाहुतीनामन्वाहुत्यमुपपद्यते । प्रथमेऽसौ श्रुतां श्रद्धां परित्यज्याश्रुता आपः परिकल्पन्त इति । नैष दोषः । हि यस्मात्प्रथमेऽप्यग्नौ ता एवाऽऽसः श्रद्धासन्धेनाभिप्रेरन्ते । कुतः । उपपत्तेः । एवं प्रथमप्रतिवचनयोरनाकुलमेकत्वान्पत्यमुपपद्यते । इतरथाऽप्यथा प्रश्नोऽप्यथा प्रतिवचनमित्येकवाक्यता च न स्यात् । आपश्च श्रद्धासन्धेनाऽप्या भवन्ति । ' श्रद्धा वा आपः ' [तै० सं० १ । ६ । ८ । १] इति ' श्रुतेः । श्रद्धापूर्वककर्मतन्वायादस्य श्रद्धासन्धे उपपद्यते । मन्दासन्धे इव पुरुषेण । तस्मात्श्रद्धासन्धेनाऽऽस्य एवाभिप्रेता इति सिद्धम् ॥ ५ ॥

अश्रुतत्वादिति चेन्नेष्टादिकारिणां प्रतीतेः ॥ ६ ॥

स्यादेतत् । प्रश्नप्रतिवचनाभ्यामापः श्रद्धादिकमेण पञ्चम्यामाहुतौ पुरुषशब्दवाच्यत्वं प्रामुद्युः । यदि तौवर्ज्जिनेन संपरिष्यक्ता रंहेयुः । तच्च नास्ति । कुतः । अश्रुतत्वात् । अस्मिन्वाक्येऽपामिव जीवानामश्रुतत्वादिति । नैपदोपः । कुतः । इष्टादिकारिणां प्रतीतेः । 'अथ-य इमे प्राम इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभिसंभवन्ति' [छा० ५ । १० । ३] इत्युपक्रम्येष्टादिकारिणां धूमादिना पितृयाणामागौ चन्द्रप्राप्तिं कथयति श्रुतिः—'आकाशाच्चन्द्रमसमेव सोमो राजा' [छा० ५ । १० । ४] इति । त एवेहापि प्रतीयन्ते । 'तस्मिन्नेतस्मिन्नामौ देवाः श्रद्धा जुहति तस्या आहुतेः सोमो राजा संभवति [छा० ५ । ४ । २] इति श्रुतिसाम्यात् । तेषां चाग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिसाधनभूता दधिपयःप्रभृतिष्वापः सन्ति । द्रवद्रव्यत्वात् । ता आहवनीये हुताः सूक्ष्मा आहुत्योऽपूर्वकराः सत्यस्तानिष्टादिकारिण आश्रयन्ते । तेषां च शरीरं नैधनेन विधानेनान्येऽप्राशुविजो जुहति 'असौ रसाय लोकाय स्वाहा' इति । तत् आहुतिरूपा आप इष्टादिकारिणो जीवान्परिवेष्टयन्तुं लोकं फलभोगाय नयन्ति । ता एव श्रद्धां जुहतीत्यभिप्रेताः । तस्मादाहुतिमयीभिरग्निः संपरिष्यक्ता जीवा रंहन्ति स्वकर्मफलभोगायैति श्लिष्यते शेष इत्यर्थः ॥ ६ ॥

ननु फलभोगाय शुलोक्तामनमसगतम् । 'एव सोमो राजा तदेवानामन्नं तं देवा भक्षयन्ति' [छा० ५ । १० । ४] इति 'ते चन्द्रं प्राप्यान्नं भवन्ति' [बृ० ६ । २ । १६] इति समानविषयश्रुत्यन्तरादन्नत्वध्रनणात्, देवैर्भक्षितानां फलभोगासंभवा-दित्याशङ्क्याऽऽह—

माकं वाऽनारमवित्त्वात्तथा हि दर्शयति ॥ ७ ॥ (१)

वाशब्दश्लेषनिरासार्थः । इष्टादिकारिणां यदुक्तमन्नत्वं तद्माकं गोणम् । अन्यथा 'स्वर्गकामो यजेत' इत्यादिश्रुतिरपरिष्येत । इष्टादिकारिणां स्वर्गभोगहानिश्च स्यात् । 'तं त भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशाल क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति' [भ० गी० ९ । २१] इत्यादिस्मृतिविरोधश्च स्यात् । अन्नशब्दश्लेषभोगहेतुत्वत्तमान्यादननेपूपघर्षमाणो दृश्यते । यथा विस्रोऽन्नं राज्ञां पशवोऽन्नं विशामिति । तस्मादिष्टादीनामृत्यादिभिः स्वस्य गुणमात्र गतेरिह यन्मुखगन्तुं यते तेन वा स्वस्य प्रीतिरुपजायते सा तस्यान्नम् । तथा स्वर्ग इष्टादिकारिभिर्धर्ममुखमुपभुञ्जते तदेव देवानामन्नमित्युच्यते न मोदकादिवर्धण निगरण वाऽत्र विवक्षितम् । तथाच श्रुतिः—'न-ह ये देवा अन्नन्ति न पिबन्त्येते देवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति' [छा० ३ । ६ । १] इति देवानां चर्यणादिव्यनहारं वारयति । किंचानामावित्त्वादपीष्टादिकारिणां देवोपभोग्यत्वमुप-पद्यते । तथाहि श्रुतिर्दर्शयति—'अथ योऽन्यां देवतामुपासतेऽन्योऽसावहमन्योऽस्मीति न स वेद-यथा-पशुरेवं स देवानाम्' [बृ० १ । ४ । १०] इति । पशुवदिहामुत्र च

देवानुकूलाचरणेन प्रीतिसाधनत्वाद्भोग्यत्वं भोग्यत्वाच्चाक्षेपोपचारः । तस्माद्रंहति सेपरि
ष्वक्त इति सिद्धम् ॥ ७ ॥ (१) *See 210th ed. in length, etc.*

कृतात्ययेऽनुशयवान्दृष्टस्मृतिभ्यां यथेतमनेर्धं च ॥ ८ ॥

स्वर्गमुपमुष्य संतोऽवरोहन्पुरुषो निरनुशय इहाऽऽयाति किंवा सानुशय इति
संशयः । जीवमनुशेत इत्यनुशयः फर्म तद्दाननुशयवान् । अनुशयरहित एवावरोहति
जीव इति तावदासम् । कुतः । ' यावत्सेपातमुपित्वाऽथैतमेवाभान पुनर्निवर्तन्ते ' [छा०
५ । १० । ५] इति श्रुतेः । अत्र स्वर्गादवरोहतोऽनुशयः संभवति । अनुशयफलस्य
सर्वस्य स्वर्ग एवोपमुक्तत्वात् । संपत्त्यनेन कर्मणा स्वर्गमिति संपात इति स्वर्गभोगताधन-
भूतं फर्म संपातमनतिक्रम्य यावत्संपातम् । नि शेषकर्मफलं मोक्षं तत्रोपित्वेत्कथुतेरर्थः ।
तस्मात्कर्मशेषरहितोऽवरोहतीति प्राप्तेऽभिधीयते स्वर्गार्थमनुष्ठितस्य कर्मणः साकल्येनोप-
भोगोऽप्यमुक्तानि संचितानि पुण्यपापानि बहून्यस्य विरन्ते । अन्वया सचः समुपन्नस्य
धर्माधर्मरहितस्य षाळकस्य सुखदुःखोपभोगो न स्यात् । अतः कृतात्यये स्वर्गार्थं कृतस्य
कर्मणः फलभोगेनात्यये क्षये सत्यनुशयवाञ्छितोऽवरोहति । कुतः । दृष्टस्मृतिभ्याम् ।
दृष्टं प्रत्यक्षम् । दृष्टश्चायं जन्मनैव प्रतिप्राणुच्चावचकर्मफलभूत उपभोगः प्रथिमप्रमान
आकस्मिकत्वासंभवादनुशयसद्भावं सूचयति । श्रुतिश्च—' य इह रमणीयचरणा अभ्याशो
ह यत्ने रमणीया योनिमापयेरन्ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वा शूद्रयोनिं
वा । अथ य इह कपूयचरणा अभ्याशो ह यत्ने कपूया योनिमापयेरन्धियोनिं वा सूकर-
योनिं वा चण्डालयोनिं वा ' [छा० ५ । १० । ७] इति । चरणशब्देनानुशयः
सूच्यते । अभ्याशो ह यदित्यव्ययसमुदायस्य क्षिप्रत्वमर्थः । रमणीयचरणाः सुकृतकर्माणाः
कपूयचरणाः पापकर्माणाः । सानुशयावरोहे स्मृतिरपि—वर्णाध्रमाध स्वकर्मनिष्ठाः प्रत्येक-
कर्मफलमनुस्य ततः शेषेण विशिष्टदेशकालरूपाय श्रुतवृत्तसुखमेधसो जन्म प्रतिप्रचन्त
इति । तथाच भाष्यम्—यथा कोहमाण्ड रिष्यमानं न सर्वात्मना रिष्यते । भाण्डानुसार्यैव
कश्चिक्कोहविशेषोऽवतिष्ठते तथाऽनुशयोऽपीति । तस्मादनुशयशेषं पुरस्कृत्य संचितपुण्य-
पापानुसारी स्वर्गादवरोहतीति फलितार्थः । अवरोहणं च यथेतम् । गमनसमये येन
पथा गतं तदपथेतम् । अनेत्रं च । अवरोहणं तद्विपर्ययेणैव । विस्तरस्तु भाष्यादव-
गन्तव्यः ॥ ८ ॥

चरणादिति चेश्लोपलक्षणार्थेति काष्ठांजिनिः ॥ ९ ॥

ननुदाहृतश्रुतौ चरणान्भ्यापतिः प्रतीयते न तु कर्मणः । चरणकर्मणोर्भेदश्रवणात् ।
तथा च श्रुतिः ' यथाकारं यथाचारं तथा भवति ' [बृ० ४।१।५] । ' यान्यनवयानि
कर्माणि तानि सेवितव्यानि सो इतराणि यान्यस्माकं मुचरितानि तानि स्वयोपासयानि '

[तै० १ । ११ । २] इति च । तस्माच्चरणाद्योन्यापत्तिश्रुतेर्नानुशयसिद्धिरिति चेत् ।
नेप दोषः । यतोऽनुशयोपलक्षणार्थैवैषा चरणश्रुतिरिति कार्पाजिनिराचार्यो मन्यते ॥९॥

आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात् ॥ १० ॥

ननु चरणासाऽऽचारस्य न कर्मोपलक्षणत्वम् । मुख्यस्य चरणस्यैव साध्वसाधुरूपस्य
शुभाशुभयोन्यापत्तिः फलं भविष्यति । अवयवं च शीलस्यापि किञ्चित्फलमभ्युपगन्तव्यम् ।
अन्यथाऽऽनर्थक्यमेव शीलस्य प्रसज्येतेति चेन्न । कुतः । तदपेक्षत्वात् । इष्टादिकर्मणां
चरणसापेक्षत्वात् । न ह्याचारहीनः कर्मण्यधिकारी भवति ।

‘ आचारहीनं न पुनन्ति वेदा यद्यप्यधीताः सह षड्भिरज्ञैः ।

छन्दस्येन प्रज्ञह्यन्तकाले नीटं शकुन्ता इव जातपक्षाः ’ ॥

‘ शौचाचारविहीनस्य समस्ताः निष्कलाः क्रियाः । ’

इत्यादिस्मृतेश्च । तस्माच्चरणस्य स्वतन्त्रत्वामात्राः कर्मोपलक्षणत्वं युक्तमिति कार्पाजिने-
मत्तम् ॥ १० ॥

मुकृतदुष्कृते एवेति तु बादरिः ॥ ११ ॥ (२)

बादारिस्त्वाचार्यः मुकृतदुष्कृते एव चरणशब्देन प्रत्याप्येते इति मन्यते । चरणमनुष्ठानं
कर्मोपनर्थात्तरम् । इष्टादिकारिणि धर्मं चरतीति लोके प्रयोगदर्शनात् । आचारोऽपि
धर्मविशेष एव । चरणकर्मोर्भेदव्यपदेशस्तु ब्राह्मणपरिव्राजिकन्यायेनाप्युपाद्येन । तस्माद्रमणी-
यचरणाः मुकृतिनः कर्तव्यचरणा दुष्कृतिन इति निर्णयः ॥ ११ ॥ (९)

अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम् ॥ १२ ॥

इष्टादिकारिणा चन्द्रलोकप्राप्तिरभिहिता । ये हितरेऽनिष्टादिकारिणस्तेषां चन्द्रलोकप्राप्ति-
रस्ति न वेति संशयेऽस्तीति तावदाह । कुतः । चो हेतौ । यतोऽनिष्टादिकारिणामपि
चन्द्रलोकप्राप्तिः श्रूयते । तथा च कार्पातकिन आनन्ति-‘ ये-वै के चास्माच्छ्लोकप्रदान्ति
चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ति ’ [कौ० १ । २] इति । ‘ पथम्यामाहुतौ ’ इत्याहु-
तिसंज्ञानियमप्रसङ्गेषा चन्द्रलोकप्राप्तिरित्यभ्युपेयेति शङ्काम्नाभिप्रायः ॥ १२ ॥

संयमने त्वनुभूयेतरेषामारोहावरोहौ तद्गतिदर्शनात् ॥ १३ ॥

तुल्यन्दः पूर्वपक्षं व्यावर्तयति । इतरेषां चन्द्रलोकं गमनं नास्ति । भोगायैव हि तत्र
गमनं न निष्प्रयोजनम् । इष्टादिकारिणामेव हि तत्र भोगो नानिष्टादिकारिणाम् । क तर्हि
तेषां भोगस्याऽऽह-इतरेषामनिष्टादिकारिणा संयमने यमलोकं गत्वा पापकर्मोत्सृज्यं दुःखम-
नुभूय पुनर्वरोहः । एवंभूतौ तेषामारोहान्तरोहौ । कुतः । तद्गतिदर्शनात् । तथाहि नाचि-
क्रेतव्यं प्रति यमचक्रस्या श्रुतिः-

‘ न सापरायः प्रतिभाति बाल प्रमाद्यन्त वित्तमोहेन मूट्म् ।

अय लोको नास्ति पर इति मानी पुन पुनर्वशमापद्यते मे ’ ॥ [का० २।६]

‘ वैवस्वत सगमन जनाना यम राजान-हविषा-दुवस्यत ’ [ऋ० स० १० । १४ । १] इति च श्रुत्यन्तरम् । न सापराय इत्यस्यायमर्थः—सम्यग्बुद्ध्याभावेन पर परस्ताद्देह-पातादयते गम्यत इति सापरायः परलोक । तत्साधन कर्म सापरायः । स बालमविवे-किन न प्रतिभाति । क्रीदश बालम् । विचिन्मिचित्तेन मोहेन मूट्म् । अत एव प्रमाद्य-न्तम् । न केवलमज्ञ किं तु विपरीतशुद्धिरपि । यतोऽयमेव लोको नास्ति कुतः परलोक इति मानी मननशाल । अतस्तदनुस्वरूपमाचरन्पुन पुनर्मे मम वशमापद्यते प्राप्नो-त्तीति ॥ १३ ॥

स्मरन्ति च ॥ १४ ॥

अपि च मनुन्यासादयः शिष्टा सयमने पुरे यमाधीन कपूयकर्मनिपाकं स्मरन्ति ॥ १४ ॥

अपि च सप्त ॥ १५ ॥

स्मरन्तीत्यनुपपन्नते । अपि च सप्त नरका—रौरवमहारौरवकहिषैतरणीकुर्भापाकतामि-स्त्रान्धतामिस्त्राख्याः पापफलभूमित्त्वेन स्मरन्ते पौराणिके । तानानिष्टादिकारिण प्राप्नुवन्ति कुतस्ते चन्द्रलोक प्राप्नुयुरित्यभिप्राय । यत्तु कश्चिदाह रौरवादिभ्यः पञ्चम्य. पापिन उचित्प्रति तामिस्त्रान्धतामिस्त्राम्या नैवोत्तिष्ठन्तीति । तदसत् । तदुक्तकौण्डरव्यश्रुते. खपुण्या-यमाणत्वात् ॥ १५ ॥

ननु विरुद्धमिदं पापकर्माणो यमायत्ता वातना अनुभवन्तीति । यस्तस्तेषु रौरवादिषु चित्रगुप्तादयोऽधिष्ठातार स्मरन्ते । तत्कथं यम एवाधिष्ठातेति तत्राऽऽह—

तत्रापि च तद्वापाराद्विरोधः ॥ १६ ॥

‘ चधोयनिरासे । तत्रापि रौरवादिष्वपि सप्तसु नरकेषु तस्यैव यमस्याधिष्ठातृत्वाम्पुग-मात् । यमप्रसुक्ता एव हि ते चित्रगुप्तादयोऽधिष्ठातारो न स्वतश्चा इत स्मरणात् विरोधः ॥ १६ ॥

विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात् ॥ १७ ॥

इतोऽपि नानिष्टादिकारिणा चन्द्रलोकप्राप्तिः । तथा हि—पञ्चाग्निविराया ‘ केच यथाऽसौ लोको न सप्यते ’ (छ० ५ । ३ । ३) इत्यस्य प्रतिपचनान्तरे श्रूयते—‘ अथैतयो-पधोर्न क्तोरेण च तानीमानि क्षुद्राण्यसकृदावर्तानि भूतानि—भवन्ति ।—जायस्य त्रियस्येवे-

तत्तृतीयं स्थान तेनासौ लोको न संपूर्णते ' [छा० ५ । १० । ८] इति । तत्रैतयोः पथोरित्यस्यार्थकथन विद्याकर्मणोरित्यनेन । एतयोः पथोरिति विद्याकर्मणोरिति विनक्षित-
मित्यर्थः । कुतः । प्रकृतत्वात् ' तद्य इत्य धिदुः' [छा० ५ । १० । १] इति
या विद्या तया प्रतिपत्तव्यो देवयानः पन्थाः । ' इष्टापूर्ते दत्तम् ' [छा० ५ । १० ।
३] इति कर्म तेन प्रतिपत्तव्यः पितृयाणः पन्थाः कथितः । तत्रैतयोर्न कतरणं श्रुतम् ।
अयमर्थं न्ये विद्याया साधनेन न देवयानेऽधिकृता नापि कर्मणा पितृयाने तेषामेव
क्षुद्रजन्तुलक्षणोऽसकृदावर्ता तृतीय पन्था भवतीति । विद्याकर्ममार्गद्वयव्यतिरेकेण क्षुद्र-
जन्तुमार्गकथनादपि नानिष्ठादिकारिणा चन्द्रलोकप्राप्तिरित्यर्थः । तुशब्देन ' चन्द्रमसमेव
ते सर्वे गच्छन्ति ' इतिवाक्योत्पशब्दानिरासः । सर्वशब्द इष्टादिकारिपर एवेत्य-
भिप्रायः ॥ १७ ॥

ननु ' पञ्चम्यामाहुतावाप पुरषत्रचसो भवन्ति ' छा० ५ । ३ । ३] इत्याहुति-
सप्त्यानियमाद्देहावाप्तये सर्वेषां चन्द्रलोकगमनभावदयवाम्त आह—

न तृतीये तथोपलब्धेः ॥ १८ ॥

तृतीये स्थाने नाऽऽहुतिसप्त्यानियमोऽस्ति । कुतः । तथोपलब्धेः । ' जायस्व
त्रिवस्व ' [छा० ५ । १० । ८] इत्यनेनाऽऽहुतिसप्त्यानियम विना देहजननोप-
लब्धेरित्यर्थः । अपि च ' पञ्चम्यामाहुतावाप पुरषत्रचसो भवन्ति ' इति मनुष्यशरीरहे-
तुत्वेनाऽऽहुतिसप्त्या सकीर्त्यते न काँटपतङ्गादिशरीरहेतुत्वेन । अपि च पञ्चम्यामाहुतावाप
पुरषत्रचसवमुषदिस्यते नापञ्चम्यामाहुतौ पुरुषत्रचसव प्रतिषिध्यते । वाक्यभेदोऽप्युक्तः ।
तत्र येषामारोहावरोहौ सभक्तस्तेषां पञ्चम्यामाहुतौ देह उद्भाविष्यति । अन्येषां तु विन्ने-
षाऽऽहुतिसप्त्याया भूतान्तरोपसृष्टाभिरद्विर्देह आरम्यत इति भाष्यम् ॥ १८ ॥

स्मर्यन्तेऽपि च लोके ॥ १९ ॥

अपि च स्मर्यते । अपि च लोके पुराणादौ स्मर्यते द्रोणधृष्टद्युम्नप्रभृतानां चायो-
निजावम् । तत्र च न सप्त्यानियमः । द्रोणादीनां योषिदधिकरणकाहुत्यभावात् । धृष्ट-
द्युम्नादीनां तु योषिपुरुषविषयाहुतिद्वयाभावात् । एवमनिष्ठादिकारिणामप्याहुतिसप्त्याभावो
क्षेपः । आहुतिसप्त्याभावात् एवाय दृष्टान्तः ॥ १९ ॥

दर्शनाच्च ॥ २० ॥

अपि च जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जलक्षणे चतुर्विधे मृतप्रागे मैथुनधर्ममन्तरेण स्वेदजो-
द्भिज्जपरूपत्तिदर्शनाच्च । सप्त्यानियमः । इष्टादिकारिणामेव सप्त्यानियमो नान्य-
धेति भावः ॥ २० ॥

नन्वण्डजं जीवजमुद्भिजं चेति त्रैविध्यमेव भूतप्रामस्य श्रूयते । जीवजं जरायुजम् । कथं चातुर्विध्यमत आह—

तृतीयशब्दावरोधः संशोकजस्य ॥ २१ ॥ (३)

‘ आण्डजं जीवजमुद्भिजं च ’ [छा० ६ । ३ । १] इत्यत्र तृतीयनोद्भिजशब्देनैव स्वेदजोपसंग्रहः कृतः प्रत्येतव्यः । संशोकजशब्दः स्वेदजजन्तुवाची । स्वेदजोद्भिजपोरुभयोर्भूम्युदकोद्भेदप्रमबत्वस्य तुल्यत्वात् । स्वेदजस्योद्भिजत्वेऽपि-जङ्गमत्वेन पृथक्कृत्य-स्थावरमुद्भिजजशब्देनाभिधाय चातुर्विध्यनिर्देशास्त्वाविरोध इति भावः ॥ २१ ॥ (३)

सामाख्यापत्तिरुपपत्तेः ॥ २२ ॥ (४)

इष्टादिकारिणाध्वन्द्रलोकमारह्य तस्मिन्यावत्संपातमुपित्वा ततः सानुशया अवरोहन्तीत्युक्तम् । तदवरोहप्रकारोऽधुना चिन्त्यते । तत्रेवमवरोहश्रुतिः—‘ अथैतमेवाञ्जानं पुनर्निवर्तन्ते यथेतमकाशात्तस्माद्वायुं वायुर्भूत्वा धूमो भवति धूमो भूत्वाऽध्रं भवति । अध्रं भूत्वा मेघो भवति मेघो भूत्वा प्रवर्षति ’ [छा० ५ । १० । ७] इति । यथेतं यथा गतं तथेत्यर्थः । अत्र संशयः—किमवरोहन्त आकाशादित्स्वरूपं प्रतिपद्यन्ते किं वाऽऽकाशादिसाम्यमिति । तत्र किं तावत्याप्तम् । आकाशादित्स्वरूपमेव प्रतिपद्यन्त इति । कुतः । वायुर्भवतीत्यादौ भवतिस्त्वात्तत्स्वरूपं गम्यते । एवमाकाशमित्यत्रापि । श्रुति-लक्षणायाः श्रुतिर्न्याय्या न लक्षणा । तस्मादाकाशादित्स्वरूपं प्रतिपद्यन्त इति प्राप्ते भूमः । आकाशादिसाम्यं प्रतिपद्यन्त इति सामाख्यापत्तिः । समानो भावो येषां ते सभावास्तेषां भावः सामाख्यं साम्यं तस्याऽऽपत्तिः प्राप्तिः सादृश्यापत्तिरित्यर्थः । कुतः । उपपत्तेः । अन्यस्यान्वयाददृश्यमुपपद्यते यथा गोसादृश्यं गवयस्य न तु तादात्म्यमित्यर्थः । अत आकाशादितुल्यतापत्तिरेवात्राऽऽकाशादिभाव इत्युपचर्यते इति भाष्यम् ॥ २२ ॥ (४)

नातिचिरेण विशेषात् ॥ २३ ॥ (५)

प्राग्गीर्वादिप्रतिपत्तेराकाशादिमातौ भवति संशयः—किं दीर्घकालं पूर्वसादृश्येनावस्यापोत्तरसादृश्यं गच्छन्त्युत्तास्त्रकालमिति । अविशेषादनियमप्राप्तावुच्यते—अल्पकालमेवाऽऽकाशादिसादृश्येनावस्थानम् । कुतः । विशेषात् ‘ त इह व्रीहियया आधधियनस्फलयस्तिष्ठमापा-इति जायन्ते ’ इति व्रीह्यादिभावमभिधायानन्तरम् ‘ अतो ये स्वल्प-दुर्निष्पन्नतरम् ’ [छा० ५ । १० । १] इति । तत्रैतस्य तत्कारस्य औपरिहान्तसः । दुर्निष्पन्नतरमिति रूपम् । अस्माद्गीर्वादिमागादित्त्वमेव निःसरणं भवतीत्यर्थः । दुर्निष्पन्नतरमिति न दुःखनिष्पन्नतरमुच्यते किं तु कालविलम्बमात्रम् । तदानीं शरीरानिष्पत्तेर्न दुःखस्य स्वरूपस्य वा संभवेऽस्ति । तस्माद्गीर्वादिमागापत्तेः प्रागल्पेनैव कालेनापत्तेः स्वादिति ॥ २३ ॥ (५)

अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलापात् ॥ २४ ॥

आकाशादाविव ब्रह्मादौ न संश्लेषमात्रं किं तु ब्रह्मादिरूपेण मुख्यजन्म विवक्षितम् । जायन्त इति श्रवणात् । न च स्वर्गे सुकृतमनुभूयावरोहतः पापफलरूपस्य स्थावरजन्म-
नोऽसंभवः । ब्रह्मेतोः पशुहिंसादेर्विद्यमानत्वात् । तस्मान्मुख्यं जन्मेति प्राप्ते ब्रूमः ।
अन्येजोविरोधिष्ठितेषु ब्रह्मादिषु संश्लेषमात्रमनुशापिनः प्रतिपद्यन्ते यथा पूर्वत्राऽऽकाशादौ
संश्लेषमात्रं तद्वत् । कुतः । पूर्ववदभिलापात् । यथाऽऽकाशादिषु वृष्टयन्तेषु न कंचित्कर्म-
व्यवहारं परामृशत्येवं ब्रह्मादिजन्मन्यपि । तस्मान्न विद्यतेऽत्रानुशापिनां मुखदुःखमोक्त-
त्वम् । यत्र मुखदुःखमोक्तृत्वमस्ति तत्र कर्मव्यवहार श्रुतिः परामृनाति रमणीयचरणाः
कपूयचरणा इति । अत्र तदकीर्तनान्न ब्रह्मादिकमनुशापिना भोगसाधनमिति ।
तस्मात्पुण्यकृतां चन्द्रलोकादवरोहतां पापफलं ब्रह्मादिरूपेण जन्म न युक्तम् ॥ २४ ॥

अशुद्धमिति चेन्न शब्दात् ॥ २५ ॥

ननु पशुहिंसादियोगाद्दशुद्धमाच्यरिकं कर्म । तस्य तादृशमेव ब्रह्मादिजन्मरूपमनिष्ट-
फलं संभवतीत्यतो मुख्यमेव ब्रह्मादिजन्मास्तु किमर्थं गौणी कल्पनेति चेन्न । कुतः ।
शब्दात् । ' अग्नीषोमीयं पशुमालभेत ' इत्यादिहिंसाविधायकशब्दात् । ननु ' न
हिंसात्सर्वा भूतानि ' इति श्रुतेर्पापीयपशुहिंसाऽधर्मसाधनं हिंसात्वात्कतुबाह्यहिंसावदिति
प्रयोगाच्चाधर्मसाधनं कर्मेति चेत् । अत्रोच्यते— ' न हिंस्यात् ' इत्युत्सर्ग एव सः ।
' अग्नीषोमीयं पशुमालभेत ' इति तदपवादोऽयमुत्सर्गापवादयोश्च व्यावस्थितविषयत्वम् ।
उक्तानुमाने निषिद्धत्वमुपाधिः । तस्माद्दशुद्धमेव वैधं कर्म शिष्टैरनुष्ठीयमानत्वात् तद्योष्य
ब्रह्मादिजन्मेति भावः ॥ २५ ॥

रेतःसिग्मयोगोऽथ ॥ २६ ॥

इतश्च ब्रह्मादिसंश्लेषमात्रं तद्भाव इत्युपचर्यते । यस्माद्ब्रह्मादिभावानन्तरं रेतःसिग्माच्च
आम्नायते ' यो यो ह्यजामति यो रेतः सिञ्चति तद्भ्रममेव भवति ' [छा० ५ । १० ।
६] इति । न चात्र मुख्यो रेतःसिग्मावः संभवति । चिरजातो हि प्राणस्यैवन्नो रेतःसि-
ग्मरति । तद्वयं तत्समानाकाशानुशापि भवति प्रतिपद्यत इत्यर्थः । यथाऽस्मिन्वाक्येऽ-
नुशापिनां ब्रह्मादिभावानन्तरं रेतःसिग्मो एव रेतःसिक्वं ननु मुख्यमसंभवात् । एवं
ब्रह्मादिभावोऽपि तत्संयोग एवेत्यर्थः । तदुक्तं भाष्ये— रेतःसिग्मो एव रेतःसिग्मावोऽ-
न्युपगन्तव्य इति ॥ २६ ॥

योनेः शरीरम् ॥ २७ ॥ (६)

ननु रमणीयां योनिमित्यादावप्यनुशापिनां न मुख्यं जन्म किं तु ब्रह्मादावियामुख्यं
जन्मेपाशङ्कयाऽऽह योनेः शरीरमिति । रेतःसिग्मानन्तरं योनी निषिके रेतसि

शनेः सकाशाद्यच्छरितमुत्पद्यते तदेवानुशायिनां भोगसाधनत्वान्मुख्यं जन्म-नेतरत् ।
तस्माद्दीर्घादिषु संछेपमात्रमनुशायिनां जन्म न मुख्यमिति सिद्धम् ॥ २७ ॥ (६)

इति तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

अथ तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

१ सञ्जयश्चिन्तयन् - १-६

संध्ये सृष्टिराह हि ॥ १ ॥

पूर्वपादे पञ्चाग्निविद्यामधिकृत्य जीवस्य संसारगतिप्रभेदः प्रपञ्चित इदानीं तस्यैव जीव-
स्यावस्थाभेदः प्रपञ्च्यते । एतेन संसारगतिप्रभेदप्रपञ्चनेन नानाविधजन्मप्राप्तोच्चातिदुःखहेतु-
त्वाद्द्वैराग्येण भाव्यमित्युक्तं भवति । विरक्तस्य तत्त्वंपदार्थविवेकायां पाद आरभ्यते । तत्र न
स्थानतोऽपि [ब्र०सू० ३।२।११] इत्यतः प्राक्त्वंपदार्थस्य विवेकः । ततः प्रभृति तत्पदा-
र्थस्य । तत्र प्रथमाधिकरणे स्वप्नसृष्टिर्मिथ्यात्वं प्रतिपाद्यते । आरम्भणाधिकरणे प्रपञ्चमात्रस्य
मिथ्यात्वप्रतिपादनेऽपि स्वप्नस्य श्रुतिरजतादितुल्यत्वोपपादनादपुनरुक्तिः । तत्राऽऽदौ शङ्का-
सूत्रद्वयम् । संध्ये सृष्टिः पारमार्थिकी । संध्यमिति स्वप्नस्थानम् । जाग्रत्सुषुप्तयोः संधौ
भ्रष्टतीति व्युत्पत्तेः । 'संध्यं तृतीयं स्वप्नस्थानम्' [वृ० ४।३।९] इति श्रुतौ
दर्शनाच्च । फलतः प्रमाणभूता श्रुतिरेवमाह—'स यत्र स्वपिति' [वृ० ४।३।
९] इति स्वप्नं प्रकृत्य 'अथ त्वात्रययोगान्पथः सृजते' [वृ० ४।३।१०]
इति ॥ १ ॥

निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च ॥ २ ॥

अपिचैके शाखिनोऽस्मिन्नेव संध्ये स्थाने कामानां निर्मातारमात्मानं पठन्ति—'य एष
सृष्टेः जागर्ति कामं कामं पुरुषो निर्माणाः' [क० पा० ८ इति । तत्र काम्यन्त
इति न्युत्पत्त्या कामाः पुत्रादयोऽभिप्रेताः । तस्मान्निर्मातृष्यनणादपि सयत्वम् । प्राज्ञं चात्र
निर्मातारं भूकरणावाक्यशेषाभ्यां प्रतीमः । प्राज्ञस्य हीदं प्रकरणम्—'अन्यत्र धर्मादन्यत्रा-
धर्मात्' [क० २।१४] इति । तद्विषय एव वाक्यशेषोऽपि—

'तदेव शुकं तद्रस्य तदेवामृतमुच्यते ।

तस्मिँद्वेकाः त्रिणाः सर्गे तद्गुनात्वेति कश्चन' ॥ [क० ५।८] इति ।

प्रयोगश्च—विमता स्वप्नसृष्टिः सत्या परमात्मकर्तृत्वात्प्राज्ञसृष्टिरिति । तस्मात्प्राह-
कर्तृत्वात्प्राज्ञसृष्टिरस्यप्रसृष्टिः सत्या ॥ २ ॥

इति प्राप्ते उत्तरं पठति—

मायामाद्यं तु कारस्त्वेनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् ॥ ३ ॥

उभयन्दः पूर्वसंक्षेपं प्रतिक्षिपति । न स्वप्नसृष्टिः सत्या किं तु मायामात्रं मिथ्येव ।

कृतः । कात्स्न्येनानभिष्यकस्वरूपत्वात् । कृत्स्नमेव कात्स्न्यं स्वार्थे ष्यञ् । किं पुनरत्र कात्स्न्येनभिष्रेतम् । देशकालादिनिमित्तसंपत्तिरबाधध । कात्स्न्येन देशकालादिवस्तुधर्मैणा-
संबद्धत्वादित्यर्थः । न हि रथादेः शरीरान्तर्बर्तित्वदयदेशः संचारयोग्यः संभवति । न च जीवः शरीरान्निर्गत्य बहिर्येव रथादिना संचरतीति धान्यम् । क्षणमात्रेण शतयोजनपर्यन्त-
गमनागमनयोरसंभावित्वात् । तदुक्तं भाष्ये—नहि मुत्तस्य जन्तोः क्षणमात्रेण योजनस-
तान्तरितं देशं पर्येतुं [निपर्येतु] न तत्र सामर्थ्यं संभाव्यत इति । तथा च धृतिः—
स यत्रैतत्प्रवृत्तौ चरति ' [वृ० २ । १ । १८] इत्युपक्रम्य ' स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्तते ' [वृ० २ । १ । १८] इति । स्पष्टं चाभावं रथादीनां स्वप्ने श्रावयति धृति-
' न तत्र रथा रथयोगा न पन्थानः ' [वृ० ४ । ३ । १०] इत्यादि । किंच स्वप्ने-
पलब्धानां पदार्थानां स्वप्ने एव बाधो दृश्यते । कदाचित्स्वरूपेण दृष्टस्तदैव गिरित्वेन दृश्यत इति । प्रयोगश्च—स्वप्नेदृष्टिर्मिथ्याऽविद्याकार्यत्वाच्छुक्तिरजतवदिति । तस्मान्मायाभावं स्वप्-
दर्शनम् ॥ ३ ॥

सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः ॥ ४ ॥

ननु स्वप्नेषु मिथ्यात्वे तासूचितस्य लाभादेः सत्यत्वं न स्वादिति शङ्कानिरासार्थं सूत्रम् । सूचकश्च हि स्वप्ने भवति भविष्यतोः सांभ्रसाधुनोः । सूचक इत्यनेन सूच्यत्वं स्वप्ने निरस्तम् । तथा हि सूचकत्वं श्रूयते—

✓ ' यदा कर्मणु काष्प्येणु स्त्रिय स्वप्नेषु पश्यति ।

समृद्धिं तत्र जानीष्यात्स्मिन्स्वप्नेनिदर्शने ' ॥ [छा० ५ । २९] इति ।

तथा ' यदा पुरं कृष्णं कृष्णदन्तं पश्यति स एतं हन्ति ' [दे०आ० ३ । २ । ४ । १७] इत्येवमिति । तद्विदध स्वभाष्यायनिदधाऽऽचक्षते । कुञ्जरारोहणादीनि धन्यानि गर्दभयान्तरी-
न्पधन्यानीति । स्वप्नेलब्धफलमन्त्रादावपि तज्जातीयसूचकत्वमेव न सूच्यत्वमिति न विरोधः ।
रथादिसृष्टव्युत्तिर्निमित्तत्वमात्रपरं न जाग्रतुल्यसृष्टव्युत्तिरिति मन्तव्यम् । तदुक्तं भाष्ये—
मन्त्रेदेवताद्वयविशेषनिमित्ताश्च केचित्प्रमाः सन्त्यर्थगन्धिभौ मक्तीति मन्त्यते । तत्रापि
भवतु नाम सूच्यमानस्य यत्नः सत्यत्वं सूचकस्य खीर्दानादर्भरत्नेन वैतथ्यं वाच्य-
मानत्वादिति । यदुक्तं प्राज्ञकर्तृकत्वाज्जाग्रसृष्टिरेवमसृष्टिः सत्येति । तदप्यसत् । श्रुत्यन्तरे
' स्वयं विद्वद् स्वयं निर्माय स्वेन भासा स्वेन ज्योतिषा प्रत्ययिति ' [वृ० ४ । ३ ।
९] इति जीवव्यापारकीर्तनात् । इहापि ' य एष मुत्तेषु जागर्ति ' [क० ९ । ८]
इति प्रमिद्धानुशासनी । एषा य कामाना निर्मता सरीर्यते । तस्य तु याकपशेपेण ' तदेव
शुक तद्वत् ' इति जीवभावं व्याप्यं प्रथमान उपदिशते तस्यमस्यादिवदिनि न प्रथम-
करणं विद्वदने । तस्मान्मुत्तरे स्वप्ने मायाभावं निदधिति ॥ ४ ॥

जीवस्यैव स्वप्नसमानधर्मिणं
 परामिधयानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ ॥ ५ ॥

ननु परस्यैवाऽऽप्तमनोऽज्ञो जीवोऽज्ञोरेव विस्फुलिङ्गः । तत्रैवं सति यथाऽग्निविस्फुलिङ्गयोः
 समाने दहनशक्ती भवत एवं जीवेश्वरयोरपि ज्ञानैश्वर्यशक्ती समाने । ततश्च जीवस्यैश्वर्ययोगा-
 रसांकल्पिकी स्वप्ने रथादिसृष्टिर्भविष्यतीति शङ्कायामभिधीयते । तुल्यत्वेन शङ्काव्युदासः । सत्यपि
 जीवेश्वरयोरंशशिभाधेऽपि जीवस्याविद्यादृढतवाज्ञेश्वरसमानधर्मत्वं किं तर्हि तद्विपरीतधर्मत्वम् ।
 संसारदशायां जीवस्येश्वरसमानधर्मत्वं नास्ति । विद्यमाननपि सामर्थ्यं तिरोहितम् । अविद्यातत्का-
 र्याभ्यां व्यवधानात् । नन्वेवं कदाऽपि तदीश्वरसमानधर्मत्वं नाऽऽविर्भवत् । तत्राऽऽह—परा-
 मिधयानादिवि । परस्य परत्वनोऽग्निभयानादाविर्भवति । तत्कुतः, तत ईश्वरादस्य जीवस्य
 बन्धविपर्ययौ बन्धमोक्षौ भवतः । ईश्वरस्वरूपापरिज्ञानाद्बन्धः । तस्यैव रूपपरिज्ञानान्मोक्षः ।
 तथा च श्रुतिः—‘ज्ञात्वा देवं सर्वपाशापहानिः क्षीणैः केशैर्जन्ममृत्युप्रहाणिः ’ [श्वे०
 १ । ११] इत्येयमाद्या ॥ ५ ॥

तिरोहितमित्युक्तं किं तत्तिरोधायकमित्याशङ्क्य तदाहि—

देहयोगाद्देहोऽपि सोऽपि ॥ ६ ॥

जीवस्येश्वरसाम्यं संसारदशायां तिरोहितमित्युक्तम् । सोऽपि तु ज्ञानैश्वर्यतिरोभावो
 देहयोगाद्देहेन्द्रियमनोबुद्धिविपर्ययेदनादियोगाद्भवति । यथा भस्मच्छन्नस्याग्नेस्तिरोभावस्तद्वत् ।
 चाशब्दो जीवेश्वरयोर्भेदशङ्कानिरासार्थः । नन्यन्य एव जीव ईश्वरादस्तु । तिरस्कृतज्ञानैश्व-
 र्यत्वात्किं देहयोगकल्पनयेति चेत् । नेत्युच्यते । नहान्यत्वं जीवस्येश्वरादुपपद्यते तत्त्वमस्याद्य-
 भेदप्रतिपादिश्रुतिभ्यः । अत ईश्वरादभिन्नोऽपि जीवः संसारदशायां तिरोहितज्ञानैश्वर्यो
 भवति । अतश्च न सांकल्पिकी जीवस्य स्वप्ने रथादिसृष्टिर्घटते । यदि सांकल्पिकी सृष्टिः
 स्यात्तर्हि नैवानिष्टं कश्चित्स्वप्न-पश्येत् । तस्मादुपपन्न स्वप्नस्य मायामात्रत्वम् ॥ ६ ॥ (१)

तदमावो नाडीषु तच्छ्रुतेरांशानि च ॥ ७ ॥

जीवस्य स्वप्नस्य चिन्तिता । इदानीं सुषुप्त्यवस्था चिन्त्यते । तत्रैताः सुषुप्तिवि-
 पयाः श्रुतयो भवन्ति । कचिच्छ्रुयते—‘तद्यत्रैतस्मुतः-समस्तः-संप्रसन्नः स्वप्नं न विजाना-
 त्त्वामु तदा नाडीषु मुतो भवति ’ [छा० ८ । ६ । ३] इति । अन्यत्र तु नाडीर-
 जुक्तस्य श्रुयते—‘ताभिः प्रत्यक्सृष्ट्यं पुरीतति शोते ’ [बृ० २ । १ । ९] इति ।
 तथाऽन्यत्र नाडीरेवानुक्तस्य ‘तामु तदा भवति यदा मुतः स्वप्नं न कंचन पश्यत्यपास्मि-
 र्मुष्ण एवैकथा भवति ’ [औ० ४ । १९] इति । कचिच्च ‘य एषोऽन्तर्हृदय-
 आकाशास्तस्मिन्धेते ’ [बृ० २ । १ । १९] इति । तथाऽन्यत्र ‘सत्ता सौम्य तदा
 संपन्नो भवति-स्वमपीतो भवति ’ [छा० ६ । ८ । १] इति । तान्येतानि
 सुषुप्तिस्थानानि नाट्यादीनि परस्परनिरपेक्षतया भिन्नानि किं वा परस्परपेक्षैतवं सुषु-

तिस्थानमिति सदाय । विकल्पितानि भवितुमर्हतीति ताव प्राप्तम् । एकप्रयोजनत्वात् । यथा
 'त्रीहिभिर्धैर्वा यनेत' इत्यत्र पुरोडाशनिष्पादनप्रयोजनस्यैकत्वेन विकल्प आश्रितस्तथाऽ
 त्रपि सुपुष्याख्य प्रयोजनमेकं तस्माकदाचिपुरीतति वदाचिदन्यासु नाडीषु कदाचिद्ब्रह्म
 णीति विकल्पे प्राप्ते ब्रूम । एकप्रयोजनवमसिद्धम् । पृथगुपयोगस्य सुवचनात् । तथा
 हि—न व्यस्तत्रचभुरार्दं दिवेषु सचरतो जीवस्य हृदयनिष्ठ ब्रह्म गन्तुं मार्गभूता भवि
 ष्यन्ति । 'आसु तदा नाडीषु सु (सृ) लो भवति' [छा० ८।६।३] इति ।
 नाडीनां स्तुयर्षं सु (सृ) सिद्धं र्त्तनम् । अत एव 'ताभिः प्रत्ययसृप्य पुरीतति शेतै
 [वृ० २।१।१९] इत्यत्र तृतीयया साधनत्वं नाडीनां श्रुतम् । 'तासु तदा
 भवति' [को० ४।१९] इत्येतदपि यो गङ्गाया सागरं गच्छति गत एव स गङ्गाया
 भवतीति तदविरुद्धम् । 'नाडीषु सु (सृ) लो भवति' इत्युक्त्वा 'त न कश्चन
 पप्सा सृष्टयति' [छा० ८।६।३] इति ब्रुवती श्रुतिर्वाप्य ब्रह्मसपन्नमेवा-
 वगमयति । पान्मस्पर्शाभावे हेतुमाह तत्रैव श्रुति—'तेजसा हि तदा मपन्नो भवति'
 [छा० ८।६।३] इति । तेनाऽत्र ब्रह्म पुरीतदिति हृदयपरिवेष्टनमुच्यते । ब्रह्म तु पर्यङ्कवदा
 धार । सूत्रार्थस्त्वेवम् । तदभावात् स्वप्नाभावात् सुषुप्तिरिपर्यं । नाडीष्वामनि च चक्षुरात्पुरी
 तति च समुचयेन भवति । कुत । तच्छ्रुते । उदाहृतानां नाड्यादीनां तत्र तत्र सुषुप्तिस्थान-
 त्वश्रयत्वात् । न च सुपुष्यारथप्रयोजनस्यैकनाद्विकल्पोऽस्ति इति वाच्यम् । एक
 प्रयोजनत्वात् । नाडीनां मार्गत्वात् । पुरीततश्च प्राकारवद्ब्रह्मदपपरिवेष्टनत्वात् । तथाच
 नाडीद्वारा पुरीतमिति प्रविश्य ब्रह्मणि शेत इति भिन्नकार्यत्वात्समुच्चयोपपत्तिः । य एवं
 विकल्प उक्त सोऽष्टोपप्रस्तुतत्वादनुपपन्नः । तथा हि—यदा जीवो नाडीषु शेतै तदा
 पुरीतब्रह्मराक्षसयोः प्राप्तं प्राप्तं परित्यक्तं स्यात् । अप्राप्तं च प्राप्तं स्वी क्रियेत ।
 अत्र यदा पुनः पुरीतब्रह्मणो शेत तदा पुरीतब्रह्मराक्षसयोः पूर्वमप्राप्तं स्वी क्रियेत ।
 पूर्वस्वीकृतं चाप्राप्तं परित्यज्यति प्राप्तपरित्यागोऽप्राप्तस्वीकारस्तत्स्वीकारं स्वीकृतप
 रित्यागश्चेति दोषचतुष्टयं पुरीतब्रह्मकोटी । तथा नाडीनां राक्षसयोः दोषचतुष्टये योजिते
 सत्यर्थं दोषा सपद्यन्ते । तस्मात्समुच्चय एव प्रादो न तु विकल्पः । ननु ब्रह्मसपन्नस्य
 न पुनः समारं गति भेत् । उच्यते—यथा सौदककुम्भस्तडागच्छेत् प्रक्षिप्तो मग्न
 सपृथङ्मन्नि तथाऽतः परणोपाधिना जीवो मायोपरिते ब्रह्मणि सपन्नो भवतीत्य-
 न्तिरेव ॥ ७ ॥

अतः प्रबोधोऽस्मात् ॥ ८ ॥ (२)

यत्र वारणादात्मनः सुषुप्तिस्थानमत्र वारणादस्मादात्मनः सवसात्प्रबोधो भवति ।
 तथाच स्वप्नाधिकारे श्रुते । 'कुत एतदगमात्' [वृ० २।१।१६] इत्यस्य

प्रतिवचनप्रसरे ' यथाऽग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युचरन्त्येवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः ' [वृ० २ । १ । १०] इत्यादिना । 'सत अज्ञम्य न विदुः--सत आगच्छामहे' [छा० [६ । १० । २] इति च । यदि नाब्जादीनामपि मुपुत्तिस्थानत्वं तदा ततोऽपि प्रबोधः श्रूयते । तस्मादप्यात्मन्येव मुपुत्तिः ॥ ८ ॥ (२)

• स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधिम्यैः ॥ ९ ॥ (३)

यः मुपुत्तौ सति संपद्यमानोऽमृत एव--प्रतिबुध्यतेऽथ चाऽन्य इत्यस्मिन्नधिकरणे चिन्त्यते । यथा समुद्रे प्रक्षिप्तो जलविन्दुः स एव नियमेन पुनरुद्धर्तुमशक्यमन्तथा सुपुत्तौ जीवः स एव प्रतिबुध्यत इति नियन्तुमशक्यमन्तथा कोऽपि प्रतिबुध्यत इति प्राप्ते ब्रूमः । तुर्नाथे । यः मुक्तः स एव प्रबुध्यते नान्यः । कुतः । कर्मादिभ्यः । अत्र हेतुत्रयं त्रिभजनीयम् । कर्मानुस्मृतेः । तथा हि पूर्वैश्वरनुष्ठितस्य कर्मणोऽपरेषु शेषमनुतिष्ठन्ददयते । नचान्येन सामिक्तस्य कर्मणोऽन्यः शेषक्रियायामुत्सहते प्रवर्तितुम् । अतिप्रसङ्गात् । अन्यत्वपक्षे पूर्वैश्वरारब्धस्य कर्मणः स्मृतिर्न स्यात् । अन्यनिष्ठानुभवसंस्कारस्यान्यस्मृतिं प्रत्यहेतुत्वात् । शब्दान्च तस्यैवोत्थानमवगम्यते । स च शब्दः ' सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्ति ' [छा० ८ । ३ । २] इति । ' त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा शृको वा वराहो वा कीटो वा पतङ्गो वा दशो वा मशको वा यद्यद्भवन्ति तदाभवन्ति ' [छा० ६ । ९ । ३] इति । व्याघ्रादयो जे जीवाः सुतेः पूर्वं यच्छरीरं प्राप्य वर्तन्ते त एव जीवाः सुतेरपरि प्रबुध्यमानास्तदेव शरीरं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । न तत्राऽऽत्मान्तरोत्थाने सामञ्जस्यमयुः । विधेध । ज्योतिष्टोमादिविधिरतर्कः--स्यान् । सुतमात्रस्यैव मुक्तत्वात् । नच मुपुत्तौ ब्रह्म प्राप्तस्य जीवस्य मुक्तवत्पुनरुत्थानानुपपत्तिः । अवच्छेदकस्पोपाधेः सत्त्वेन तदुद्भवेन जीरोद्भवसम्भवात् । तस्मात्तः मुक्तः स एव प्रतिबुध्यते ॥ ९ ॥ (३)

मुग्धेऽर्धसंपत्तिः परिक्षेपात् ॥ १० ॥ [४]

मुग्धो नाम मूर्च्छित इति प्रसिद्धिः । स तु किमन्य इति । तत्र विचार्यते शार्ङ्ग-रस्य-तिष्ठस्तावदवस्थाः प्रसिद्धाः । जागरितं स्वप्नः सुषुप्तमिति । चतुर्थी 'शरीरादपसृतिः । न तु पञ्चमी काचिदवस्था श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धाऽस्ति तस्मान्मूर्च्छावस्था जाग्रदाद्यवस्थात्रयान्तर्गता भिन्ना वेति सदाये भिन्नेति तावन्मासम् । कुतः । श्रुतावस्थात्रयन्यतिरिक्त्वा अत्रस्थाया अप्रसिद्धेः । एवं प्राप्तेऽभिधीयते । न तावन्मूर्च्छा जाग्रदवस्थायामन्तर्भवितुमर्हति । विशेष-

ज्ञानाभावात् । नहि मूर्छित इन्द्रियैर्विषयानीक्षते । जाग्रतः पुरषस्य देहो ध्रियते । मुग्धस्य देहो
घरण्यां पतति । तस्मान्मूर्च्छा-न-जाग्रत् । नापि स्वप्नेऽन्तर्भावः । स्वाभिव्यक्तिविषयदर्शनाभावात् ।
नापि सुषुप्तावन्तर्भावः । सुषुप्त्यवस्थात्क्षणमाभावात् । सुषुप्तौ मुखप्रसादनिपतकालोच्छ्वास-
निःश्वासानिर्मोक्षितनेत्रत्वादीनि लक्षणानि भवन्ति । मूर्छिते तु विवृत्तमुखानियतोच्छ्वासनिः-
श्वासाविस्फुरितनेत्रसकम्पत्वादीनि भवन्त्यतो न सुषुप्तावन्तर्भावः । मूर्छितो नापि मृतः ।
प्राणोष्णगोर्भावाः पुनरस्थानाच्च । नहि मृतः पुनरुत्तिष्ठति । तस्मात्परिशेषादेवस्थान्तरस्यैव
मूर्च्छा । तदुक्तं भाष्ये-न-ब्रूमो मुग्धेऽर्धसंपत्तिर्जीवस्य ब्रह्मणा भवतीति । किं तर्ह्यर्धेन
सुषुप्तस्य पक्षस्य भवति मुग्धत्वमर्धेनावस्थान्तरपक्षस्येति ब्रूम इति । अवस्थान्तरमत्र म्र-
णभवेव । यतो मूर्च्छा मरणस्य द्वारं भवति । यत्कृमन्नस्या पञ्चमी नास्तीति । नैव दोषः ।
अर्धसंपत्त्यभ्युपगमात् । नेयमवस्था पञ्चमीति गण्यते । कादाचित्कालं न सर्वप्राणिस्ताधा-
रणी मूर्च्छाऽतोऽवस्थेति न प्रसिद्धा ॥ १० ॥ (४)

उभयलिङ्गपरिष्कारणम् सू.- ११-२१
न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि ॥ ११ ॥

येन ब्रह्मणा सुषुप्त्यादिषु जीव उपाच्युपशमात्संपद्यते तस्य ब्रह्मणः स्वरूपं श्रुतिवक्त्रेण
विचार्यते । सन्त्युभयलिङ्गाः श्रुतयो ब्रह्मविद्याः ' सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः '
[छ० ३ । ११ । २] इत्येवमाद्याः सविशेषलिङ्गाः । ' अस्यूलमनव्वहस्वमरूपम-
स्पर्शम् ' [वृ० ३ । ८ । ८] इत्येवमाद्या निर्विशेषलिङ्गाः । किमासु श्रुतिगुणयलिङ्गं
ब्रह्म प्रतिपत्तव्यमुतान्यतरलिङ्गमिति । यदाऽन्यतरलिङ्गं तदा किं सविशेषमुत निर्वि-
शेषमिति विशये उभयलिङ्गमिति तावत्प्राप्तम् । कुतः । उभयलिङ्गश्रुतिभ्यः । एव प्राप्तेऽ-
भिधीयते । ब्रह्म निर्विशेषमेव । स्थानत उपाधितोऽपि परस्य ब्रह्मण उभयलिङ्गत्वं नोप-
पद्यते । पारमार्थिकस्यैकस्य वस्तुनो विरुद्धोभयस्वरूपासंभवात् । न ह्युपाधियोगाद्ब्रह्मणः
स्वभावोऽपगच्छति । नहि स्वच्छः स्रष्टिकोऽलक्तमात्रुपाधितोऽस्वच्छो भवति । अस्वच्छ-
ताभिनिवेशस्य भ्रममात्रवात् । प्रकृते निर्विशेषमेव ब्रह्म शास्त्रतः प्रतिपत्तव्यम् । माना-
न्तरासिद्धत्वात् । जगत्कर्तृत्वादिनिशेषोपेतं ब्रह्म क्षित्यादिकं सत्कर्तृक कार्यत्वादित्यनुमाने-
नापि ज्ञातुं शक्यम् । ब्रह्मणः सविशेषवमुपासनार्थमौरोपितम् । हि-यस्मात्सर्वत्र-वेदान्तेषु
' अदाह्यमस्पर्शमन्यपमन्यपम् ' [फ० ३ । १५ नृ० ता० ९ मु० २ । ७२]
इत्येवमादिषु निर्गुणस्वरूपमेव ब्रह्म प्रतिपादते ॥ ११ ॥

न भेदादिति चेन्न पर्येकमतद्वचनात् ॥ १२ ॥

यद्यु यत्कृतं निर्विकल्पकमेवलिङ्गमेव ब्रह्म नास्य रजतः स्थानतो वाऽप्युभयलिङ्गत्वम-
स्तीति तन्नाशयते । कुतः । भेदात् । चतुष्पादत्रयं योऽत्राकलं त्रयं वामनीत्वादित्यलक्षणं
यस्य भेदानरन्यदिति ब्रह्मेत्यादिभेदब्रह्मणात्ताधिगेष्व ब्रह्मणः स्यादन्यथा निर्विकल्पकमेव-

शास्त्रं स्यादिति चेन्निति ब्रूमः । कुतः । प्रत्येकमतद्वचनात् । प्रत्युपाधि [भेदं] शास्त्र-
भेदमेव ब्रह्मणः श्राययति । ' यश्चायमस्यां पृथिव्यां तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायम-
प्यात्मं शरीरस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मा ' [वृ० २ । ५ । १]
इत्याद्येकरूपत्वश्रवणात् गिन्नाकारत्वं ब्रह्मणः ॥ १२ ॥

अपि चैवमेके ॥ १३ ॥

अपिचैके शास्त्रिन एवं भेददर्शननिन्दापूर्वकमभेदमाग्रनन्ति—' गनसैवेदमासर्व्यं नेह
नानाऽस्ति किञ्चन । मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति ' [क० ४ । ११]
इति । ' भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्या सर्वं प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्मेतत् ' [श्ले० १ ।
१२] इति चान्ये शास्त्रिनः समस्तस्य भोक्तृभोग्यनियम्यनियन्त्रादिलक्षणस्य प्रपञ्चस्य
ब्रह्मैकत्वभावतामधीयते ॥ १३ ॥

ननु साकारनिराकारप्रतिपादकश्रुतिसाम्ये कथं निर्विशेषभावधारणमित्यत उत्तरं पठति—

अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात् ॥ १४ ॥

रूपाद्याकाररहितमेव ब्रह्म प्रतिपन्नव्यं न रूपादिमत् । कुतः । तत्प्रधानत्वात् ।
' अस्थूलमनप्यहस्वन्दीर्घम्—' [वृ० ३ । ८ । ८] ' अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययम् ' ।
[क० ३ । १५] ' आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता ' । ' दिव्यो ह्यमूर्तः
पुरुषः सर्वाक्षाम्यन्तरो ह्यजः ' [मु० २ । १ । २] । ' तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्त-
रमबाह्यमयमात्मा ब्रह्म ' । [वृ० २ । ५ । १९] इत्यादीनि वाक्यानि निर्विशेषब्रह्मप्र-
तिपादकानि न सविशेषब्रह्मप्रतिपादकानि । यानि साकारब्रह्मप्रतिपादकानि वाक्यानि
तान्दुपासनाविधिपराणि । तत्राविरुद्धेषु न बाधः । विरुद्धेषु तु धर्मेषु निर्गुणश्रुति-
प्राबल्यादारोपेणोपासनाविधिपरत्वमाधीयते ॥ १४ ॥

का ताह साकारब्रह्मविषयाणां श्रुतीनां गतिरित्यत आह—

प्रकाशवच्चाधेयत्वात् ॥ १५ ॥

यथा सूर्यादिप्रकाशोऽहुल्याद्युपाधिसंबन्धादहुल्यादिगतजुवक्रादिभावमापद्यत एवं ब्रह्मापि
पृथिव्याद्युपाधिसंबन्धात्तदाकारभावमिवाऽऽपद्यते । एवमवैयर्थ्यमपि साकारब्रह्मविषयाणां
वाक्यानां भवति । नन्वेवमपि फपुरस्तादुक्तं नोपाधियोगादपि उभयवृत्तौ ब्रह्मणोऽ-
स्तीति तद्विरुध्येतेति चेन्न । उपाधिनिमित्तस्य वस्तुधर्मत्वानुपपत्तेः । उपाधीनां माधि-
कत्वान्मायायाश्च मिथ्यात्वात् । तस्माद्ब्रह्मणि साकारत्वं कल्पितम् ॥ १५ ॥

आह च तन्मात्रम् ॥ १६ ॥

आह च श्रुतिधेतव्यमात्रं विलक्षणरूपान्तररहितं ब्रह्म—' स यथा सैन्धववनोऽनन्तरोऽ-
बाहः कृत्स्नो रसधन एव वा अरेऽयमात्माऽनन्तरोऽबाहः कृत्स्नः प्रज्ञानधन एव ' [वृ०

४ । ५ । १३] इति । यत्र सैधनघनस्य स्वरूप सर्वं लक्षणरसात्मकमेव न रसात्तराख्येनमात्माऽपि सत्राद्याम्पन्तर चैतन्यैकरसस्वरूप एव न रूपात्तरव्यामिश्र ॥ १६ ॥

दर्शयति चाथो अपि स्मर्यते ॥ १७ ॥

परप्रतिपेनेन ब्रह्म निर्विशेष दर्शयति च श्रुति—‘ अथात् आदेशो नेति नेति ’ [वृ० २ । ३ । ६] ‘ अन्यदेव तद्विदितादथो अत्रिदितादधि ’ [के० ३] इति । ‘ यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह ’ [तै० २ । ४ । १] इत्येवमाया । स्मृतिष्वपि रूपान्तरनिषेधेनैव ब्रह्मोपदिश्यते—

‘ ज्ञेय यत्तत्प्रपक्ष्यामि यज्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते ।

अनादिमपर ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते ’ [म० गी० १३ । १२]

इत्येवमायासु ॥ १७ ॥

अत एवचोपमा सूर्यकादिवत् ॥ १८ ॥

यत एव चापमामा चैतन्यरूपो निर्विशेषो वाञ्छनसत्तातीतोऽभिन्न उपदिश्यते । अत एवास्य श्रुतिषु जलसूर्यकादिवदियुपमा श्रूयते—

‘ यथा क्षय ज्योतिरामा निवस्वानपो भिन्ना बहुवैफोऽनुगच्छन् ।

उपाधिना क्रियते भेदरूपो देव क्षेत्रेष्वेवमनोऽयमामा ’ ॥

एक एव तु भूतामा भूते भूते व्यग्रस्थित ।

एवधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् ’ ॥ [ब० वि० १२]

इत्येवमादिषु ॥ १८ ॥

अत्र शङ्कते—

अभ्युदयग्रहणात् न तथात्वम् ॥ १९ ॥

तथात्व जलसूर्यादितुल्यत्वं ब्रह्मणो नोपपद्यते । कुत्र । अभ्युदयग्रहणात् । अभ्युदीनाभ्युत् । यत्र मूर्तो देशात्तरस्य सूर्यादि । तस्मात्पृथग्भूत विप्रकृष्टदेशस्य मूर्तं च जलस्य मूर्तादि प्रतिनिध्वो युक्त । नवग्रमामा मूर्त । नचामा पृथग्भूता विप्रकृष्टदेशस्थाश्चोपायय । आभन सर्वगतत्वात्सर्वानन्यथाच्च न प्रतिनिध्वित्मर्हतीति दृष्टात्तात्पिदि ॥ १९ ॥

एव शङ्काया प्राप्ताया परिहारमाह—

वृद्धिहासमाकृमन्तर्मावाङ्मुमयसामञ्जस्यादेवम् ॥ २० ॥

यदुक्त दृष्टातो नोपपद्यत इति तदयुक्तम् । निरक्षितान्ने दृष्टान्तसमवात् । न हि दृष्टात्तदार्थातिशयो सर्वसाम्येनचिदर्शयितुं शक्यम् । सर्वसाम्ये दृष्टात्तदार्थान्तिक् भावोऽप्येव एव स्यात् । किं पुनरत्र सादृश्य तत्राऽऽह—वृद्धिमममाकृमिति । जलगत

हि सूर्यप्रतिबिम्बं जलदृष्टी वर्धते जलहामे हसति जलचक्षुने चक्षति जलभेदे मियत एवं जलधर्मानुयायि-भवति । न तु परमार्थतः सूर्यस्य विम्बरूपस्य तदस्ति । एवं निर्विशेषस्य व्यापकस्यापि ब्रह्मणो देहाद्युपायन्तर्भागादुपाधिधर्मान्मृद्धिहासादीन्प्रतिबिम्बो जीवो भजते । एवमुक्तप्रकारेणोभयोर्दृष्टान्तदा र्शनिकयोः सामञ्जस्यादविरोध इति शेषः ॥ २० ॥

ननु परस्य न देहादिप्रवेशो येन तदुपाधिदृष्टपादिकमत आह—

दर्शनाच्च ॥ २१ ॥ (५) *The matter is lengthy here.*

दर्शयति च ध्रुतिः— ' अनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्य ' [छा० ६ । ३ । २] इत्यादिश्रुतिषु प्रवेशदर्शनादित्यर्थः । तस्माद्युक्तमेतदत एवोपमा सूर्यकादिवदिति ॥ २१ ॥ (५)

प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रूयति च मूयः ॥ २२ ॥

' द्वे याव ब्रह्मणो रूपे मूर्तं चामूर्तं च ' [बृ० २ । ३ । १] इत्यस्मिन्ब्राह्मणे महता प्रयत्नेन पृथिव्यत्तेजोऽक्षणां मूर्तं रूपं प्रपन्नयान्ते ब्रह्मोपदेष्टुमिदमुक्तम् ' अथात आदेशो नेति नेति ' [बृ० २ । ३ । ६] इति । अस्यायमर्थः—अथ रूपद्वय-कथनानन्तरं रूपिणो ब्रह्मणो व्यक्तत्वात् ' नेति नेति ' इत्येवं ब्रह्मोपदेश इति । तत्र पूर्वपक्षां मन्यते । जगत एकस्यैव निषेधने द्वितीयो नेति शब्दो निरर्थकः स्यात् । अतो द्वितीयेन ब्रह्मापि निषिष्यते प्रकृतत्वाविशेषाद्भूतब्रह्मणोर्द्वयोरपि निषेधत्वादिति प्राप्ते मूयः । न ब्रह्मणो निषेधः क्रियते सर्वनिषेधे शून्यवादम-सङ्गात् । न चेष्टापत्तिः । निरभिष्टानश्रमासंभवात् । तस्माद्भूतद्वयनिषेधोऽयम् । तदाह प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधतीति । प्रकृतं यदेतावत्परीच्छन्म् । भावप्रययो न विवक्षितः । मूर्तं चामूर्तं च । आद्यं भूतत्रयं मूर्तम् । अन्यं द्वयममूर्तम् । तदुक्तमिति शब्देन संनिहि-तावच्छ्रित्वा निर्दिश्य नकारो निषेधति । नकारद्वयं रूपद्वयनिषेधाय । तदुक्तं भाष्यकारैः किञ्चिद्भव (दि) [परमार्थमालम्ब्यां परमार्थं प्रतिषिष्यते । यथा रज्ज्वादिषु सर्पादयः । तच्च परिशिष्यमाणे कस्मिंश्चिद्भावेऽवकल्पते कृत्वाप्रतिषेधे तु कोऽप्यो भावः परिशिष्येतेति । किञ्च तत्रैव भाष्य उक्तम् । नापि ब्रह्मप्रतिषेध उपपद्यते । ' ब्रह्म ते ब्रवाणि ' [बृ० २ । १ । १] इत्युपक्रमविरोधान् । ' असन्नेव-स भवति । असद्ब्रूतेति वेद चेत् ' [तै० २ । ६ । १] इत्यादिनिन्दाविरोधान् । ' अस्तीत्येवोपलब्धव्यः [क० ६ । १३] इत्यवधारणाविरोधात् । सर्ववेदान्तकोपप्रसङ्गाच्चोति । द्वौ च तौ प्रतिषेधौ यथासंख्यन्यायेन द्वे अपि-रूपे मूर्तामूर्ते ब्रह्माणि मायया कल्पिते प्रतिषेधतः । किञ्च ' अथात आदेशः [बृ० २ । ३ । ६] इति महता संरम्भेण ब्रह्मोपदेष्टुं प्रतिज्ञाय तदेव ब्रह्म निषेधन्ती श्रुतिः कथं न व्याहन्मते । ब्रह्मनिषेधे वाक्यसोपध ' सायस्य सत्यम् ' [बृ० २ । ३ । ६] इत्येवंरूपः पारमार्थिकतत्पररो न संगच्छेत । तस्माद्ब्रह्मवसानोऽयं प्रतिषेधो नामायावसान इति सिद्धम् ॥ २२ ॥

तद्व्यक्तमाह हि ॥ २३ ॥

यत्प्रतिबिम्बाद्रूपद्रव्यादन्यत्पर ब्रह्मास्तित्चेकस्मात् गृह्यते इति शङ्कायामाह—तद्व्यक्तमिति । अन्यक्तमनिन्द्रियग्राह्यम् । सर्वदृश्यताक्षित्वात् । तदुक्तमाचार्यभगवत्पादैः—

‘रूपं दृश्यं लोचनं दृक् तद्दृश्यं दृक्च मानसम् ।

दृश्या र्धावृत्तयः साक्षी द्योत्र न तु दृश्यते’ ॥ इति ।

आह हि श्रुतिरेवमाह—‘न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा नान्यैर्देवैस्तपसा कर्मणा वा’ [मु० ३ । १८] इत्याद्या । अन्यैर्देवैरिन्द्रियान्तरैः । तपसा कृच्छ्रादिना । कर्मणाऽग्निहोत्रादिनेति तदर्थः । स्मृतिरपि—‘अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमनिकायोऽयमुच्यते’ [म० गी० २ । २९] इत्याद्या ॥ २३ ॥

अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥ २४ ॥

अपिचैनमात्मानं निःप्रपञ्चमव्यक्तं संराधने प्यानकाले योगिनः पश्यन्ति । कथमेतदवगम्यते—संराधने पश्यन्तीति । प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् । श्रुतिस्मृतिभ्यामित्यर्थः । तथाहि श्रुतिः—

‘पराधि खानि व्यतृणस्य नूस्तस्मात्पराद् पश्यति नान्तरात्मन् ।

कश्चिद्दीरं प्रयगात्मानमेक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन्’ [क० ४।१] इति ।

अत्रायमर्थः—स्वयंभूरीश्वर । स्व श्रोत्रं तदुपलक्षिता सर्वेन्द्रियाणि खानि । पराधि बहिर्निपयाणि । व्यतृणद्विसित्तान् । यथाऽऽमानं द्रष्टुं न शक्नुवन्ति तथा कृतत्वमित्यर्थः । तस्माद्देवो पराद् पश्यति सर्वलोकं । नान्तरात्मन् । अन्तरात्मनि निपये न पश्यति । अन्तरात्मानं न पश्यतीत्यर्थः । कश्चिद्दीरो विनेकी प्रयगात्मानमेक्षत् । आवृत्तचक्षुरपरतन्द्रियः । किमर्थम् । अमृतत्वमिच्छन्निति । स्मृतिरपि—

‘यं विनिद्रा जितश्वासां सतृष्टा सयतेन्द्रिया ।

ज्योतिः पश्यन्ति युञ्जानास्तस्मै योगात्मने नमः ॥

[म० मा० १२ । ४७ । ५४] इत्याद्या ॥ २४ ॥

नन्वाराभ्यासत्त्वभावोऽभ्युपगम्यमाने सति भेदः स्यादत आह—

प्रकाशाद्विद्यया वैशेष्यं प्रकाशाश्च कर्मण्यभ्यासात् ॥ २५ ॥

यथा सतितृपनशास्त्रार्थभेदमभेदः । तथा जीवपरमात्मनोरपि । प्रकाशास्य भेदप्रसङ्गं दर्शयति—प्रकाशाच्च कर्मणीति । कर्म कार्यम् । सामान्येनैकतन्त्रम् । कर्मणि कार्यत्वित्यर्थः । अह्मन्प्राणपुण्यभेद-प्रकाशसत्तदवच्छिन्नतया भेदेन भासमानोऽपि वस्तुतो यथा न भिद्यते तथाऽविद्यया भिन्नतया भासमानयोरपि जीवपरमात्मनोरभेद एव परमार्थिनो मतव्यः । कुत्र । अभ्यासान् । वेदान्तेषु पौनःपुन्येन जीवपरमात्मनोरभेदप्रतिपादनादित्यर्थः ।

अतोऽनुन्तेन तथा हि लिङ्गम् ॥ २६ ॥

यतो जीवस्य परमात्माभेदो हि वास्तवः, भेदस्त्वाप्यधिकः, अतः कारणादनन्तेन परमात्मना गच्छत्येकतामविद्यानिवृत्तौ । तथा हि लिङ्गं श्रुतिरित्यर्थः । ' न यो ह वै सत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति ' [मु० ३ । २ । ९] ' ब्रह्मैव सन्नह्याप्येति ' [बृ० ४ । ४ । ६] इत्यादि ॥ २६ ॥

उभयव्यपदेशात्स्यहिकुण्डलयत् ॥ २७ ॥

तस्मिन्नेव संराध्यसंराध्यकभावे शङ्कामुत्थापयति सूत्रद्वयेन । तथा हि जीवपरमात्मनो-भेद एव कचिद्वेदान्त उक्तः । ' ततस्तु सं पश्यति निष्कण्ठं व्यापमानः ' [मु० ३ । १ । ८] इति ध्यातृष्येयभावेन द्रष्टृद्रष्टव्यभावेन [च] ' परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ' [मु० ३ । २ । ८] इति गन्तृगन्तव्यभावेन ' यः सर्वाणि, भूतान्यन्तरो यमयति ' [बृ० ३ । ७ । १५] इति नियन्तृनियन्तव्यभावेन च भेदव्यपदेशात् । कचिच्च तयैरेवाभेदो व्यपदिश्यते । ' तत्त्वमसि ' [छा० ६ । ८ । ७] ' अहं ब्रह्मास्मि ' [बृ० १ । ४ । १०] ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति ' [बृ० ४ । ४ । ६] इत्यादां । तत्रैवं सति यद्यभेद एवैकान्ततो गृह्येत तदा भेदव्यपदेशो निराश्रयः स्यात् । अत एवोभयव्यपदेशादहिकुण्डलयत् । अत्र तत्त्वम् । यथाऽहिरित्यभेदः कुण्डलाभोगप्राणुरक्रत्वादिसंस्थान-विशेषभेद एव जीवपरमात्मनोरपि भेदाभेदाविति ॥ २७ ॥

प्रकाशाश्रयपट्टा तेजस्वात् ॥ २८ ॥

अथवा स्या प्रकाशस्तदाश्रयश्च सविता तौ-नात्यन्तमित्यौ । उभयोरपि तेजस्वाविशेषात् । अथ च भेदव्यपदेशमात्रो भवतः । तद्वदिहापीति ॥ यत्तु कश्चिदाहास्मिन्पदे भगवति भक्तिः कर्तव्येति प्रतिपाद्यत इति प्रतिज्ञाय भक्तिश्च माहात्म्यज्ञानपूर्वकः स्नेह इति दृष्टक्षणासुरत्वा तत्र भगवन्माहात्म्यप्रतिपादकान्हेतुं न दर्शय भगवद्भक्तिः कार्यं न वेति संज्ञये नैति प्राप्तम् । निर्गुणे भक्त्ययोगात् । आत्मदादीनां स्वरूपत्वान्युपगमात् । न ह्यभेदे गुणगुणिभावः संभवति । एवं प्राप्ते सिद्धान्तमाह—उभयव्यपदेशात्स्यहिकुण्डलयत् । कर्तव्यैव भगवद्भक्तिः । श्रुतिषु गुणधेन शुणित्वेन चेत्युभयथाऽपि व्यपदेशात् । अभेदेऽपि विशेषब्रह्मद्रुणगुणिभाव उपपद्यते । अहिकुण्डलयत् । यथाऽहिकुण्डल चेत्यभेदेऽपि भेद-स्त्वदिति । तदसत् । विशेषस्यापि भगवदभिलवात् । तेनैव जीवेश्वरभोरपि भेदाच्च । अस्मत्तेजान्ते विशेषो मायेत्यनर्थन्तरम् । ' मायैव विशेषो न म तेन भेदः कल्पत इति तदश्रुतेः ॥ २८ ॥

एव शङ्काया प्र तापो समाचते सूत्रकारः—

पूर्ववद्वा ।

पूर्वं यथोपपन्नं ' प्रकाशादिवशवैशेष्यम् ' [ब० सू० ३ । २ । २५] इति ।

तत्र यथाऽऽविद्यतो भेदे न पारमार्थिक इत्युक्तं तथैवात्राह्निकर्तव्यम् । भेदाभेदयोरेकत्र विरोधात् । यदि पुनः पारमार्थिक एव बन्धः स्यात्तदा निराकर्तुमशक्यत्वान्भोक्षशास्त्रनै-
यर्थं प्रसज्येत । अभेदमेव हे श्रुतयः प्रतिपादयन्ति न भेदम् । तस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् ।
तस्मात् ' प्रकाशवशावैशेष्यम् ' इत्येव एव सिद्धान्तः ॥ २९ ॥

प्रतिषेधाच्च ॥ ३० ॥ (६)

इत्येव एव सिद्धान्तः । यस्मात्कारणात्परमात्मनोऽप्यं चेतनं श्रुतयः प्रतिषेधन्ति ।
' नान्योऽन्योऽस्ति द्रष्टा ' [वृ० ३ । ७ । २३] ' अथान आदेशो नेति नेति '
[वृ० २ । ३ । ६] ' तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमब्रह्मम् ' । [वृ० २ । ५ । १९]
इत्येवमथाः । तस्माद्ब्रह्मव्यतिरिक्तप्रपञ्चनिराकरणाद्ब्रह्ममात्रपरिशेषाच्चैव एव सिद्धान्तः ॥
पञ्च वाधिव्राह—' पूर्ववद्वा ' । यथा कालस्य पूर्वेणाभेदेऽपि पूर्वं काल इति विशेषणविशेष्य-
भावो विशेष्यब्रह्मत्तथा गुणात्मकरायापि ब्रह्मणो विशेषादेव गुणि ब्रह्मेति विशेषणविशेष्य-
भाव इत्यर्थः । ननु किमनेन विशेषानुसरणक्षेत्रेण गुणगुणिनोर्भेद एव स्वी क्रियतामत
आह—' प्रतिषेधाच्च ' । ' एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म ' [छा० ६ । २ । १] ' नेह नानाऽ-
स्ति किञ्चन ' [वृ० ४ । ४ । १९] इति भेदस्य प्रतिषेधादित्यर्थः । अतो गुणिनि
रौ भक्तिमन्मयवृत्तं तन्माहात्म्यदर्शनमिति । तदसत् । विशेषस्यापि स्वरूपमात्रतया तद्ब-
न्धादित्यस्य व्यपार्थक्यत्वात् । एकप्रातिपदिकान्नेत्येव तेन व्यङ्गीकारात् । किञ्चायं सगुणवादी
निर्गुण एव पर्यवस्यतीति नास्माकं दूष्यः प्रत्युतास्माकं व्यावहारिका गुणाः सन्ति
तन्मते तेऽपि न सन्तीति विपरीतोऽयं सगुणवादः । विस्तारस्तु तत्त्वकौस्तुभे द्रष्ट-
व्यः ॥ ३० ॥ (६)

चरसिद्धिः ३१-३७

परमतः सेतुन्मानसंबन्धभेदोऽप्यपदेशेभ्यः ॥ ३१ ॥

यदेतद्ब्रह्म ' नेति नेति ' इति दृश्यप्रतिषेधेन निर्धारितम् । अस्मात्परमम्यतश्चमर्स्ति
वा न वेति श्रुतीनां विप्रतिषेधेर्भगवति संशयः । तत्र किं तावत्राप्तम् । तस्मादपि ब्रह्मणोऽ-
न्ददृश्यस्तोति । कुनः । सेतुन्मानसंबन्धभेददृश्यानां चतुर्णां हेतूना व्यपदेशात् । ' बन्ध
य आत्मा स सेतुर्विभृतिः ' [छा० ८ । ४ । १] इति सेतुः व्यपदिश्यते । तत्र यथा
छेके सेतोः सायविक्रमात्सेतुं नीर्त्वा जाह्नल प्रतिपद्यते । तथा ब्रह्मणोऽपि सेतुत्वेन जग-
द्विपरब्रह्मत्वं तर्त्वा गन्तव्येनात्म्येन केनचिदभेदं भवितव्यम् । उन्मानव्यपदेशश्च
धूपने—' चतुष्पद्म म् डमफलं ब्रह्म ' इति । तच्चोन्मानं सद्वितीय एव गणादौ दृष्ट्यर्ह
नद्वितीयं श्रुतं च । तथा सव्यव्यपदेशोऽपि श्रूयते—' सत्ता सौम्य तदा संपन्नो भव-
ति ' [छा० ६ । ८ । १] इति । स च संबन्धः सद्ब्रह्मणोऽप्यस्य जीवस्य विच-
माननयाऽकरुणि । तथा ' अत्मा वा अरे-द्वयः ' इति भेदोऽप्यपदेशोऽपि ॥ ३१ ॥

एवमेतेभ्यो हेतुभ्यो ब्रह्मणोऽन्यद्वस्त्वस्तीत्येवं प्राप्ते सूत्रकार आह—

सामान्वात्तु ॥ ३२ ॥

तुशब्दः धक्षव्यावृत्त्यर्थः । ' सदेव सौम्येदमग्र आसीदिकमेवाद्वितीयं - ब्रह्म ' [छा०
६ । २ । १] इत्यन्वयान्तरात् । एकविज्ञानेन सर्वज्ञानपतिज्ञानञ्च न ब्रह्मव्यतिरिक्तं
किमपि वस्त्वस्ति । नच सेतुव्यपदेशो वस्त्वन्तरसुचक इति वाच्यम् । विद्यारकत्वसामान्य-
न्यासेतुशब्दप्रयोगात् । अत्र सेतुरेव सेतुरिति-प्रकृत आत्म्य- स्तूयते । जगन्मर्यादानां
विद्यारकत्वं-सेतुत्वसामान्यात् । सजातीयादित्रिविधपरिच्छेदशून्यत्वान्न ब्रह्मणोऽन्यद्वस्त्वन्त-
रमस्ति । यत्तु कश्चिदाह—भगवन्निष्ठमानन्द्यादिगुणजातं लौकिकानन्दादेः सकाशात्पारं
विलक्षणम् । युतः । लौकिकानन्दाद्यवसंभक्तितस्य सेतुत्वादेवैर्दृष्टक्षयस्य व्यपदेशादिति ।
तदसत् । ' एतस्वैवाऽऽनन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति ' [बृ० ४ । ३ ।
३२] इत्यादिश्रुतिविरोधात् ।

सत्ता चित्तिः सुखं चेति स्वभावा ब्रह्मणस्त्वयः ।

उपाधिभेदैर्भिद्यन्ते तारतम्यं च यन्नपि ' ॥

इतिव्योमसंहिताविरोधान्न ॥ ३२ ॥

बुद्धयर्थः पादवत् ॥ ३३ ॥

यदप्युक्तमुन्मानव्यपदेशादस्ति ब्रह्मणः परमिति । तत्राभिधीयते । उन्मानव्यपदेशोऽपि
न ब्रह्मव्यतिरिक्तवस्तुसाधकः । किं तर्हि । बुद्धयर्थः-न-उपासनार्थ-इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः-
पादवदिति । यथाकार्पाणो व्यवहारसौकर्याय पादविभागः कल्प्यते । सर्वदा सर्वैः सकलेन
कार्पाणो व्यवहर्तुमशक्यत्वात् । एवं निर्विशेषे ब्रह्मणि सर्वेषां बुद्धिसमाधानासंभवात्-
न्दबुद्धयनुग्रहाय समुपोपासनोक्त्यर्थः ॥ ३३ ॥

भवन्निष्ठव्यपदेशाद्व्यस्योऽहमाह—

स्थानविशेषात्प्रकाशादिवत् ॥ ३४ ॥

संबन्धव्यपदेशाद्वेदव्यपदेशाच्च ब्रह्मणः परं वस्त्वस्तीति यदुक्तं तदप्यनुपपन्नम् । स्थान-
विशेषादुपाधिविशेषाद्यप्यपदेशाद्व्यपदेशोऽप्यपत्तेः । तथा हि—बुद्धयद्युपाधिस्थानविशेषयोगाद्बुद्धस्य
विशेषज्ञानस्योपाधुप्रामे य उपशमः स एव परमात्मना संबन्ध इत्याप्यपेक्षयोपचर्यते न
परिमितवापेक्षया । तथा भेदव्यपदेशोऽपि ब्रह्मण उपधिभेदापेक्षयैवोपचर्यते न स्वस्वधे-
दापेक्षया । प्रकाशावदिति दृष्टान्तः । यथेकस्य प्रकाशास्य साधिस्य चन्द्रमसस्य चोपा-
धियोगादुपजातविशेषप्रयोपाप्यपेक्षयैवैतौ भेदव्यपदेशो भवतस्तद्वदिति भाष्यम् । संबन्धव्य-

पदेशधो पाधिनाशमपेक्ष्य घटाभङ्गे घटाकाश एव महाकाशरूपचर्यते भेदव्यपदेशधोपाध्यु-
द्भवमपेक्ष्य घटाकाशमहाकाशरूपपद्यत इत्याभिप्राय ॥ ३४ ॥

उपपत्तेश्च ॥ ३५ ॥

संबन्धभेदव्यपदेशानुक्तप्रकारेणैवोपपत्तेः । ' स्वमपीतो भवति ' [छा० ३ । ८ ।
१] इति स्वरूपसम्बन्धम मनन्ति । नच चैत-दस्याप्यय समजतीत्युपाधिकृतस्वरूप-
तिरोधानात्स्व-प्यय उपपन्नतर । ' अयमात्मा ब्रह्म ' [बृ० ४ । ४ । ५] इत्याद्यभे-
दश्रुतिविरोधाच्च भेदोऽप्यौपाधिक एवोपपन्नतर ॥ ३५ ॥

एव ब्रह्मव्यतिरिक्तप्रतुमाधकहेतूनन्यथासिद्धारेनोन्मथ्य स्वपक्षसाधक हेतुन्तरमाह—

नथाऽन्यप्रतिषेधात् ॥ ३६ ॥

' यस्मात्पर नापरमस्ति किञ्चिदास्मान्नाणीयो न ज्योयोऽस्ति कश्चित् ' [श्वे० ३ । ९]
' पुरप एनद सर्ग ' [श्वे० १५] ' सर्वं सखिद ब्रह्म ' [छा० ३ । १४ । १]
' नेह नानाऽस्ति किञ्चन ' [नृ० ४ । ४ । १९] इत्यादिनाऽन्यस्तुप्रतिषेधादपि
च अस्मान्कोऽन्योऽन्तरात्माऽस्तीत्यवधार्यते । तस्माद्ब्रह्मण सकाशादन्यचेतान वस्तु
शास्तीति सिद्धम् । यत् कश्चिदाह—ननु ब्रह्म नाव्यक्तम् । ध्यानकाले चित्ते प्रतीय-
मानात् । न च ध्यानकाले प्रतीत न ब्रह्म । ध्यातृबहुत्वेन बहुत्वापत्तेरिति वाच्यम् ।
स्वरूपभेदाभेदाभेदादिषु ब्रह्मरूपाणा नानात्वान्युपगमेनेष्टापत्तेः । अन्यथा ध्यानवैयर्थ्याच्च ।
न हि यस्य कस्यचिद्धान्याद्ब्रह्म फलं ददातीति युक्तम् । अतिप्रसङ्गात् । एव प्राप्ते सिद्धान्त-
न्तमाह—तथाऽन्यप्रतिषेधात् । ध्यानकाले प्रतीतत्वेन ब्रह्म व्यक्तमिति न मन्तव्यम् ।
ध्यानकाले प्रतीतस्याब्रह्मत्वात् । यथा खलु जीवानन्ददीनामस्फरात्सुर्णस्य ब्रह्मानन्ददेस्ततो
भेदस्तोपासनाकाले प्रतीतस्य व्यक्तत्वादव्यक्तस्य ब्रह्मणस्ततो भेद एव ।

' यन्मनसा न मनुते येनाऽऽदुर्मनो भवति '

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेद यदिदमुपसते ' [वेनो० १ । ५]

इति श्रुत्योपास्यस्य ब्रह्मप्रतिषेधाच्च । उक्तं च ब्रह्मसर्वं—

' पश्यन्ति परम ब्रह्म चित्ते यप्रतिगमिन्तम् ।

तत्प्राप्तमन् च भवति प्रतिमोपासनं यथा ' इति ॥

तदसत् । तथा हि । यद्युपम्य न प्रप तर्तुपासनाविष्य तर्गता ब्रह्मशब्दा अमहापर
एव स्तु । ब्रह्मण उपमनाविधिरिषयोऽनुपस्य तयोः गात् । न हि सभययुगामनाविधि-
प्राप्तमर्गं परं ब्रह्मोपासनाया समर्था उपम्य च न भवतीति मुक्तानामपि चिदुप-

णापि मनसाऽनुपास्त्यत्वप्रसङ्गाच्च । ब्रह्मतर्कवचनस्य कल्पितत्वादकल्पितत्वेऽप्यज्ञभेदिजन-
मोहनार्थत्वान्चेति दिक् ॥ ३६ ॥

अनेन सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्यः ॥ ३७ ॥ (७)

अनेन सेतून्मानादिव्यपदेशनिराकरणान्यप्रतिषेधनेन च सर्वगतत्वमात्मनः सिद्धं
भवति । अन्यथा तत्र सिध्येत् । सर्वगतत्वं चास्याऽऽयामशब्दादिभ्योऽवगम्यते । आया-
मशब्दो व्याप्तियचनः शब्दः । ' याशान्वाऽयमाकाशस्तावानेपोऽन्तर्हृदय आकाशः ' [छा०
८ । १ । ३] ' आकाशवत्सर्वगतश्च निलयः ' । ' व्यापान्दिवो ज्यायानाकाशात् '
शा० प० १० । १ । २ । ३] इत्यादिशब्देभ्यः । यद्यपि तदनन्यत्वमित्यत्र सर्वप्रपञ्चस्य
मित्यात्वमुक्तं तथाऽपि सेत्वादिव्यपदेशनिमित्ताशङ्कानिरासायेदगधिकरणम् ॥ ३७ ॥ (७)

फलमत उपपत्तेः ॥ ३८ ॥ फलदधिकरणं सू. ३८

तस्यैव ब्रह्मण इदानीं व्यवहारस्वभावां फलदातृत्वं प्रतिपद्यते । यदेतत्प्रतिप्राणी, प्राणिप्रव्यामि-
श्रलक्षणं त्रिविधं कर्मफलं किं कर्मणः कारणभूताद्भवति किं वेश्वराद्भवतीति संशये सिद्धान्ते-
नोत्तरमुपक्रमते । ईश्वरादेव तत्फलं भवितुमर्हति । कुतः । उपपत्तेः । सर्वज्ञस्य सर्वशक्ते-
रीश्वरस्यैव कर्मिणां तत्तत्कर्मानुरूपफलदानसामर्थ्यमुपपद्यते । कर्मण आशुतरविनाशिनः
कालान्तरभाविफलदाने हि वैय सामर्थ्यमुपपद्यते न ह्यभामाद्भवत्योपपत्तिः संभवति । अथोच्येता-
पूर्वफलमुत्पत्स्यत इति । तदपि नोपपद्यते । अपूर्वसाचेतनस्य चेतनेनाप्रवर्तितस्य फल-
दानसामर्थ्यभावात् । तस्मादीश्वर एव तत्तत्कर्मानुरूपं जीवानां फलं ददातीति
सिद्धम् ॥ ३८ ॥

श्रुतत्वाच्च ॥ ३९ ॥

न केवलमुपपत्तेरेवेश्वरं फलदेतुं कल्पयामः किं तर्हि श्रुतत्वात् । तथा हि श्रुतिः—

' स वा एष महानज आत्माऽज्ञादो वसुदानः ' [सू० ४ । ४ । २४] इत्येव-
सादिका ॥ ३९ ॥

धर्मं जैमिनिरत एव ॥ ४० ॥

मतान्तरमाह—जैमिनिसयाचार्यो धर्मं फलदातारं मन्यते । कुतः । अत एव ।
उपपत्तेः श्रुतत्वाच्च । ' स्वर्गकामो यजेत ' इति विधिश्रुतेर्यागस्य स्वर्गफलं प्रति माय-
तत्वं श्रुतम् । अतथा एतन्नुपपत्तेर्यो याग आपद्येत् । तथाच उपपत्तेर्यथैव स्यात् । तस्मा-
द्धर्मं एवापूर्वद्वारा कर्मरज्जुमनुश्रावुदेदानी किमर्थं तत्रेश्वरापेक्षेति ॥

एवं तु वादरावणो हेतुव्यपदेशात् ।

शुशब्दः पूर्वपक्षनिरामार्थः । वादरावण आचार्यः पूर्वोक्तनेेश्वरं फलदेतुं मन्यते ।
हेतुव्यपदेशोऽपूर्वाद्वा हेतुव्यपत्तेः जायते इत्ययं पक्षो न मायुः । कुतः । हेतुव्यपदेशात् ।

धर्मार्थयोरपि कारयित्त्वेनेश्वर एव हेतुरिति व्यपदेशात् । ' एष ह्येव साधु कर्म कारयति-न्तं योम्यो लोकेम्य उचिनीपते । एष ह्येवासाधु कर्म कारयति यमो निर्नीपते ' [३ । ८] इति श्रूयते । स्मर्यते चायमर्थो भगवद्गीतासु—

यो यो यां या तनुं भक्तः श्रद्धयाऽर्चितुमिच्छति ।

तस्य तस्याचला श्रद्धां तामेव विदधान्यहम् ॥

स तथा श्रद्धया युक्तस्तस्या राधनमीहते ।

उभते च ततः कामान्मयैव विहितान्हि तान् ' ॥ [भ० ७ । २१]

सर्ववेदान्तेषु चेश्वरहेतुत्वा एव सृष्टयो व्यपदिश्यन्ते । तदेवेश्वरस्य फलहेतुत्वं यास्वकर्मानुरूपः प्रजाः सृजति । कृतप्रयत्नापेक्षात्वात्तेश्वरे वैषम्यादिप्रसङ्गः । तस्मादीश्वर एव फलदातेति सिद्धम् । अस्मिन्प्रादेश्च्यवधिकरणानि । तत्र सप्रसृष्टिमिथ्यात्वेन कर्तृत्वादेर-
प्यासिक्तत्वादसद्भिन्नं जीवस्योक्तम् । सुशुभो ब्रह्मैक्येन तदेवासद्भिन्नं दृढीकृतम् । तस्यैव पुनः प्रबोधेनावित्यत्वसङ्कानिरासः । मूर्च्छायां सर्वव्यवहारलोपेऽपि जीवनाशसङ्कानिरासः । इत्यधिकरणचतुष्टयेन तत्पदार्थः शोधितः । अनन्तराधिकरण चतुष्टयेन तत्पदार्थः शोधितः । तत्र प्रथमेन ब्रह्मणो नीरूपत्वं द्वितीयेन निषेधाधिपत्यं तृतीयेनाद्वितीयत्वं चतुर्थेन व्य-
हारदशाया फलदानत्वं साक्षाच्चन्द्रन्यायेनोपलक्षणाभ्यामपि प्रतिपादितम् । इत्येवं तत्पदार्थो शोधितावित्यवधेयम् ॥ ६१ ॥ (<)

इति श्रीलक्ष्मीनरहरिसुनुहरिदीक्षितकृतः ब्रह्मसूत्रवृत्तौ

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

अथ तृतीयः पादः ।

(सर्ववेदान्तप्रत्ययविकल्पान् भू० १-५

सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् ॥ १ ॥

एवं द्वितीयपदे तत्पदार्थशोधनपूर्वकमद्वितीयब्रह्मतत्त्वं व्याख्यातम् । इदानीं तु प्रतिवेदान्तं विज्ञानानि भिद्यन्ते न वेति विचार्यते । ननु निर्विशेषमेतमेवाद्वितीयं ब्रह्मेकरसं सैम्बधघनरदवधारितं तत्र कुतो विज्ञानभेदचिन्तावसर इति चेत् । उच्यते । सगुणब्रह्म-
विषया विज्ञानभेदाभेदचिन्तेति न दोषः । सगुणोपासनायाश्चिन्तास्थिरीकरणद्वारा निर्गुण-
विषयानुपयोगात्प्रसङ्गाद्विदान्तराणामपि भेदाभेदविचारोऽत्र क्रियते । अत्र हि कर्मर-
दुपासनाना दृष्टकल्याणदृष्टकल्याणि चोच्यन्ते । क्रममुक्तिप्रत्ययानि च कानिचिदस्यदर्श-
नोत्पत्तिशरणं । तेष्वेव चिन्ता संभवति । किं प्रतिवेदान्तं विज्ञानानि भिद्यन्ते न वेति संतपः । भिद्यन्त इति तावत्प्राप्तम् । नामभेदात्प्रभेदाच्च । नामभेदस्यैवतेच्छिदीयकं पात्र-

सनेयकं कौधुममित्यादिः । तथा रूपभेदोऽपि केचिच्छ.खिनः पञ्चाग्निविद्यायां पष्ठमपरम-
ग्निमामनन्ति । अपरे पुनः पञ्चैव पठन्ति । तथा . प्राणसंवादादिषु केचिदूनात्वागादीनाम-
नन्ति केचिदधिकान् । तथा धर्मविशेषोऽपि कर्मभेदप्रतिपादकः । यथाऽऽथर्वणिका
आमनन्ति—‘तेप,मेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत शिरोव्रतं विधिवद्यैस्तु चीर्णम्’ इति ।
शिरोव्रतं नाम वेदव्रतविशेषः । तस्मात्प्रतिवेदान्तं नामादिभेदाद्विज्ञानानि भिद्यन्त इति प्राप्ते
ब्रूमः—सर्ववेदान्तप्रत्ययम् । सामान्याभिप्रायमेकवचनम् । सर्वेषु-वेदान्तेषु प्रत्ययानि
विज्ञानानि न भिन्नानि । कुतः । चोदनाद्यविशेषात् । यथा ‘अग्निहोत्रं-शुहोति’ इति
चेन्द्रनैक्याच्छास्त्राभेदेऽपि कर्मैक्यम् । एवं शाखाभेदेऽपि विषयभेदा उपासनानि न भिद्यन्ते ।
तथा च च्छन्दोग्ये—‘यो ह वै-ज्येष्ठं च-श्रेष्ठं-च वेद’ [छा० ५ । १ । १] इति
यादृशः प्राणविद्यात्रिविस्तादृश एव बृहद,रण्यकेऽप्याभ्यासते । तथा पञ्चाग्निविद्यायां बुपर्जन्या-
दिप्रत्ययरूपमग्निप्रत्यकं तदुभयोरपि च्छन्दोग्यबृहदारण्यकयोः समानम् । आदिशब्देन फला-
विशेष उक्तः । ‘ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च स्वानां भवति’ [बृ० ६ । १ । १] इति प्राणो-
पास्तिकन्यस्य समानफलस्य श्रवणात् । यस्तु कौधुमादिनामभेद उदाहृतः सोऽप्यध्ययन-
विषय एव न-तूपास्तिकविषयः । अध्ययनधर्मत्वाद्ब्रह्ममात् । तस्मान्न शाखाभेदादुपसर्गं
भिद्यते ॥ १ ॥

भेदान्त्रांति चेन्नैकस्यामपि ॥ २ ॥

ननु बृहदारण्यके पञ्चाग्निविद्याया-अग्निरधिक आम्नायते—‘तस्याग्निरैत्राग्निर्भवति’
[बृ० ६ । २ । १४] इत्यादिना । छन्दोगास्तु तं नाऽऽमनन्ति पद्यसंख्यैव च त
उपसंहरन्ति । ‘अथ ह य एतान्नेत्र पञ्चाग्नीन्वेद’ [छा० ५ । १० । १०] इति ।
येषां च वाजसनेयिनां स गुणोऽस्ति येषां च च्छन्दोगानां नास्ति कथमुभयेषामेका विद्योपप-
द्येत । तस्माद्विद्याभेद इति चेन्न । यत एकस्यामपि विद्यायां गुणभेद उपपन्नः । षोडश-
ग्रहणाग्रहणवत् । यथा ‘अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति ।’ ‘नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति’
इति षोडशिग्रहणाग्रहणान्यां नातिरात्रभेदस्तथाऽत्रापि न विद्याभेदः । वस्तुतो वाजसनेयि-
मिराघ्नातरप पष्ठस्याग्नेश्छन्दोग्य उपसंहारसंभवाच्च विद्याभेदः ॥ २ ॥

ननु शिरोव्रतस्याऽऽथर्वणिकैरात्र,नादन्यत्रानाम्नानाद्भवति विद्याभेद इत्यत आह—

स्वाध्यायस्य तर्थात्वेन हि समाचा-
रेऽधिकाराच्च सवयञ्च तन्नियमः ॥ ३ ॥

स्वध्यायस्यैव शिरोव्रतलक्षणो धर्मो न विद्यायाः । कथमिदमत्रगम्यते । यतस्तथान्वेन
स्वाध्यायधर्मत्वेन समाचारे वेदव्रतोपदेशपरे ग्रन्थ आथर्वणिका आमनन्ति । ‘नैतदची-
र्णव्रतोऽधीते’ [मु० ३ । २ । ११] इति चाधिकृतविपवादेतच्छब्दादध्ययनशब्दा-

च्च ध्यानधर्म एवैष इति निर्धार्यते । ननु ' तेषामेवैता ब्रह्मविद्या वदेत गिरोव्रत विधि-
र्धैस्तु चार्णम् ' [मु० ३ । २ । १०] इति ब्रह्मविद्याश्रयणात्कैव-सर्वत्र ब्रह्मविद्येति
सर्वाशाखास्वयं धर्मं प्राप्नुयादिति चेन्न । तत्राप्येतामिति प्रकृतविद्यापरामर्शात् । प्रकृतत्व
च ब्रह्मविद्याया अथाविद्यापेक्षमिति अथ विशयसयोग्येव धर्म । सप्तमं च तनियम इति
दृष्ट-तनिर्देश । यथा सप्तो सप्त सौर्यादय शतौदनपर्यं ता वेदा तरोदितत्रेतामन्यनमित
व धादाथर्षणोदितैरामन्यभिसन्धा-न्वाऽऽर्षणिकानामेव नियम्यन्ते तथाऽयमपि धर्मं स्त्रा-
ध्यायविशेषसत्रवात्तत्रैव नियम्यते । तस्मान्न विद्याभेद ॥ ३ ॥

दर्शयति च ॥ ४ ॥ (१)

श्रुतिरपि नियेक्य दर्शयति—'सर्वे वेदा यपदमामनन्ति [क० २ । १५] इति ।
तत्रा होतृभेन बहुवृत्ता महयुक्ते मीमांसन्त एतमप्राय उर्येव प्त महाव्रते छन्दोगा '
[ऐ० आ० ३ । २ । ३ १२] इति । अत्र हि नियेक्य निर्गुणपरब्रह्मपरमेष्ठ
तत्राऽपि तत्साहचर्यात्सगुणब्रह्मनियेक्य प्रत्यदर्शनं याचेन गम्यते ॥ ४ ॥ (१)

उपसंहारोऽथाभिधाद्विधिशेषवत्समाने च ॥ ५ ॥ (२)

सर्वभेदान्तप्रयथमित्यनेन पूर्वाधिकरणेन वधैकत्वाद्विधैक्यं निर्धारितम् । इदं तस्य
प्रयोजनसूत्रम् । वाजसनेयके प्राणविद्यायामधेने गुणो रेतआरय अम्नात् । ' रेतो
होघन्नाम् ' [नृ० ६ । १ । १२] इति । छन्दो ये नाऽऽम्नात् । स किं छान्दो
य्योत्प्राणविधयमुपसहर्तव्यो न वैति सस्ये तत्राश्रुतत्वाच्चोपसहर्तव्य । विद्योपकार
स्त्वथ श्रुतेरेव वा देभिर्गुणैर्भविष्यतीति प्रसे श्रुम् । एत-उत्खायामश्रयणोऽपि शाखन्त
श्रुतानुपसहर्तव्य एव । कुत्र । अर्थाभेदात् । विद्वानैकत्वात् । विविधापत् । यथाऽपि
होत्रादिसप्तस्य शाखान्तरपठितस्य शाखान्तर उपसहारस्तद्वत् । न च शाखा-त्तरोक्त
गुणैरेव नियोपकारसिद्धौ गुणोपसहारो निरर्थक इति वाच्यम् । कर्मभूयस्त्वात्प्रलभ्य
स्वन्ययेन स्वस लोकगुणानपरशास्त्रे क्तगुणानामप्युपधारिणात् । तस्मान्नुपसहार
वत्तव्य ॥ ५ ॥ (२)

अथ यत्त्वं शब्दादिति चेत्तद्विशेषात् ॥ ६ ॥

शब्दामत्रभिदम् । वाजसनेयके अथने—' ते ह देवा ऊचुर्देतमुरायज्ञ उद्गीथिना-
स्यमाम् ' [वृ० १ । २ । १] इति । ' ते ह वाचमचुत्य न उद्राय ' [वृ० १ ।
३ । २] इत्युपसंहय वगादौ प्राणात्सुरपफविक्रान्न निदिना मुयप्राणपरिह
पर्यय- ' अथ हेमममय प्राणमपुन्य न उद्रायति तथति-तेभ्य ण्य प्राण उद्रा
मत् ' [नृ० १ । ३ । ७] इति । छन्दोगेऽपि—' तद्दे देवा उद्गीथमजहुरने
नाभिभक्तिणाम् ' [उ० १ । ० । १] इत्युपसंहयरा प्राणात्सुरनिपुलनेन

निन्दित्वा तथैव मुख्यप्राणपरिग्रहः पठयने-‘ अथ ह य-एवायं मुख्यः प्राणस्तमुद्गीथ-
मुपासांचक्रिरे ’ [छा० १ । २ । ७] इति । उभयत्रापि प्राणप्रशंसया प्राणत्रिधा
विधीयते । तत्र संशयः । किमत्र विद्याभेदः स्यादथ वा विद्यैकत्वमिति । किं सात्त्विकात्मम् ।
पूर्वेण न्यायेन विद्यैकत्वमिति । ननु न विद्यैकत्वं युक्तम् । किं तर्ह्यन्यथात्वं विद्याभेदे
युक्तं ह्यस्यर्थः । कुतः । शब्दात् । अन्यथोपक्रमन्ते वाजसनेयिनोऽन्यथा हि छन्दोगाः ।
‘ त्वं न उद्गाय ’ [बृ० १ । ३ । १] इति वाजसनेयिन उद्गीथस्य कर्तृत्वेन प्राणमा-
मनन्ति । छन्दोगास्तुद्गीथमित्युद्गीथत्वेन-प्राणं पठन्ति । एव च शब्दभेदादर्थभेदप्रतीतिः
कथं विद्यैकत्वमिति चेत् । कुतः । अविशेषात् । अविशेषस्यापि बहुतरस्य प्रतीयमानत्वात् ।
तथा हि-देवासुरसङ्ग्रामोपक्रमोऽसुरपराजय उद्गीथोपन्यासो वागादिसर्कातनं तन्निन्द्यां मुख्य-
प्राणन्यप्राण्यस्तद्विद्यां चासुरविघ्नं स इत्यादयो बहवोऽर्था उभयनाप्यविशिष्टाः प्रतीयन्ते ॥६॥
एवं बहुतरसाम्याद्विद्यैकत्वमिति प्राप्ते ऋम्-—

न वा प्रकरणभेदात्परोवरीयस्त्वादिषत् ॥ ७ ॥

विद्याभेद एवात्र न्यायः । कुतः । प्रकरणभेदात् । प्रक्रमभेदादित्यर्थः । तथा हीह
प्रक्रमभेदो दृश्यते । छन्दोगे—‘ ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत ’ [छा० १ । १ ।
१] इत्युद्गीथावयवस्योपकारस्योपास्यत्व प्रक्रम्याथ ‘ खल्वेतस्यैवाक्षरस्योपन्यासाख्यानं भवति ’
[छा० १ । १ । १०] इति । पुनरपि तमेशोद्गीथावयवमोपकारमनुत्सर्ग देवासुराख्यायिका-
द्वारेण तम् ‘ उपासांचक्रिरे ’ [छा० १ । २ । २] इत्याह । तत्र यद्युद्गीथशब्देन
सकला सामभक्तिर्विरह्येत सक्तता चोद्गाताधिकप्राणो विद्येत्तत् तदोपक्रमविरोधो लक्षणा
च स्यात् । तस्मादनेोद्गीथावयव-अकारे-प्राणदृष्टिरुपदिश्यते । वाजसनेयके तृद्गीथशब्दे-
नावयवग्रहणकारणाभ्यामुद्गीथशब्देन सकला सामभक्तिरभ्येत तदुद्गातृत्वे च प्राणस्योपासन-
मित्युपक्रमभेदः । उपक्रमानुसारी चोपसहस्र इत्युपास्यभेदाद्विद्याभेदः । परोवरीयस्त्वादिषत् ।
यथा परमात्मोपासनत्वसाम्येऽपि ‘ आकाशो ह्यैवैभ्यो व्यायानाकाशः परायणम् ’ [छा०
१ । ९ । १] ‘ स एव परोवरीयानुद्गीथः स एवोऽनन्तः ’ । छा० १ । ९ । २]
इति परोवरीयस्रविशिष्टमुद्गीथोपासनमश्यादित्यगत हिरण्यस्रमश्रुत्वादिविशिष्टोद्गीथोपासनाद्विघ्नं
सहत् । परस्माद्द्वरीयान्परोवरीयानित्यत्र सुडानामश्छान्दसः । यत्तु सद्ग्रामादिसाम्यमुक्त तद-
प्रयोजकम् । अर्थशब्दात् । यदपि प्राणस्यासुरविद्वत्त्वाभावेन श्रेष्ठत्वं तदनुपास्य तथाऽ-
प्युक्तस्य वेद्यभेदस्यानिराकरणाद्विघ्नोद्गीथविद्या ॥ ७ ॥

संज्ञातश्चेत्तदुक्तमस्ति तु तदपि ॥ ८ ॥ (३)

ननुद्गीथत्रिज्युभयत्र संज्ञैकत्वाद्विद्यैकत्वं न्याय्यमिति चेत् । तुनीर्थे । तदुक्तम् । ‘ न
वा प्रकरणभेदात् ’ [ब्र० सू० ३ । ३ । ७] इत्यस्मिन्सूत्रे भेदकारणमुक्तमित्यर्थः ।

वसिष्ठदादयो गुणाः काचिदुक्ता अन्यत्रोपसंहर्तव्या उत नेति । नोपसंहर्तव्या इति तावदात्मन् । कुतः । 'य एवं वेद' इत्येवंशब्देन तत्तच्छब्दोक्तगुणानामेव परामर्शादिति प्राप्ते ब्रूमः । उक्तगुणनदनुक्ता अपि गुणा एवशब्दपरामर्शयोग्याः । कुतः । गुणिनः प्राणस्यैकत्वेन तद्द्वारा गुणानां बुद्धिस्थित्यात् । यथा देवदत्तो मधुरायामव्यापयन्ष्टः पुनर्बोद्धिस्त्वामनध्यापयन्नप्यव्यापकत्वेनैव प्रत्यभिज्ञायते तथा अन्नदोग्यादौ वसिष्ठत्वादिगुणयुक्ततपोपलब्धः प्राणः कौपीतक्यादौ केवल उपलभ्यमानोऽपि तद्गुणविशिष्टतयैव बुद्धिस्थो भवेत् । तदुक्तं भाष्ये—एकस्यामपि श्रद्धायां श्रुता गुणाः श्रुता एव सर्वत्र भवन्ति । गुणवती भेदाभावादिति । तस्मादेकप्रधानसंबन्धा धर्मा एकत्र पठ्यमाना अन्यत्रोपसंहर्तव्याः ॥ १० ॥ (५)

आनन्दादयः प्रधानस्य ॥ ११ ॥

ब्रह्मस्वरूपप्रतिपादनपरामु श्रुतिषु विज्ञानवचन[स्व]मानन्दस्वरूपपाठं सर्वगतत्वं सर्वम-
त्वमेवमाधा ब्रह्मणो धर्माः पठ्यन्ते । तत्र संशयः—यत्र यावन्तो धर्माः पठितास्त एव
तत्र ब्राह्मा अथवा शाखान्तरोक्ता अप्युपसंहर्तव्या इति । तत्र किं तावदात्मन् । 'प्रज्ञानं
ब्रह्म' [५ । ३] इत्याद्यैतरेषुकादिप्रोक्तानु ब्रह्मविद्यसु ते धर्मा नोपसंहर्तव्या इति ।
कुतः । वामनीत्वादेरिव व्यवस्थोपपत्तेः । 'एष उ वामनीः' [छ० ४ । १५ । ३]
'एष उ वामनीः' [छ० ४ । १५ । ४] इति कामनेतृत्वभासकत्वादयो गुणा
उपकोसलविद्यायामाम्नाताः । 'सत्यकामः सत्यसंकल्पः' [छ० ८ । १ । ५],
इति सत्यसंकल्पादयो गुणा दहरविद्यायामाम्नाताः । तत्र यथा न गुणानामुपसंहार एव-
मानन्दादीनां व्यवस्थेति प्राप्ते ब्रूमः । विषयो दद्यान्तः । वामनीत्वादीनां ज्येष्ठत्वेन विधी-
यमानत्वाद्ब्रह्मवस्था युक्ता । आनन्दादयस्तु प्रतिपत्तिफला इति न विधीयन्ते । अतो व्यवस्था-
पकविध्यभावात्प्रतिपत्तिफलस्य सर्वत्र समानत्वात्वाऽऽनन्दादय उपसंहर्तव्याः । तदुक्तं भाष्य-
कारैः—आनन्दादयः प्रधानस्य ब्रह्मणो धर्माः सर्वे सर्वत्रोपसंहर्तव्याः । कारणात् । सर्वा-
भेदादेव । सर्वत्रैव हि तदेकं प्रधानं विशेष्यं ब्रह्म न भिद्यते । तस्मात्सर्वत्रिकत्वं ब्रह्मध-
र्माणामिति ॥ ११ ॥

नन्वेवं सति प्रियशिरस्वाद्भयोऽपि धर्माः सर्वे सर्वत्र संकीर्षेरन् । तथा हि—तैत्तिरी-
यक आनन्दमयमात्मानं प्रब्रह्मऽऽम्नायते 'तस्य प्रियमेव शिरः । श्रोत्रे दक्षिणः
पक्षः । प्रमोद उत्तरः पक्षः । आनन्द आत्मा । ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा' [तै० ३ । ५ ।
१ । इति । अत्रोत्तरमाह—

प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरुपचयापचयौ हि भेदे ॥ १२ ॥

प्रियशिरस्त्वादिधर्माणां तैत्तिरीयक आम्नातानां नास्ति ब्रह्मण्युपसंहारः । हि यस्माद्भेदे सत्युपचयापचयौ भवतः । प्रियमोदप्रमोदानां तारतम्याद्भेदस्याऽऽवश्यकतया नाद्वितीये ब्रह्मण्युपसंहारः संभवतीत्यर्थः । न चैते प्रियशिरस्त्वादयो ब्रह्मधर्माः कोटाधर्मास्त्वेत इत्युपरि-
ष्टम्-‘ आनन्दमयोऽभ्यासात् ’ [प्र० सू० १ । १ । १२] इत्यत्र । अपि च पर-
स्मिन्ब्रह्मणि चित्तावतारोपापमाक्रमेणैते परिकल्प्यन्ते न द्रष्टव्यात्वेन । एवमपि सुतरां ब्रह्मण्युपसंहाराप्राप्तिः । प्रियशिरस्त्वादीनां ब्रह्मधर्मत्वं कृत्वा न्यायः सूत्रकारेण दर्शितः प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरिति । यथा संयद्दामादयः सत्यसंकरपादयश्च धर्मा उपापयस्य ब्रह्मण्येकत्वेऽपि प्रक्रमभेदाद्दुपासनभेदे सति नान्यत्रोपसंहार एवमिहापीति ॥ १२ ॥

ननु तद्वदेवाऽऽत्फदादयोऽपि नान्यत्रोपसंहियेरत्तत्रोत्तरमाह—

इतरे ऽवर्थसामान्यात् ॥ १३ ॥ (६)

तुनर्थे । इतर आनन्दादयो धर्मा ब्रह्मस्वरूपप्रतिपत्त्यर्थाः । कुतः । अवर्थसामान्यात् । अवर्थस्य प्रतिपादयस्य ब्रह्मणो धर्मिणः सामान्यादेकत्वात् । सर्वे सर्वत्र प्रतिज्ञायैरन्वित्यर्थः । उपासनाविधिपरे वाक्ये विधेयगुणानां व्यवस्थैव नोपसंहारः ॥ १३ ॥ (६)

आध्यानाय प्रयोजनामावात् ॥ १४ ॥

मदनहृद्यु पठ्यते—

‘ इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः ।

मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरत्मा महान्परः ॥

महतः परमन्वत्तमन्वत्तापुरयः परः ।

पुरयान् पर किञ्चित्सा काष्ठा सा पर गतिः ’ [क० ३ । १०-११] इति ।

अस्याममर्थे-यद्यपि मनसा विषयानभिलष्य पथादिन्द्रियैर्वाद्यान्विषयानाम्प्रोति तत्र यद्यविषयेभ्य इन्द्रियाणामान्तरकापरव्य प्रसिद्ध तथाऽपीन्द्रियेभ्यश्चाभिलष्यमाणदशाया-
मर्था आन्तराः । तेन्योऽप्यभिजातानिषत्र मनोवृत्तिरान्तरा । वृत्तेरपि वृत्तिमती बुद्धिरान्तरा । बुद्धेरपि बुद्धेरुपाधिने महच्छन्दवाच्यो हिरण्यगर्भश्चैव आत्माऽऽत्मन्तरः । परतोऽपि तदु-
पादानभूतमन्वत्तास्य मूलाज्ञानमाग्यन्तरम् । अन्यत्तादपि तदधिज्ञानमूतधिद्वयः पुरय आग्यन्तरः । पुरपादान्तर न किञ्चिदस्ति । पुरय एवाऽऽत्मन्तरतारतम्यस्य विश्रान्ति-
भूमिः पुरपरधर्माः परमो गतवन्प्रदेशश्चेति । तत्र यथा श्रुत्या पुरपस्तापयेण प्रतिपा-
दित एवमिन्द्रियादिपरम्पराऽपि प्रतिपादय । अन्यथा तदुपग्यासर्वपर्यात् । तथा च

तत्तत्परस्य ज्ञानस्य प्रयोजनान्तरं कल्पनीय वाक्यभेदाद्वाङ्मोक्षार्थ इति प्राप्ते मूमः—आध्या-
नाय ध्यानपूर्वकसम्बन्धज्ञानाय पुरूप एवैकः सर्वेभ्यः परत्वेन प्रतिपाद्यते । नन्वर्धादयोऽपि ।
कुतः । प्रयोजनाभावात् । नर्हातरेषु परत्वेन प्रतिपन्नेषु किञ्चिप्रयोजनं दृश्यते श्रूयते
वा । तस्मादाध्यानाय ध्यानपूर्वकसम्यग्दर्शनाय पुरूप एव प्रतिपाद्यः । तस्मिन्पुरूपे प्रति-
पन्ने मोक्षः प्रयोजनम् । तथा च श्रुतिः—‘ निचाय्य तन्मृत्युमुखात्प्रमुच्यते ’ [क०
३ । १९] इति । अपि च परप्रतिपेधेन काष्ठशब्देन च पुरूपविषयमादरं दर्शयति
श्रुतिः । तदनुगुणतयेतरेषामपि परत्वप्रतिपादनस्य साफल्येनैकनाक्यात्वे संभवति नाष्ट-
फलकल्पने वाक्यभेदाद्वाङ्मोक्षो युक्तः ॥ १४ ॥

आत्मशब्दाच्च ॥ १५ ॥ (७)

इतश्च पुरूपप्रतिपत्त्यर्थमेवेन्द्रियाद्यनुक्रमणमिति गम्यते । यतो वाक्यशपे पुरूपज्ञानायैव
सहता फलेन योग उपदिष्टः ।

‘ एष सर्वेषु भूतेषु गृहोऽत्मा न प्रकाशते ।

दृश्यते त्वय्या बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शीभिः ’ [क० ३ । १२]

अस्यायमर्थः—सर्वाम्यन्तरत्वेन गृहोऽयमात्मा न बहिर्मुख्याणां प्रकाशते । अन्तर्मुखा ये
सूक्ष्मतरत्त्वदर्शनशाल्यास्तैर्योग्यासैनैकाग्र्यमापन्नया बुद्ध्या सूक्ष्मरस्तुविषयया द्रष्टुं शक्यत
इति । अत्र प्रकृत पुरूपमात्मशब्देन गृहीत्वा तस्य दुर्बिज्ञेयत्वं प्रतिपाद्य तद्विज्ञानाय
‘ यच्छेद्राङ्मनसीं ब्रह्मः ’ [क० ३ । १३] इत्यादियोगप्रतिपादनात् । पुरूपज्ञानायै-
वापि श्रुतिप्रयासो निश्चीयते । न च पुरूपस्यैव प्रतिपाद्यत्वे परस्परोपदेजनैवर्थ्यं बहिर्मुखस्य
चित्तस्य क्रमेण पुरूपप्रवेशायेन्द्रियादिपरम्परायाः साधनत्वात् । पुरूपशब्देनेतरेषामनात्मनात्र
ध्यानविषयत्वम् । तस्मात्पुरूप एव ज्ञातव्यो नान्यः ॥ १५ ॥ (७)

आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात् ॥ १६ ॥

ऐतरेयके श्रूयते—‘ आत्मा वा इदमेक एनाप्र आसीन्नान्याकिञ्चन निपत्स ए (ई)-
क्षत लोकानु सृजा इति ’ । [१ । १] ‘ स इमोलोकानसृजत ’ [१ । २]
इत्यादि । तत्राऽऽत्मशब्देन हिरण्यगर्भो विनक्षितः परमात्मा वेति संशयः । किं तावत्प्रा-
प्तम् । हिरण्यगर्भ एवाऽऽत्मशब्दवाच्यो भवितुमर्हति । कुतः । ‘ स ए (ई) क्षत
लोकानु सृजा इति ’ पञ्चभूतसृष्टिमनुक्त्वा लोकमानमृष्टेरभिधानात् ।

स वै शरीरी प्रथमः स वै पुरूप उच्यते ।

आदिकर्ता स भूतानां ब्रह्माऽपि समनर्तते ॥ [मार्क० पु० ४५ । ६४]

इति स्मृतेश्च । ईश्वरप्रकरणेषु तैत्तिरीयच्छान्दोग्यादिषु भूतसृष्ट्याभिधानदर्शनात् ।
 'ताम्यो गामानयत्' [ऐ० २ । २ । ३] इति चोक्तं यन्नाद्यानयन शरीरिणो विराजो
 घटते न त्वशरीरस्येश्वरस्येति प्राप्ति ब्रूमः । अत्राऽऽत्मशब्देन परमात्मनो गृहीतिर्मृह्यं युक्तम् ।
 इतरवत् । यथेतेषु सृष्टिवाक्येषु 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशाः संभूतः' [तै० २ ।
 १] इत्येवमादिषु परमात्मा गृह्यते तद्वदत्रापि । कुतः । उच्यते तदन्तर्मात् । 'स ऐ(ई)क्षत'
 इतीक्षणपूर्वकस्रष्टृत्वस्येश्वरधर्मस्योत्तरत्र प्रतिपादनादित्यर्थः । तथा सति साखान्तरोक्तभूत-
 सृष्टिरोपसहर्तुं शक्यते । यत्तु गवांद्यानयन तदर्थवादरूपम् । तद्वेदनस्य स्वातन्त्र्येण
 पुरुषार्थत्वाभावात् । अथ भूतार्थनादत्त मन्येश्चास्तर्हि विराडादिद्वारा परमेश्वर एव गवादिषु-
 गानयत् । तस्मात्परमात्मग्रहणमेव न्याम्यम् ॥ १६ ॥

अन्वयादिति चेत्स्यादवधारणात् ॥ १७ ॥ (६)

ननु हिरण्यगर्भग्रहणमेव युक्तम् । कुतः । अन्वयात् । वाक्यान्वयस्य हिरण्यगर्भविष-
 यत्वदर्शनादित्यर्थः । तत्र लोकसृष्टिरुक्ता । यत्र परमात्माऽभिप्रेतस्तत्र भूतसृष्टिरुच्यते ।
 लोकश्च भूताना संनिवेशविशेषाः । तत्रेश्वरनियुक्तास्थान्यस्य हेतुत्व संभनतीति चेत् ।
 अत्रोच्यते—स्यादवधारणात् । परमात्मग्रहणमेवात्र युक्तम् । कुतः । अवधारणात् ।
 'आत्मा वा इदमेव एवात्र आसीत्' [ऐ० १ । १] इति प्रागुक्त्येतरात्मैक्यावधारणात् ।
 तत्र परमात्मपरिग्रहे समञ्जसं नान्यथा । लोकसृष्टावपि भूतसृष्टिरुपसहृष्यते । यत्र
 'तत्तेजोऽसृजत' [छा० ६ । २ । ३] इत्यादौ त्रियद्वायुमृष्टयन्तरमिति योजित
 तद्वदत्रापि साखान्तरसिद्धमहामूतसृष्टयन्तरमेव लोकसृष्टिरिति योजनीयम् । एते
 सृष्ट्यादयः पदार्थवादा इत्युक्तम् । ननु श्रूयमाणस्य सर्वस्य प्रपञ्चस्यार्थनादत्वे, श्रुतेर्विपक्षि-
 तोऽर्थः कोऽपि न सिद्ध्येदिति चेन्न । जीवप्रहैक्यस्य निश्चितत्वात् । 'आत्मा वा'
 [ऐ० १ । १] इत्युपक्रम्य 'स एतमेव सीमानं विदार्पयत्या द्वारा प्रापयत्'
 [ऐ० ३ । १२] इति शरीरानुप्रवेशमुक्त्वा तथोपसिद्धत्वं 'एव ब्रह्मण इन्द्रः'
 [ऐ० ६ । ३] इत्यादिना समस्तभेदेजात सह महाभूतैरनुक्रम्य 'सर्वं तत्प्रज्ञानेनं
 प्रज्ञाने प्रतिष्ठितं प्रज्ञानेनो लोकः प्रज्ञा प्रतिष्ठा प्रज्ञान ब्रह्म' [ऐत० ५ । ३] इत्युप-
 संहाराद्ब्रह्मात्मदर्शनमेवावधारयति श्रुतिः । तस्मादात्मग्रहणमेवानुपादात् । द्वितीय वर्ण-
 कमाह—'आमगृहीतिरितरवदुत्तरात्' [सू० १६] । बृहदारण्यके—'कतम
 आमेति योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु ददन्तर्नोतिः पुरय.' [बृ० ४ । ३ । ७]
 श्रुत्यात्मशब्देनोपक्रम्य तस्यैव सर्वसद्ब्रह्मिमुक्त्यप्रतिपादनेन 'स वा एव महानज आत्माऽ-
 जरोऽमरोऽमृतोऽमयो ब्रह्म' [बृ० ४ । ४ । २५] इत्युपसहृतम् । छान्दोग्ये
 पञ्चाध्याये—'सैतन्न सोम्येदमम आमीत्' [२ । १] इत्युपक्रम्य 'स आत्मा

तत्त्वमसि ' [छा० ६ । ८ । ७] इति तादात्म्यमुपदिशति । किमुभयोः सदात्मशब्दयोरैकार्थत्वनाहोस्विद्विन्नार्थत्वमिति विशये भिन्नार्थत्वमिति तावत्प्राप्तम् । लोके सदात्मशब्दयोरपर्यायत्वात् । इति प्राप्ते ब्रूमः । इतरयत् । वाजसनेयकप्रच्छन्दोभ्येऽप्यात्मगृहीतियुक्ता । कुतः । उत्तरात् । 'अन्वयादितिचेत्सदादवधारणात्' । ननु छन्दोग्ये 'सदेव सौम्येदमप्र आसीत्' [छा० ६ । २ । १] इत्युपक्रमस्तत्राऽऽत्मशब्दश्रवणाच्चाऽऽत्मगृहीतिरिति चेत् । उच्यते । सच्छब्दस्यैवाऽऽत्मपरत्वं स्यात् । कुतः । अवधारणात् । सच्छब्दस्याऽऽत्मानात्मसाधारणत्वात् । सामान्यप्रतिपादकत्वेऽपि 'स आत्मा तत्त्वमसि' [छा० ६ । ८ । ७] इति वाक्यशेषेण विशेषावधारणात् । तदुक्तं भाष्यकृद्भिः । तथा हि—'येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातम्' [छा० ६ । १ ३] इत्येकविज्ञाने सर्वविज्ञानमेवावधार्य तत्संपिपादयिष्या सदेवेत्याह । तच्चाऽऽत्मगृहीतौ सत्यां संपद्यते । अन्यथा हि योज्यं मुख्य आत्मा स न विज्ञात इति नैव सर्वविज्ञानं संपद्येतेति । तस्माद्दुर्षं पन्न]तरमुभयैकमेव वक्ष्यति ॥ १७ ॥ (८)

कार्याख्यानादपूर्वम् ॥ १८ ॥ (९)

छन्दोगा वाजसनेयिनश्च प्राणसंवादे श्वादिर्मर्यादं प्राणस्यान्नमात्राय तस्यैवाऽऽपो वास आमनन्ति । तत्र छन्दोगा आमनन्ति 'तस्माद्वा एतदशिष्यन्तः पुरस्ताच्चोपरिष्टादग्निः परिदधति' [छा० ५ । २ । २] इति । वाजसनेयिनश्चाऽऽमनन्ति—'तद्विद्वांसः श्रोत्रिया अशिष्यन्त आचामन्य-शिल्वा चाऽऽचामन्येतमेव तदनमनघ्नं कुर्वन्तो मन्यन्ते' [बृ० ६ । १ । १४] 'तस्मादेतं-विद्वशिष्यन्नाचामेदशिल्वा चाऽऽचामेदेतमेव तदनमनघ्नं कुरुते' [बृ० मा० ६ । २ । १५] इति । अत्रान्नशब्देन प्राणो विवक्षितः । तत्र किं प्राणविद्याङ्गत्वेनाऽऽचमनं विधीयत आहोस्विदाचमनीयास्वप्सु प्राणस्यानघ्नताकरणचिन्तनमिति संशयः । आचमनमेव विधीयत इति तावत्प्राप्तम् । कुतः । आचामेदिति विविश्रवणात् । न च स्मृतिप्राप्तत्वादाचमनं न विधेयमिति वाच्यम् । अस्याः श्रुतेराचमनस्मृतिमूलत्वसंभवादिप्रति प्राप्तेऽमिधीयते । अपूर्वमनघ्नताचिन्तनमेव विधीयते 'अप्राप्ते शास्त्रमर्थवत्' इति न्यायेन मानन्तरप्राप्तत्वादनघ्नताचिन्तनमेव विधेयम् । आचमनं तु न विधेयम् । कुतः । कार्याख्यानात् । आचमनस्य स्मृतिप्राप्तत्वादित्यर्थः । न च तस्याः स्मृतेरियमेव श्रुतिमूलमिति शङ्कनीयम् । वर्णाश्रमधर्मप्रकरणत्वाभावेन भिन्नविषयत्वात् । तन्मूलमूतं श्रुत्यन्तरमनुमेयम् । तस्मादाचमनस्य प्राप्तं न विधेयत्वम् । भोजनाद्वामूर्ध्वं चाऽऽचमनीयास्वप्सु वासोबुद्धिं कृत्वा तेन वाससा प्राणस्यानघ्नवं ध्यायेदिति विधीयत इति सिद्धम् । विस्तरस्तु भाष्ये द्रष्टव्यः ॥ १८ ॥ (९)

समान एव चाभेदात् ॥ १९ ॥ (१०)

वाजसनेयिशाखायामग्निहस्ते ब्राह्मणे शाण्डिल्यविद्या पश्यते । तत्र गुणाः श्रूयन्ते—'स

आमानमुपासौत मनोमयं प्राणशरीरं भारूपमकामात्मानं कामरूपिणं मनोजवं सत्यसं-
 चलयं सत्यवृत्तिं सर्वगन्धं सर्वरसं सर्वा दिशोऽनुप्रभूतम् ' [शतपथ ७ १० । ६ । ३२]
 इत्यादि । बृहदारण्यके तस्मात्मेव शाखायां पुनः श्रूयते— ' मनोमयोऽयं पुरुषो भाः सत्यस्त-
 स्मिन्मन्तर्हृदये यथा व्रीहिर्वा यत्र वा स एव सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं प्रशक्ति
 यदिदं किं च ' [५ । ६ १] इति । तत्र संशयः । किमियमेका विद्या वाजसनेयि-
 बृहदारण्यक्योर्गुणोपसंहारश्चाथं वा द्वे विद्ये गुणानुपसंहारश्चेति । किं तावद्व्याप्तं विद्योभेद
 इति । कुतः । एकस्यां शाखाया प्रतिपत्तृभेदाभावेन पौनरुक्त्ये प्रामाण्यासंभवादन्वासन्या-
 येन विद्याभेदस्याऽऽवश्यकत्वात् । इति प्राप्तेऽभिधीयते । मनोमयत्वादिकस्य वैश्वरूपस्य प्रस-
 भिन्नानादेकैव विद्या । यथा भिन्नशाखासु क्वचिदुत्पत्तिः क्वचिद्गुणविधिः । तयोरेकत्वं
 संभवति । ' अग्निहोत्र जुहोति ' ' दग्ना जुहोति ' इति । एव समानायां शाखायामपि
 विद्यैक्यम् । कुतः । अभेदात् । उपास्याभेदात् । मनोमयत्वादिगुणकं ब्रह्मोभयत्रोपास्यम् ।
 उपास्यं च विद्यारूपं यथा द्रव्यदैवतं कर्मणः । तत्राग्निरहस्येऽनेकगुणश्रवणाद्भूयस्त्वन्या-
 येनोत्पत्तिविधिः । बृहदारण्यके गुणविधिः । न च तत्र मनोमयत्वश्रवणवैयर्थ्यम् । प्रत्य-
 भिन्नया विद्यैक्यसंपादकत्वात् । अप्राप्तांशोपदेशेनार्थवति वाक्ये संजाते प्राप्तांशपरामर्शस्य
 नित्यानुवादतयाऽप्युपपद्यमानत्वाच्च । समानगुणान्मानेन हि विप्रकृष्टदेशां शाण्डिल्यविद्यां
 प्रत्यभिज्ञान्य तस्यां सर्वेशानत्वादिगुणा उपदिश्यन्त इति न काऽप्यनुपपत्तिः । तस्मादत्र
 समानायामपि शाखाया विद्यैक्यं गुणोपसंहारश्रेयुपपन्नम् ॥ १९ ॥ (१०)

संशयान्देवमन्येभ्रावि ॥ २० ॥

बृहदारण्यके सत्यविद्यायां ' सत्यं ब्रह्म ' [वृ० ९ । ४ । १] इत्युपक्रम्य ' तय-
 सत्यमसौ स आदित्यो य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषो यथायं दक्षिणेऽश्वत्थपुरुषः ' [वृ०
 ५ । ५ । २] इति तस्यैव सत्यस्य ब्रह्मणोऽधिदैवतमध्यामं चाऽऽयतनमुपदिश्याऽऽ-
 धिदैविकस्य पुरपस्याहरित्येतन्नम ध्यानायोपदिष्टम् । तस्मैऽपिपदहरित्याधिदैवतामिति ।
 आप्यामिकस्य दक्षिणपुरपस्याहमिति नामोपदिष्टम् । तस्मैऽपिपदहमिष्यव्यात्मामिति । तत्र
 संशयः । किमविभागेनैवोमे अपि नामनी उभयत्रानुमंथातये उत विभागोनेति । तत्र
 यथा शाण्डिल्यविद्याया गुणोपसंहार एवमन्यत्रापि सत्यविद्यायामपि नामद्वयस्योपसंहारः ।
 कुतः । संशयात् ॥ २० ॥

एकविद्यात्तन्धादिनि प्राप्ते सिद्धान्तमाह—

न वा विशेषात् ॥ २१ ॥

न वेनि पशुव्याहृतिः । उपमहस्ये न भवति । कुतः । विज्ञेयत् । उपासनस्थानवि-
 शेषात् । ' य एष एतस्मिन्मण्डले पुरः ' [वृ० ५ । ५ । २] इत्युपक्रम्य ' तत्रो-

पनिपदह ' इति तच्छब्देन मण्डलस्थमेव परामुद्राहारिति तस्यैव नामविशेष उपदिष्ट । तथा ' योऽय दक्षिणेऽक्षन् पुरुष ' [वृ० ५ । ५ । २ ।] इत्युपक्रम्य ' तस्योपनिपदहम् ' इति तच्छब्देनाक्षिस्थमेव परामुद्राहामिति तस्यैव नामविशेष उपदिष्ट । अतो विभक्तत्वेन वेद्यस्य सत्यार्यस्य ब्रह्मण एकत्रैऽपि स्थानविशेषकृत्वाक्षेण नामविशेषनिवा नादाध्यामिकाधिदैविकयोर्व्यवहिते नामनी न तु तयोःरूपसहसरोऽस्ति । यथा लोके सुरोरूपास्वस्यैरुवेऽपि तिष्ठतो य उपचार पादुकानिबेदनादिनासानासीनस्य युज्यते । आसीनस्योपचार पादद्वयान्यद्गादिनासो तिष्ठतो भवति । तस्मादुपास्यैक्येऽपि स्थानभेदेन ०धमस्थयोपनिपद्व्याचि तन कर्तव्यम् ॥ २१ ॥

दर्शयति च ॥ २० ॥ (११)

लिङ्ग च स्थानविशेषेण धर्मव्यवस्था दर्शयति—' तस्यैतस्य तदेव रूप यदमुष्य रूप थावमुष्य गेष्यौ तौ गेष्यौ यन्नाम तन्नाम ' [छा० १ । ७ । ५] इति । वधमस्य लिङ्गत्वम् । तदुच्यते—अक्षपादिस्यस्थानभेदभिन्ना धर्मानादिस्यपुररुपगता रूपादीनक्षिपुरुष उपसहसति ' तस्यैतस्य तदेव रूपम् । [छा० १ । ७ । ५] इत्यादिना । यथाऽऽदि त्यपुरपधर्मा अक्षिपुरस्ये प्राप्तेरस्तथाऽतिदेशेनाऽऽदित्यरूपादिकमक्षिपुरस्ये योनयेदियर्थ । तस्मान्नाम्नोर्नस्यैवेति सिद्धम् ॥ २२ ॥ (११)

समृत्तिश्च व्याप्त्यपि चातः ॥ २३ ॥ (१२)

' ब्रह्मज्येष्ठा वीर्या सभृतानि ब्रह्माग्ने ज्येष्ठ दिनमाततान ' इति राणायनीयाना मिलेपु पठ्यते । लोके हरिहरद्वौ प्रसिद्धानि वीर्याणि ब्रह्मपुर सराण्यम सभृतानि । न हि सगुण ब्रह्मानपेक्ष्य वीर्याणि सभवति । तत्र ज्येष्ठ ब्रह्म प्रथम दिन व्याप्य स्थितमिति श्रुत्यर्थ । अत्र वीर्यसभृत्याद्य उपास्यत्वेन श्रयते । तत्रैवोपनिपदि शाण्डिल्यादिविद्या सन्ति । तासु सभृत्याद्य उपसहस्यो न वेति तस्यै सब्रह्माविशेषाद्गुपसहस्यत्वा इति प्राप्तेऽभिधी यते । समृत्तिश्च व्याप्तिश्च सभृतियुग्याप्ती चकारार्द्धव्यपरिग्रह । शाण्डिल्यविद्यादिषु सभृत्यादयो नोपसहस्यन्त्या । कुत । अत एवऽऽयतनविशेषात् । तथा हि । शाण्डिल्य- विद्याया हृदयायतनत्व ब्रह्मण उक्तम्—' एष म आमाऽ तर्हृदये ' [छा० ३ । १४ । ३] इति । तद्भेदेन दहस्रविद्याया ' दह्र पुण्डरीक वस्म दहरोऽस्मिन्नतराकाश ' [छा० ८ । १ । १] इति । उपकोसलविद्याया त्वदवायतनत्वम् ' य एषोऽक्षिषि पुरस्ये दृश्यते ' [छा० ४ । १५ । १] इति । एव तत्र तत्र भिन्नभिन्नमाध्यामिकमा यतनमासु विद्यासु प्रतीयते । आधिदैविक्य सभृतियुग्याप्तिप्रभृतयो विभूतय इत्यायतन भेद । तासा सभृत्यादिभिर्मूताना कुत एतासु शाण्डिल्यादिविद्यासूपसहार । न च सभृ त्यादीना गुणानामन्वतमोऽपि शाण्डिल्यादिविद्यासूपस्यते । येन प्रत्यभिज्ञया विवेक

स्यात् । ब्रह्मेकमत्रेणोपसंहृतौ च कान्यनुपसंहार इतिप्रसङ्गः । तस्मात्संभृत्वादेर्वोप-
संहारः ॥ २३ ॥ (१२)

पुरुषविद्यायामिव चेतरेपामनाम्नानात् ॥ २४ ॥ (१३)

छन्दोगानां शाखाविशेषे ताण्डिनां पौङ्गिनां च रहस्यब्राह्मणे पुरुषविद्याऽऽम्नायते
' पुरुषो वाच यज्ञः ' [छा० ३ । १६ । १] इति । तदीयमायुल्लेखा विभज्य
सवनप्रयं कल्पितम् । तस्य यानि चतुर्विंशतिर्वर्षाणि तद्यातःसवनं चतुश्चत्वारिंशद्वर्षाणि
मास्यंदिनं सवनमष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि तृतीयं सवनमिति । यदाशिक्षिपति यपिपासति यत्र
मते सा दीक्षा । अथ यद्धसति जज्ञति ते स्तुतशस्त्रे हस्यादिधर्मा आम्नाताः । तैत्तिरीयकेऽपि
' तस्यैवंविदुषो यज्ञस्याऽऽत्मा यजमानः श्रद्धा पत्नी शरीरमिध्ममुरो वेदिर्लोमानि बर्हिर्वेदः
शिखा हृदयं यूपः कागः ' [तै० आ० १० । ६४] इत्यादिनाऽनुवाकेन पुरुषवि-
द्याऽऽम्नाता । तत्र संशयः । ताण्डिपैङ्गिशाखोक्तः पुरुषविद्यागुणास्तैत्तिरीयके उपसंहर्तव्या
न वेति । पुरुषपञ्चाविशोपात् । ' यन्मरणं तदत्रपृथः ' इत्युभयत्र समानधर्मश्रवणाचेति
प्राप्ते ब्रूमः । चो नार्थे । नोपसंहर्तव्याः । अत्रत्यभिज्ञानात् । तदेव कुतः । इतरेषां
मरणावभृथातिरिक्तगुणानां पैङ्गिरहस्यब्राह्मण उक्तानां तैत्तिरीयकेऽनाम्नानात् । यत्किञ्चित्ता-
म्येऽपि बहुतरधर्मवैपम्यान् प्रत्यभिज्ञानम् । तदाह सूत्रकारः—पुरुषविद्यायामिवेति ।
यथैकेषां शाखिनां ताण्डिना पौङ्गिनां च पुरुषविद्यायामान्नातं धर्मजातं नैवमितरेषां तैत्ति-
रीयकाणामान्नातमस्ति । तेषां हीतरविलक्षणमेव यज्ञसंपादनं दृश्यते । पत्नीयजमानवेद-
वेदिबर्हिर्यूपज्यायनुक्रमणात् । किञ्च विदुषो यो यज्ञस्तस्य यज्ञस्याऽऽमेति तैत्तिरीयके
व्यधिकरणे पश्यौ । अन्यथाऽऽत्मा यजमान इति व्याघातः स्यात् । विज्ञानमेव यज्ञः स एव
यजमान इति कथं न व्याहन्येत । ताण्डिनां तु पुरुषपञ्चयोः सामानाधिकरण्यं ' पुरुषो
वाच यज्ञः ' इति श्रुतम् । आत्मयजमानादिक ताण्डिनां नोपलभ्यते । यत् ताण्डिना-
मुपलभ्यते त्रेधा विभक्तस्याऽऽयुयः सवनप्रयत्नमित्यादि तद्विलक्षणमेव तैत्तिरीयक
उपलभ्यते । अतो मरणावभृथावलयसाम्यात् विधैक्यम् । अपि च तैत्तिरीयकाणां
नोपासनमिदं किं तर्हि ब्रह्मविद्याप्रदानं । ' तस्यैवं विदुषः ' इति ब्रह्मविदोऽनुकर्तृणात् ।
तस्मात् विधैक्यसङ्काया अप्यन्यत्रोऽस्ति ॥ २४ ॥ (१३)

वेधाद्यर्थभेदात् ॥ २५ ॥ (१४)

अन्यत्रभिज्ञानानुनिरासार्थे ' सर्वं प्रविश्य हृदयं प्रविश्य धमनीः प्रहृद्य शिरोऽभिप्रहृद्य'
इत्यादय आभिवारिता मन्त्राः पठिताः । ताण्डिनाम्—'दिशं सतितुः मनुष्य यज्ञम्' [छा०

ब्रा० १।१] इत्यादयः । शाब्द्यायनिनाम्—‘श्वेताश्वो हरितनीलोऽसि’ इत्यादयः । कठानां तैत्तिरीयकाणां च—‘शं नो मित्रः शं वरुणः’ [तै० १ । १ । १] इत्यादयः । वाजसनेयिनां तूपनिषदारम्भे प्रवर्ग्यब्राह्मणं पठयते—‘देवा ह वै सत्रं निषेदुः’ [शत० १४ । १ । १ । १] इत्यादि । कौपीतकिनामप्यग्निष्टोमब्राह्मणम्—‘ब्रह्म वा अग्निष्टोमो ब्रह्मैव तदहर्ब्रह्मणैव ब्रह्मोपयन्ति तेऽमृतत्वमाप्नुवन्ति’ इत्यादि । किमेते सर्वे प्रविष्यादयो मन्त्राः प्रवर्ग्यादीनि च कर्माणि विद्यासूपसंहियरन्न वेति संशयः । किं तावद्यातंमुपसंहार एवैषां विद्यास्विति । कुतः । उपनिषद्ग्रन्थानां विद्याप्रधानानां संनिधौ पाठत् । नन्येषां मन्त्राणां प्रवर्ग्यकर्मणश्च विद्याज्ञत्वेन विधानं नोपलभ्यत इति चेद्राटम् । अनुपलभ्यमानमपि कथंचिदनुमीयते । संनिधिसामर्थ्या [द्]वाजपेय इव बृहस्पतिसवस्य प्रवर्ग्यकर्माप्यङ्गं स्यादिति प्राप्ते ब्रूमः । नैयामुपसंहारो विद्यास्विति । कुतः । वेधाद्यर्थभेदात् । ‘हृदयं प्रविष्य’ इत्येवंजातीयकानां हि मन्त्राणां येऽर्थ्यो हृदयवेधादयो न तेषां ब्रह्मविषया संगन्तुं सामर्थ्यमस्ति । एवमन्येषामपि मन्त्राणां ‘देव सथितः प्रसुव यज्ञम्’ [छा० ब्रा० १ । १] इत्यादीनाम् । हृदयवेधादिमन्त्राणां लिङ्गादाभिचारिके कर्मणि विनियोगः । ‘प्रवर्ग्यस्य पुरस्तादुपसर्दं प्रवृणक्ति’ इत्याग्निष्टोमे विनियोगः । लिङ्गवाक्ये च संनिधेर्वेदीयसी इति पूर्वभीमासायां श्रुतिलिङ्गाधिकरणे व्यवस्थापितम् । तस्मान्न विद्याज्ञत्वं मन्त्रकर्मणोः । आरण्यकानुवचनादिधर्मसामान्यात्तु संनिधिपाठ इति संतोष्यत्वमिति भाष्यकृत आहुः ॥ २३ ॥ (१४)

हानौ तूपायनशेषत्वात्कुशाच्छन्दस्तुत्युक्तमानवत्तदुक्तम् ॥ २६(१५)

अस्ति ताण्डिनं श्रुतिः ‘अथ इव रोमाणि विष्व्य पापं चन्द्र इव राहोर्मुखोऽप्रमुष्य धृत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसंभवामि’ [छा० ८ । १३ । १] इति । तथाऽऽथर्वणिकानां श्रुतिः—‘तथा विद्वान्पुण्यपापे विष्व्य निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति’ इति । निरञ्जनो भानिजन्मकरणरहितः साम्य ब्रह्मस्वरूपमित्यर्थः । शाब्द्यायनिनः पठन्ति—‘तस्य पुत्रः दायमुपपन्नः सुहृदः साधुः कृत्यां दिपन्तः पापकृत्याम्’ इत्यादि । अत्रार्थः—ज्ञानिनः पुत्रस्थानीयाः सर्वे प्राणिनस्तदीयं वित्तस्थानीयं कर्म यथायोग्य गृह्णन्ति । तथा कौपीतकिनः पठन्ति—‘तमुकृतदुष्कृते विधुनुते । तस्य प्रिया ज्ञातयः सुकृतमुपयन्त्याप्रिया दुष्कृताम्’ [१ । ४] इति । अत्र कचिसुकृतदुष्कृतयोर्हानं श्रूयते । कचिन्नतोः प्रियाप्रियैरुपायनम् । कचिदुभयमपि हानमुपायनं च । यत्रोभयं श्रूयं तत्र न किंचिद्वक्तव्यमस्ति । यत्राप्युपायनमेव श्रूयते न हानं तत्राप्यर्थादेव हानं संनिपतति । त्यागव्यतिरेकैरान्यैः स्वीकारासंभवात् । यत्र तु हानमेव श्रूयते नोपायनम् । तत्रोपायनतन्वयै भवति न वेति संशये, अग्रगण्येति प्राप्तेऽभिधीयते । तुनार्थे । हानौ हानिमात्रश्रुतावुपायनमुत्संहर्तव्यम् । फलः । उपायनशब्दोपात् । उपायनशब्दस्य शेषव्यतिरिक्तः । इतरकृतमुपायनं समुप-

विद्याया पठितम् । हानं तु निर्गुणविद्यायाम् । तत्र च विद्याभेदोऽस्ति । अत एव न वयमुपायनमनुष्ठेयधर्मतयोपसंहारम् किंत्वर्थजाटव्येन । यत्र श्रूयमाणेन पुण्यपापपरित्यागेन ब्रह्मविद्या स्तूपते तथेतरस्वीकारेण स्तोत्रं शक्यत एव । न चार्थवादत्वमात्रेण हानोपायनश्रुत्योऽस्वार्थं तात्पर्यभाष । मानान्तरप्रसिद्धिभिराद्यवोरभावेन भूतार्थजाटव्यात् । यत्तु हानश्रुतौ न क्वाप्युपायनं श्रुतमित्युक्तम् । तदसत् । कौपीतकिश्रुतौ हानोपायनयोरुभयोरप्यत्रगमात् 'तमुक्कृतदुष्कृते विधुनुते । तस्य प्रिया ज्ञातय मुकृतमुप्यत्वप्रिया दुष्कृतम्' [कौ० १ । ४] इति । तत्रत्र ब्रह्मलोकप्राप्तिरेत्यायानियर्थ । एष सति कौपीतकिश्रुतस्य हानस्याऽऽधर्मिण्यक्ताण्डिशाख्ये प्रत्यभिज्ञानात्कौपीतकिप्रोक्तस्योपसंहारो युक्तः । हानोपायनकर्तृत्वेन विद्यास्तुत्यर्थम् । एव च सर्वत्र विद्याप्रशंसार्थमुपायनार्थजाटोपसंहारः । प्रशंसाप्रयोजनं च 'विदुष्यप्रियं न कर्तव्यम्' इति गुणोपसंहारप्रसङ्गात्स्तुत्युपसंहार इति सगतिः । शाखात्तरीयवाक्येन शास्त्रान्तरीयस्यैव शक्यताया दृष्टान्त — 'कुशाञ्जदस्तुत्युपगानत्र' इति । तत्रथा भाह्वविनाम् — 'कुशा वानरपत्या एव ता मा पात' इति मन्त्रे कुशानामविशेषेण वनस्पतियोनित्रयण्येऽपि शाखायानिनाम् 'जौदुम्बरा' इति विशेषणचनार्थदौदुम्बरा (र्य) कुशा अर्थायते तत्र देवानुरञ्जदसामविशेषेण पौर्वापर्यप्रसङ्गे 'देवञ्जदासि पूर्वाणि' इति पैङ्ग्याम्नानाद्विशेषावगतिः । तथा स्तुतौ स्तोत्रे षोडशिनि शास्त्रान्तरवाक्यात्कालविशेषावगतिः । तथा 'ऋन्दिन उपगायति' इत्यविशेषणोपगानं श्रुतम् । भाह्वविना तु 'नाच्युर्मुपगायत्' इत्यन्त्युप्यतिरेकविनामुपगानमिति विशेषावगतिः । श्रुत्यन्तरगतविशेष श्रुत्यन्तरेऽन्युपगच्छत सर्वत्र विकल्पः स्यात् । स चान्याय्य इति द्वादशलक्षण्या दशमव्याय उक्तम् । तस्मादर्थजाटोऽप्युपायनमङ्गाकर्तव्यम् । अस्य सूत्रस्य वर्षान्तरम् । मुकृतदुष्कृते विधुनुत इत्यत्र विधुनुत किं मुकृतदुष्कृतयोर्हानसुत चालनमिति सशये धूय कल्पत इति धात्वर्थानुसारेण चालनमत्र विक्षितम् । मुख्यचालनासभवा स्वकार्यात्चालन स्वकार्याजनकत्वमिति यावत् । एव च मुकृतदुष्कृतयो कच्चिकाल कार्याजनकत्वमात्रं विधुनुतं न तु परित्याग इति प्राप्तं भूम । तुर्नार्थे । हानौ त्यागे विधुनुतशब्दो वर्तते न कल्पने । कुत । उपायनशब्दोऽप्यात् । तदेषनाक्यात्(?) । अन्यत्र येषापायनासभवादुपायनश्रुत्येकनाक्यतया त्यागार्थेऽपि निश्चयः । यत्रापि हानमात्रं श्रुतम् । तत्रापि 'कुशाञ्जदस्तुत्युपगानत्र' । उपायनोपसंहारात्यागार्थमनिश्चयः । तदुक्तमित्युक्तार्थानुनामनेनान्यात्यागार्थं सम्यक्निश्चयमिति ॥ २६ ॥ (१५ ॥

सापराधे तर्तव्यामावात्तथा हान्ये ॥ २७ ॥

पूर्वाधिरग्नोत् मुकृतदुष्कृत्याग किं मरणानन्तरं देवयानेन पथा ब्रह्मलोकं प्रस्थितस्योत् मरणसमयं एव जीवन्मरणायामिदं सहायं मरणसमय एवेति प्राप्तम् । युन. १

एवं हि कौपीतकिनः पर्यङ्कविद्यायां समामनन्ति—‘ स एतं देवयानं पन्थानमासाद्याग्नि-
लोकमागच्छति ’ [कौ० १ । ३] इत्युपक्रम्य ‘ स आगच्छति विरजां नदीं तां
मनसैवात्येति तत्सुकृतदुष्कृते विधूनुते ’ [कौ० १ । ४] इति । एवं प्राप्ते धूमः ।
सांपराये मरणसमय एव सुकृतदुष्कृते विधूनुत इति । कुतः । तर्तव्याभावात् । विदुषः
संपरेतस्य विद्या ब्रह्मलोकं प्रेसतोऽन्तराले सुकृतदुष्कृताभ्यां कस्याचिप्रातव्यस्याभाववि-
त्यर्थः । विद्याविरुद्धफलत्वाच्च तस्य प्रातव्यस्य । यद्वा तर्तव्याभावात् । विद्यासामर्थ्यादि-
द्यानन्तरमेव सुकृतदुष्कृतक्षयस्याऽऽवश्यकत्वात् । अह्नीणापास्य चाचिरादिगमनासंभ-
वात् । पूर्वभाषी त्यागः कौपीतकिभिरग्निहोत्रयद्याग्न्यायेन पश्चात्पठितः । तथा हान्ये ।
यथा न्याय उक्तस्तथा हान्ये शाखिनस्ताण्डिनः शाट्टयायनिनश्च मरणात्प्रागेव सुकृतदुष्कृ-
तहानिमांमनन्ति—‘ अथ इव रोमाणि विधूय पापम् ’ [छा० ८ । १३ । १]
इति । ‘ तस्य पुत्रा दासमुपस्थन्ति सुहृदः साधुकृत्यां द्विपन्तः पापकृत्याम् ’ इति च ।
तस्मान्मरणात्प्रागेवोपास्ये साक्षात्कृते तयोः परित्यागः ॥ २७ ॥

छन्दत उभयाविरोधात् ॥ २८ ॥ (१६)

यदि च मरणानन्तरं देवयानेन पथा प्रस्थितस्य मध्ये मार्गं सुकृतदुष्कृतक्षयोऽङ्गी-
क्रियेत । ततः पतिते देहे यमनियमविद्याभ्यासात्मकस्य सुकृतदुष्कृतक्षयहेतोः पुरयथा-
यान्त्येष्येच्छातोऽनुष्ठानानुपपत्तेरनुपपत्तिरेव तदेतुकस्य सुकृतदुष्कृतक्षयस्य स्यात् । तस्मात्पूर्-
वमेव साधकावस्थायां छन्दतोऽनुष्ठान तस्य स्यात् । तत्पूर्वकं सुकृतदुष्कृतहानिमिति दृष्ट-
व्यम् । किमित्येवं वर्णयत इत्यत आह—उभयाविरोधात् । उभयोस्ताण्डिशाट्टयायनिश्रुत्यो-
रविरोधार्थमित्यर्थः ॥ २८ ॥ (१६)

गतेरर्थवत्त्वमुभयथाऽन्यथा हि विरोधः ॥ २९ ॥

कचिपुण्यपापहानतंनिधौ देवयानः पन्थाः श्रूयते । कचिन्न श्रूयते । तत्र संशयः ।
किं हानावधिरोपेण देवयानसंबन्ध आहोस्विदुपासकस्यैव ब्रह्मन्दि इति व्यरस्थयेति ।
उपायनब्रह्मविशेषेण प्राप्तावभिधीयते । गम्यते यत्र येनेति वा गतिः । देवयानः पन्था
इत्यर्थः । तस्या गतेरुभयथा विभागेनार्थत्रयं संभवत्युपास्तायेव न निर्गुणब्रह्मविशयात्मन्वय
इत्यर्थः । कुतः । हि यस्मादन्यथाऽविशेषोपाङ्गीकारे विरोधः ‘ तदा विद्वान्पुण्यपापे विधूय
निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति ’ [सुष्ट० ३ । १ । ३] इति श्रुतिविरोधः । निरञ्जनो
भाविजन्मकारणरहितः । परमं साम्यं ब्रह्मरूपमित्यर्थः । कथं हि निरञ्जनो देशान्तरं
गच्छेत् । ब्रह्मात्मैक्यज्ञानेन विभेदजनकाज्ञानानिष्टौ तदैव ब्रह्ममात्रपत्तिरिति न तत्र

मार्गपिथेति भावः । तदुक्तं विद्यारण्यपादैः—उपास्तिमाप्यस्य ब्रह्मलोकफलयस्य देशान्तर-
वार्तिराद्युक्तस्तत्र मार्गः । ब्रह्मज्ञानफलं तु रोगनिवृत्तिवदविद्यानिवृत्तिमत्रमिति किं तत्र
मार्गेण करणीयमिति । तस्मादुपासकस्यैव न तु ज्ञानिन इति व्यवस्थितो मार्गः ॥ २९ ॥

उपपन्नस्तल्लक्षणार्थोपलब्धेर्लोकवत् ॥ ३० ॥ (१७)

उपपन्नमायमुभयथाभावः क्वचिदर्थवती गतिः क्वचिनेति । कुतः । तल्लक्षणार्थोपलब्धेः ।
स मार्गो लक्षणं यस्यार्थस्योपास्तिफलरूपस्य स तल्लक्षणार्थस्तस्योपलब्धेः । उपलब्धते
हि कौपीतिकानां पर्यङ्कविद्यायां पर्यङ्करोहणं पर्यङ्कस्येन ब्रह्मणा सह संवदनं विशिष्टगन्वा-
दिप्राप्तिश्चेति चतुर्मुखेण ब्रह्मणा देशान्तरगमनसार्थं फलं श्रूयते न ब्रह्मविद्यायाम् । तत्र
ब्रह्मज्ञानेन सर्वज्ञानांशे सति प्रारब्धकर्मक्षपणव्यतिरेकेणापेक्षणीयाभावात् । लोकवत् ।
यथा लोके ग्रामप्राप्ता मार्गोऽपेक्ष्यते नाऽऽरेभ्यप्राप्तयेवमिहार्गाति ॥ ३० ॥ (१७)

अनियमः सर्वेषामविरोधः शब्दानुमानाभ्याम् ॥ ३१ ॥ (१८)

सगुणानु विद्यासु गतिरर्थवती न निर्गुणब्रह्मविद्यायामिति निर्णीतम् । सगुणविद्यासुपि
कामुचिच्छ्रूयते कामुचिन्न यथा पर्यङ्कविद्यायां पञ्चाग्निविद्यायामुपकोसलविद्यायां दहर-
विद्यायां चेति । नाग्यासु यथा मधुविद्यायां शाण्डिल्यत्रिद्यायां वैश्वानरविद्यायां चेति । तत्र
संशयः । किं चास्वेव गतिः श्रूयते ताभिरेव विद्याभिः संबध्यत उत सर्वभिरीति । किं ता-
वप्राप्तं नियम इति यत्रैव श्रूयते तत्रैव भवितुमर्हति । प्रकरणस्य नियमकत्वात् । प्रकरण-
वशाद्यासु श्रुतस्तास्त्वेव विद्यासु मार्गो व्यवतिष्ठते न त्वन्यत्रोपसंहर्तव्यः । उपसंहारे सञ्च-
त्यटितस्यैव सर्वत्रोपसहर्तुं शक्यतया विद्याद्वये द्विःपाठो निरर्थकः स्यात् । तस्मान्छ्रुत-
स्थलेष्वेव मार्ग इति प्राप्ते भ्रूमः । सर्वेषां सगुणोपासनानां देवयानस्यानियमः । सर्वत्र
संबध्यत इत्यर्थः । अविरोधः । न प्रकरणाविरोधः । कुतः । शब्दानुमानाभ्याम् । श्रुति-
स्मृतिभ्यां प्रकरणवधादिति शेषः । श्रुतिरतान्यत्राग्निविद्यावाक्यशेषे पश्यान्मुपासकानामु-
त्तरमार्गं श्रुयती श्रुतिर्विद्यान्तरोपासकानां च मुलत एवाचिरादिमार्गमुदाहहार ' तद्य
इत्थं विदुः । ये चेमे श्रद्धा तप इत्युपासते तेऽर्चिपमभिसंभवंति ' इति । अस्वार्थः—
य उपासका इत्थं पञ्चाग्निुपासते ये चान्येऽरण्ये श्रद्धा तप इत्येवमादिधर्मैर्युक्ताः सन्त
उपासनान्तरे प्रवर्तन्ते ते सर्वेऽचिरादिमार्गं प्राप्नुवन्तीति । स्मृतिरपि—

शुद्धहृष्यो गतीं ह्येतं जगतः शाश्वते मते ।

एकया पात्यनाशृचिमप्यपाऽऽवर्तते पुनः " ॥ [म०गी०८।२६] इति ।

नन्वेवं छान्दोग्ये पञ्चाग्निविद्यायामुपकोसलविद्यायां चाचिरादिमार्गस्य द्विराज्ञानवैयर्थ्य-
मिति चेन्न । उपास्यगुणतया चिन्तनार्थोपापत्तेः । तस्मात्सर्वाः संप्राप्तित्यसि । देवयानः
पन्थाः ॥ ३१ ॥ (१८)

यावदाधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम् ॥ ३२ ॥ (१९)

विदुषो वर्तमानदेहपातानन्तरं मुक्तिः पाक्षिका नियता वेति संशये पाक्षिकीति ताव-
त्प्राप्तम् । ब्रह्मविदामपि केपाचिदितिहासपुराणयोर्देहान्तरोत्पत्तिदर्शनात् । तथा हि—
अपान्तरतमा नाम वेदप्रवर्तक आचार्यः पुराणविधिष्णुनियोगात्कलिद्धापरयोः संबन्धे कृष्ण-
द्वैपायनो बभूवेति स्मरन्ति [भा० १२ । ३५१] । एवं बसिष्ठो ब्रह्मणो मानसपुत्रो
ब्रह्मविदपि मित्रावरणाभ्यां संवभूव । एवं भृगुर्वरणात्सन्कुमारोऽपि रुद्रनियोगात्स्कन्दो
बभूव । एवं दक्षनारदप्रभृतीनामुत्पत्तिः श्रूयते स्मर्यते च । तस्मादेतेषां ब्रह्मविदामपि देहान्तरो-
त्पत्तिदर्शनाद्ब्रह्मविद्याया मुक्तिहेतुत्वं पाक्षिकमिति प्राप्नोति ब्रूम । अधिकारिणामीश्वराज्ञया
तत्तदधिकारिण्यधिष्ठतानामेवामधिकारसमर्पणकर्मविसान्पर्यन्तमवस्थितस्तदन्ते मुक्तिः । 'तस्य
तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्ये' [छा० ६ । १४ । २] इति श्रुतेः ।
तदुक्तं भाष्यकृद्भिः—एवमपान्तरतमःप्रभृतयोऽपीश्वराः परमेश्वरेण तेषु तेष्वधिकारेषु
नियुक्ताः सन्तः सत्यपि सम्पद्दर्शने कैवल्यहेतावक्षीणकर्मणो 'यावदधिकारम्' अवति-
ष्ठन्ते । तदवसाने चापहृज्यन्त इत्यनिरुद्धमिति । अन्यत्र तत्रैवोक्तम्—सकृत्प्रवृत्तमेव हि
ते फलदानाय कर्मानायमतिग्राह्यन्तः स्यातन्वयेण देहान्तरं सचरन्तः स्वाधिकारनिर्वर्त-
नायापरिमुषितस्मृतय एव निर्माय देहान्युगपज्जमेण वाऽधितिष्ठन्ति । न चैते जातिस्मरा
इत्युच्यन्ते त एवैत इति स्मृतिप्रसिद्धेरिति । एवं सूर्यादयोऽपि देवाः सहस्रयुगपर्यन्तं
स्वस्वाधिकारं चरित्वा तदवसाने कैवल्यं प्राप्नुवन्ति ।

ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसचरे ।

परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम् ॥

इति स्मरणात् । इयास्तु विशेषः अधिकारिणामधिकारसंपादक कर्मनेकदादीरग्रहणा-
नन्तरं नश्यति । इतरेषां तु नियोगपादकदादीरनाशानन्तरमेवेति । तस्मात्प्रारब्धक्षये तत्र-
निदां मुक्तिर्निश्चयौ ॥ ३२ ॥ (१९)

अक्षरधियां त्ववरोधः सामान्यतद्भ्रावाभ्यामौ-

पसद्वचत्तदुक्तम् ॥ ३३ ॥ (२०)

बृहदारण्यके श्रूयते—'एतद्वै तदक्षरं गार्गी ब्राह्मणा अभिनन्दन्त्यस्युल्लमनष्वल्लस्यमर्शवैम-
लोहितमस्तेहम्' [सू० ३ । ८ । ८] इत्यादि । तथाऽऽध्वर्युणिके—'अथ परा यया
तदक्षरमधिगम्यते यत्तददेदपमप्रदामगोत्रमरणमचक्षुःश्रोत्र तदपाणिसाद्रम्' [मुण्ड० १ ।
१ । ६] इत्यादि । तथा कठवर्होपु—'अद्यन्महासौमल्लपमन्ययं तथाऽऽमं निन्दमगन्ध-
षष [का० १ । ३ । १५] इत्यादि । तत्र विशेषनिदेशानां सर्वत्रैवसंज्ञारोऽस्ति न
चेति संशये । नेति तावन्तम् । आनन्दादिनिदेशानां प्रहस्यत्तत्राभावात् । एव-

मनुपसंहारप्रा[सा]मुच्यते । तुनर्थे । अक्षरनिपयाणां विशेषप्रतिषेधबुद्धीनामशोध
 उपसहारः सर्वत्र हि समन्वति । कुत । सामान्यतद्भावभ्यामिति हेतुः । सामान्यम् ।
 समानो हि सर्वत्र विशेषनिराकरणरूपो ब्रह्मप्रतिपादनप्रकारः । तद्भावः । तदेव च सर्वत्र
 प्रतिपाद्य ब्रह्मभिन्नमिति प्रत्यभिज्ञानम् । ताभ्यामित्यर्थः । निषेधस्य स्वरूपाभासकत्वेऽप्युप-
 लक्षणतया ब्रह्मस्वरूपप्रतिपत्त्यर्थत्वात् । तत्राऽऽनन्दाधिकरणे विधिरूपाणि विशेषणानि
 चिन्तितानीह प्रतिषेधरूपाणीति तस्यैवाधिकरणस्याय प्रपञ्चः । उक्तार्थे निदर्शनमौपसदव-
 दिति । उपससवन्धिमन्नत् । यथा जामदग्न्येऽर्हनि पुरोडाशिनोपुपससु चोदितासु
 पुरोडाशप्रदानमन्त्राणाम् ' अग्नेर्होत्र वेरुचरम् ' [ताण्ड्य० २१ । १० । ११]
 इत्येवमादीनामुद्रातृपेदपठितानामप्युपुषुणाऽपि सन्धो भवति नोद्राया प्रवानानुवर्तिता-
 दज्ञानागेननिहाप्यक्षरतश्चत्वाच्चद्विशेषणाना यत्र कश्चिदपि पठितानामक्षरेण सर्वत्रभि-
 सन्ध इत्यर्थः । तदुक्त पूर्वकाण्डे— गुणमुख्यव्यतिक्तमे तदर्थत्वान्मुख्येन वेदस्योगः ।
 [ज०सू० ३।३।९] इति । एव प्रपञ्चान्नाक्षरसन्ध्यात्सर्वप्रतिषेधोपसहार इति ॥ ३३ ॥ (२०)

इयदात्मननात् ॥ ३४ ॥ (२१)

' द्वा मुपर्णा सयुजा सखाया समान वृक्ष परिपस्वजाते । तयोर्मन्त्रः पिण्डल स्याद्द्वयमश्रन्नयो
 अभिवाकसीति ' [मु० ३ । १ । १ श्र० ४ । ६] इत्याध्यात्मिकाधिकारे मन्त्र
 बह्वुच्चा आधार्यणिनाः श्वेताश्वतराश्च पठन्ति । तथा ' ऋत पिबन्तो मुकृतस्य लोके गुहा
 प्रविष्टौ परमे परार्थे । छायातपौ ब्रह्मविदा वदन्ति पञ्चाग्रयो ये च त्रिणाचिकेताः '
 [कठ० ३ । १] इति कथा पठन्ति । किमत्र त्रिवैक्यमथवा त्रिचाभेद इति सहायः ।
 किं तानप्राप्त विद्याभेद इति । वृतः । विशेषदर्शनात् । ' द्वा मुपर्णा ' इत्यत्रैतस्य भोक्तृ-
 त्वमन्यस्याभोक्तृत्वम् । ' ऋत पिबन्तो ' इत्यत्रोभयोरपि भोक्तृत्व दृश्यते । ततो वेद्य-
 स्वरूपभेदाद्विद्याभेद इति प्राप्ते ब्रूम । त्रिवैक्यत्वमेवोभयत्र । वृतः । इयदात्मननात् ।
 उभयोरपि मन्त्रयोरियत्तापरिगुञ्ज द्वित्योपेत वेद्यमभिन्नरूपमामनन्ति तस्मादित्यर्थः ।
 उमात्रयेनो मन्त्रो जीवामभिन्नमीश्वर प्रतिपद्यते नार्थान्तरम् । ' द्वा मुपर्णा ' इत्यत्रान-
 श्रित्यसन्नायातीतः परमात्मा प्रतिपाद्यते । ' ऋत पिबन्तो ' इत्यत्र च्छ्रयच्छ्रित्व्यायेन
 जीवमाहर्चयापरमात्माऽपि पितृगीपुपुषर्षते । परमात्मपरण क्षेत्रम् । इदं गुहाधिकरणे
 निर्णयम् । नर्चनद्विकरणमित्यर्थम् । तत्रप्रपञ्चात् । तस्मात्तस्मिन् त्रिचाभेद ॥ ३४ ॥ (२१)

अन्तरा मृतग्रामवत्स्वात्मनः ॥ ३५ ॥

वृहदारण्यके—' अथ हेनमुपसन्नाश्रान्नपणः पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति होराच यसाक्षा-
 दपरोधात्तव य आमा सर्वान्तरम् मे व्याचक्ष्व ' [सू० ३ । ४ । १] इत्युपसन्नाश्राने ।
 ' अथंतेन वरोऽः वीरीनैक्यः पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति होराच ' य देव साध्यात् '

[वृ० ३ । ५ । १] इत्यादि कहेत्यत्र ह्यपे च तदेतान्नाऽऽयने । अपरेक्षादित्यत्र विभक्तिव्यत्ययेनापरोक्षमित्यर्थः । तयारुभयोर्ब्राह्मणयोर्विद्येकत्व भेदो वा विद्याया इति सशये भेद इति तान्नाप्राप्तम् । कुत । अभ्याससामर्थ्यात् । अन्यथा न्यूनतिरिक्तार्थतया द्विरभ्यनानमनर्थकमेव स्यात् । तथा चान्यासाद्विद्यया भेद इति प्राप्तागुच्यते । विद्येक्यमभ्युपगन्त्वच्यम् । कुत । स्वात्मनोऽन्तरा । स्वामनो ब्रह्मण एव ब्राह्मणद्वयेऽन्तराऽऽम्नानामिषोपादित्यर्थः । न हि द्वयामानवेकस्मिन्देहे सर्वान्तरो समवत । तस्मादेक एवाऽऽमा सर्वान्तरः । भूतग्रामवत् । यथा च पञ्चभूतसमूहे देहे पृथिव्या आपोऽन्तरा अद्भ्यस्तेजोऽन्तरमिति तथेहापीत्यर्थः । यद्वा भूतग्रामवदिति श्रुत्यन्तरनिदर्शनं दर्शयति— ' एको देव सर्वभूतेषु गृहं सर्वयापी सर्वभूतान्तराणाम् ' [श्वे० ६ । ११] इति । अस्मिन्मन्त्रे यथा समस्तेषु भूतग्रामेष्वेक एव सर्वान्तर आत्माऽऽम्नायन एवमनयोऽपि ब्राह्मणयोरित्यर्थः । तस्मादेकं विद्या ॥ ३५ ॥

अन्यथा भेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशान्तरवत् ॥ ३६ ॥ (२२)

अन्यथा विद्याया भेदानङ्गीकारं आम्नानभेदानुपपत्तिरिति चेन्न । उपदेशान्तरवदुपपत्तेः । यथा ताण्डिनामुपनिषदि पत्रप्रपाठके ' तत्तन्ममि ' [छा० ६ । ८ । ७] इति नमस्तत्र उपदेशोऽपि न विद्याभेद एवमिहापीति । आसद्धान्तरनिराकरणेन चान्मरुदुपदेशोपपत्तेः । उपरूपोपमहारान्यामेवार्थतानुगमान् । तस्मादेकं विद्या ॥ ३६ ॥ (२२)

पच्छिद्य भवेत्तर्हि चारेत्यर्थः सपद्यामहे । तस्माद्भावविहारेण द्विधा बुद्धिः
कर्तव्या ॥ ३७ ॥ (२३)

सैव हि सत्यादयः ॥ ३८ ॥ (२४)

बृहदारण्यके श्रूयते—' स यो हेन महद्यज्ञ प्रथमज वेद सत्य ब्रह्मेति जयतीमलौ-
कान् ' [वृ० ५ । ४ । १] इत्यादिना । यद्वा पूज्यम् । प्रथमज हिरण्यगर्भरूपेण
प्रथममुत्पन्नमित्यर्थः । अनेकत्राक्येन सत्यत्रिधा प्रातिपाद्यान्तरमाप्नायते—' तद्यसत्य-
मसो स आदिसो य एष एतस्मिन्मण्डले पुरां यथाय दक्षिणेऽक्षगपुरम् ' [वृ० ५ ।
५ । २] इत्यादि । तत्तत्रैत्यर्थः । अत्र द्वे सत्यत्रिये एका वेति सत्रये विद्याभेद इति
तत्त्वप्राप्तम् । पूर्वेन जयति लोकानिति उत्तरत्र वार्षेयं हन्ति पाप्मानमिति फलभेदादिति
प्राप्ते र्भूम्—सत्रे या पूर्वाक्ये सैनोत्तराक्ये पि त्रिधा न भिन्ना । कुतः । ' तद्यसत्यम् '
इति प्रकृतं सत्यं ब्रह्मानुय ' असो स आदिस्य ' इति रविरूपव्यवर्णनात् । नचोपास्यै-
वरेऽपि फलेन्द्राद्धेद । ' तस्योपनिषदहः ' ' अहम् ' इति चाज्ञान्तरीपदेशस्य स्तत्र
कामिद पत्न्यन्तरधरणमियदोष । पापघातदृष्ट्याङ्गोपास्तिफलत्वेनार्थनादेन्दङ्गेषु फलश्रुति-
रसंगद इतिन्यायेनानिप्रक्षितं यत् । अथनाऽनोपासनायामधिकार्यधरणान्द्रूपमाणकल-
रत्रैव कामोपन्यमथाह नाधिकारिणि कल्पयितव्ये सति पापघातलोकजयकाम उपासी-
तेति उक्तुं शक्यं याद्विप्रसिद्धकल्पस्य विप्रक्षितं यम् । तस्मात्सैत्र्यमेका सत्यकामत्रिधा तेन
तेन त्रिभोगोपेतोऽऽन्नायत इत्यनः सन् एव सत्यादयो गुणा उपसहर्तव्याः ॥३८॥ (२४)

कामादीतरत्र सत्र चाऽऽयतनादिभ्यः ॥ ३९ ॥ (२५)

छन्दोग्ये—' अथ यदिदगसिन्धुपुरे दहर पुण्डरीक वेश्म दहरोऽस्मिन्तराकाश '
[छा० ८ । १ । १] इत्युपक्रम्य ' एष आत्माऽपहतपाप्मा निजरो निमृद्युर्विन्दोकी
विजिप्रसोऽपिप्राण संपक्ताम् सयसकल्प ' [छा० ८ । १ । ५] इत्यादि श्रुतम् ।
बृहदारण्यके—' स या एष महानज आमा ' इत्युपक्रम्य ' य एषोऽन्तर्हृदय आकाश-
मन्दिप्रजन्ते मन्दिष्यं यदी ' [वृ० ४ । ४ । २२] इत्यदि । तत्र त्रिधनं च परस्परगुणो-
पपत्तयश्च किं भवति न वेति सत्राय । तत्र न परस्परगुणानामुपसहारो भवति । दहरा-
कामागोपाप्यवन हर्षकदारय च हेयत्वेन विद्याभेदादिति प्राप्ते र्भूम्—कामदोषेति ।
सपस्यामादीत्यर्थः । यम देवदत्ते दत्तः स यमामा भामति नार्मिकदेशप्रणानामप्रण
तद्दृक्प्रदेशस्य यदेतन्तयकमरादिगुणानामुपसहस्यते तदितरत्र बृहदारण्यक उपस-
हर्षभर । यम बृहदारण्यके यमि रादिगुणानामुपसहस्यते तदर्थं तत्र छन्दोग्य उपस-
हर्षभर । कुतः । अथ तादिस्यः । अथनन दिसमन्यत् । समान गुणधर एदयमाप-
एव मानः । तेषु ईशः मान न तस्य मेतु र येकत्वभेदवपेत्तन येनि यद्भामानादि-

चाभेदेऽप्युपसंहार इत्यर्थः । तत्र वधिलादीनां दहराकाश उपसंहार उपास्यै भविष्यति । सत्यकामादीनां तु हार्द्राकाशस्तु यथमुपसंहारः । न च प्रयोजनत्वेऽपि त्रिचाभेदो दुष्य-
रिहर इति वाच्यम् । त्रिचाभेदेऽप्युभयनाऽऽकाशशब्दवाच्यस्याऽऽ मन एकत्वात् । दहराका-
शस्य तन्वदात्मन दहराविक्रमेण निर्णीतम् । हार्द्राकाशस्यापि ' महानन्न आमा ' [बृ०
५ । ४ । २२ इत्युपक्रमदात्मन्मगन्तव्यम् । सगुणा हि ब्रह्मत्रिया छन्दोग्य उपदि-
श्यते बृहदारण्यके [तु] निर्गुणोपदिश्यते इति त्रिचाभेदः । तत्र गुणोपसंहारो त्रिमूर्तिप्रदर्श-
नार्थो नोपासनार्थ इति द्रष्टव्यम् ॥ ३९ ॥ (२५)

आदरादलोपः ॥ ४० ॥

छन्दोग्ये वैश्वानरत्रियायां श्रूयते—' तद्यद्भक्तं प्रथममागच्छेत्तद्धोमीयं स यो प्रथमा-
माहृति जुहुयात्तां जुहुयात्प्राणाय स्वाहा ' [छा० ५ । १९ । १] इत्यादि । तस्य किं
भोजनलोपे लोपो नयेति सशषेऽलोपः । आदरात् । जावालश्रुतौ वैश्वानरत्रियाया पूर्वमिति-
यिम्योऽश्वीयादित्यतिष्यपेक्षयाऽपि प्राथम्यप्रतिपादनेनाऽऽदरदर्शनात् । एष च भोजन-
लोपेऽप्युदकादिना प्राणाग्निहोत्रमुपासकेन कर्तव्यमिति ॥ ४० ॥

एवं प्राप्त आह—

उपस्थितेऽतस्ताद्वचनात् ॥ ४१ ॥ (२६)

उपस्थिते भोजनेऽनो भोजनद्रव्यादेव प्राणाग्निहोत्र स्यात् । पुनस्तद्वचनात् । ' तद्य-
द्भक्तं प्रथममागच्छेत् ' [छा० ५ । १९ । १] इति भोजनार्थभक्तमाश्रित्याग्निहोत्र-
वचनात् । यदकर्त्तव्येनाग्निहोत्रस्य द्रव्यान्तराप्रयोजकत्वादादरस्य च भोजनपक्षे प्राथम्या-
र्थलोपपत्तेः । तस्माद्भोजनलोपे प्राणाग्निहोत्रस्य लोपः ॥ ४१ ॥ (२६)

नर्थः । तथा हानियतत्वेनजातीयकानां श्रुतिर्दर्शयति । ' तेनोभौ कुरुतो पथैतदेव वेद यथ न वेद [छा० १ । १ । १०] इत्यस्मिन्नाज्ञावचनोपास्तिसाक्ष्यशेषे ह्यविदुषेऽपि त्रिसाम्यमुज्जानात् । किञ्च गोदोहनादिवदनियता उपास्तयः । यथा ' चम्पेनाय' प्रणये-द्रोदोहनेन पशुनामस्य' इत्यत्र प्रणयनमाश्रित्य विधीयमानमपि गोदोहनमन्वर्थत्वादैरिष्टकं न तु प्रणयनादिनाश्रितम् । तथा कर्माङ्गान्याश्रित्य विधीयमाना उपास्तयो न नत्वर्थः । किं तु परार्थः । हि यस्माल्कार्माङ्गावृथगप्रतिगन्धं पठ श्रूयते । शीघ्रं पठन्वनकोऽप्रतिबन्ध-शब्दार्थः । ' कर्षन्ति हास्मे ' इति पञ्चत्रिंशे मामनि वृष्टिदेवतामुपासीनस्य कामवृष्टिः क्लृप्त्यापृथक्कृतं धूयते । तस्मात्कर्मस्वनियता उपास्तयः ॥ ४२ ॥ (२७)

प्रदानवदेव तदुक्तम् ॥ ४३ ॥ (२८)

वाजसनेयकेऽप्यहम वागादीनां प्राणं श्रेणोऽवधारितः । अधिदैवतमन्यादीनां वायुः । तथा छन्दोग्ये सवर्गविद्यायामधिदैवतमन्यादीनां वायुः सवर्गोऽवधारितः । अथ्याम वागादीनां प्राणः । तत्र सक्षयः । पृथगेतेषां वसुधाणांशुपास्यौ स्यातामेकीभावेन वेति तत्प्राग्भेदादेर्काण्डेति प्राप्ते ब्रूम — ' य प्राण स वायु ' इति स्पष्टं तत्प्राग्भेदेऽपि कार्येण कारणत्वेन चावस्थाभेदस्य सद्भागादित्यधिदैवतमाप्यात्ममिति त्रिविध्यं पृथगनुचि-न्तनाय श्रुतिर्विविनक्ति । इन्द्रप्रदानम् । यत्र ' इन्द्राय रात्रे पुरोऽन्ममेकादसपात्रमिन्द्रि-याधिराजायेन्द्राय स्वराज्ञे [तै० सं० २ । ३ । ६ । १] इतीन्द्रस्यैवत्वेऽपि राजादि-गुणभेदेन देवताभेदं पुरोऽन्मप्रदानभेदः । तदुक्तं सकार्ये ' नाना वा देवता पृथग्ज्ञा-यात् ' इति । तद्वेदकम्यपि वायुत्तरस्य गुणभेदाद्भेदेन चित्तम् । यद्यपि तत्र यामने-दोऽप्यास्ति नेह त्रियामेदः । उपरमेपसहाराभ्यामेकाविद्यानिधयात् । तथा सायप्रातराहु-तित्यवस्थायामप्यक्रिहोपवचनव्यवस्थितानुचितनेऽपि त्रियैक्यसमरात् । व्यवस्थामेदमात्रे प्रदानरदिति दृष्टन्तः । विसारस्तु भाव्यदमन्तव्यः ॥ ४३ ॥ (२८)

लिङ्गं मूर्धस्वात्तद्वि बलीयस्तदपि ॥ ४४ ॥

वाजसनेयिनोऽग्निहस्वनाद्यप्ये मनोऽपि त्रयेदमधीयते ' पृथ्विंशसहस्राण्यपश्यदात्मनोऽ-र्धं नर्तान्मयोमयान्मन्थित ' [सा० प० १० । ५ । ३ । ३] इति । पुर्यस्य शतसहस्रपरिमितं आयुषि ' पृथ्विंशसहस्राण्यपश्यदामने ऽर्धं नर्तान्मयोमयान्मन्थितः ' इत्यादि । अस्मार्थ — पुर्यस्य शतसहस्रपरिमितं आयुषि पृथ्विंशसहस्राणि दिनानि भवन्ति तर्धं नर्तान्मिन्दं वा मनोऽर्धं चित्तस्या एतन्निवेन प्याने सति प्यातया अहम पृथ्वि-स्वहस्राणि भवन्ति ते च प्रत्यगात्मरूपं ज्ञेया । एत एव प्रथो मनसा धीयत इति मनविता । इन्द्राचितामिनेन थ ध्येया इति प्रतिपाद्यते । एव ' वाचिचतः प्राण-चिरात्पृथुधिः प्रथमिदं कर्मचिन्तोऽग्निचिः ' इति तत्र उच्यते । किमेते मनश्चिरादयोऽ-

अथः कर्माङ्गभूता उत स्वतन्त्राः केवलविद्यात्मका इति । कर्माङ्गभूता इति तावत्प्राप्तम् । कुतः । प्रकरणात् । एवं प्राप्ते ब्रूमः—स्वतन्त्रविद्यात्मकाः । कुतः । लिङ्गभूयस्त्वात् । अस्मिन्प्रकरणे स्वतन्त्रविद्याद्योतकलिङ्गानां बहुलमुपलब्धेरित्यर्थः । अनेन संकल्पप्राधान्यं गम्यते । ' तान्हेतानिर्वेदिदे सर्वदा सर्वाणि भूतानि चिन्वन्त्यपि स्वपते ' [१० । ५ । ३] इति । उपासकस्य स्वपतेऽपि नैवाङ्गयो विच्छिद्यन्ते । स्वकीयमनोवागादिवृत्त्युपर-भेऽपि प्रबुद्धपुरुषमनोवागादिवृत्तीनां समथात् । अशोपपुरपवृत्तीनामङ्गित्वेन वर्णनात् । तस्मादेवविदे स्वपतेऽपि तानेतानङ्गीन्सर्वदा सर्वाणि भूतानि चिन्वन्तीति तत्राङ्गीनामविच्छे-देन नैरन्तर्यं स्यात् । ननु प्रकरणात्कर्माङ्गत्वमस्त्विति चेन्न । हि यस्मात्छिद्रं प्रकरणाद्द-र्शयः । कुतस्तदपि लिङ्गभूयस्त्वमपि पूर्वतन्त्र उक्तम्—' श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानेसं-माख्यानां समनाये पारदैर्ब्रह्ममर्थविप्रकर्षात् ' [जै० सू० ३ । ३ । १४] इति ॥४४॥

पूर्वविकल्पः प्रकरणात्स्पात्क्रिया मानसवत् ॥ ४५ ॥

पूर्वपक्षसूत्रम् । प्रकरणात्क्रिया स्यात् । कर्माङ्गभूता विद्या स्यादित्यर्थः । ततश्च पूर्वस्य क्रियामयस्यापे प्रकरणात्तद्विषय एवायं विकल्पविशेषोपदेशः स्यात् । विकल्पः प्रकार इत्यर्थः । न स्वतन्त्रविद्यत्वंक उपदेशः । ननु प्रकरणाद्विज्ञं बलीय इति चेत् । सत्यम् । अन्यार्थ-दर्शनरूपत्वेन लिङ्गस्यैव दुर्बलत्वात् । तथा हि । लिङ्गं द्विविधम् । सामर्थ्यमन्यार्थदर्शनं चेति । तत्र त्रिभुवोऽगतं लिङ्गं सामर्थ्यरूपम् । तच्च स्वातन्त्र्येण प्रमाणम् । अर्थवादगतं ल्वन्यशेषवाक्ये दृश्यमानत्वादन्यार्थदर्शनं तच्च तात्पर्यरहितत्वाच्च स्वातन्त्र्येण प्रमाणम् । किं तु प्रमेयसाधने प्रमाणात्तरे केनलनुपोद्बलकं भवति । एवं च सत्यन्यार्थदर्शनरूपलिङ्गस्य प्रापणप्रमाणसापेक्षस्य दुर्बलत्वात्प्रकरणात्कर्मशेषा मनश्चिदादयः स्युः । तत्र दृष्टान्तः—मानसवत् । यथा द्वादशाहस्य दशमेऽहनि श्रुयिष्या पात्रेण समुद्रस्य सोमस्य प्रजापतये देवतायै गृह्यमाणस्य ग्रहस्य मानसस्य तदङ्गत्वं तद्वत् । एतन्मथमन्यग्निः कल्पः ॥ ४५ ॥

अतिदेशाच्च ॥ ४६ ॥

अतिदेशार्थेणामर्शनां क्रियाङ्गत्वमुपोद्बलयति—' पद्विंशत्सहस्राप्यस्योऽर्कास्तेषु मेर्कैक एव तावान्याधानसौ पूर्णः ' [श० प० १० । ५ । ३ । ११] इति । अर्काः । छान्दसत्वाद्दर्शनव्यत्ययः । अर्णः इत्यर्थः । सति हि समानभावेऽतिदेशः प्रसर्तते । ततश्च पूर्वोक्तिकाचितेन त्रिसानुप्रवेशिनाऽग्निना मनश्चिदादीनमग्निनिदिशन्कर्माङ्गत्वमपेयां योत-याति ॥ ४६ ॥

विधीय तु निर्धारणात् ॥ ४७ ॥

मुशब्दः पक्षव्यावर्तकः । विद्यामना एतत् स्वतन्त्रा मनश्चिदादयोऽङ्गयो न च क्रिया-

चिप्वारोप्यत इति द्रष्टव्यम् । एवमनुन्वात्स्वातन्त्र्यं मनश्चिदादीनाम् । अदिशब्दादिति-
 देशाद्यपि । तथा हि—‘तेषामेकैक एव तानान्यावानसौ पूर्वः’ [शं० १० । ५ । ३
 ११] इति क्रियामयस्येष्टिकाचिताद्रेर्महात्म्यं ज्ञानमयानमेकैकस्यातिदिशन्क्रियायामन-
 दर दर्शयति । न च क्रियाग्निना विपत्तो ज्ञानाग्नेः क्रियाग्निदाहमर्थावारत्वाभावेन-
 कार्यत्वाभावाक्रियानुपवेशमन्तरेणातिदेशामेभवे इति वाच्यम् । अग्निन्सामान्येनातिदेश-
 संभवात् । श्रुत्यादीनि प्रमथ्यानि दर्शितानि । एवमनुन्वादिभ्यः कारणेभ्यः सत्तन्त्र्यं
 मनश्चिदादीनाम् । प्रज्ञान्तरपृथक्त्वम् । यथा शाण्डिल्यत्रिचादीनां कर्मभ्यः प्रज्ञान्तरेभ्यश्च
 पृथक्त्वं तद्वत् । ननु प्रकरणादुक्त्या न दृष्टश्च इत्यत आह—दृष्टश्च तदुक्तमिति । अनेष्टे
 राजमूपप्रकरणपठितायाः प्रकरणादुक्त्या वर्णनयानुन्वाद्वाजयज्ञत्यान्च राजसूपस्य । तदुक्त पूर्व-
 काण्डे—‘कत्वर्थायानिति चैन वर्णसयोगात्’ [वै० सू० ११ । ४ । ११] इति
 ॥ ५० ॥

न सामान्यादप्युपलब्धेर्मृत्युवन्न हि लोकापत्तिः ॥ ५१ ॥

‘मानसवत्’ इति यदुक्तं तन्निराक्रियते । मानसप्रहणसामान्यादपि न मनश्चिदा-
 दीना कर्माद्भवनं कल्पते । श्रुतिलिङ्गादिभिर्हेतुभिः केवलपुरुषार्थोपलब्धेः । मानसवदिति
 दृष्टान्तो न युज्यते । मृत्युवत् । यथा ‘स एष एव मृत्युर्य एव एतस्मिन्मण्डले पुरुषः’
 [शं० १० । ५ । २ । ३] इति । आदित्यपुरुषे मृत्युशब्दप्रयोगे समनेऽपि नास्-
 न्नासाम्यापत्तिः । एवमिहापि कल्पनामामान्यान्नाङ्गत्वत्तिङ्गिः ॥ ५१ ॥

परेण च शब्दस्य ताद्विष्यं मूर्खस्त्वास्वमुच्यन्धः ॥ ५२ ॥ (२९)

किंच परेण चकारापूर्वेषां च संदर्भेण ताद्विष्यं केवलत्रिचात्रिष्वं शब्दस्य प्रयो-
 जनं गम्यते न कर्माद्भवम् । परसंदर्भस्त्वेवम्—‘अयं वात लोक एषोऽग्निधिनः’
 [शं० १० । ५ । ४ । १] इत्यस्मिन्प्राहणे ताद्विष्यं च्छब्दे न कर्माद्भवम् ।
 तत्र हि—

विद्यया तदारोहन्ति यत्र कामाः परापताः ।

न तत्र दक्षिणा यन्ति नानिद्वानस्तप्रस्थिनः’ [शं० १० । ५ । ४ । १६]

इत्यनेन कर्मनिन्दार्पूर्वक्रियाम्बुनिश्रवणाच्च । तथा पूर्वसंदर्भोऽपि—‘यदेतन्मण्डल
 तपानि’ [शं० १० । ५ । २ । १] इत्यस्मिन्प्राहणे विद्याप्रगमनचनेन उक्त्यनेन ।
 ‘सोऽसृगो भवति’ [शं० १० । ५ । २ । २३] इति विद्याकर्तृत्वसंदर्भमत्तात् ।
 इहापि तथात्र विद्याया संगदन्वीषानामन्वयपराना भूयन्तत् । एवमकारणादग्नीनांस्तु-
 चत्वेन विद्य, अकर्माद्भवत् । तन्मन्त्रनश्चिदादीना रत्नत्रयिणाच्च तिलम् ॥ ५२ ॥ (२९)

एह आत्मनः शरीरे भावात् ॥ ५३ ॥

इह देहव्यतिरिक्तस्याऽऽत्मन पद्मान संभति व-नमोक्षाधिकारसिद्धये । न ह्यसति देहव्यतिरिक्त आत्मनि परलोककलाधोदना उपपदेरन् । कस्य वा ब्रह्मात्मनमुपदिश्येत । प्रथमाध्यायादौ देहादिव्यतिरिक्तस्याऽऽत्मनोऽस्तित्वमुक्त तस्यैव प्रपञ्चोऽय सूत्रकृता सूत्रेण प्रदर्श्यते । पूर्वस्मिन्नधिकरणे मनश्चिदाशीना क्रान्त्यता नारित किं तु पुरुषार्थवमित्युक्तम् । तत्र कोऽसौ पुरुष इति प्रसङ्गाद्विचर्यते । तदेतदधिकरण पूर्वोत्तरमनासयो शेषभूतम् । देहव्यतिरिक्तस्य स्वर्गमोक्षाभागेण आत्मन प्रतिपादकत्वादिति भाव्ये रिप्तम् । तेष्य पूर्णपक्ष । लोकव्यतिरिक्ता देह एवाऽऽमेति मन्यन्ते । कुत । शरीरे भावात् । अन्यथ व्यतिरेकाभ्या चेतन्यस्य देह एवोपलम्भात् । सति देहे चैतन्यमुपलभ्यते नश्यसति । न च चैतन्यस्य जालन्तरतया देहव्यतिरिक्तत्व न शङ्कनीयम् । क्रमुकनागरहर्षी चूर्णक-दिराणा सयोग-मदशक्तिरेव देहाकरपरिणतभूतेभ्यो जायमान चैतन्य क न न जाल-न्तर स्यात् । तस्मत्त्वैतनो देह आत्मा ॥ ५३ ॥

इति प्राप्त उत्तर पठति —

व्यतिरेकस्तद्भावाभावित्वाच्चतुरलविवत् ॥ ५४ ॥ (३०)

निरिति पक्षव्यावृत्ति । आत्मन शरीराद्व्यतिरेक । कुत । तद्भावाभावात् । शरीरधर्माणा रूपादीना यान्-शरीरमात्रिवात् । बुद्ध्यादीना च शरीरमार्गेऽप्यभावात् तद्धर्मत्वम् । उपलभ्यन्त । पृथिव्यादीना भूतानामुपलब्धमूर्तेभ्यो व्यतिरिक्ता भवितुमर्हति विपर्ययान् । यद्यद्विपर्यये तत्तद्विपर्ययव्यतिरिक्त यत्र रूपा-चक्षु । तथा सति तादृशचैतन्यात्मन वदन्त प्रति कथ भौतिकदेहत्वमापद्येत । सत्येव हि चैतन्यमुपलभ्यते नासतीति यान्नयव्यतिरेकावुक्ताः तत्र व्यतिरेकोऽसिद्ध । असत्यपि देहे परलोकगाभिनश्चिदान्नशास्त्रेणोपलम्भात् । तस्माद्देहव्यतिरिक्त आत्मा सिद्ध ॥ ५४ ॥ (३०)

अङ्गायधन्द्रास्तु न शारासु हि प्रतिवेदम् ॥ ५५ ॥

‘ औमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत ’ [अ० १ । १ । १] इत्याद्या कर्माङ्गाध्वयविंश प्रतिवेद प्रतिशासनमान्यन्ते । ता किं तच्छास्त्रोद्गीथादिष्वेव भवेयु किं वा शास्त्रान्तरगतेष्वपीति सशये सनिहितान्तरशाखायामेव व्यतिष्ठन्त इति प्राप्ते ब्रूम — अङ्गेति । तुशब्देन पक्षव्यावृत्ति । नेतेऽङ्गायधन्द्रा उद्गीथादय स्वशास्त्रेण व्यतिष्ठन्ते । अपि तु सर्वशास्त्रास्वनुवर्तन्ते । कुत । उद्गीथमदिश्रुय विशेषत् । उद्गीथादिशब्दस्तानमुत्पत्त्या पृथया कर्मशाखागतमुद्गीथादिमामान्यमाचष्ट । तत्र उद्गीथ दिश्रुतिना कर्मशाखागतोद्गीथादिशास्त्रेऽनुवृत्ति प्रप्ता । धुर्नध सनिर्मनीयती ॥ ५५ ॥

मन्त्रादिवद्वाऽविरोधः ॥ ५६ ॥ (३१)

अथ वा नैवात्र विरोधः शङ्कनीयः कथमन्यशाखागतेपूर्वैवादिभ्यन्यशाखाविहिता
उपासना भविष्यन्तीति । मन्त्रादिवदविरोधोपपत्तेः । मन्त्राणां कर्मणां गुणानां च शाखान्तरो-
पन्नानामपि शाखान्तरेऽप्यस्यहो दृश्यते । येषामपि ' अन्नोयोमीयं पशुमालभेत ' इत्यत्र
जातिविशेषोपदेशो नास्ति तेषामपि तद्विषयो मन्त्रवर्ण उपलभ्यते ' छागस्य वपाया मेदसोऽ-
नुब्रूहि ' [छा० ३ । ८ । २ । २६] इति । तथा वेदान्तरोपन्नानामपि । तस्मात्तथाऽऽ-
श्रयणां कर्माज्ञानां (णां) सर्वत्रानुष्ठितस्तथाऽऽश्रितानामपि । प्रत्ययानामित्यविरोधः
॥ ५६ ॥ (३१)

भूमनः क्रतुवज्ज्यापसं तथा हि दर्शयति ॥ ५७ ॥ (३२)

वैश्वानरविद्यायां व्यस्तं समस्तं चोपासनं श्रूयते । व्यस्तोपासनं तावत्—' औपमन्वव
कं त्वमात्मानमुपास्ते इति दिवमेव भगवो राजन्निति होवाच । एष वै सुतेजा आत्मा
वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्ते ' [छा० ५ । १२ । १] इत्यादि । तथा समस्तोपास-
नमपि—' तस्य ह वा एतस्याऽऽत्मनो वैश्वानरस्य मूर्ध्वं सुतेजाश्शुर्वैश्वरूपः प्राणः
पृथग्भवति ' [छा० ५ । १८ । २] इत्यादिना । तत्र व्यस्तसमस्तोपासनद्वयं विधेयं
किं वा समस्तोपासनमेवेति । उभयमिति तावत्प्राप्तम् । उभयफलवचनादिति प्राप्तेऽभिधी-
यते—भूमनः पदार्थोपचयात्मिकस्य समस्तस्य वैश्वानरोपासनस्य ज्यापसं प्राधान्येन विद-
क्षितमस्मिन्नाम्ये न प्रत्येकोपासनम् । क्रतुवत् । यथा दर्शपूर्णमासादेः साङ्गस्यैक एव
प्रयोगविधिस्तद्वत् । कुतः । तथाहि दर्शयति । ' भूमैव ज्यायान् ' इतिश्रुतिर्भूमनो
ज्यापसं दर्शयति । प्राचीनशास्त्रप्रभृतयो वैश्वानरविद्याज्ञानाय कैवेयं राजानमाजमुशियु-
पक्रम्य तेषां शुभ्रभृतीनामेकैकमुपास्यं प्रदर्श्य मूर्धादित्वं शुभेनादीनां प्रतिपादयतः संदर्भ-
स्यैकवाक्यत्वावगमात्समस्तोपासनमेवात्र विधेयं न व्यस्तोपासनम् । वाच्यमेवात् ।
एवं च व्यस्तोपासने यत्फलवर्णनं ' तस्मात्तत्र मुतं प्रसुतयासुतं शुभे दृश्यते ' ।
[छा० ५ । १९ । १] इत्यादि । सुतादयः सोमयागविशेषाः । तेषां सोमयागवि-
शेषाणां फलवृत्तिः प्रधानस्तुत्यर्थेनेनाधगम्यते । ' मूर्धा ते व्यपतिष्यन्नां नाऽऽग-
मिष्यः ' [छा० ५ । १२ । २] इति व्यस्तोपासननिन्दाश्रवणात् । पुनश्च व्यस्तो-
पासनं व्यावर्त्ये समस्तोपासनमेवानुवर्त्ये ' स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वाम्बुस्थजमति ' ।
[छा० ५ । १८ । १] इति सूत्राश्रयणैव फलं दर्शयति । तस्मात्समस्तोपासनमेव
विवक्षितं न व्यस्तोपासनम् । उपक्रमोपसंहाराम्यामेकवाक्यत्वावगमात् । उपक्रमे तावत्—
' को न आत्मा किं ब्रह्म ' [छा० ५ । ११ । १] इति इत्यमेव ब्रह्मोपासत्वेन
विचारविद्ये प्रकान्तम् । उपसंहारेऽपि ' तस्य ह वा एतस्याऽऽत्मनो वैश्वानरस्य मूर्ध्वं

मुतेजा ' [छा० ५ । १८ । २] इत्यादिना समस्तोपासनं निस्पष्टमभिधीयते । तस्मात्समस्तोपासनमेव निश्चितम् ॥ ५७ ॥ (३२)

नाना शब्दादिभेदात् ॥ ५८ ॥ (३३)

पूर्वस्मिन्नधिकरणे सत्यामपि मुतेज प्रमृतीनां फलभेदश्रुतौ समस्तोपासन व्याप इत्युच्यते । अतः प्राप्ता बुद्धिरान्यपि भिन्नश्रुत्युपासनानि समस्यैवोपासनीति । श्रुतिनानात्वेऽपि न वेद्यनानात्वम् । ईश्वरस्यैकत्वात् । तथा हि—छान्दोग्यादौ शाण्डिल्यत्रिंशद्दशविंशति मनुत्रियेष्वेवमादय श्रूयन्ते । तासां किमेव भेदो वेति सशये समस्तोपासनस्य व्यापस्नातुपासनश्रुत्यैक्याच्च त्रियैक्यप्राप्तत्वाह—नाना शब्दादिभेदादिति । त्रिभेद एवाम्युपगन्तव्य । कुत । उक्तहेतो । न च वेद्यस्य ब्रह्मण एकत्व शङ्कनीयम् । गुणभेदेन भेदोपपत्ते । नचेकस्या त्रिधाया इयत्ता नियन्तुमशक्या । प्रत्येकमुपक्रमोपसहारयोस्तन्निश्चायकत्वात् । सर्वोपासनेक्ये क्षराकयानुष्ठानतयाऽप्रामाण्यप्रसङ्गान्च । तस्माद्विधानां नानात्वम् ॥ ५८ ॥ (३३)

विकल्पोऽविशिष्टफलत्वात् ॥ ५९ ॥ (३४)

एव स्थिते त्रिभेदे निश्चयते किमासा समुचयो विकल्पो वा स्यात् । अत्र समुचयो न युक्त । नित्यनाश्रुतिह तत्र कारणम् । अश्लोत्रदर्शपूर्णमासादीनां त्रिभेदकनित्यताश्रुते सत्त्वान्मुच्यते । नैत्रिभिर्नाना काचिन्नित्यताश्रुतिरस्ति । तस्मान्न समुचय । नन्वविशिष्टफलत्वादासा विकल्पोऽस्तु । नैव दोष । समानफल्येऽपि स्वर्गादिसाधनेषु कर्मसु यथाकामदर्शनात् । तस्माद्यथाकाममिति प्राप्तौ ब्रूम । विकल्प एवाऽऽसा भवति न समुचयो नाप्यनियम । कुत । अविशिष्टफलत्वात् । आसामुपासनानां ह्यविशिष्टफलमीश्वरसाक्षात्कार । तस्मिन्साक्षात्कारे वेदेनैवोपासनेन सिद्धे सतीतरोपासनत्रैयर्थ्यम् । इदमेव तानत्रियामकमेकम् । किंचोपासनेषु न प्रमाणजन्य साक्षात्कारोऽस्ति । किं तर्हि निरन्तरोपास्यभाजनजन्य । स चेकमुपासनमनुष्ठाय तत्परित्यज्यान्पत्र वर्तमानस्य पुरुषस्य चित्तविक्षेपाकथं सम्भवेत् । एवमानैक्यविक्षेपयोनियामकयो सत्त्वाद्विकल्प एवेति सिद्धम् ॥ ५९ ॥ (३४)

काम्यास्तु यथाकामं समुच्चीयेरन्न चै
पूर्यहेत्वभावात् ॥ ६० ॥ (३५)

द्विधिवान्युपासनानि—अहमहाणि प्रतीकानि चेति । अहप्रहोपासनेषु विकल्पः पूर्वधिरण उपपादित । अनाममस्तुनि देवतादृश्या सत्कृत्योपास्यमानानि प्रतीकानि । तानि ' स सो नाम ब्रह्मेशुपासने यान्नग्नो गत तत्रास्य कामचारो भवति ' [छा० ७ । १ । ५] इत्यादीनि । तेषु पूर्वविकल्पव्यायेन विकल्पमज्ञौ ब्रूमः । तत्राहः

पक्षण्यादृश्यर्थः । काम्याः प्रतीकोपासना यथाकामं समुच्चीयेरन् । न वा समुच्चीयेरन् ।
 कुतः । पूर्वहत्वभावात् । अहंप्रहेषु ' देवो भूत्वा देवानप्येति ' [बृ० ४ । १ । २]
 इति जीवनेव भावनाप्रकार्यवशादेव साक्षात्कारं प्राप्य मृतो देवत्वमुपैतीति यथाऽ-
 हंप्रहेष्ववगम्यते न तथा प्रतीकेषु साक्षात्कारफलत्वे ॥ किञ्चिन्मानमस्ति । साक्षा-
 त्कारद्वारा फलत्वाभावे च तत्र तत्र प्रोक्ता भोग्यवस्तुप्राप्तयः फलत्वेनाभ्युपगन्तव्याः । तथा
 सति मित्रफलत्वान्नान्यानर्थक्यम् । विक्षेपशङ्का तु दूरापास्ता । एकं प्रतीकं केपुचिक्षणे-
 पूपास्य क्षणान्तरे प्रतीकान्तरोपासने पूर्वोपास्तिजन्यापूर्वस्याविनाशात् । तस्मादिकमेव वा
 बहूनि समुच्चित्य वा यथाकामं प्रतीकोपास्तिः कर्तव्येति सिद्धम् ।

अङ्गेषु यथाश्रयभावः ॥ ६१ ॥

प्रतीकानि द्विविधानि—लौकिकानि वैदिकानि चेति । लौकिकेषु निर्णयः पूर्वाधिकरण
 उक्तः । वैदिकेषु कर्माङ्गेषुहीयादिषु य आश्रिताः प्रत्ययाः किं ते समुच्चीयेरन्कि वा
 यथाकामं सुरिति संशये समुच्चय इति तावद्याप्तम् । कुतः । तत्तत्कर्मणि कर्माङ्गानि समु-
 च्चित्वैवानुष्ठेयतया प्रयोगविधिप्रापितानि तथाऽङ्गावबद्धान्युपासनान्यपि समुच्चित्वैवानुष्ठे-
 यानि अङ्गतत्त्वादिति प्राप्ते ब्रूमः । ' ग्रहं वा गृहीत्वा चमसं बोत्रीय स्तोत्रमुपाकुर्वीत् ।
 स्तुतमनुशंसति ' इत्यादौ यथा ग्रहस्तोत्रनासनादीनां नियतपूर्वोपासने सहभावः श्रुतो न
 तथोपासनेषु श्रूयते । तस्माद्विकल्पसमुच्चययोर्थाकाकाम्यमिति विशारण्यपादाः सिद्धान्तमाहुः ।
 यथाऽऽश्रयाणामङ्गानां समुच्चय एवमङ्गावबद्धानामुपासनानामपि समुच्चयेनैवानुष्ठानं
 न्याय्यम् । आश्रयतन्त्रान्नाश्रितप्रत्ययानामित्वाचार्यपादैः शङ्कासूत्राणि व्याख्याय तथैव
 सिद्धान्तितम् ॥ ६१ ॥

शिष्टेषु ॥ ६२ ॥

यथा चाऽऽश्रयाः स्तोत्रादवस्त्रिषु वेदेषु शिष्यन्त एवमाश्रिता अपि प्रत्ययाः । नोपदे-
 शकृतोऽपि कश्चिद्विशेषोऽङ्गानां तदाश्रयाणां च प्रत्ययानामित्यर्थः ॥ ६२ ॥

समाहारात् ॥ ६३ ॥

' होतृपदनादैवापि दुष्प्रीथमनुसमाहरति ' [छा० १ । ५ । ५] इति । दुष्प्री-
 थमपि स्वरादिदुष्टमप्युद्गीथ होतृपदनाद्धोतृवृत्तसंस्तनादनुसमाहरति समादधालुद्गतोति श्रुत्यर्थः ।
 ' य उद्गीथः स प्रणवः । यः प्रणवः स उद्गीथः ' [छा० १ । ५ । १] इति प्रण-
 वोद्गीथैकत्वविज्ञानमाहात्म्यादुद्गाता स्वकर्मप्युत्पन्नं क्षतं होतृत्कर्मणः प्रतिस्मादधातीति मृ-
 न्वेदान्तरोदितस्य प्रत्ययस्य वेदान्तरोदितपदार्थसंश्रयसामान्यात्सर्ववेदोदितप्रत्ययोपसंहारं सूच-
 यति ॥ ६३ ॥

गुणसाधारण्यश्रुतेश्च ॥ ६४ ॥

गुणस्याऽऽश्रयस्योद्धारस्य वेदनयसाधारण्यश्रुतेरपि तदाश्रितोपासनस्य साधारण्यम्
' ओमित्याश्रान्यलोमिति संस योमि युद्वायति ' [छा० १ । १ । ९] इति । ततश्चाऽऽ-
श्रयसाधारण्यादाश्रितसाधारण्यम् ॥ ६४ ॥

तस्मात्समुच्चय इति प्राप्ते ब्रूम —

न वा तत्सहमावाश्रुतेः ॥ ६५ ॥

न वेति पक्षव्यावर्तनम् । यथाश्रयभावात्साऽऽश्रितानामुपासनानां तास्ति । कुतः ।
तत्सहमावाश्रुतेः । यथा हि त्रिप्रेदविहितानामद्धानां स्तोत्रादीनां सहभावः । नैवमुपासनानां
सहमावाश्रुतिरस्ति । उपासनानां समुच्चये प्रत्यक्षश्रयभावात् । गोदोहनादिवदनद्वयेन प्रयंश-
वचनानिषयनात् ॥ ६५ ॥

दर्शनाच्च ॥ ६६ ॥ { ३६ }

' एवंविद्ध वै ब्रह्मा यज्ञं यजमानं सर्वांश्चत्विजोऽभिरक्षति ' [छा० ४ । १७ । १०]
इति । सर्वा यज्ञोपत्तहरे हि ' सर्वे सर्वविदः ' इति ज्ञानवता ब्रह्मणेतेरेषा परिपाल्यन्-
मनुपपन्न स्यात् । तस्मात्प्रथमानामुपासनानां समुच्चयो विरुल्यो वेति सिद्धम् ॥ ६६ ॥ { ३६ }

इति श्रीऽऽश्वीनरहरिसूरिसुनुहरदीक्षितकृतौ ब्रह्मसूत्रकृतौ तृतीयाध्यायस्य

तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थः पादः ।

पुरुषार्थोऽतः शब्दादिति बादरायणः ॥ १ ॥

अथेदानीं पणिपदमामज्ञानमविन्दारिद्वारेण कर्मण्येवानुप्रविशत्याहोशिवत्सतन्त्रमेव पुर-
पार्थमाधन भवतीति मीमांसानः सिद्धान्तेनैव तावदुपक्रमते । आत्मनो देहादिभ्यतिरिक्त-
ज्ञानमन्तरेण परलोकागामिनश्चथो न समवति । ततश्च ज्योतिष्टोमादिषु प्रवृत्तिरेव न
स्यादिति वस्तु प्रवर्तकत्वेनापनिपदमामन्तरज्ञान कर्मद्वयमिति प्राप्ते ब्रूमः । द्विविध देह-
भ्यतिरिक्तमन्तरज्ञानम्—परलोकगामिकर्मात्मज्ञानमेवमपरमद्वितीयब्रह्मात्मज्ञान चेति । तत्र
कर्माग्रान प्रवर्तक साधर्म्यद्वयम् नाम । अद्वैतब्रह्मज्ञान तु न प्रवर्तक प्रयुक्त कर्तृक्रि-
यावाग्यनानिर्गमनेन । अतो वेदान्तिरिहैवाद्द्वितीया मज्ञानात्सतन्त्रानुपक्रमार्थः निश्चयतीति
बादरायण आचार्यो मन्यते । कुतः । नप्यात् । तथा हि—'तरति शोकमग्मवित् ।'
[छा० ७ । १ । ३] ' स यो ह वैतपर ब्रह्म वेद प्रद्वैर भवति ' । [मुण्ड० ३
२ । ९] ' प्रवर्तयतीति परम् ' [तै० २ । १ । १] ' आत्मा वा अरं ब्रह्मन्त्यः '

[वृ० ४ । ५ । ६] इत्युपक्रम्य ' एतावदरे खल्वमृतत्वम् ' [वृ० ४ । ५ । १५] इत्येवंजातीयकास(च्छ)न्दात् । एवंजातीयका श्रुतिः केवलाया ब्रह्मविद्याया एव पुरुषार्थहेतुत्वं श्रावयतीति भाष्यम् ॥ १ ॥

अथात्र प्रत्यवतिष्ठते पूर्वपक्षी—

शेषत्वात्पुरुषार्थघादो यथाऽन्येष्विति जैमिनिः ॥ २ ॥

उदाहृता फलश्रुतिरालम्ब्यर्थवाद इति जैमिनिराचार्यो मन्यते । कुतः । शेषत्वात् । कर्तृत्वेनाऽऽत्मनः कर्मशेषत्वात् । तद्विज्ञानमपि ग्रीहिप्रोक्षणादिवद्विषयद्वारेण कर्मसंबन्धेव । अतस्तस्मिन्वगतप्रयोजन आत्मज्ञाने या फलश्रुतिः साऽर्थवाद इति जैमिनिराचार्यो मन्यते । यथाऽन्येषु द्रव्यसंस्कारकर्मसु ' यस्य पूर्वमयी जुहूर्भवति न स पापः श्लोकः शृणोति ' [तै० सं० ३ । ५ । ७ । २] इत्यादिषु फलश्रुतिरर्थवादस्तद्वत् । तदुक्तं जैमिनिना— ' द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात्फलश्रुतिरर्थवादः स्यात् ' इति ॥ २ ॥

आचारदर्शनात् ॥ ३ ॥

' जनको ह वैदेहो बहुदक्षिणेन यज्ञेनेज ' [वृ० ३ । १ । १] इत्यादिषु ब्रह्मविदां जनकादीनामपि कर्मानुष्ठानदर्शनात् । केवलाद्येजानात्पुरुषार्थसिद्धिः स्यात्तर्हि किमर्थं ते ब्रह्मायाससाध्यानि कर्माप्यनुतिष्ठेयुः । ' अर्को चेन्मधु विन्देत किमर्थं पर्वतं व्रजेत् ' इति न्यायात् ॥ ३ ॥

तच्छ्रुतेः ॥ ४ ॥

तस्य विद्यायाः कर्मशेषत्वस्य ' यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव धीर्वचनं भवति ' [छा० १ । १ । १०] इति श्रुतेः श्रवणात् केवलाया विद्यायाः पुरुषार्थहेतुत्वम् ॥ ४ ॥

समन्वारम्भणात् ॥ ५ ॥

' तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते ' [वृ० ४ । ४ । २] इति च विद्याकर्मणोः क्लृप्ताग्ने साहित्यदर्शनादपि न विद्यायाः स्वातन्त्र्यम् ॥ ५ ॥

तद्वतो विधानात् ॥ ६ ॥

तद्वतः समन्वयेदार्थज्ञानवतः ' वेदमधीत्य ज्ञायात् ' [छा० ८ । १५ । १] इत्यादिश्रुत्या कर्माधिकारः श्रूयते । तस्मादपि न विद्यायाः स्वातन्त्र्यम् । नन्वत्राधीत्येव-
ध्ययनमात्रं वेदस्य श्रूयते नार्थविज्ञानमिति चेत् । नैपशेषः । दृष्टार्थत्वद्वेदाध्ययनमर्थावबो-
धपर्यन्तामिति स्थितम् ॥ ६ ॥

नियमाच्च ॥ ७ ॥

‘ कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिर्जानिषेच्छतश्च समाः । एवं त्वयि भान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे ’ [ईसा० २] एवंविधात्रियमादपि कर्मोपात्ममेव विद्यायाः ॥ ७ ॥

एवं ‘ शेषत्रात्पुरुषार्थवादः ’ [ब्र० सू० ३ । ४ । २] इत्यत्र वारम्य ‘ नियमाच्च ’ [ब्र० सू० ३ । ४ । ७] इत्यन्तया पदसूत्रा पूर्वापक्षे प्राप्ते सत्यभिधीयते—

अधिकोपदेशात्तु वादरायणस्यैवं तद्दर्शनात् ॥ ८ ॥

तुनर्थे यदुक्तं पूर्वपक्षिणा शेषत्रात्पुरुषार्थवाद इत्यादि तन्नोपपद्यते । कस्मात् । अधिकोपदेशात् । यदि संसार्थेवाऽऽत्मा जीवः कर्ता भोक्ता च शरीरमात्रव्यतिरेकेण वेदान्तोपपदिष्टः स्यात्ततो वर्गितेन प्रकारेण मोक्षफलश्रुतेरर्थवादत्वं स्यात् । न त्वेतदस्ति । अधिकस्तावजीवादस्यः कर्तृत्वभोक्तृत्वादिंसंसारधर्मरहितोऽसङ्ग ईश्वरो वेदान्तोपपदिश्यते । न च तद्विज्ञानं कर्मणः प्रवर्तकं भवति । प्रत्युत कर्मणां निवर्तकमेव भवति । तस्मात् ‘ पुरुषार्थोऽतः शब्दात् ’ [ब्र० सू० ३ । ४ । १] इति वादरायणस्य भगवतो मतमेव सम्पत् । न तत्पूर्वपक्षिणा दर्शितैर्हेत्वाभासैः खण्डितुं शक्यते । तस्येश्वरस्याऽऽधिक्यमेवं कथमवगम्यते । तद्दर्शनात् । तथा हि शारीरादविकर्मीश्वरं दर्शयन्ति श्रुतयः—‘ यः सर्वज्ञः सर्ववित् ’ [मुण्ड० १ । १ । ९] ‘ भीषाऽस्माद्भ्रातः पद्यते ’ [तै० २ । ८ । १] ‘ महद्द्रव्यं ब्रह्ममुद्यतम् ’ । [क० ६ । २] ‘ एतस्य वा अक्षरस्य प्रज्ञासने गार्गी सूर्याचन्द्रमसौ विधृती तिष्ठतः ’ । ‘ तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति । तत्तेजोऽसृजत ’ [छा० ६ । २ । ९] इत्येवमाद्याः । पारमेश्वरमेव हि जीवस्य पारमार्थिकं रूपम् । उपाधिकृतं तु शारीरत्वं ‘ तत्त्वमसि ’ [छा० ६ । ८ । ७] इत्यादिश्रुतिभ्यः । विस्तरणैतन्पुरस्ताद्वर्णितम् ॥ ८ ॥

तुल्यं तु दर्शनम् ॥ ९ ॥

यदुक्तं जनकार्दानाम्गाचारदर्शनात्कर्मोपपन्नं विद्याया इति । तत्रोत्तरभेदमक्रमोपपत्तयेऽपि दर्शनं तुल्यम् । तथा हि श्रुतिर्मथति—‘ एतद्ब्रह्म स्म वै तद्विद्वांस आहुर्महात्मयः कावयेयाः किमर्था वयमप्येष्यामहे किमर्था वयं यस्यामहे ’ । ‘ एतद्ब्रह्म स्म वै तद्विद्वांसोऽग्निहोत्रं न सृष्ट्यांचक्रिरे ’ [कौ० २ । ५] ‘ एवं चैतन्मानानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैरग्रायाश्च षोडशैरग्रायाश्च न्युधायाश्च भिक्षाचर्यं चरन्ति ’ [वृ० ३ । ५ । १] इत्येवंजातीयकाः । याश्चस्त्वर्थादीनामपि ब्रह्मनिदानमकर्मनिष्ठत्वं दृश्यते । ‘ एतावदरे सत्यमृतत्वमिति रोक्ष्य यावन्नस्त्वः प्रववाज ’ [वृ० भा० ४ । ५ । २५] इति श्रुत्यन्तरम् । तस्मात्कर्मोपपन्नं विद्यायाः । तुल्यं कर्मोपपन्नं तद्विद्वांस्यन्यथासिद्धिर्ज्ञानार्थः ॥ ९ ॥

यत्पुनरुक्तं ' तच्छ्रुतेः ' [ब्र० सू० ३ । ४ । ४] इति तत्रोत्तरमाह—

असार्वात्रिकी ॥ १० ॥

- यदेव विद्यया करोति ' [छा० १ । १ । १०] इत्येषा श्रुतिर्न सर्वविद्या-
विषया । प्रकृतोद्गीथविद्याप्रकरणोत्तद्विषया । एतेनान्यसिद्धिरुक्ता ॥ १० ॥

विभागः शतवत् ॥ ११ ॥

' समन्वारम्मणात् ' [ब्र० सू० ३ । ४ । ५] इत्यस्योत्तरम् । ' तं विद्याकर्मणी
समन्वारभेते ' [बृ० ४ । ४ । २] इत्यत्र विद्याऽन्य पुरुषमन्वारभेते कर्मान्यमिति
विभागो द्रष्टव्यः । शतवत् । यथा शतमाभ्या दीयतामित्युक्ते विभज्य दीयते पञ्चाशदेकस्मै
पञ्चाशदपरस्मै तद्वत् ॥ ११ ॥

अध्ययनमात्रवतः ॥ १२ ॥

' तद्वतो विद्यानात् ' [ब्र० सू० ३ । ४ । ६] इत्यस्योत्तरमिदम् । ' आचार्य-
कुलदेदमधीत्य ' [छा० ८ । १५ । १] इत्यध्ययनमात्रस्य श्रमणादध्ययनजन्य-
ज्ञानं कर्माधिकारकारण भवति औपनिषदमत्सङ्गानं स्वातन्त्र्यैव प्रयोजनवत्प्रतीयमानं न
कर्माधिकारकारणता प्रतिपद्यते ॥ १२ ॥

नाविशेषात् ॥ १३ ॥

' कुर्वन्नेवेह कर्माणि ' [ईशा० २] इत्यत्र न विदुष इति विशेषोऽस्ति । बुतः ।
अविशेषात् । तत्र विशेषाश्रयणात् ॥ १३ ॥

स्तुतयेऽनुमतिर्वा ॥ १४ ॥

' कुर्वन्नेवेह कर्माणि ' [ई० २] इत्यत्रापरो विशेष उच्यते । यद्यत्र प्रकरणसाम-
र्थ्याद्विद्वानपि कुर्वन्निति सबध्येत तथाऽपि विद्यास्तुतये कर्मानुमतिरियम् । वाकारः शङ्का-
निरासार्थः । विदुषि कर्म कुर्वन्पि विद्यासामर्थ्यात्तल्लेषो न भवति । ' न कर्म लिप्यते नरे ' [ईशा० २] इति तत्रैव श्रवणात् ॥ १४ ॥

कामकारेण चैके ॥ १५ ॥

कामकार इच्छा । अपि चैके वाजसनेयिन इच्छया गार्हस्थ्यत्यागमर्थापत्ते—' पूर्वे
विदासः प्रजा न कामयन्ते किं प्रजया करिष्यामो येषा नोऽयमात्माऽयं लोकः ' [बृ०
४ । ४ । २२] इति । अतो विद्याप्राधान्यं गम्यते । अनुभवारूढमेव विद्याफलम् ।
अतो न विद्यायाः कर्मशेषत्वम् ॥ १५ ॥

उपमदं च ॥ १६ ॥

एत इत्यनुवर्तते । अपि च कर्माधिकारहेतोः क्रियाकारकफलक्षणस्य प्रपञ्चस्याविद्या-

कृतस्य विद्यासाधनार्थादुपमर्दमामनन्ति—'यत्र त्वस्य सर्वमाल्लैनाभूत्कलेन कं पश्येत्' [वृ० २ । ४ । १४] इत्यादिना । तस्मादपि न विद्यायाः कर्मक्षेपत्वम् ॥ १६ ॥

ऊर्ध्वरेतःसु च शब्दे हि ॥ १७ ॥ (१)

अपि चोर्ध्वरेतःस्वप्याश्रमेषु विद्या श्रूयते न च तत्र कर्माङ्गत्वं विद्याया उपपद्यते । ननु-
ध्वरेतस एव न तन्तीति चेत् । न । हि यस्मात्कारणान्छब्दे वेदे तेऽपि श्रूयन्ते—' तपःश्रद्धे
ये ह्युपवसन्त्यरण्ये ' [मु० १ । २ । ११] ' एतमेव प्रव्रजिनो लोकमिच्छन्तः प्र-
जन्ति ' [वृ० ४ । ४ । २२] ' ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत् ' [जाब्रा० ४] इत्येवमादौ ।
तत्सिद्ध ब्रह्मविद्यायाः स्वातन्त्र्येण फलसाधनत्वम् ॥ १७ ॥ (१)

परामर्शं जैमिनिरचोदना चापवदति हि ॥ १८ ॥

विद्यायाः कर्मशेषत्वासंभवात्स्वातन्त्र्येण फलसाधनत्वं पूर्वाधिकरण उक्तम् । तस्य
चाऽऽमहानस्योर्ध्वरेतस्काश्रमेषु सुखमत्वं चोक्तम् । तस्याऽऽश्रमस्य सद्भावोऽस्मिन्नधिकरणे
चिन्त्यते । तत्र नास्यूर्ध्वरेता इति तावत्प्राप्तम् । कुतः विध्यभावात् । ' त्रयो धर्मस्तथाः
यज्ञोऽप्ययनं दानमिति प्रथमस्तप एव द्वितीयो ब्रह्मचार्याचार्यकुलवासी तृतीयः ' [छा०
२ । २३ । १-२] इत्यत्र यज्ञाद्युपलक्षितगार्हस्थ्यस्य तपःशब्दोपलक्षितस्य दानप्रत्यय
ब्रह्मचर्योपलक्षितस्य भैष्टिकब्रह्मचर्यस्य चानात्मनिकफलत्वं संनैर्त्याऽऽस्तनिकफलतया ' ब्रह्म
संस्थोऽमृतत्वमेति ' [छा० २ । २३ । २] इति भिक्षोश्च परामर्शमात्रं गम्यते न तु
विधिरुपलभ्यते । परामर्शमनुगादमित्यर्थः । हि यस्मादचोदना विधिरत्र न श्रूयते । विधिप्रत्य-
यभावात् । ननु विध्यश्रवणेऽपि चेन्निरतादिवद्विधिः कल्पयतामिति । गार्हस्थ्येऽपि विरो-
धाभावेन विधिकल्पनेऽपि संन्यासविधिः कल्पना नोचिता । प्रत्यक्षश्रुतिविरोधादित्याह-
अपमदतीति । ' वीरहा वा एव देवानं योऽग्निमुद्रासयते ' [ते० सं० १ । ५ । २ । १]
इति कर्मत्यागानिन्दादर्शनात् संन्यासविधिः कल्पयितुं शक्यते । स्मृतिस्तु गार्हस्थ्यानधिक-
तान्त्रपट्यादिनिषया भविष्यति न दान्यस्याऽऽज्यावेक्षणं पद्मोश्च विष्णुनामेऽधिकारोऽपि
॥ १८ ॥

एव प्राप्तावुत्तरं पठति—

अनुष्ठेयं वादरायणः साम्यश्रुतेः ॥ १९ ॥

आश्रमान्तरमन्यनुष्ठेयं वादरायण आचार्यो मन्यते । कुतः । साम्यश्रुतेः । ' त्रयो धर्म-
स्तथाः ' [छा० २ । २३ । १] इत्यादौ गार्हस्थ्येन सममाश्रमान्तत्वापि श्रुतेः । तद्वदे-
विधिरन्त्याऽनुष्ठेयत्वं संन्यासवशात् । न च निन्दाविरोधः । उत्सन्नाग्निश्रुतहृत्स्य-
निषयनाग्निन्दायाः । तस्मादनुगादेऽप्यन्वधानुपपत्त्या विधिकल्पनं युक्तमेव ॥ १९ ॥

विधिर्वा धारणवत् ॥ २० ॥ (२)

इदानीमप्राप्तत्वाद्धिधिरित्यासयेनाऽऽह । अत्र वाक्ये विधि कल्पनीयः । कुत । अथातन्वात् । ननु पुण्यलोकफला ' त्रयो धर्मस्कन्धा ' [छा० २ । २३ । १] ' ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति ' [छा० २ । २३ । १] इत्यनेन प्रतीतिकान्क्यता भव्येते तिचेत्सत्यम् । सतीमप्येकान्क्यताप्रतीतिं परित्यज्य विधिरेवात्रान्युपगन्तव्यो भवति विध्यन्तरस्यादर्शनात् । विस्पष्टा चाऽऽश्रमान्तरप्रत्ययाद्गुणमादकल्पनयैकवाक्यव्ययोजनानुपपत्तेः । श्रुताग्निहोत्रे श्रूयते—यथा ' अधस्तात्समिध धारयन्ननुब्रवेदुपरि हि देवेभ्यो धारयति ' इत्यत्र सत्यामप्यधोधारणेनैकान्क्यताप्रतीतिं निर्धीयत एवोपरिधारणमप्राप्तत्वात् । तथाचोक्तसोपलक्षणे—' विधिस्तु धारणेऽपूर्वमात् ' [जै० सू० ३ । ४ । १५] इति । तस्माद्धिधिरत्र कल्प्यते । अत्र विचारान्तरमाग्ये कृतम् । ' ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति ' [छा० २ । २३ । १] इत्यत्र किं ब्रह्मसंस्थो यः कश्चिदाश्रमी किं वा परिब्राह्मेवेति । ' त्रयो धर्मस्कन्धा ' [छा० २ । २३ । १] इत्युपक्रम्य ' सर्वे एते पुण्यलोकं भवन्ति ' [छा० २ । २३ । १] इत्याश्रमिणा पुण्यकृतं श्राययित्वा ' ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति ' [छा० २ । २३ । १] इति ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वफलं श्राव्यते । तत्र यस्य कस्य चिदाश्रमिणो ब्रह्मसंस्था समनतीतिं प्राप्तेऽभिधीयते । परिब्राह्मेव ब्रह्मसंस्थो नाय । ब्रह्मनिष्ठा नाम परित्यक्तसर्वव्यापारयाऽनन्याचित्ततया ब्रह्मणि समाप्तिः । न चासौ कर्मठे समधीति । कर्मानुष्ठानकर्मन्यायो परस्परविरोधात् । तस्मात्कर्मव्यागिन एव ब्रह्मनिष्ठा । तस्मात्सिद्ध ऊर्ध्वरेतस आश्रमः । सिद्धोर्ध्वरेतसु विधानाद्विद्याया स्वात्मन्यम् ॥ २० ॥ (२)

स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात् ॥ २१ ॥

उद्गोधान्यनर्थोकारस्य रसतमादयो गुणा श्रूयन्ते—'स एव रसाना रसतमं परमं पराभ्योऽमोघ उद्ग्रीध ' [उ० १ । १ । ३] इत्येवजातीयका श्रुतयः किमुद्ग्रीधदि स्तुत्यर्था किञ्चोपादानार्था इति सशये । स्तुत्यर्था इति तावत्प्राप्तम् । कुत । उपादानात् । उद्ग्रीधार्थानां कर्मज्ञानां स्तुत्यानामुपादानात् । यथा ' इयमेव जुहु ' ' आदित्यं कर्म ' इत्यादीं कर्मोद्ग्रीधतायां जुह्वा आदित्यादिक्रमेण स्तुतिस्तया रसतमवादिगुणैरुक्तैरिति प्राप्तेऽभिधीयते । विषमो दद्यात् । जुहूरादित्य इत्यादिकं जुहूप्रकरणे पठितनास्तोत्रमस्तु । रसतमवादिः तूपनिषदि पठितत्वेन कर्मप्रकरणपठितोद्ग्रीधविधिमात्रेणैकवाक्यत्वात्प्राप्तं स्तावकम् । किं त्वप्राप्तत्वादिधेयमेव । अङ्गविधिसन्निधानाभावाच्च नार्थान्दत्वम् ॥ २१ ॥

भावक्षणादाद्य ॥ २२ ॥ (३)

' उद्ग्रीधमुपासीत ' [छा० १ । १ । १] इत्यादिनिधिश्रवणादश्रुत्यात्मनाविधिपदेन-

जातीयज्ञानाम् । ' उर्द्धममुपासीत ' इति सनिहितेन विधिनेन (नैक) शक्यत्वाद्दसतमत्वा-
दिक ध्यादन्यम् ॥ २२ ॥ (३)

पारिप्लवार्था इति चेन्न विशेषितत्वात् ॥ २३ ॥

' अथ ह याज्ञस्त्वस्य द्वे भार्ये वभृत्तुर्मेवैषी कात्यायनी च ' [वृ० ४ । ५ । १]
' प्रतर्दनो ह वै दैनेदासिस्त्रिन्द्रस्य प्रियं धामोपजगाम ' [को० ३ । १]
' जनको ह वैदेह आसाक्रे ' [वृ० ४ । १ । १] इत्यादिकमुपनिषदि श्रूयमाणमाख्यानं तत्र
सदायः । किमिदमाख्यानं पारिप्लवार्थमाहोस्वित्सनिहितविद्याप्रतिपत्त्यर्थमिति । पारिप्लवार्थं
भक्तिमुर्हति । अश्वमेधयागे रात्रिषु राजानं सक्तुमुम्बमुपवेद्य तस्याग्रे वैदिकान्युपाह्वयानान्य-
ध्वर्युणा वक्तव्यानि । तान्यनुष्ठानायोपयुज्येरन् । तदिदं पारिप्लवार्थं कर्म ' पारिप्लवमाच-
क्षीत ' इति शक्येन विहितम् । एतन्मोपनिषदान्यारख्यानानि पारिप्लवार्थानि । आख्यानस-
मान्यात् । ततश्च विद्याप्रदानं वेदान्तानां न स्यात् । मन्त्रव्ययोगशेषादिति चेन्न ।
कस्मात् । विशेषितत्वात् । ' पारिप्लवमाचक्षीत ' इति हि प्रकृत्य ' मनुर्वनस्वतो राजा '
[श० प० १३ । ४ । ३-३] इत्येवमादीनि कानि चिन्दाऽऽख्यानानि तत्र विशेषे-
ष्यन्ते । आख्याननामान्याच्चेत्सर्वगृहोति त्याक्तदाऽनर्थकमेवेदं विशेषणं स्यात् । तस्माच्च
पारिप्लवार्था एता आख्यानश्रुतयः ॥ २३ ॥

तथा चैकवाक्यतापञ्चधात् ॥ २४ ॥ (४)

तथा हि तत्र तत्र सनिहिताभिर्विद्याभिरेकवाक्यता दृश्यते प्ररोचनोपयोगात् प्रति-
पत्तिस्वीकार्योपयोगाच्च । मेनेधीनाहाणे तावन् । ' आमा वा अरे ब्रह्मन्ः ' [वृ० २
४ । ५] इत्याद्या विद्यैकवाक्यता दृश्यते । तस्मात्सनिहितविद्यैकवाक्यताप्रतीतिर्नैषां
वेदान्तगतान्यानां कर्मविधिनेकवाक्यता समरति । तस्माद्विद्य स्तान्कमारपानं न पारि-
प्लवार्थम् ॥ २४ ॥ (४)

अत एव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा ॥ २५ ॥ (५)

' पुण्यार्थोऽनः शब्दात् ' [ब्र० सू० ३ । ४ । १] इत्यतोऽन इति समाहृष्यते ।
अत एव विद्याया पुण्यार्थहेतुत्वादेव श्रेष्ठविद्या शोभे जनयितव्ये कर्मण्यपेक्षते न वेति
सदाये । अपेक्षत इति तावत्प्रसक्तम् । कुतः । कर्मणा विद्याह्वयात् । प्रयाजाद्यपेक्षदर्शपूर्ण-
मात्मन् । यद्यपि प्रथमाधिनरणे विद्यायाः स्वतन्त्रपुण्यार्थहेतुत्वप्रतिपादनेन कर्माह्वयं
निवारितं तथाऽपि कर्मणा विद्याह्वयं न निवारितम् । अतो नामिदो हेतुः । अतो विद्या
कर्मण्यपेक्षत इति प्रागे ब्रूमः । विद्योऽर्पणान्याद्युपशान्तिनामि कर्माणि नापेक्षते । कुतः ।
आ एव पूर्वोक्तदेव स्वतन्त्रपुण्यार्थहेतुत्वम् । विद्यया ब्रह्मज्ञानं स्वनिरोधिनिरर्तनेऽ-
न्यापेक्षं न भवति । प्रयाजाद्यपेक्षतम् । परब्रह्मण्युक्तं तत्र कर्मणः कीदृशमह्वयन-

भिन्नतम् । किं प्रयाजादिवक्रलोपकार्यङ्गत्वमुताद्यवातवास्वरूपोपकार्यङ्गत्वम् । नाऽऽयः । मुक्तेः कर्मजन्यत्वेनानित्यत्वप्रसङ्गात् । द्वितीये साध्यविक्रये दृष्टान्तः । अववातादीनां विद्यायां तथात्वाभावात् । तस्माद्विद्या स्वफलप्रदाने कर्माणि नापेक्षते ॥ २३ ॥ (५)

सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत् ॥ २६ ॥

ब्रह्मविद्या स्वफलदाने कर्माणि नापेक्षत इत्युक्तम् । इदमिदानीं चिन्त्यते । यथा विद्या स्वार्थसिद्धौ कर्माणि नापेक्षत एवं स्वोत्पत्तावपि । अन्यथा काचिदपेक्षते काचिन्नेत्यर्धजरतीयन्यायः प्रसज्येतेति प्राप्ताविदमुच्यते—सर्वापेक्षा चेति । ब्रह्मविद्यायाः स्वोत्पत्तावस्यपेक्षा सर्वेषामाश्रमकर्मणाम् । कुतः । यज्ञादिश्रुतेः । ‘ तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन ’ [वृ० ४ । ४ । २२] इत्यादिश्रुत्या चित्तशुद्धिपूर्वकविविदिषोत्पत्तिद्वारा विद्यायामुपयोगोपपत्तेरित्यर्थः । अर्धजरतीयन्यायोऽपि नास्ति । योग्यतावशेनैकस्यैव काचिदपेक्षा काचिदनपेक्षा च युज्यते । तत्र दृष्टान्तः । अश्ववत् । तथा छाद्गलवहनेऽनपेक्षितोऽप्यधो रथवहनेऽपेक्ष्यते तद्वद्विद्याफलेऽनुपकारकाणामन्याश्रमकर्मणां विद्योत्पत्तायुपकार[क]त्वमविरुद्धम् । तस्मादस्ति विद्योत्पत्तौ सर्वापेक्षा ॥ २६ ॥

एवं प्रवृत्तिरूपाणि कर्माणि बहिरङ्गसाधनान्युक्त्या विद्याया अन्तरङ्गसाधनान्याह—

शमदमाद्युपेतः स्यात्तथाऽपि तु तद्विधेस्तदङ्ग-
तथा तेषामवश्यानुष्ठेयत्वात् ॥ २७ ॥ (६)

यद्यपि यज्ञादिकं कर्मानुष्ठितं तथऽपि समुद्भूतः शमदमाद्युपेतः स्यात् । कुतः । तदङ्गत्वात् विद्याङ्गत्वात् । तद्विधेः । ‘ तस्मादेवंविच्छन्तो दान्त उपरंतिस्तिक्षुः समाहितः श्रद्धावित्तो भूत्वाऽऽमन्येवाऽऽमानं पश्येत् ’ [वृ० ४ । ४ । २३] इति विद्यासाधनत्वेन शमादीनां विधानात् । विहितानाश्च तेषामवश्यानुष्ठेयत्वात् । ननु यज्ञादीनां न विद्यासाधनत्वं विन्ध्यभावादिति चेन्न । ‘ पूषा प्रपिष्टमागोऽन्तक्रो हि सः ’ [तै० सं० २ । ६ । ८ । ५] इत्येवमादिषु चाश्रुतविविकेण्यपि वाक्येष्वपूर्वत्वाद्यथा विधिः कल्प्यत एवमत्र विधेः कल्प्यत्वात् । शमादिवाक्ये तु पश्येदिति स्पष्टो विधिः । तस्मादेवंविदिति विद्यासंयोगाच्छमादीन्वन्तरङ्गसाधनानि विविदिषासंयोगाद्यज्ञादीनि विद्योत्पत्तौ बहिरङ्गसाधनानीति विवेकः ॥ २७ ॥ (६)

सर्वान्नानुमतिश्च प्राणाल्यये तद्वर्शनात् ॥ २८ ॥

अन्तोग्ये प्राणविद्यायां श्रूयते—‘ न ह वा एवंविदि किंचनाननं भवति ’ [छा० ५ । २ । १] इति । प्राणोपासकस्याभक्ष्यं किमपि नास्तीत्यर्थः । अत्र सर्वान्नाननानं श्रमा-

दिवद्विद्याङ्गत्वेन विधीयत उत स्तुयर्थं स्कीर्यते इति सशये । अत्र सर्वान्नभोजनस्य मानान्तरेणाप्राप्तत्वाद्विद्याङ्गत्वेन विधीयत इति प्राप्तेऽभिधीयते । नेद सर्वान्नानुष्ठानं विधीयते । ' न ह वा एवविदि किंचनानन्न भवति ' [छा० ५ । २ । १] इति वर्तमानोपदेशात् । न चासत्यामपि विधिप्रतीतौ प्रशुत्तिलोभेनैव विधिरभ्युपगन्तुं शक्यते । 'यद्विदि किंचाऽऽश्वस्य आकृमिप आकीटपतङ्गेभ्यस्तापोऽन्नम्' इति श्वादिमर्याद प्राणस्यान्नमित्युक्त्वेदमुच्यते । न ह वा विदि किंचनानन्न भवतीति । न च श्वादिमर्यादमन्न मानुषेण देहेनोपयोक्तुं शक्यते । कथं तद्विधातुं शक्यम् । तस्मान्प्राणात्तन्निज्ञानप्रशसार्थोऽयमर्थवादो न सर्वान्नानुष्ठानविधिः । न वेव कचिदप्यभक्ष्यभक्षणं न स्यात्तेत्याह प्राणात्यये सर्वान्नानुष्ठानमिति । निषिद्धभक्षणव्यतिरेकेण यदि प्राणात्ययस्तदेत्यर्थः । वृत्तः । तदर्शनात् । छान्दोग्यास्यायिकायाः श्रूयते ' चान्नायणः किल ऋषिरापद्रत ' इत्यादि । चान्नायणो मुनिः प्राणात्यये प्राप्ते पर्युषितान् हस्तिपकेनार्धभक्षितानुच्छिद्यन्कुल्माषान् भक्षयित्वा शुद्रभाण्डरथमुदकं न पपौ । तत्रोभयत्र कारणं चावोचत् । ' न वा अजातिष्यमिमान्खादन् ' [छा० १ । १० । ४] इति ' कामो म उदपानम् ' [छा० १ । १० । ४] इति च । तदेतदुच्छिष्टपर्युषितभक्षणं दर्शयन्त्या श्रुतेराशयो लक्ष्यते । प्राणत्यायप्रसङ्गे प्राणधारणायाभक्ष्यमपि भक्षणीयमिति स्वस्थावरथाया तु विद्यानताऽपि न भक्षणीयमि युदपानप्रत्यासूयानाङ्गम्यते । तस्मादर्थवादो ' न ह वा एवविदि ' [छा० ५ । २ । १] इत्येवमादिः ॥ २८ ॥

अवाधाच्च ॥ २९ ॥

एवं च सति ' आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धि ' [छा० ७ । २६ । २] इत्येवमादिभक्ष्यविभागज्ञात्वात्तन्नाधितं भविष्यति ॥ २९ ॥

अपि च स्मर्यते ॥ ३० ॥

' ज्ञाथितात्ययमापन्नो योऽन्नमस्ति यतस्तत ।

लियते न स पापेन पद्मपत्रमिनाम्भसा ' [म० १० । १०४]

इत्यादिसृष्टिरपि प्राणात्ययप्रसङ्गे त्रिदुषोऽत्रिदुषथ सर्वान्नानुष्ठानं स्मरयति ॥ ३० ॥

शब्दश्चातोऽकामकारे ॥ ३१ ॥ (७)

निमित्तसप्तमी चेत्यम् । अवाप्तकारनिमित्तम् । कामकारनिवृत्त्यर्थमप्य शब्दः । ' ब्राह्मणो न मुरा पित्रे ' इति श्रुतिः । साऽप्यत एव सर्वान्नानुष्ठानेर्धवात्त्वादेवास्तकुचिता भवतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ (७)

विहितत्वाच्चाऽऽश्रमकर्मापि ॥ ३२ ॥

यानि यज्ञादीनि कर्माणि विविदिपावाक्ये विहितानि तान्येवामुमुक्षोराश्रममात्रनिष्ठ-
स्याऽऽश्रमधर्मत्वेन विहितानि । तेषामग्निहोत्रादीनां कर्मणा ' यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति ' इति नित्याधिकारसिद्धयर्थम् । 'तमेतं वेदानुवचनेन' [वृ० ४ । ४ । २२] इति विविदि-
पार्थ द्विरनुष्ठानं किं वा सकृदिति संशये । प्रयोजनभेदाद्विरनुष्ठानमिति प्राप्तावुच्यते ।
सकृदेवानुष्ठानं कर्तव्यम् । विविदिपार्थेन नित्यस्यापि सिद्धेः । यथा श्राद्धमोजनेन तृति-
र्नान्तरीयकतया सिध्यति तथा विद्यार्थमनुष्ठितैः कर्मभिराश्रमकर्मापि सिध्यन्तु । न च
तत्र विद्याहेतूनां कर्मणां काम्यत्वादाश्रमकर्मणां च नित्यत्वात्सकृत्प्रयोगे नित्यानित्यसंयोग-
विरोध इति वाच्यम् । वचनद्वयवलेनोभयसिद्धेः ॥ ३२ ॥

एतदेव सूत्रद्वयेनाऽऽह—

सहकारित्वेन च ॥ ३३ ॥

विद्यासहकारीणि चैतानि स्युः ' तमेतम् ' इतिवचनेन विहितत्वादेव । आश्रमकर्मा-
ष्यप्यग्निहोत्रादीनि यावज्जीववाक्यविहितत्वात् । न चैकस्य कर्मणो नित्यकाम्योभयरूपत्व-
विरोधः शङ्क्यः । संयोगपृथक्त्वेनाविरोधात् । यथा ' स्वादिरे यूपो भवति ' ' स्वादिरे
वीर्यकामस्य यूपं कुर्वति ' इत्यत्र वाक्यद्वयेनैकस्य नित्यत्वं काम्यत्वं च तद्वत् ॥ ३३ ॥

सर्वथाऽपि त एवोभयलिङ्गात् ॥ ३४ ॥

सर्वथाऽप्याश्रमकर्मवपक्षे विद्यासहकारित्वपक्षे च त एवमग्निहोत्रादयो धर्मा अनुष्ठेयाः ।
कुतः । उभयलिङ्गात् । श्रुतिलिङ्गात्स्मृतिलिङ्गाच्च । श्रुतिलिङ्गं तावत्—'तमेतं वेदानुवचनेन'
[वृ० ४ । ४ । २२] इत्यादि । स्मृतिलिङ्गमपि—

' अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः ' [भ० गी० ६ । १]

इत्यादि त एवेत्यवधारणात् ' मासमग्निहोत्रं जुहोति ' इत्यत्र यथा नित्यादाग्निहोत्रात्क-
र्मन्तरमुपदिश्यते तथेहापि कर्मभेदोऽस्तिवति शङ्का वारयत्याचार्यः ॥ ३४ ॥

अनभिभवं च दर्शयति ॥ ३५ ॥ (८)

अत्रेदं भाष्यम् । सहकारित्वस्यैतदुपोद्बलकं लिङ्गदर्शनमनभिभवं च दर्शयति ब्रह्मच-
र्यादिस्ताधनसंपन्नस्य रागादिभिः क्लेशैः ' एष ह्यात्मा न नश्यति य ब्रह्मचर्येणानुबिन्दति ' [छा०
< १ । ५ । १] इत्यादिना । तस्माद्यज्ञादीन्याश्रमकर्माणि च भवन्ति विद्यासहकारीणि
चेति ॥ ३५ ॥ (८)

अन्तरा चापि तु तद्वृष्टेः ॥ ३६ ॥

अनाश्रमिणां विधुरादीनां द्रव्यादिसपद्रहितानामन्यतममाश्रममात्रेपन्नानां विद्यायामधि-
कारोऽस्ति न चेति संशये नास्तीति तावज्जातम् । विद्यासहकारिपूर्वोक्ताग्निहोत्रादिकर्माभावादिति

प्राप्ते व्रमहे । तुनार्थि । अन्तरा चाप्यनाश्रमिन्वेन वर्तमानाना निधुरादीनामप्यस्ति विद्यावि-
कारः । कुतः । तद्दृष्टेः । अनाश्रमितावस्थायामपि रैकादेर्गुरुकुलास्समावृत्तस्य विद्याहाप्यं सर्ग-
विद्याधिकारदर्शनात् । तद्दृष्टेरेतस्यार्थो रैकत्राचतवीप्रभृतीनामेवभूतानामपि ब्रह्मनिष्कृष्टप-
द्यन्धेरिति ॥ ३६ ॥

अपि च स्मर्यते ॥ ३७ ॥

संवर्तादीनां च नम्रचर्यादिविगोदानपेक्षिताश्रमकर्मणामपि महायोगित्वं स्मर्यत इति-
हासे ॥ ३७ ॥

ननु श्रुतिस्मृतिदर्शनं लिङ्गमिदमुपन्यस्त तेन का नु खलु प्रातिरिति साऽभिधीयते—

विशेषानुग्रहश्च ॥ ३८ ॥

तेषामपि च विधुरादीना जपोपनासदेवताराधनादिभिराधिरक्षैर्वर्षत्रयोपैरनुग्रहो विद्यायाः
संभवति । तथा च स्मृति —

‘ जल्पेनैव तु ससिष्येद्ब्राह्मणो नात्र सशयः ।

कुर्यादन्यत्र वा कुर्यान्नैवो ब्राह्मण उच्यते ’ इति ॥

जन्मान्तरानुष्ठितैरपि चाऽऽश्रमकर्मभिः सम्भवयेन विद्याया अनुग्रहः । तथा च स्मृति—

‘ अनेकजन्मसिद्धस्ततो याति परा गतिम् ’ [भ० गी० ६ । ४५]

इतिजन्मान्तरसंचिता अपि सस्काराः प्रवृत्तजन्मनि विद्यायाः सहकारिणो भवन्तीति
दर्शयति । दृष्टार्था च विद्या प्रतिषेधाभावमात्रेणापि विद्यार्थिनमधिकत्वेति श्रवणादिषु ।
तस्माद्विधुरादीनामप्यधिकारो न विरुध्यते ॥ ३८ ॥

अतस्त्वितरज्ज्यायो लिङ्गाच्च ॥ ३९ ॥ (९)

अतस्त्वन्तराद्यवर्तिन्यात् । इतरदाश्रमनर्तित्वम् । ज्यायः श्रेष्ठ विद्यासाधनम् । श्रुतिस्मृति-
लिङ्गात् । श्रुतिस्तान्त—‘ तेनैति ब्रह्मविष्णुपुण्यकृत् ’ [वृ० ४ । ४ । ९] इति ।
स्मृतिश्च—

‘ अनाश्रमी न तिष्ठेत् दिनमेकमपि द्विज ’ इति ॥ ३९ ॥ (९)

तद्भूतस्य तु नातन्द्रावो जैमिनेरपि नियमात्तृषामावेभ्यः ॥४०॥ (१०)

‘ ब्रह्मचर्यं संमाप्य गृही भवेद्गृहादानी भूया प्रव्रजेत् ’ [जावा० ४] इत्याश्रमा-
णामारोहः श्रुतः । ततो यत्तेर्गार्हस्थ्यस्वीकारोऽस्ति वा ननेति संशये पारिव्रज्याद्वनस्थ
इत्याधरतोहो[प] क्वचिदगमनशापूर्वाश्रमकर्ममहाप्रायःप्रयुतापि भवेत् । विशेषाभावादिद्वेनं
प्राप्तेऽभिधीयते । तद्भूतस्योर्ध्वरेतस्य प्राप्तस्य कथंचिदतन्द्रावस्तत् प्रयुतिर्न स्यात् । यत्ने
पूर्वाश्रमस्वीकारः कथंचिदपि न भवेदित्यर्थः । अथ पशो जैमिनेरपिगृहाद्वाद्रायणस्यापि

संमत इति शेषः । कुतः । नियमात्द्रुमाभावेभ्यः । तथाहि—‘ अत्यन्तमात्मानमाचार्य-
कुलेऽवसादयन् ’ [छा० २ । २३ । २] इति ‘ अरण्यमियादिति ’ । ब्रह्मचर्य
समाप्त गृही भवेत् [जा० ४] इत्यादि ।

‘ आचार्येणाम्यनुज्ञातश्चतुर्णामेकमाश्रमम् ।

आ विमोहाच्छरारस्य सोऽनुतिष्ठेद्यथाविधि ’ [भार० १२ । २३४ । ४]

इति श्रुतिस्मृतिन्यागरौहनिषयः । नैवमवरोहे क्वचिन्नियम आश्रायते । अतद्रूपत्व-
मारोहसमानरूपत्वाभावः । अभावः शिष्टाचारभावः । यत्तु पूर्वधर्मानुष्ठानचिकीर्षया प्रत्य-
परौहणमस्त्विति तदसत् ।

‘ श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ’ [भ० गी० ३ । ३६]

इतिस्मरणात् । तस्मान्न प्रत्यररोहो युक्तः । चेदनाल्लक्षणत्वाद्धर्मस्य ॥ ४० ॥ (१०)

न चाऽऽधिकारिकमपि पतनानुमानात्तदयोगात् ॥ ४१ ॥

नैष्टिकब्रह्मचर्यादूर्ध्वरेतस्त्वं प्राप्य पुनः प्रसङ्गेन अष्टस्यावकीर्णित्वे प्रायश्चित्तमस्ति न
चेति संशये । ‘ अवकीर्णी नैर्धने गर्दभमालभेत ’ इत्येतत्प्रायश्चित्तमाधिकारिकमधिकार-
लक्षणे निर्णोतमपि नैष्टिकस्य नास्ति ।

‘ आरूढो नैष्टिकं धर्मं यस्तु प्रच्यवते पुनः ।

प्रायश्चित्तं न पश्यामि येन शुच्येत्स आत्महा ॥ ’ इति

प्रायश्चित्तदर्शनवचनात् । ‘ अथ योऽत्र ब्रह्मचारी ह्रियमुपेयात्म गर्दभं पशुमालभेत ’

इत्यास्ति प्रायश्चित्तमित्युच्येत । तस्य नैष्टिकविषयत्वाभावात् । उपतुर्वाणो यो वेदाङ्गत्वेन व्रतम-
नुतिष्ठति तद्विषयमिदं प्रायश्चित्तवचनम् । तस्मादूर्ध्वरेततो अष्टस्य न प्रायश्चित्तम् ॥ ४१ ॥

इति प्राप्ते द्रूमः—

उपपूर्वमपि स्वके मावमशनवत्तदुक्तम् ॥ ४२ ॥ (११)

तुर्नार्थे । उपपूर्वमुपपातकमेव नैष्टिकस्यावकीर्णितं न महापातकमित्येके आचार्या मन्यन्ते ।
यन्नैष्टिकस्य गुरदारादिभ्योऽन्यत्र ब्रह्मचर्यं विधीयते न तन्महापातकं भवति । तस्मादुप-
सुर्वाणवत्नैष्टिकस्यापि प्रायश्चित्तस्य नावमिच्छन्ति । ब्रह्मचारिस्वानिषेयादवकीर्णित्वाविशे-
पात् । अशनवत् । यथा ब्रह्मचारिणो मनुमांसादिभक्षणे प्रायश्चित्तात्पुनः संस्तारो विद्यते
तद्वत् । यदि महापातकेष्वपरिगणितत्वेनोषपाकमाश्रित्य प्रायश्चित्तमुच्येत तर्ह्यदर्शनवचनस्य
का गतिरिति चेत् । यत्नपरं तद्वाक्यमिति द्रूमः । अत एव ‘ प्रायश्चित्तं न पश्यामि ’
इत्युक्तं न तु नास्तीति । प्रायश्चित्तं तु गर्दभपशुरेभ्यं लौकिकान्ते होतव्यः । तदुक्तमधि-
कारलक्षणे ‘ अवकीर्णितशुद्धाधानस्याप्रातःफाल्गवात् ’ इति ब्रह्मचारिव्यस्य सप्तत्यान् ।
तस्मात्प्रायश्चित्तस्य भावो युक्ततरः । तदुक्तं प्रमाणलक्षणे—‘ समा विप्रतिपत्तिः स्यात् ’
[पू० गी० सू० १ । ३ । ८] ‘ शास्त्रस्या या तन्निमित्तायात् ’ [पू० गी०

सू० १ । ३ । ९] इति । एवं वानप्रस्थपरिव्राजकयोरपि व्रतभ्रंशे प्रायश्चित्तं स्मर्यते । वानप्रस्थौ दीक्षामेदे कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा महाकक्षं वर्षयेत् । भिक्षुर्वनस्यकसो-
मृद्धिवर्जमिति । कक्षवृद्धिवर्जनमिति भावः । तस्मादस्ति नैष्ठिकस्यापि प्रायश्चि-
त्तम् ॥ ४२ ॥ (११)

बहिस्तूमयथाऽपि स्मृतेराचाराच्च ॥ ४३ ॥ (१२)

नैष्ठिकस्य प्रायश्चित्तानन्तरं संव्यवहार्यव्यमस्ति नयेति संशये प्रायश्चित्तेन शुद्धत्वास्तंभ-
वहारप्रादाबुध्यते । यच्चूर्ध्वरेतसां स्वाश्रमेभ्यः प्रच्यवनं महापातकं यदि कोपपातकम् ।
उभयथाऽपि । यद्वाऽवकीर्णत्वेऽपि प्रायश्चित्तानन्तरमपि विशिष्टैर्बहिष्कर्तव्या एव । कुतः ।
स्मृतः । ' अरूढो नैष्ठिकं धर्मम् ' इति पूर्वोक्तस्मृतेः ।

‘ आरूढपतितं विप्रं मण्डलाच्च विनिःसृतम् ।

उद्धृद्धं हृदिदं च स्पृष्ट्वा चान्द्रागणं चरेत् ’ ॥

इति स्मृत्यन्तराच्च । आचाराच्च । एतादृशाच्छिष्टा बहिष्कुर्वन्ति न तैः सह संव्यव-
हरन्ति । तैः सह यज्ञाध्ययनविद्याहादीनि नाचरन्तीत्यर्थः ॥ ४३ ॥ (१२)

स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः ॥ ४४ ॥

अद्वावब्रह्मोपासनेषु स्वामिनः कर्तृत्वमृत्विजां वेति संशये स्वामिन इत्यात्रेय आचार्यो
मन्यते । कुतः । फलश्रुतेः । फलं च स्वामिनो न्याप्यम् । तस्मात्फलिन्नो यजमानस्यैव
कर्तृत्वमित्यात्रेय आह ॥ ४४ ॥

आर्विग्गमृत्विजां कर्म यदद्वावब्रह्मोपासनमित्यौडुलोनिराचार्यो मन्यते । तस्मै हि परिकीर्यते ॥ ४५ ॥

आर्विग्गमृत्विजां कर्म यदद्वावब्रह्मोपासनमित्यौडुलोनिराचार्यो मन्यते । तस्मै हि परिकीर्यते ।
हि यस्मात्साद्वाय कर्मण ऋत्विक्परिकीर्यते । तद्योगान्त-पातित्वादुद्गीथाद्युपासनानाम् ।
न च ध्यातुरेव फलनिति नियमः । साद्वाय कर्मण ऋत्विग्द्वारा यजमानस्य प्रयोजककर्तृ-
त्वाद्ब्रह्मोहनादिवदुपपत्तेः ॥ ४५ ॥

श्रुतेश्च ॥ ४६ ॥ (१३)

‘ यां वै काश्चन यज्ञ ऋत्विज आशिपमाशासत इति यजमानस्यैव तामाशासत इति
होवाच’ [शत० १ । ३ । १ । २६] ‘ तस्माद्दु ह्येवंपिदुद्राता मृयात्क ते काममागमादीनि’
[छा० १ । ७ । ८] इति ऋत्विक्कर्मणा जन्य फलं यजमानगामांति दर्शयति ।
तस्माद्ब्रह्मावब्रह्मोपासनानामृत्विक्कर्मत्वसिद्धिः ॥ ४६ ॥ (१३)

■ । संहकार्थन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्गतो विधेयादिवत् ॥ ४७ ॥

‘ बृहदारण्यके बहोलाश्रमणे श्रूयते—’ तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्बिच बाल्येन तिष्ठ-
त्तद्ब्राह्म्यं च पाण्डित्यं च निर्बिचाथ मुनिरमौनं च निर्बिचाथ ब्राह्मणः’ [बृ० ३ । ५ । १]

इति । अस्यार्थः—यस्माद्ब्रह्मभावः परमपुरुषार्थ इति मत्वा पूर्वे ब्राह्मणाः पुत्राद्येपणाभ्यो व्युत्थाप ब्रह्मभावमापन्नस्तस्माद्ब्राह्मणो ब्रह्म बुभूषुरपनिपत्तात्पर्यार्थनिर्णयरूपं श्रवणापरिपर्यायं पाण्डित्यं निर्विघ्न निःशेषेण सपार्थ वाहनेन तिष्ठामेत् । वाक्यब्रह्ममादिनि-
सृक्तत्वेनासंभवादिनिराकरणाय युक्तीरनुचिन्तयन्नवस्थातुमिच्छेत् । ततः पाण्डित्यं वक्ष्यं च निर्निर्द्वेष्यनुवाद उक्तदाढ्यार्थः । अथ मुनिर्मननशीलो निदिध्यासको भवेत् । मौनोदस्य-
द्व्यर्थं पाण्डित्यं चासौ न मौनं च निदिध्यासनं च निर्विघ्नं ब्राह्मणो ब्रह्महृमिति साक्षा-
त्कृतपरमार्थो भवतीत्यर्थः । तत्र भवेदिति विष्यश्रवणात्मौ न विधेयं न वेति संशयः । न विधेयं विष्यश्रवणात् । न च विधिः कल्पयितुं शक्यः । पाण्डित्यग्रहप्रदासस्य मौनस्यापूर्-
वत्वाभावादिति प्राप्ते ब्रूमः । सहकार्यन्तरविधिः । विद्यासहकारिणो मौनस्य विधिरभ्युपेयः ।
कुतः । अमात्मत्वात् । सद्वतो विद्यावतः संन्यासिनो वक्ष्यपाण्डित्यापेक्षया तृतीयं मौनं विधेयम् । अपूर्वविधित्वासंभवेऽपि नियमविविधोपपादनाय पक्षेणेत्युक्तम् । यद्वा भेददर्शन-
मात्रल्पादस्य विद्यावतः पाण्डित्यमात्रेण साक्षात्कारो न प्राप्नोति । तस्मिन्पक्षे निदिध्यासने नियमविधिः । विद्यादिवत् । यथा ‘ दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत ’ इत्येवंजाती-
यके विष्पादौ सहकारित्वेनाभ्याधानादिकमङ्गजातं विधीयते तथाऽत्र विधिप्रदानेऽप्यस्मि-
न्विद्यावाक्ये मौनविधिरित्यर्थः । अत्र विद्यारण्यपादा अद्भुः—पूर्वोक्तस्य पाण्डित्यस्य पुनर्मु-
निशब्दाभिधाने प्रयोजनाभावात्निरन्तरज्ञाननिष्ठापूर्वार्थो मुनिशब्देन विवक्षितः । ‘ ततस्ति-
ष्ठासेत् ’ इति पशानुवृत्त्या विधिलिख्यते । अस्ति च ज्ञाने नैरन्तर्येण प्रयोजनं भेदवास-
नावासितस्य तन्निवृत्त्यर्थत्वादिति ॥ ४७ ॥

एवं बाल्यादिविधिषु कैवल्याश्रमे श्रुते सति कथं छान्दोग्ये गृहिणोपसंहारः । ‘ अभि-
समाहृत्य कुटुम्बे शुचौ देशे स्वाध्यायमधीयानः ’ इति गृहस्थाश्रममुपक्रम्य ‘ स खल्वेवं
वर्तयन्त्यापदासुषं ब्रह्मलोकमभिसंपद्यते न च पुनरावर्तते ’ [छा० ८ । १५ । १] इत्यत्र
गृहस्थस्य मोक्षमुक्त्योपसंहारत् । तेनाऽऽश्रमांतराभावशङ्का जायतेऽत आह—

कृत्स्नमावाप्तु गृहिणोपसंहारः ॥ ४८ ॥

तुल्यन्दो विशेषणार्थः । कृत्स्नभावोऽस्य विशिष्यते । बह्वल्पासानि हि बह्वन्याश्रमक-
र्मणि यज्ञादीनि तं प्रति कर्तव्यतयोपदिष्टान्याश्रमन्तरकर्माणि च कथासंमनाभेन्द्रियसंयमा-
दीनि तस्य विद्यन्ते । तस्माद्गृहिणोपसंहारो न विरूपते ॥ ४८ ॥

मौनवदितरेषामप्युपदेशात् ॥ ४९ ॥ (१४)

आश्रमद्वयोपन्यासे तद्वितरयोरभावशङ्कात्प्राग्निवृत्त्यते । मौनं सत्यश्रमः । उपलब्ध-
मेतद्यथा गृहस्थाश्रमस्याश्रमौ श्रुतिविहितत्वे समितरावपि बानप्रस्थगृह्णुत्यासां दक्षितो ।
तथा च श्रुतयः—‘ तप एव द्वितीयो ब्रह्मचार्याचार्यकुल्यन्ती तृतीयः ’ [छा० २ ।

२३ । १] इत्याद्याः । द्वयोरोश्रमयोरितरेषामिति बह्वचन तत्तदनुष्ठाननृत्तिमेदापेक्षम् । तस्माच्चतुर्णामन्याश्रमाणामुपदेष्टानिषेधात्तुल्यवद्विकल्पसगुच्याम्या प्रतिपत्तिरिति भाष्यम् ॥ ४९ ॥ (१४)

अनाविष्कुर्वन्नन्वयात् ॥ ५० ॥ (१५)

‘ तस्माद्वाक्षेणः पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठसेत् ’ [वृ० ३ । ५ । १] इत्यत्र बाल्यमनुष्ठेयतया श्रूयते । तत्र बाल्यस्य भागं कर्म वा बाल्यमिति तद्विहिते सति बाल्या-
वस्य वयोनिशेषस्य सपादयितुमशक्यत्वाद्विध्यनर्हणम् । तर्हि बाल्यस्य कर्म बाल्यमिति व्युत्पत्त्या कामचारवादादिकर्मास्तु सर्वथाऽपि न धीशुद्धिर्नास्त्यमिति प्राप्ते द्रुम् । पाण्डित्य-
मीनाह्वयो अरण्यनिदिध्यासनयोर्मध्ये मनन विधेयत्वन श्रुत्या विनक्षितम् । यथा बालोऽ-
प्रख्येद्विद्यतया दम्भदर्पादिकर्माभिष्कर्तुं नेहते तथा शिद्धानिपि ज्ञानाभ्यथनचार्मिकानादि-
भिरमानमनाल्यापयन्नालत्रचित्तेदिति निर्धीयते । कुतः । अन्यथात्पूर्णापरवाक्यस्य तत्रैवार्थ-
सम्बन्धयात् । अरण्यनिदिध्यासनयोर्मध्ये मननस्यानुष्ठेयत्वात् । तत्र च रागद्वेषादि-
राहित्यस्यैवापेक्षितत्वात् । तथा चोक्तं स्मृतिकारैः —

‘ ये न सन्त न चासप्तं नाशुतं न वदंशुतम् ।

न मुतृचं न हृत्त वेद कश्चित्स ब्राह्मण ’ इति ॥ ५० ॥ (१५)

ऐहिकमप्यप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात् ॥ ५१ ॥ (१६)

‘ सर्वपेक्ष च ’ [ब० सू० ३ । ४ । २६] इत्याभ्यान्तरङ्गबहिरङ्गसाधनानि निरूपितानि ज्ञानस्य । इदानीं फलभूत ज्ञानमिह जन्मनि जन्मन्तरे वेत्ति चिन्त्यते । किं तान्प्रप्तम् । अरण्यमनननिदिध्यासनैश्चनुष्ठेयमानेष्वस्मिन्नेव जन्मनि ज्ञानं जायत इति नियम्यते । नत्विह वा जन्मान्तरे वेत्ति कालविकल्प । कुतः । अरण्यादिषु प्रवर्तमानस्य पुरुषस्येच्छया ऐहिकज्ञाननियमत्वात् । इह मे विद्या जायतामित्यभिसन्धाय पुरुषं प्रवर्तते । न चादृष्टफलानां पञ्चादीनां तसाधनान्नेन स्वर्गजन्मान्तरे ज्ञानोत्पत्तिः शङ्कनीया । अरण्य-
दिप्रवृत्तं प्रगेन त्रिनिर्दिष्टामुपायं यज्ञादीनां चरितार्थत्वात् । तदुक्तं भाष्यकारैः — न च कश्चिदमुत्र मे विद्या जायतामित्यभिसन्धाय अरण्यादिषु प्रवर्तते । समं एव तु जन्मनि विद्याजन्माभिसन्धायैतेषु प्रवर्तमानो दृश्यत इति । तस्मादैहिकमेव विद्याजन्मेति प्राप्ते द्रुम् । अस्ति प्रस्तुतप्रतिबन्धे नियेह्येवोपयते । प्रस्तुतस्य अरण्यादिसाधनस्योपस्थित-
विपाकेन प्राग्भवीयकर्मन्तरेण प्रतिबन्धे सति अरण्यादिसाधनैरानुष्ठितैर्जन्मान्तरेऽपि निषोष्यते । कुतः । तद्दर्शनात् । यामदेवस्य गर्भं एवावहितस्य ज्ञानोत्पत्तिअरणात् । ‘ गर्भं एवत उच्यते यामदेव एवमुवाच ’ [ऐ० २ । १] ‘ अहं मनुरमनं सूर्यध ’ [वृ० १ । ४ । १०] ‘ अहं कर्मानुपिरस्मि विप्र ’ इत्युक्तम्

‘ गर्भे तु सन्नन्वेयामवदेमहं देवानां जनिमानि विश्वा ’ ।

शतं मा पुर आयसीररक्षन्नधः श्वेनो जवता निरदीयम् ’ [ऐ० २ । १] इत्या-
दिविद्यायाः प्रतिबन्धश्च बहुविधः श्रूयते । तथा च श्रुतिः—

‘ श्रवणायापि बहुभिर्गो न लभ्यः

शृण्वन्तोऽपि बहवो यं न विद्युः ’ [ऋ २ । ७] इत्याद्या ।

तथा च श्रुतिदुर्बोधत्वमात्मनो दर्शयति—‘आश्वर्यो वक्ता कुशलोऽस्य क्त्वाऽऽश्वर्यो
ज्ञाता कुशलानुशिक्षः ’ [क० १ । २ । ७] इति । तस्मादिह जन्मनि जन्मान्तरे वा
विद्योत्पत्तिः प्रतिबन्धात्तद्वाच्यत्वात् ॥ ९१ ॥ (१६) ।

एवं मुक्तिफलानियमस्तद्वस्थावधूतेस्तद्वस्थावधृतेः ॥ ५२ ॥ (१७)-

यथा ब्रह्मलोकालयं फलं सालोक्यसारूप्यसामीप्यसार्ष्टिभेदेन चतुर्विधम् । तत्र सार्ष्टि-
नाम चतुर्मुखेन समानैश्वर्यत्वम् । यथा वा ‘ कर्मभूयस्त्वात्कलभूयस्त्वम् ’ इति न्यायेन
स्वर्गो बहुविधस्तथा मुक्तिरपि फलत्वाविशेषात्सातिशयेति प्राप्ते ब्रूमः । मुक्तिर्नाम निजसि-
द्धस्वरूपमेव न स्वर्गवदगन्तुकं किंचिद्रूपमित्यत्र वक्ष्यते । ब्रह्म चैकविधं श्रुतं निर्णयितं च ।
तस्माच्चतुर्मुखस्य मनुष्यस्य वा मुक्तिरेकविधैव । सालोक्यादिविशेषस्तु जन्यरूपत्वाद्दुपासना-
तारतम्येन सातिशयो भविष्यति । स्वरूपमुक्तिस्तु न तादृशी । सुत्रार्थस्त्वेवं—विद्याफल-
रूपाणां मुक्तौ किं तारतम्यमस्ति न वेति संशये फलत्वाविशेषात्स्वर्गादिवतारतम्यप्राप्तावु-
च्यते । एवं यथोपासनायां नियमस्तारतम्यमस्त्वेवं मुक्तौ तारतम्य नास्ति । कुतः ।
तदवस्थावधृतेः । ‘ ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति ’ [मुण्ड० ३ । २ । ९] इति ब्रह्मभाव-
बधारेणात् । अभ्यासोऽध्यायसमाप्तिद्योतकः ॥ ५२ ॥ (१७)

इति ब्रह्मसूत्रवृत्तौ तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्गोऽध्यायः ।

आवृत्तिरसकृद्दुपदेशात् ॥ १ ॥

तृतीये साधनाश्रयो विचारो वृत्तः । अस्मिन्नध्याये फलाश्रयो वर्तित्वेन प्राप्तिके च
किंचिदन्यत् । प्रथमं कतिपयाधिकरणैः साधनाश्रयो विचार्यते । तत्र श्रवणादिकं सकृदनुष्ठेय-
मसकृदिति संशये—किंतावत्प्राप्तम् । श्रवणादिकं सकृदनुष्ठेयं प्रयाजादिवत् । ‘ सकृत्कृते
कृतः शास्त्रार्थः ’ इति न्यायेन शास्त्रस्य कृतार्थत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः । श्रवणार्थानामनुत्तिः
भर्ताभ्या । कुतः । असकृदुपदेशात् । ‘ श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिष्यासितव्यः ’ [वृ० ४ । ५ ।
६] इत्यसकृदान्विविधकश्रवणाद्युपदेशः प्रत्यावृत्तिं सूचयति । उक्तन्यायस्यादृष्टविषय-

यात् । अत्र ब्रह्मसाक्षात्कारलक्षणस्य दृष्टफलस्य समवाददृष्ट न कल्पनीयम् । तदुक्तं भाष्य-
कारै—दर्शनपर्यन्तानानि हि श्रवणादीन्यान्वयमानानि दृष्टव्यानि भवन्ति यन्मद्वयता
दीनि तन्मद्वयदिन्यतिपर्यवसानानि तद्वत् । अपि चोपास्तं निदिध्यासतं चैत्यन्तर्णीता-
वृत्तिगुणत्र क्रियाऽभिधीयते । उक्ते गुरुमुपास्ते रात्रानमुपास्त इति यो
गुर्नादीननुत्तते स एव मुच्यते । एव ध्यानेऽप्यानुत्ति । तस्मात्फलपर्यन्तं श्रवणाया आवृ-
त्तनाया ॥ १ ॥

लिङ्गाच्च ॥ २ ॥ (१)

लिङ्गमपि प्रत्ययानुत्तिं ज्ञापयति । तत्रा लुनीधनिज्ञानं प्रस्तुत्य ' आदित्य
लङ्गम् ' [छा० १ । ५ । १] इत्येतदेकपुत्रतादोषेण निन्दित्वा ' रश्मिंश्च पर्याय
र्तयान् ' [छा० १ । ५ । २] इति रश्मिर्बहुविधश्च बहुपुत्रतायै निदधत्सिद्धप्र-
त्ययानुत्तिं दर्शयति । तस्माद्दानुत्तिसामायासप्रत्ययेष्वानुत्तिः सिद्धिः । पुत्र रश्मीनादित्य
चाभेदेन एव उक्तयोपास्तेत्यर्थः । एव सति ग्रहणं पुत्रा भविष्यति न केवलं द्विचोपास्तादि-
वैक्यपुत्रतोति धर्म्यम् । अत्राय भाष्यसंग्रहः । भवतु नाम साध्यफलेषु प्रत्ययेष्वानुत्तिः ।
तेष्वानुत्तिसाध्यस्यातिशयस्य समवात् । यस्तु परब्रह्मनिपय प्रत्यये नियन्तुद्वयमुक्तमभान-
सामभूतमेकमेव पर ब्रह्म समर्पयति तत्र किमर्थोऽऽनुत्तिः । ननु सद्ब्रह्मण ब्रह्मत्वमपती
त्यनुपपत्तेराप्यन्यमुपगम इति चेन्न । आवृत्तावपि तदनुपपत्तेः । यदि हि ' तत्र
सति ' [छा० ६ । ८ । ७] इत्येवञ्जातीयकं वाच्यं सद्ब्रह्मण्यमाणं ब्रह्मत्वप्रतीतिं नोपा-
दयेत्तेराऽऽन्यमानमुपदधीष्वतीति वा प्रत्ययेति । अत्रोध्यते—भवेदानुत्तानर्थक्यं त
प्रति यस्तत्त्वमसीति सद्ब्रह्मणमेव ब्रह्मत्वमनुभवितुं शक्नुयात् । यस्तु न शक्नोति त प्रत्य-
यमुच्यते एताऽऽनुत्तिः । अत एव उक्तोऽप्ये श्वेतकेतु प्रति ननु ब्रह्म उपदेन वृत्त ।
तस्मादानुत्तिः कथय्या । शिन्तस्तु मध्ये द्रष्टव्य ॥ २ ॥ (१)

आत्मेति नृपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च ॥ ३ ॥ (२)

ति ननु ब्रह्मणुपास्त्वन्वो य परमात्मा स किमहमिति प्रहीतव्यं किञ्च मदन्य
इत्येतदत्र चिन्तते । किं तात्र प्राप्तं नाहमिति प्रश्नः । कुत । मुच्यमु र्शनोरपहस्तपाप्मना
दि तद्विपरीतगुणगतो न परमात्मनेरेकं तन्मिवाशितिं प्राप्तं नम । तत्रवारणे । चोच्यते ।
यन्मुने ब्रह्मण्यस्यैव सत्ता जीवस्वात्त करणाप विद्वतो दु मिवादिधमा न वास्तव इति
पूर्वं तद्विचारं प्रशयितम् । अतः वास्तवितरायाभावादात्मनेन ब्रह्म गृह्यताम् । अत
एताऽऽन्यपाप्मनाप्यग्निं ज्ञात्वा आत्मेनेन परमात्मनमुपगच्छति ' एव वा अहमस्मि
गमना तत्रैव क्व वा त्वमसि भगवा देवते ' इति । ग्राहयति स्वरीश्वानपि सिद्ध
धामनेनेन परमात्मनम् । ' एव त आत्मा मर्तात्त ' [वृ० ३ । ४ । १] इति ।

‘तत्त्वमसि’ [छा० ६ । ८ । ७] ‘अहं ब्रह्मसि’ [बृ० १ । ४ । १०]
 ‘अयमात्मा ब्रह्म’ [बृ० २ । ५ । १९] इत्यादिमहानाम्यानि ग्राहयन्ति वा ।
 तस्मादात्मत्वेनैव ब्रह्मोपासितव्यम् ॥ ३ ॥ (२)

न प्रतीके न हि सः ॥ ४ ॥ (३)

‘मनो ब्रह्मेत्युपासीतेत्यध्यात्ममथाविद्वैतमाकाशो ब्रह्मेति’ [छा० ३ । १८ । १]
 तथा ‘आदित्यो ब्रह्मेति’ [छा० ३ । १९ । १] ‘स यो नाम ब्रह्मेत्युपास्ते’
 [छा० ७ । १ । ५] इत्येवमादिषु प्रतीकोपासनेषु सशय । किं तेष्यात्मग्रह, कर्तव्यो
 न वेति । किंतामप्याप्तम् । तेष्यात्मग्रह, कर्तव्य इति । प्रतीकस्य ब्रह्मकार्यत्वेन ब्रह्मणोऽ-
 नन्यत्वाज्जीवस्य च ब्रह्माभिन्नत्वाद्ब्रह्मत्वे सत्यात्मत्वोपपत्ते । एवमन्वैतनोपासने प्राप्ते ब्रह्म ।
 यदि ब्रह्मकार्यस्य प्रतीकस्य ब्रह्मैक्यमनलोक्येत तदा प्रतीकस्वरूपमेव लीयेत् । घटस्य
 मृद्रूपेण सहैक्यं निरूपदर्शनात् । यदि च जीवस्य ब्रह्मैक्यमनलोक्येतदा जीवत्वापाये
 सत्युपासकत्वं हीयेत् । अथोपास्योपासकस्वरूपलोभेन कार्यकारणैक्यं जीवब्रह्मैक्यं च न
 पर्यालोच्येत तदा गोमहिषप्रदत्यन्तभिनयो प्रतीकोपासकत्वे नोपपत्त्यदोषोपपत्ता । तस्मान्न
 प्रतीकैक्यग्रहः ॥ ४ ॥ (३)

ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् ॥ ५ ॥ (४)

उक्तोदाहरणेषु निचायेते किमादित्यादिदृष्टयो ब्रह्मव्यव्यासितव्या किं वा ब्रह्मदृष्टि-
 दित्यादिष्विति सशय । तत्र निषण्णेतोरभानादादित्यादिदृष्टिभिर्ब्रह्मोपासितव्यं भवति ।
 ब्रह्मोपासनं च फलवदिति शास्त्रे मर्यादा । तस्मान्न ब्रह्मदृष्टिरादित्यादिव्येन प्राप्ते ब्रह्म ।
 आदित्यादिषु ब्रह्मदृष्टिर्विधीयते । कुत । उक्तपरिब्रह्मण । ब्रह्मण उक्तं नात्रिकृष्टेषु
 मनआदिषु ब्रह्मदृष्टिं कर्तव्या । लोके हि निकृष्टे भृत्ये राजदृष्टिं कृत्वा राजसत् पूजयन्ति ।
 किं च ‘मनो ब्रह्मेत्युपासीत’ [छा० ३ । १८ । १] इत्यत्र ब्रह्मशब्द इति
 शब्दपरत्वेन दृष्टिलक्षको भविष्यति । सन् शब्दशानितिपरत्वा मुल्यार्थवाची । यथा
 स्याणुश्वोर इति प्रवृत्तीसत्र स्याणुशब्दो मुल्यार्थवाची चौरशब्दो दृष्टिलक्षकत्वाद् । न
 चात्रब्रह्मस्य मतस्य उपास्यत्वे ब्रह्मण फलप्रदानोपपत्ति । अब्रह्मस्वरूपस्यातिथिरण-
 स्यत्वेऽपि कर्माध्यक्षत्वेन यथा ब्रह्म फल प्रयच्छति तद्वदत्रापि सम्भवात् । तस्माद्ब्रह्मणि
 भवति ब्रह्मदृष्टिं कर्तव्या ॥ ५ ॥ (४)

आदित्यादिमतयश्चाद् उपपत्तेः ॥ ६ ॥ (५)

‘स एवासी तपति तमुद्गीधनुषासीत्’ [छा० १ । ३ । १] इत्यत्राऽऽदित्यदेवता
 प्रतीकं कृत्वा तत्र कर्माद्भूतोद्गीधदृष्टिं कर्तव्या किं बोद्गीध प्रतीकं कृत्वा तत्राऽऽदित्य-
 दृष्टिं कर्तव्येति सशय । तत्रानियम इति तावप्याप्तम् । कुत । आदित्योद्गीधयोर्भवोर्ब्र-

रुकार्कत्वेन प्रलवदुत्कृष्टत्वाभावेन पूर्वोक्तोत्कृष्टन्यायानवतरणे नियामकाभावादिति प्राप्ते
 भ्रमः । आदित्यदृष्ट्या कर्माङ्गमवश्यं सस्कर्तव्यम् । कुतः । उपपत्तेः । उपपद्यते होवमपूर्वस-
 निकर्षादादित्यादिदृष्टिभिः संस्क्रियमाणेषूपूर्णत्वादिषु कर्मसमृद्धिः । ' यदेव बिद्यया करोति
 श्रद्धयोपनिषदा तदेव धीर्यवत्तरं भवति ' [छा० १ । १ । १०] इति श्रुतिर्विद्यायाः
 कर्मसमृद्धिहेतुत्वं दर्शयति । भवतु कर्मसमृद्धिफलेपूङ्गीयादिष्वेवम् । स्वतन्त्रपद्येषु ' य एत-
 देवं विद्वाह्यैकेषु पञ्चविधं साभोपास्ते ' [छा० २ । २ । ३] इत्यादिषु कथं कर्मसमृ-
 द्धिहेतुत्वम् । तेष्वप्यधिकृताधिकारात्प्रकृतापूर्वसनिर्कर्षणैव फलफल्यना युक्ता गोदोहनादिषु ।
 प्रकृतकर्माश्रितमेव फलसाधनमित्युपपत्तेः । अयं भावः—आदित्यादिदृष्ट्या कर्माङ्गमवश्यं
 संस्कर्तव्यम् । तथा सति दृष्टिसंस्कृतस्य कर्मणः फल्यतिशयः संभवति । विपर्यये तु
 कर्मज्ञैरादित्यदेवताया संस्कृताया कुतः फल भविष्यति । न ह्यक्रियात्मिका देवता
 फलस्य साधन भविष्यति । अन्यथा देवतायाः साधारणत्वेन यजमानायजमानयोः साधा-
 रणफलप्रसङ्गादिति । तस्मादनङ्गाश्रया आदित्यादिदृष्टयोऽङ्गेषूपूर्णत्वादिषु कर्तव्या इति
 सिद्धम् ॥ ६ ॥ (५)

आसीनः संभवात् ॥ ७ ॥

अङ्गावन्त्रोपासनेषु कर्मतन्त्रत्वान्नाऽऽसनचिन्ता । नापि सम्यग्दर्शने । वस्तुतन्त्रत्वा-
 न्ज्ञानस्य । इतरेषु तूपासनेषु प्रवृत्तेयमासनचिन्ता । तत्र किं तिष्ठनासीनः शयानो
 चोपासीतोत्ताऽऽसीन एवेति सशये मानसत्वाद्दुपासनस्यानियमः शरीरस्थितोरिति प्राप्तेऽभि-
 धीयते । आसीन एवोपासीत । उपासनं नाम रिजातीयप्रत्ययानन्तरितसजातीयप्रत्ययप्रग-
 हकरणम् । कुतः । संभवात् । शयानस्य निद्राप्रसङ्गात् । गच्छतश्चित्तनिकेपात् । तिष्ठतः
 शरीरधारणव्यक्त्यान्नोपासनं संभवति । परिशेषादासीनस्यैवान्यप्रत्ययसंभवात् । तस्मादासीन
 एवोपासीत ॥ ७ ॥

ध्यानञ्च ॥ ८ ॥

किं च ध्यानमुपासनम् । ध्यापतिश्च निश्चलङ्गेषु निश्चलदृष्टिव्येकविषयाक्षिसच्चित्तेषु-
 चर्चमाणो दृश्यते वक्तोऽध्यायतीत्यादौ आसीनश्चान्यायासो भवति । तस्माद्ध्यानान्नेतोरसीनस्य
 कर्मोपासनम् ॥ ८ ॥

अचञ्चलं चापेक्ष्य ॥ ९ ॥

किञ्च ' ध्यायतीनं पृथिवी ' [छा० ७ । ६ । १] इत्यादौ पृथिव्यादीनामचञ्चलमे-
 चापेक्ष्य ध्यापतिरादौ भवति तच्च लिङ्गमुपासन्त्वाऽऽसीनकर्मणे ॥ ९ ॥

स्मरन्ति च ॥ १० ॥ (६)

' श्रद्धी देशे प्रतिष्ठाय स्थिरानसनामनः ' । [म० गी० ६ । ११] इत्युपपन्नम्

‘उपाविश्याऽऽसने युञ्ज्यायोगमात्मविशुद्धये’ ॥ [भ० गी० ६ । १२]

इति शिष्टः उपासनाङ्गत्वेनाऽऽसनं स्मरन्ति । अत एव स्मृतिकपत्रकादीनामासनविशेषणानुपदेशो योगशास्त्रे ॥ १० ॥ (६)

यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात् ॥ ११ ॥ (७)

‘ब्रह्मयज्ञेन यदयनाणः प्राच्यां दिशि’ इति दिङ्निवयः । ‘प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजेत’ इति देशनियमः । ‘अपराहे पिण्डपितृयज्ञेन चरन्ति’ इति कालनियमः । तदेतन्नियमत्रयं यथा कर्मणि दृश्यते तथोपासनेऽपि द्रष्टव्यम् । कुतः । वैदिकव्यवश्याविशेषात् । इति प्राप्ते ब्रूमः । मनस एकाग्र्यं हि ध्यानस्य प्रधानं साधनम् । न च तस्य दिगादिनियमात्कश्चिदतिशयो विद्यते । अतो नास्ति नियमः । अत एव श्रुतिर्वैश्याम्यासाय प्रदेशं निर्दिशन्ती मनोनुगृह इत्येवाऽऽह । यस्मिन्देसे सीमनस्य तत्रैव युञ्ज्यात् । न तु शास्त्रेण निश्चितः कश्चिदेशोऽस्तौत्यर्थः । ननु

‘समे शुचौ शर्करावह्निवालुकाधिवर्जिते शब्दजलाशयादिभिः ।

मनोनुगृहे न तु चक्षुःपीडने गुह्यानिवाताश्रयणे प्रपोजयेत्’ ॥ [श्वे० २ । १०]

इति विशेषः श्रूयत इति चेत् । उच्यते । अत्राऽऽहर्माण्यकृतः—सत्यमस्येवंजातीयको विशेषः । सति चैतस्मिस्तद्गतेषु विशेषेण नियम इति सुहृद्भ्याऽऽचार्य आचष्टे ‘मनोबूले’ इति चेपि श्रुतिर्वैश्याम्यासाय तत्रैत्येतदेव दर्शयति ॥ ११ ॥ (७)

आप्रायणात्तत्रापि हि दृष्टम् ॥ १२ ॥ (८)

आवृत्तिः सर्वोपासनेषु कर्तव्येति प्रतिपादितमाद्येऽधिकरणे । तत्र यानि सम्यग्दर्शानार्थानि साध्यवघातादिवत्कार्यावसायीनीति ज्ञातमैवैवामावृत्तिपरिमाणम् । न हि सम्यग्दर्शने [कामे] निष्पन्ने यन्नान्तरं किञ्चिच्छासितुं शक्यम् । अग्नियोज्यब्रह्मात्मव्यप्रतिपत्तेः शास्त्रस्याधिपमत्वात् । यानि पुनरभ्युदयफलान्युपासनानि तेष्वेवा चिन्ता । तत्राहंमहागुणसनामावृत्तिः कियन्तं चित्कालं कर्तव्येताऽऽमरणादिति संशयः । तत्र कियन्तं चित्कालमावृत्तिः कर्तव्येति तावत्प्राप्तम् । आमरणादित्यनुक्तत्वात्किञ्चिच्छास्त्रावृत्तौ कियमाणानां शास्त्रार्थानुष्ठानसिद्धेयेति प्राप्ते ब्रूमः । आप्रायणान्मरणपर्यन्तमावृत्तिः कर्तव्या । कुतः । तत्रापि हि दृष्टम् । हि यस्मात्तत्रापि ज्योतिष्टोमादिष्वपि प्राप्तव्यफलज्ञानं मरणकाले श्रुतौ दृष्टम् । ‘यद्विचस्तेनैव प्राणभायाति प्राणस्तेजसा युक्तः सहाऽऽमना यथासंकल्पितं लोकं नयति’ [प्र० ३ । १०] इत्येवमादिश्रुतिभ्यः । यस्मिन्विषये चिन्तयत्य स यद्वितः । तेन विषयेण हृद्यभिव्यक्तो न सह तेजसोदानेन । उदानस्य तेजोदेयतात्मकत्वात् । आत्मना भोक्ता च युक्तो यथासंकल्पितं लोकं नयतीति श्रुत्यर्थः । तथा च भाष्यम्—पलयासुते स्वरूपावृत्तिं मुक्त्वा किमन्यप्रमाणकालभावि भावनाविज्ञानमपेशेन् । तस्मात्वे प्रतिपत्तव्यमखभावनात्मकास्तेष्वप्रायणादावृत्तिरिति । तथा च

धृति — ' स यावत्तुरगमस्माहोकाध्रैति ' [श० प० १० । ६ । ३ । १] इति प्रयाणकाले प्रत्ययावृत्तिं दर्शयति । स्मृतिरपि—

‘ य य वाऽपि स्मरन्भावनं त्यजन्त्यन्ते फलेनरम् ।

सतमेभैति कौन्तेय सदा तद्भावभाविता ’ ॥ [भ० गी० ८ । ६] इति ।

तस्माद्भाविर्जन्मनः प्रयोजनोऽन्त्यः प्रत्यय आमरणमावृत्तिमन्तरेण न सुलभः । कथं तर्हि ज्योतिष्टोमकर्मणा स्वर्गं गच्छतोऽन्त्य प्रत्ययो भवति । कर्मजन्यापूर्वशादिति गृह्णाण । उपसन्नेऽप्यूर्वमस्ति तेनेत्रान्त्य प्रत्ययो भविष्यति किमावृष्येति चेद्वाङ्म । नैतानता निरन्तरावृत्तिलक्षणो दृष्टोपाय परित्याज्यो भवति । अन्यथा सर्वस्य सुखदुःखा देवपूर्जन्यत्वेन भोजनाद्यर्थो दृष्ट प्रयत्नस्त्यजेत । ततो दृष्टोपायत्वादांमरणमावृत्तिः वर्तव्या । यद्यप्येतान्यघानधिकरणानि साधननिवारत्वात्पूर्वाध्याययोग्यानि तथाऽपि फलप्रत्यासन्नमाधनचाफलाध्याये रचितानि ॥ १२ ॥ (८)

तदधिगम उत्तरपूर्वाधयोरश्लोपविनाशो तद्व्यपदेशात् ॥ १३ ॥ (९)

गतस्तृतीयशेष । इदानीं फलविषया चिन्ता प्रस्तूयते । ब्रह्मसाक्षात्कारे सति पापं नश्यति किं वा न नश्यतीति सशये किंताप्रत्याप्तम् । न नश्यतीति । फलार्थत्वात्कर्मणः फलमदत्त्वा तन्नाश्रासभवात् । ' नाशुक क्षीयते कर्म कल्पजोऽतिशतैरपि ' इति स्मरणादकृतप्रायश्चित्तं कर्म फलमदत्त्वा न कदापि नश्यतीत्येव प्राप्ते ब्रूम । तदधिगमे ब्रह्मज्ञाने सयुत्तरावस्थाश्लेषोऽनुपपत्ति पूर्वाधस्य नाशश्च भवत । कुत । तद्व्यपदेशात् । ' यथा पुनरुपलक्ष्य आपो न क्षिप्यन् एनेनेर निदि पाप न क्षिप्यते ' [छा० ४ । १४ । ३] इति । ' तद्योर्षीकान्तुलमग्नौ प्रोत प्रदूयेतेन हास्य सर्वे पाप्मान प्रदूयन्ते ' [छा० ५ । २४ । ३] इति च । इत्यादिश्रुतिषु पापाश्लेषविनाशयोर्ध्वपदेशात् । किं च ब्रह्मात्मतत्त्वविद पापश्लेषगद्वाऽपि नोदेति । नाकारं न करोमि न करिष्यामीति कालत्रयेऽप्यकर्तृब्रह्मस्वरूपेण निश्चितत्वात् । न ह्यनर्तुल्येप मन्दा अपि शक्नुते । नापि सगुणब्रह्मविदो लेषोऽस्ति । ' भिद्यते हृदयप्रसि ' [मुण्ड० २ । २ । ८] इत्यादिश्रुते । ' नाशुक क्षीयते ' इत्यादि शास्त्र तु सगुणनिर्गुणब्रह्मज्ञानरहितविषयम् । ब्रह्मज्ञानाभावे तु प्रायश्चित्तादिना तस्य क्षय न्यते । ' सर्वं पाप्मानं तरति तरति ब्रह्महत्या योऽश्वमेधेन वजते ' [तै० स० ५ । ३ । १२ । २] इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः । तस्माद्ब्रह्माधिगमे प्रारम्भातिरिक्तसर्वदुरितश्रय ॥ १३ ॥ (९)

इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु ॥ १४ ॥ (१०)

पूर्वाधिरूपे कथ्येतेतरस्याश्लेषविनाशो ज्ञाननिमित्तं ब्राह्मणमणेल निरूपितौ । भवेत्य पुन शस्त्रीवत्तदुपनिषण शनेनारिरेष इत्यादौ इत्य सन्निराकरणाय पूर्वाधि-

करणन्यायोऽत्रातिदिश्यते । इतरस्यापि पुण्यस्याध्वदलेपविनाशौ ज्ञानिनो भवतः । कुतः । तस्यापि स्वफलेहेतुत्वेन ज्ञानं प्रति प्रतिबन्धकत्वात् । ' उभे उ हैवैप एते तरति ' [बृ० ४ । ४ । २२] इत्यादिश्रुतिषु दुष्कृतवत्सुकृतस्यापि प्रणाशव्यपदेशात् । अकर्त्त्रात्मवबोधनिमित्तकस्य कर्मक्षयस्य सुकृतदुष्कृतयोस्तुल्यत्वात् । ' क्षीयन्ते चास्य कर्माणि ' [मुण्ड० २ । २ । ८] इति चाविशेषश्रुतेः । अयमत्र निष्कर्षः । दहर-विद्यावाक्यशेष उपासनाव्यतिरिक्तकाम्यपुण्यं पापवदधमजन्महेतुत्वात्पापमेवेति मत्वा पाप-त्वेनैव श्रुतिः परामृशति ' सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्तन्ते ' इति । अस्यायमर्थः—सुकृत-दुष्कृतं तत्फलं च ते सर्वे पाप्मानोऽतोऽस्मादुपासकान्निवर्तन्त इति । ब्रह्मलोकप्राप्त्यनन्तर मुक्तिरिति प्राङ् निर्णीतम् । निर्गुणब्रह्मविदस्तु न ब्रह्मलोकप्राप्तिः किं तर्हि विदेहकैवल्य-मेव । उभयोरपि सुकृतदुष्कृतनाशस्तुल्य एवेति । तदाह सूत्रकारः—पाते विति । तुरवधारणे । पाते शरीरपाते विदुषो मुक्तिरेव न तु पुण्यफलभोगाय शरीरान्तरम् । सकलकर्मणां निःशेषापक्षत्वात् । तस्माद्ब्रह्मविदि न पुण्यलेपः ॥ १४ ॥ (१०)

अनारब्धकार्यं एव तु पूर्वं तदवधेः ॥ १५ ॥ (११)

पूर्वयोरधिकरणधोरकर्त्तृभ्रान्तिनिमित्तकः सुकृतदुष्कृतयोर्बिनाशोऽवधारितः । स किम-विशेषेणाऽऽरब्धकार्ययोस्तयोर्भवत्युत विशेषेणानारब्धकार्ययोरिवेति विचार्यते । ' उभे उ हैवैप एते तरति ' [बृ० ४ । ४ । २२] इत्येवमादिश्रुतिष्वविशेषप्रणादविशेषेणैव क्षय इति प्राप्ते प्रनिविधीयते । तुनार्थे । अनारब्धं विद्वच्छरीरलक्षणं कार्यं याभ्यां पुण्यपापाभ्यां ते तथोक्ते । एवंविधे एव पूर्वं पुण्यपापे प्रारब्धव्यतिरिक्ते एव नश्यतः । कुतः । तदवधेः । ' तस्य तावदेव चिरं यावत् विमोक्ष्येऽथ सपत्ये ' [छा० ६ । १४ । २] इति श्रवणात् । अस्यार्थः—तस्य ब्रह्मविदो मुक्तिर्विलम्बमानाऽपि नात्यन्तं विलम्बते किं तु गर्माधाने क्लृप्तस्याऽऽनुपः क्षयाभावेन यावदेहः प्राणैर्न विमोक्ष्यते तावदेव विलम्बते । अथ देहप्राणयोर्वियोगे सति ब्रह्म संपद्यत इति । अत्र पुरुषादिव्यत्ययदण्डस्तः । अनया श्रुत्या यथा विदुषोऽप्यादेहपातं संसारोऽङ्गीकृतः, तथा विद्वदनुभवोऽप्यस्मिन्नर्थेऽस्ति-स्फुटः । युक्तिरपि—यथा लोके तूष्णस्थेषु वाणेषु धानुष्कस्य स्वीकारपरित्यागयोः स्वातन्त्र्येऽपि न मुक्तवाणे स्वातन्त्र्यम् । स तु वेगे क्षीणे एवमेव पतति । एवं कुलालचक्रभ्रमणाशुदाहर्तव्यम् । तथा दार्ढ्यान्तिपञ्चज्ञानस्यापि विनाशशक्तत्वात्तन्मना-रब्धकार्येषु कर्मसु न त्वारब्धकर्मणि । अरब्धस्य प्रवृत्तफलत्वात् । यदेतैः श्रुतियुक्त्यनुभव-वैरारब्धस्थितिर्नान्युपेयते तदोपदेष्टरमात्वाद्विद्यासंप्रदाय उच्यते । न तावद्विद्वानुपदेष्टेति शक्यं वक्तव्यम् । विद्वान्तु वेदानसमकालमेव मुक्त इति यो नामोपदेष्टा संभवति । तस्मान्नारब्धयोर्नाशः ॥ १५ ॥ (११)

अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव तद्दर्शनात् ॥ १६ ॥

नित्यं शिष्टोत्रादिकं कर्म विद्यया नश्यति वा न चेति संशयः । तत्र म नश्यतीति तावत्प्राप्तम् । कुतः । प्रारब्धव्यतिरिक्तत्वाविशेषात् । एवं प्राप्ते ब्रूमः । तुर्नोर्थे । नित्याग्निहोत्रादिकं तत्कार्यायैव विद्याद्वारा विद्याकार्यमोक्षायैव । अतो न नाशः । कुतः । तद्दर्शनात् । ' तमेत वेदानुवचनेन ' [वृ० ४ । ४ । २२] इत्यादिदर्शनात् । ज्ञानस्यैव हि प्रापकस्य कर्मणो मोक्षकारणत्वमुपचारात् । यद्यपि विद्यामुत्पाद्य कर्माणि नश्यन्ति फलापवर्गात्कर्मणाम् । तथाऽपि फलमदत्त्वा नाश एव नाशः । फलं दत्त्वा नाशस्तु न नाशत्वेन व्याह्रियते । न हि लोके भोगेनोपक्षीणमन्नादिकं नष्टमिति पार्श्वेणाप्युच्यते । अयमत्राऽऽशयः । द्वायंशौ नित्यकर्मणः । षोडशः प्राधान्येन चित्तशुद्धिं विधत्ते । अपरोऽणोऽनुपह्वय स्वर्गादिकलं प्रयच्छति । यस्तु ज्ञानादूर्ध्वं नित्यं कर्मणुपह्वयेन फलमदं तस्य काम्यप्रदक्षेपः ॥ १६ ॥

नन्वक्षेत्रविन शयाः सतोः 'सुहृदः साधुकृत्या द्विपन्तः पापकृत्याम्' इत्यस्य को विषय इत्यत्रोत्तरमाह —

अतोऽन्याऽपि ह्येकेषामुभयोः ॥ १७ ॥ (१२)

अतोऽग्निहोत्रोर्नित्यात्कर्मणोऽन्याऽपि हास्ति साधुकृत्या या फलमभिसंवाय क्रियते । तस्या एव विनियोग उक्त एकेषां शाखिना—' सुहृदः साधुकृत्यामुपपन्ति ' इति । उपायनमित्यर्थः । तस्या एव चेदमवन्दद्वेष्टेयविनाशनिरूपणामिदस्या अप्येवमसंक्षेप इति । तद्यज्जातीयस्य काम्यस्य कर्मणो विद्यां प्रत्यनुत्काररूढे सप्रतिपत्तिरुभयोरपि जैमिनिद्वन्द्वरायणयोराचार्ययोः ॥ १७ ॥ (१२)

यदेव विद्ययति हि ॥ १८ ॥ (१३)

नित्यं कर्म द्विविधम् । अङ्गव्यपारथपविद्यासहितं तत्प्रहितं चेति । तत्र किमविशेषेणाग्निहोत्रादिकं कर्म विद्याङ्गमुन विद्याविशिष्टं कर्मेति सन्नयः । तत्र किं तावत्प्राप्तम् । अङ्गव्यपारथोपायनामहितमेव कर्म ब्रह्मविद्याया अद्भम् । उपासनारहितात्कर्मणः सत्राशाक्तसहितस्य प्रसङ्गात् । इति प्राप्तेऽभिधीयते । सत्यमेतद्विद्यामयुक्त कर्माग्निहोत्रादिकं विद्यारहितात्कर्मणः सत्राशादरम् । यदेव विद्ययति वार्ये तरपथ्यगात् । ' यदेव विद्यया करोति० तदेव धीर्यवतरं भवति ' [छ० १ । १ । १०] इति धृतिः सोपासनकर्मणोऽनित्येन धीर्यवतीति वदन्ती नित्यमनश्यपि कर्मणो धीर्यमात्रमन्यनुजानाति । अन्यथा तदप्यन्यत्रोत्तरैः । तत्र तपोपानननेश्वामनयोर्नि परमगोस्तातम्येन विद्यासाधनम् ॥ १८ ॥ (१३)

भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा संपद्यते ॥ १९ ॥ (१४)

अनारब्धकार्ययोः पुण्यपापयोर्विद्यासामर्थ्यात्क्षयः पूर्वमुक्त इदानीं विदुषां मुक्तिरस्ति न वेति चिन्त्यते । अधिकारिपुरुषाणां मुक्तिर्नास्ति । प्रारब्धकर्मोपभोगाय बहुजन्मस्वीकारे तत्र पूर्वोर्जितविद्यायां लुप्तायां यत्कर्म क्रियते तस्य फलप्रदत्वे सत्युत्तरोत्तरजन्मपरम्पराया अवश्यमाशित्वात् । एवं प्राप्ते भ्रूमः । आरब्धं वर्म स्वफले सुखदुःखे भोजयते । तदर्थमेव प्रवृत्तावात् । नच विद्यालोपार्थं किञ्चिकर्म पूर्वमनुष्ठितम् । येन कर्मणा विद्यालोप आशङ्क्येत । नच मरणव्यवधानमात्रेण विद्यालोप इति वक्तुं शक्यम् । सृष्टिसंश्रयवधानेन तल्लोपादर्शनात् । अतो विद्यायामवस्थितायां बहुभिरपि क्रियमाणैरक्षयान्मिथ्याज्ञानस्य सम्यग्ज्ञानेन वाधितत्वाच्च सम्यग्दर्शनां चरमदेहपातानन्तरमेव विदेहकैवल्यमित्यनवद्यम् ॥ १९ ॥ (१४)

इति श्रीब्रह्मसूत्रवृत्तौ चतुर्थः अध्यायस्य
प्रथमः पादः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयः पादः ।

वाङ्मनसिर्दर्शनाच्छब्दाच्च ॥ १ ॥

अथापरासु विद्यासु फलप्राप्तये देवयानं पंथानं कथयिष्यन्प्रथमं तावद्यथाशास्त्रमुक्त्वा-
न्तिक्रममाचष्टे । समाना हि विद्वद्विदुषोरक्वान्तिरिति वक्ष्यति । अनुक्रान्तस्यापरविद्याफल-
प्राप्तेरसंभवात्तदाध्यायसङ्गतिः । छान्दोग्य उक्तान्तिक्रमः श्रूयते— ' अस्य सोम्य पुरुषस्य
प्रपतो वाङ् मनसि संपद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजासि तेजः परस्यां देयतायाम् ' [छा०
६ । ८ । ६] इति । तत्र प्रियमाणस्य पुरुषस्य प्रपतो वागादीनि दत्तेन्द्रियणि मनसि
लीयन्ते । स च लयः किं स्वरूपेण वृत्त्या वेति संशये सति वागादीनां स्वरूपेण लय
इति प्राप्तं ' वाङ् मनसि ' इति श्रुते श्रुतिरान्दाश्रवणात् । तथा च श्रुतिरनुगृहीता
भवति । इतरथा लक्षणा स्यात् । श्रुतिलक्षणयोः श्रुतिर्न्याया न लक्षणा । तस्माद्वाच
एव मनसि लय इति प्राप्ते भ्रूमः । वाग्वृत्तिरेव मनसि लीयते न तु वाक् । कुतः ।
दर्शनात् । मनोवृत्तौ स्थितायां वाग्वृत्तिलयो दृश्यते । मनसो वागादिकं प्रत्यनुपादानादुपा-
दान एव कार्यस्य स्वरूपेण लय इति मृद्व्यादौ व्याप्तेर्दर्शनात्त वागादीनां स्वरूपेण विलयः ।
श्रुतिस्त्वनुपादानेऽपि लयमर्हति । अङ्गारेषु जलमध्ये प्रक्षिप्तेषु वहि-
श्चेर्दहप्रकाशाभिकाया अनुपादाने जले लयदर्शनात् । श्रुते तु वाग्वृत्त्येन श्रुतिर्लथ्यते
वृत्तिवृत्तितोरभेदोपचारात् । कथं तद्विरिन्पक्षे शब्दो ' वाङ्मनसि संपद्यते ' ।

इत्यत आह—शब्दाच्चेति । शब्दोऽप्यास्मिन्पक्षेऽत्रकृत्यते वृत्तिवृत्तिमतोरभेदोपचाय
दिति भाष्यात् । तस्माद्वागादीनां वृत्त्य एव मनसि लीयते न वागादय ॥ १ ॥

अत एव च सर्वाण्यनु ॥ २ ॥ (१)

यस्मादिन्द्रियाणां मनसोपादानकत्वभावोऽत एव वाच इव मनसि चक्षुरादीनामपि
वृत्तिलय एव न स्वरूपेण लय । वृत्तिद्वारेणैव सर्वाणीन्द्रियाणि मनोऽनुवर्तन्ते इत्यर्थः ।
दृश्यते हि लोके मनोवृत्तौ स्थिताया चक्षुरादिवृत्तिलय । सर्वेषां करणानां मनस्युपसंहार
निक्षेपे सति वाच पृथक्करणं ' वाद् मनसि सपद्यते ' [उ० ६ । ८ । ६]
इयुदाहरणानुरोधेनेति द्रष्टव्यम् ॥ २ ॥ (१)

तन्मनः प्राण उत्तरात् ॥ ३ ॥ (२)

' वाद् मनसि सपद्यते मन प्राणे ' [उ० ६ । ८ । ६] इत्यत्र मनसि वागा-
दीनां वृत्तिलय एव न स्वरूपेण इयुक्तम् । अथ तदुत्तर वाक्य ' मन प्राणे ' इति ।
किमत्रापि प्राणे मनसो लय इति तान्प्राप्तम् । कुत । मन प्रति प्राणस्योपादानत्वराम
वात् । तथा हि—' अन्नमय हि तौम्य मन आपोमय प्राण ' [६ । ५ । ४] इति
श्रुतेर्भनसोऽन्न कारण प्राणस्याऽऽप्य कारणम् । तथासति मन प्राणशब्दाभ्यां तत्कारणे
अन्नोदये उपलक्ष्य मन प्राणे लीयत इति वाक्यस्यान्नमसु लीयत इत्यर्थो व्याख्यात ।
' आपभान्नमसृजत ' [उ० ६ । २ । ४] इति श्रुतरपामन्नप्रकृतिवादज्ञानमस्य
मनसोऽन्नात्मेके प्राणे स्वोपादाने स्वरूपेण लयो युक्ततर इत्येव प्राप्ते द्रुम् । तद्वाद्योदिय
वृत्तिलयाश्रयभूत मन प्राणे वृत्तिरूपेणैव लीयते न स्वरूपेण । कुत । उत्तरादुत्तर-
वाच्यत् । द्विविधमुपादानं मुख्य प्राणादिक चेति । तत्र प्राणमनसोर्युद्धटयोरिव न मुख्य
उपादानोपादेयभावोऽस्ति किं तर्हि सबंधपरपरया प्राणादया । न हि प्राणादिक उपादाने
वार्थस्य लय कश्चित्पक्षः । तदुक्तं भाष्यकृद्धि—सुषुप्तोर्मुमुक्षुश्च प्राणवृत्तौ परिस्पन्दा
निकायामनस्थिताया मनोवृत्तौनामुपगतो दृश्यते । न च मनसि स्वरूपाप्यय प्राणे राम
वसत प्रकृतित्वादिति । वृत्तिवृत्तिमतोरभेदनिवृत्त्या मन प्राणे सपद्यत इयुक्तम् । तस्मा-
त्प्राणे मनोवृत्तानामेव लय ॥ ३ ॥ (२)

सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः ॥ ४ ॥

इदानीं प्राणस्तेजसोरात्र चिन्त्यते । प्राणस्य तेजसि वृत्तिलय आहोश्चिदेदेन्द्रियाप्यक्षे
जीव इति सत्राय । तेजस्येव प्राणस्य लय इति तावत्याप्तम् । कुत । ' प्राणस्तेजसि '
इति श्रुतेः । परं प्रतेऽभिधीयते । स प्राणेऽप्येते जीवे निर्दीयते । कुत । तदुपगमा
दिभ्यः । तस्मिन्नध्यक्षे सर्वेषां प्राणानामुपगमो लय आदिसन्देशाव्यशावृत्तिः । तयो
धरणादिभ्यः । ' तमुत्तम त प्राणोऽनुत्तममिति प्राणमुत्तमम त सर्वे प्राणा अनुत्तममिति '

[वृ० ४ । ४ । २] इति श्रुतेः । ' एवमेवेदमात्मानमन्तकाले सर्वे प्राणा अभिसमायन्ति यत्रैतदूर्ध्वोऽच्छ्वासी भवति ' [वृ० ४ । ३ । ३८] इति श्रुत्यन्तराच्च । ननु ' प्राणस्तेजसि ' [छा० ६ । ८ । ६] इति श्रूयते कथं प्राणोऽध्यक्ष इत्यधिकमुच्यते । नैप दोषः । अर्ध्याक्षप्रधानैरादुक्तमणादिव्यवहारस्य ॥ ४ ॥

तर्हि ' प्राणस्तेजसि ' इत्यस्याः श्रुतेः का गतिरित्यत आह—

मूत्रेषु तच्छ्रुतेः ॥ ५ ॥

' प्राणस्तेजसि ' इत्यतः श्रुतेः प्राणसंपृक्तो जीवस्तेजःसहचरितेषु देहवीजभूतेषु भूतसूक्ष्मेष्वेवावतिष्ठते । ननु ' प्राणस्तेजसि ' इति श्रुतौ प्राणस्यैव तेजस्थवास्थितिः श्रूयते न प्राणसंपृक्तस्याप्यक्षस्य । नैप दोषः । सोऽध्यक्ष इत्यस्यापि तत्र श्रवणात् । ' एवमेवेदमात्मानमन्तकाले सर्वे प्राणा अभिसमायन्ति ' [वृ० ४ । ३ । ३८] इति श्रुत्यन्तरे जीवे प्राणलयस्य स्पष्टमात्रानाच्च ॥ ५ ॥

ननु प्राणस्तेजसीति तेजोमात्रश्रवणे कथं तेजःसहचरितेषु भूतेष्वित्युच्यत इत्यत आह—

। प्रथमप्रतिवचने श्रुतिस्मृती च

नैकस्मिन्दर्शयतो हि ॥ ६ ॥ (३)

अन्तकाले एकस्मिन्नेव तेजसि जीवो नावतिष्ठते । हि यस्मात् ' पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति ' [छा० ५ । ३ । ३] इत्यत्र प्रथमप्रतिवचने भूतसूक्ष्मेष्वेवाधानं दर्शयतः । तथाऽन्याऽपि श्रुतिः— ' पृथिवीमय आपोमयस्तेजोमयो वायुमय आकाशमयः ' [वृ० ४ । ४ । ५] इत्याद्या । स्मृतिरपि—

। अण्व्यो मात्रा अनाशिन्यो दशावर्णां तु याः स्मृताः ।

ताभिः सार्धमिदं सर्वं संभवयतुपूर्वक्षः ॥ [मनुस्मृ० १ । २७]

इत्याद्या । अनुमेवार्थं दर्शयतः । तस्मात्प्राणसंपृक्तोऽध्यक्षो भूतसूक्ष्मेषु लीयते ॥६॥(३)

समाना चाऽऽसृष्ट्युपक्रमदमृतत्वं चानुपोग्य ॥ ७ ॥ (४)

सेयमुत्क्रान्तिः सगुणब्रह्मोपासकस्यानुपासकस्य च समाना किं वा विशेष्यतीति संशयः । विशेष्यत्वतीति तावत्प्राप्तम् । दहरमिद्यायाममृतत्वश्रवणात् । निर्गुणविद्यायामिन्द्रोत्क्रान्त्यनुपयोग्यादविदुष एवैयमुत्क्रान्तिरिति प्राप्ते ब्रूमः । विद्वदविदुषोः समानेयमुत्क्रान्तिः । आसृष्ट्युपक्रमत् । स्त्रियते गम्यते प्राण्यते ब्रह्मलोकोऽनयेति स्मृतिस्तां मर्यादीकृत्योपक्रमत् । सगुणज्ञानिनो मूर्धन्यनाडीप्रवेश उत्तरमार्गोपक्रमः । ज्ञानरहितस्य नाब्धन्तरप्रवेशो दक्षिणमार्गोपक्रमः । मार्गोपर्वन्तमिदं भूतसूक्ष्मायणं समानमेव । अज्ञानिन इव सगुणब्रह्मोपासकस्यापि देवयानगमनव्यतिरेकेण ब्रह्मलोकप्राप्तेरसंभवेनोत्क्रान्तिरावश्यकैत्यर्थः । ननु विदुषाऽऽमृतत्वं प्राप्तव्यं न च तद्देशान्तरापत्तं तत्र कुतो भूवाश्रयव सृष्ट्युपक्रमो वेति । अत्रोच्यते-

अनुषोष्याविद्यादिक्लेशजातमदग्न्वाऽपरविद्यासामर्थ्यादापेक्षिकममृतत्वं प्रेष्यते । संप्रवृत्ति
तत्र मृत्युपक्रमो भूताश्रयत्वं च । न हि निराश्रयाणाः प्राणाना गतिरुपपद्यते । उप-
दाहे इति घातोः किञ्चन्तस्योपसृष्टस्य रूपमनुषोष्येति । तस्माद्बिह्वदविदुषोरुत्क्रान्तिः
समाना ॥ ७ ॥ (१)

तदाऽपीतेः संसारव्यपदेशात् ॥ ८ ॥

‘अस्य सौम्य पुरुषस्य प्रयतो वाक्मनसि संपद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः
परस्य देवतायाम्’ [छा० ६।८।६] इत्यत्र तेजःप्रमूर्तानां भूताना सकरणाना प्रयतोः
पुंसः परमात्मनि किं वृत्तिलयः किं वा स्वरूपलय इति राशयः । स्वरूपलय इति तावत्प्राप्तम् ।
परमात्मनो भूतोपादानात् । तस्मिन्नुपादाने कार्यस्य स्वरूपेण लयो युक्त इति प्राप्ते ऋनः ।
तगेजःप्रभृति भूतसूक्ष्मं श्रोत्रादिकरणाश्रयभूतमपर्यंतोत्तरासत्कारमोक्षात्तत्त्वज्ञाननिमित्तादव-
तिष्ठते ।

‘योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीत्याय देहिनः ।

स्थानुमन्येऽनुसंत्यन्ति यथाकर्म यथाश्रुतम्’ ॥ [कठ० ५ । ७]

इति मरणानन्तरमपि संसारव्यपदेशात् । अन्यथा सर्वेषां मरणानन्तरमेव मोक्षपसर्ग
इति विधिनिषेधशास्त्रवैयर्थ्यं प्रसज्येत तस्मात्सगुणोपासकानां भूतसूक्ष्मावशेषेव परमात्मनि
संपत्तिः सुशुक्तिवदिति ॥ ८ ॥

सूक्ष्मं प्रमाणतश्च तथोपलब्धेः ॥ ९ ॥

तत्रेतरभूतसहितं तेजोऽस्मान्छरीरात्प्रयतो जीवस्याऽऽश्रयभूतं स्वरूपतः परिमणतश्च
सूक्ष्मं भवितुमर्हति । नाडीनिष्क्रमणश्रवणात् । तत्र तनुत्वात्संचारोपपत्तिः । अत एव
निर्गच्छत्तेजः पार्थरथैर्नोपलभ्यते ॥ ९ ॥

नोपमर्देनातः ॥ १० ॥

अत एव च सूक्ष्मत्वात्सूक्ष्मं शरीरस्योपमर्देन दाहादिनिमित्तेन न तत्सूक्ष्मं शरीर-
मुपमृष्यते ॥ १० ॥

अस्येव चोपपत्तेरेव ऊष्मा ॥ ११ ॥ (५)

अस्येन सूक्ष्मशरीरस्यायन्मुष्मा यः शरीरं उपलभ्यते । कुनः । उपपत्तेः । सूक्ष्मशरीरं
निर्गते मृतशरीरं ऊष्मा नोपलभ्यते । सति तस्मिन्सूक्ष्मशरीरं ऊष्मोपलभ्यत इत्युपपत्तेः ।
प्रमिदशरीरव्यतिरिक्तशरीरव्यपाश्रय एवैव ऊष्मेति ॥ ११ ॥ (५)

प्रतिषेधादिति चेन्न शारीरात् ॥ १२ ॥

अमृतारं चानुषोष्यन्त्यतो विशेष्यादात्तान्तिकेऽमृतन्ये गत्युत्क्रान्तोरभावोऽन्युपगत-
म्प्रापि केनचिच्छरणेनोत्क्रान्तिमान्महृते निर्गुणत्वज्ञाननिनोऽप्युत्क्रान्तिरस्ति न वेति संगये ।

अविशेषादस्तीत्याह पूर्वपक्षी । ननु ' न तस्य प्राणा उक्तामन्ति ' [बृ० ४ । ४ । ६] इति प्रतिषेधाद्ब्रह्मविदो नोक्तान्तिरिति चेन्न । शरीरादात्मन एव उक्तान्तिप्रतिषेधो न शरीरात् । कथमेतदवगम्यते । ' न तस्माद्याणा उक्तामन्ति ' [बृ० मा० ४ । ४ । ८] इति शाखान्तरे पञ्चमीप्रयोगात् । संवन्त्सामान्यविषया हि षष्ठी शाखान्तरगतया पञ्चम्या संवन्धविशेषे व्यवस्थाप्यते । तस्मादुच्चिक्रमिषोर्जावाद्याणा नोक्तामन्ति तेन सहैवोक्तामन्ति तेन सहैव भवन्तीति श्रुत्यर्थः ॥ १२ ॥

तस्माद्याणसहितरूपैव जीवस्य देहादुक्तातिरिति प्राप्ते निराचक्रे (करोति) सूत्रकारः—

स्पष्टो ह्येकेषाम् ॥ १३ ॥

यदुक्तं ब्रह्मविदोऽपि देहादस्युक्तान्तिरिति नैतदस्ति । कुतः । हि यस्मादेकेषां शाखिनां देहापादानक एवोक्तान्तिनिषेधः स्पष्ट उपलभ्यते । तथा द्वार्त्तभागप्रश्ने—' यत्रायं पुरुषो विद्यत उदस्माद्याणाः कामन्त्याहो नेति ' [बृ० ३ । २ । ११] इत्यत्र ' नेति ह्येवाच याज्ञवल्क्यः ' [बृ० ३ । २ । ११] । तर्ह्ययमनुक्तान्तेषु प्राणेषु मृता न स्यादस्यामाशङ्कयाम् । ' अत्रैव समवलीयन्ते ' इति प्रणानां विनाशं प्रतिज्ञाय तस्मिद्धये देहस्योच्छ्रयनादीनि तत्रैवाऽऽप्नोतानि । अतो जीवनासंभवाभूतो देह इति व्यवहारः । तस्माद्ब्रह्मविदो न गानुक्तान्ती भवतः । ' ब्रह्मैव सन्न्रह्माप्येति ' [बृ० ४ । ४ । ६] इत्यादिश्रुतेः ॥ १३ ॥

स्मर्यते च ॥ १४ ॥ (६)

गानुक्तान्त्योरभावो भारते स्मर्यते—

' सर्वभूतात्मभूतस्य सन्ध्रभूतानि पश्यतः ।

देवा अपि मार्गे मुह्यन्त्यपदस्य पदैपिणः ॥ ' [म० भा० १२ । २७० । २२] इति ।

अपदस्य न विद्यते पद गन्तव्यस्थानं यस्य तस्येत्यर्थः । तस्माच्छरीरापादानक एवोक्तान्तिप्रतिषेधः ॥ १४ ॥ (६)

तानि परे तथा ह्याह ॥ १५ ॥ (७)

इन्द्रियाणि भूतानि च ब्रह्मविदः परे ब्रह्मणि लीयन्त आहोस्वित्स्यस्यप्रकृताविति संशये प्रातिस्विकेषु स्वस्वकारणभूताग्न्याद्यधिकरणेषु विलीयन्ते न परमात्मनीति तावद्यात्मम् । कुतः । ' गताः कलाः पञ्चदश प्रतिष्ठाः ' [मुण्ड० ३ । २ । ७] इति श्रुत्या कदाचिद्वाच्यानां वागादिप्राणानां प्रतिष्ठाशब्दवाच्येषु स्वस्वकारणेषु लयप्रतिपादनात् । ' यत्रास्य पुलस्तकानि वागप्येति वातं प्राणश्चक्षुरादित्यम् । ' [बृ० ३ । २ । १३] इत्यादिश्रुतेष्वेति प्राप्ते ब्रूमः । तानि प्राणशब्दोदितानि वागादीनीन्द्रियाणि भूतानि च ब्रह्मविदः परे ब्रह्मार्थेव विलीयन्ते । कुतः । तथा ह्याह श्रुतिः—' यथेमा नद्यः स्पन्दमानाः समुद्रायणाः समुद्रं प्राप्यासं गच्छन्ति भिवेने तानां नामरूपे समुद्र इत्येव प्रौढ्यत एव-

मेवास्य द्रष्टुरिमाः पोटश्च कलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्ति मिचेते तासां नाम-
रूपे पुरुष इत्येव प्रोच्यते । [प्रथ० ६ । ५] इति । मिचेते विलीयेते इत्यर्थः । सेयं
श्रुतिस्तत्रविदृष्टिविषया । ' गताः कलाः पञ्चदश प्रतिष्ठाः ' [मुण्ड० ३ । २ । ७]
'अग्निं वागप्येति' [वृ० ३ । २ । १३] इत्यादिशास्त्रं तु तटस्थपुरुषप्रतीतिविषयम् ।
त्रियमाणे तत्रविदि समीपवर्तिनः पुरपाः स्वस्वदृष्टान्तेन तदीयत्रागादीनामन्यादिषु लयं
मन्यन्ते । अतो न श्रुत्योर्विरोधः । तस्माद्ब्रह्मविदः प्राणानां ब्रह्मण्येव विलयः ॥ १५ ॥ (४)

अविभागो वचनात् ॥ १६ ॥ (८)

स पुनः पूर्वाधिकरणोक्तो विदुषः कलाप्रविलयः स किमितरेषामिव सावशेषो भक्त्या-
होस्विन्निरखरोप इति संशये सावशेष इति प्राप्तम् । प्रलयसामान्यात् । एव प्राप्ते ब्रूमः ।
अविभागो निःशेषतयः । कुतः । वचनात् । ' मिचेते चासा नामरूपे ' [प्र० ६ । ५]
इत्यत्र जीवस्य याः पोटश्च कलाः सत्सारहेतवस्तासां कलानां नामरूपविलयध्वनगात् ।
ताश्च कला वाक्योपक्रमेऽनुकान्ताः । ' स प्राणममृजत ' [प्र० ६ । ४] इत्यादिना ।
प्राणो बुद्धिः । ' खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवीन्द्रियं मनोऽन्नमन्नाद्वीर्यं तपो मन्त्रः कर्म
लोका लोकेषु च नाम च ' [प्र० ६ । ४] इति । यदि प्राणादीनां नामान्ताणां
नामरूपे शक्यशेषे लीयेते तदा नामरूपविभेदश्रुतिरुपस्थित । शक्यत्पना नामरूपयोः
सूक्ष्मयोरवस्थानात् । ' स एषोऽकलोऽमृतो भवति ' [प्र० ६ । ५] इति तस्या एव श्रुतेः
शेषात् । अविद्यानिमित्तानां च कलानां न विद्यानिमित्ते प्रत्ये सावशेषव्योपपत्तिः ।
तस्माद्बिदुषः कलानां निःशेषेण ब्रह्मणि लयः ॥ १६ ॥ (८)

तदोक्तोऽग्रजलनं तत्प्रकाशितद्वारो विद्यासामर्थ्यात्तच्छेषगत्यनुस्मृति-
योगाच्च हार्दानुगृहीतः शताधिकरूपा ॥ १७ ॥ (९)

समाप्ता प्रामद्विधी परविद्याचिन्ता । सप्रति स्वपरविद्याविषयमेव चिन्तामनुवर्तयति ।
' समाना चाऽऽमृत्युपनमात् ' [म० सू० ४ । २ । ७] विद्वद्विदुषोऽस्त्कान्तिरिखु-
क्तम् । इदानीं सृष्ट्युपक्रमं दर्शयति । तस्योपसंहृतयागादिकलापस्योच्चिक्रमियोर्जावस्वीक
आयतन हृदयम् । ' स एतास्तेजोमात्राः समन्पाददानो हृदयमेवाञ्चवत्रामति ' [वृ०
४ । ४ । १] इति श्रुतेः । तदप्रवचनपूर्विका चक्षुरादिस्थानापादानां चाकान्तिः
श्रूयते । ' तस्य हृदस्य हृदयस्याग्रं प्रचोषते तेन प्रचोतेनैव आत्मा निष्कामति चक्षुषे
वा मूर्ध्नि वाऽप्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यः ' [वृ० ४ । ४ । २] इति । अस्यार्थः-योऽहं
मनसि मंप्रदत्त इति क्रमेण सत्सिद्धशरीरो जीवो हृदयम्याग्रप्रवचनं प्रचोते । भाविजन्मालो-
चनामरुः प्रणयस्तेन प्रचोतेन प्रकाशितनाडीद्वारा चक्षुरादिस्थानापादानेभ्यो निर्गच्छतीति ।

एतच्च सर्वेषां समानम् । तस्मान्नोपासकस्येतरेभ्यो विशेष इति प्राप्ते ब्रूमः । मूर्ध-
न्येषैव नाड्योपासको निर्माच्छतीतराभ्य एव नाडीभ्य इतरे । कुतः । विद्यासामर्थ्यात् ,
सगुणब्रह्मोपासनासामर्थ्यादित्यर्थः । अविद्वद्भूत् । यतः कुतश्चिन्मिष्कमणेन ब्रह्मलोकाप्राप्तौ
विद्यासामर्थ्याहानिः स्यात् । तच्छेपगमनुस्मृतिषोभाच्च । तस्य विद्याशेषस्य या शेषमृता
मतिस्तस्या अनुस्मृतिरनुचिन्तन तद्योगाच्चेत्यर्थः । विद्याशेषे मूर्धन्यनाडीगल्यभ्यासो विहितः
'तामन्यस्यस्तपैव प्रतिष्ठते' इति ध्युते । एतेन योगस्यापि विद्यासङ्कारित्वं सूचितम् ।
तस्माद्ब्रह्मदयालयेन ब्रह्मणा मुद्रासिनेनातुगृहीतस्तद्गानमापन्नो विद्वाञ्छताधिक्रया मूर्धन्य-
नाड्या निष्कामति । इतरे तु स्थानान्तरेभ्यः । तथा च श्रूयते—

‘ यत चैका च हृदयस्य नाटय-
स्तासा मूर्धानमाभिनि मूर्तेना ।
तयोर्धमायत्नमृतत्वमेति
मिष्वङ्ङन्या उक्तमणे भवन्ति ’ ॥

[छा० ८ । ६ । १] इति । अन्या नाड्यो मिष्वङ्ङनागतयोऽन्येषामुक्तमगायो-
पशुग्वन्ते च तन्मृतत्वप्राप्तय इत्यर्थः । तस्मादस्सुपसक्तस्य विशेष ॥ १७ ॥ (९)

रश्म्यनुसारी ॥ १८ ॥

‘ अथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहर पुण्डरीक वेदम् ’ [छा० ८ । १ । १] इत्युपक्रम्य
स्मरणाय नाडीरश्मिसम्बन्धमुक्तयोगम्— ‘ अथ यत्रैतस्मा-च्छरीरादुक्त मलयथेतेरेव रश्मिभि-
रूर्ध्वमाक्रमते ’ [छा० ८ । ६ । ५] इति । पुनश्चोक्तम्— ‘ तयोर्धमायत्नमृतत्वमेति ’
[छा० ८ । ६ । ६] इति । तस्माच्छताधिक्रया नाड्या निष्कामानुरश्म्यनुसरति
गन्धते । तत्किमत्रिशेषैवाहनि रात्रौ प्रियमाणस्य रश्म्यनुसारित्वमाहोस्त्रिवृह्येवेति सशये
सत्यविशेषश्रवणादविशेषेणैव तान्ब्रह्मप्रनुसारति प्रतिब्रूयते ॥ १८ ॥

निशि नेति चञ्च संबन्धस्य यावद्देहमाधिरवाद्दर्शयति च ॥ १९ ॥ (१०)

मूर्धन्यया नाड्या निर्गतस्य यो रश्मिसम्बन्ध उक्तः स चाहन्त्येव मृतस्य सभजति न तु रात्रौ
नाडीरश्मिसम्बन्धविच्छेदादिति चेन्न । नाडीरश्मिसम्बन्धस्य यावद्देहमाधिरवात् । यावद्देहमाधी हि
सौरविरणसम्बन्धः । एतमेवार्थं श्रुतिर्दर्शयति— ‘ अमुष्मादादित्वात्प्रतायन्ते ता आमु नाडीषु सृता
आम्यो नाडीभ्यः प्रतायन्ते वेऽमुष्मिन्नादित्ये सृता ’ [छा० ८ । ६ । २] इति । अत
एव श्रीभे क्षमासु देहे दाह उपलभ्यते । शब्दन्तरेषु प्रतिपद्भ्यादनुपलम्भः । क्षीरिरे-
ष्विव हुद्दिनेषु । तस्माद्विवा रामो च रश्मिसम्बन्धापि उदाशजतपि सृते रश्मिन्मार्गति
सिद्धान्त ॥ १९ ॥ (१०)

संभवन्ति' [छा० ५ । १० । १] इति विद्यान्तरोपासकानामप्यर्चिरादिमार्गश्रवणा-
द्वाध्याक्षिनामपि गुणोपसंहारन्यायेनात्रैवोपसंहारसंभवात् । ननु यासु विद्यासु न काचिद्वृत्तिः
श्रूयते तास्वियमर्चिरादिगतिरेस्तु । यासु चान्या गतिः श्रूयते तामु किमिष्यर्चिराद्या-
श्रवणमिति । अत्रोच्यते—मनोदेतदेवं यद्यत्यन्तमिच्छा एवताः सुतयः स्युः । एकैव तेषां
सुतिरेनेकविशेषणा ब्रह्मलोकप्रापिणी । त्रिधाभेदेऽपि गन्तव्याभेदात् । 'तेऽर्चिराभिसंभवन्ति'
[वृ० ६ । २ । १५] इति स्पष्टमर्चिरादिगत्याम्नानाच्च । तस्मादर्चिरादिमार्ग एक
एव ॥ १ ॥ (१)

वायुमन्त्रादविशेषविशेषाभ्याम् ॥ २ ॥ (२)

सर्वेषामुपासकानामेक एवार्चिरादिमार्ग इति पूर्वधिकरणे व्यवस्थापितम् । इदानीमा-
तिवाहिकदेवताक्रमश्चिन्त्यते । तत्र कौपीतकिन इत्थं देवपानं पन्थानमामनन्ति—' स एतं
पन्थानमापयाग्निभिरुक्तमागच्छति स वायुलोकं स बरुणलोकं स इन्द्रलोकं स प्रजापतिलोकं
स ब्रह्मलोकम् ' [कौ० १ । ३] इति । तत्रार्चिरग्निभिरुक्तशब्दौ तावदेवार्थौ । छान्दोग्य-
बृहदारण्यकयोरर्चिरादिरात्र तः—

'तेऽर्चिपमभिसंभवन्त्यर्चिपोऽहरहृ आपूर्थ-

माणपक्षमागूर्थमाणपक्षाद्यान्मद्दुद्वैते भासास्तान् ।

म.सेम्यः संवत्सरं संवत्सरादादित्यमादित्याचन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं

तत्पुरुषोऽमानवः स एतान्ब्रह्म गमयति' [छा० ५ । १० । १-२] इति ।

अत्रार्चिरादिमार्गे वायुर्निवेश्ये न वेति संशये, न निवेश्य इति तावत्प्राप्तम् । अस्थो-
परं वायुरिति क्रमस्यश्रुतत्वात्कल्पकामावाचेति प्राप्ते द्रुमः—संवत्सरात्पराश्रमादित्याद-
र्चिर्वा गन्तारोऽभिसंभवन्ति । कुतः । अविशेषानिर्देशायाम्याम् । 'स वायुलोकम्' [वृ० १ ।
३] इत्यत्राविशेषोपपदिदृश्य वायोः श्रुत्यन्तरे विशेषः श्रूयते—' यदा वै पुरुर्योऽस्माश्चे-
च्छास्यति स वायुमागच्छति तस्मै तत्र विजिहीते यथा रथचक्रस्य खं तेन स ऊर्ध्वमाक्रमते
स आदित्यमागच्छति ' [वृ० ५ । १० । १] इति । इतो निर्गच्छन्नुपासकोऽग्निभिरुक्त-
मागच्छति, स वायुलोकमागच्छति तद्वायुमण्डलं छिद्रितं भवति, तेन रथचक्रच्छिद्रप्रमाणेन
वायुच्छिद्रेण वायुमण्डलमुल्लङ्घ्याऽऽदित्यमण्डलं प्राप्नोतीत्यर्थः । एवं श्रुत्यन्तरेणाऽऽदित्याद-
र्चावायुलोक इति प्रतीयते । तथाचार्चिरादौ संवत्सरानन्तरं वायुर्निवेश्यः । बृहदारण्यके—
' मासेभ्यो देवलोकं देवलोकान्नादित्यम् ' [वृ० ६ । २ । १५] इति स्मामनन्ति । स
च संवत्सरानन्तरं वायोर्वाहानिवेशयितव्यः । माससंवत्सरयोः संबन्धित्वेन, प्राप्तिद्वयोरानन्त-
र्यस्यानिवारणार्थत्वात् । तदेवं संवत्सरादित्ययोर्मध्ये देवलोकवायुलोकौ संनिवेशयितव्यौ ।

अत्राय सिद्धन्त - द्रवल्लोक गच्छुयास्तक प्रथममर्चिर्गच्छति, ततोऽहस्तत आपूर्यमाणपक्ष
ततो म सास्तत सप्तसर ततो देवल्लोक ततो वयुल्लोक तत आदित्यल्लोकमिति ॥२॥ (२)

तदितोऽधि वरुणः संघन्धात् ॥ ३ ॥ (३)

चौर्ध्वतकेन पश्यति—' स वरणल्लोकस इ द्रल्लोकस प्रजापतिलोकम् ' [कौ० १ ।
३] इति । तत्र वरुणादयस्त्रयो लंका अर्चिरादिमार्गं सन्निवेशान्नेति सप्तथे सन्निवेशयितुम-
शक्या इति तावत्प्रसम् । कुत । चायोरत्र व्यवस्थापकाभावादिति प्राप्ते ह्यम्—विद्यु
ल्लोकस्योपरि वरणल्लोक सन्ध्वनशास्त्रमराग्यते । विद्युत्पूर्वकृष्टिगतानामप्य वरणोऽधिपति-
रिति विद्युद्दृश्योः सन्धात् । यदा हि विद्युतस्तीव्रतनितनिर्घोषा जीमूतोदरेषु प्रनृत्यत्य-
थाऽऽप्य प्रपतन्ति । 'निधोनते स्तनयति ध्विष्यति वा' [छा० ७ । ११ । १] इति च
ब्राह्मणम् । अपा चाधिपतिर्वरण इति श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धेथ । इद्रप्रजापत्योस्तु स्थानान्तरा
समनेऽप्यागन्तुकानामपि निवेश इति न्यायेन वरणल्लोकस्योपरि सन्निवेशः । तदेव
वरुणादीनां सन्निवेशादार्चिरादिमार्गो व्यनक्ति ॥ ३ ॥ (३)

आतिवाहिकास्तस्त्रिङ्गात् ॥ ४ ॥

ये पूर्वमर्चिरादय उतास्ते किं मार्गचिह्नानि किं वा भोगभूमयोऽथ वा नेतारो
गन्तृणामिति सदाय । तत्र मार्गलक्षणभूता अर्चिरादय इति तावत्प्राप्तम् । यथा
हि लोके नगर प्रतिष्ठसुर्वेदेनोपदिश्यते गच्छेत्स ममु गिरं ततो न्यग्रोष
तो नदीं ततो प्रम ततो नगरमिति, एवमिहापि ' अर्चिषोऽहरह् आपूर्यमाण-
पक्षम् ' [अ० ५ । १० । १] इत्यादिमार्गलक्षणोपदेशात् । अथ वा भोगभूमय
इति प्राप्तम् । यथा हि—' मनुष्यल्लोक पितृल्लोको देवल्लोक ' [वृ० १ । ५ । १६]
इति प्राणिना भोगभूमिनेन प्रसिद्ध एवम् ' अक्षिलोकगगच्छति ' [कौ० १ । ३]
इत्यादिल्लोकस्य प्राणिना भोगभूमिनेन भाष्यते । तस्मान्नाऽऽतिवाहिका अर्चिरादय-
न्ति तु ब्रह्मलोक प्रति गन्तृणा मध्येमार्गं त्रिधामभूमय इति प्राप्ते ह्यम्—आतिवाहिका
एतेऽर्चिरादयो भवितुमर्हन्ति । कुत । तद्विहात् । ' तपुर्योऽमानव स एतान्नस
गमयति ' [छा० ५ । १० । २] इत्यन्ते थयमागस्यामानवस्य विद्युत्पुरपक्ष
नेतृवायगमत् । अनेनार्चिरादयोऽप्यातिवाहिकदेवता इत्यत्रगम्यते । विद्युत्स्य पुरपक्ष-
मानव इति विशेषणादितरेषा मानवपुरपत्र गम्यते ॥ ४ ॥

ननु लिङ्गमत्र न गमक गमकयायाभावादित्येतेषु पठति—

उमयव्यामोहात्तस्त्रिङ्गेः ॥ ५ ॥

उमयेषा गन्तृणामुपस्थाना गम्यानामर्चिरादिमार्गणा च व्यामोहात्तस्त्रिङ्गात्तस्त्रि-
ङ्गेः दधिगानिदेवतानामतिवाहिकत्वसिद्धे । उमयेषा गन्तृगम्याना कथ व्यामोहत्वमिति

चेदुच्यते—अचिरादीनां मर्गरूपवाद्चेतनत्वात् । न हि लोकमार्गश्चेतनो दृश्यते । गन्तॄणां च संपिण्डितकरणग्रामवास युक्तमुभयेषां व्यामोहत्वम् । तस्मात्तदभिमानिदेवता अतियात्रायां परमेश्वरेण नियुक्ता इति गम्यते । लोकेऽपि हि मत्तमूर्च्छनादयः संपिण्डित-करणाः परप्रयुक्तवर्त्मनो भवन्ति । यत्तु गच्छेत्स्वप्नममुं गिरिं ततो न्यम्रोऽधिमियादिनिर्देशसा-म्यमुक्तं तदातिवाहिकदेवतास्वपि समानम् । गच्छ त्वमितो बलवर्माणं ततो जयसिंहं ततो वीरसेनमित्यादिनिर्देशदर्शनात् । लोकशब्दस्तृपासकानां भोगाभावेऽप्यातिवाहिकदेवानां भोगमपेक्ष्योपपद्यते । उपसंहारे तु 'स एतान्ब्रह्म गमयति' इतिसंबन्धविशेषोऽतिवाहातिवाहकल-क्षण उक्तस्तेन स एवोपक्रमेऽपीति निर्धार्यते । अग्निस्वामिकं लोकं प्राप्नोऽग्निनाऽतिवाहते । वायुस्वामिकं प्राप्नो वायुनाऽतिवाहते इत्येवमग्रे योजनीयम् ॥ ५ ॥

ननु विद्युल्लोकानन्तरममानवपुरुषस्यैकस्यैवाऽऽतिवाहिकश्रुतेर्वरुणादीनामातिवाहिकत्वं न स्यादित्यत उत्तरं पठति—

वैद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुतेः ॥ ६ ॥ (४)

ततो वरुणादनन्तरं वैद्युतेनैवामानवेन पुरुषेण ब्रह्मलोकं नीयन्ते । कुतः । तच्छ्रुतेः । 'स एतान्ब्रह्म गमयति' [छा० ४ । १५ । ५] इति तस्यैव गमयितृत्वश्रुतेः । वरुणादीनामपि तदनुकूलाचरणेनाऽऽतिवाहिकत्वमविरुद्धम् ॥ ६ ॥ (४)

कार्यं वादरिरस्य गत्युपपत्तेः ॥ ७ ॥

'स एतान्ब्रह्म गमयति' [छा० ४ । १५ । ५] इत्यत्र विचार्यते किं कार्यं चतुर्मुखलक्षणं ब्रह्म गमयत्याहोस्वित्परमेवाविकृतं मुख्यं ब्रह्मेति संशये सिद्धान्तमेवाऽऽह—कार्य-मिति । तत्र कार्यमेव सरुणो ब्रह्म गमयत्येतानमानवः पुरप इति वादरिराचार्यो मन्यते । कुतः । अस्य गत्युपपत्तेः । अस्य कार्यब्रह्मणो गन्तव्यत्वमुपपद्यते प्रदेशवत्त्वात् । पर-ह्माणि तु प्रत्यगात्माभिरे न गन्तव्यत्वगती संभवतः ॥ ७ ॥

विशेषितत्वाच्च ॥ ८ ॥

'ब्रह्मलोकान्गमयति' इति कार्यब्रह्मैव । कुतः । 'तेषु ब्रह्मलोकेषु पराः पठन्वतो यस्तन्ति' [वृ० ६ । २१ । ५] इति च श्रुत्यन्तरे विशेषितत्वात् । न हि बहुवचनेन विशेषणं परस्मिन्ब्रह्मणि युज्यते । कार्यब्रह्मणि त्ववस्थाभेदोपपत्तेर्लोके बहुवचनश्रुतिरपि विकारगोचरायामेव संनिवेशनिविष्टायां भोगभूमावाऽस्ती । तस्मान्कार्येद्ब्रह्म-विषयमेवेदं नयनम् ॥ ८ ॥

ननु कार्यब्रह्मणि ब्रह्मदान्यो मुख्य इत्यत आह—

सामीप्यात् तद्व्यपदेशः ॥ ९ ॥

तुरशङ्कानिवृत्त्यर्थं । परब्रह्मसामीप्यादपरस्य ब्रह्मणो ब्रह्मशब्दव्यपदेशः । परमे-
ब्रह्म विशुद्धोपाधिसवधा स यकामजादिधर्मविशिष्टमुपास्यनेनोपदिश्यते ॥ ९ ॥

ननु कार्यब्रह्मप्राप्तावनार्त्तश्रवणं न घटते । न हि परस्माद्ब्रह्मणोऽन्यत्र क्वचिन्नित्यता
सम्भवति । दर्शयति च देवयानेन पथा प्रस्थितानामनाहुर्त्ति श्रुति — ' एतेन प्रतिपद्यमाना
श्च मानवमावर्तं नाऽऽवर्तते ' [छा० ४ । १५ । ६] इति । ' तयोर्धर्मायन्नमृतत्व
मेति ' [छा० ८ । ६ । ६ । का० ६ । ११] इति च । एव मुक्त्सनाहृत्यो श्रवण
कार्यब्रह्मणे न सम्भवतीत्यत उत्तर पठति—

कार्यात्यये तद्ध्यक्षेण सह्यातः परमभिधानात् ॥ १० ॥

कार्यब्रह्मप्रत्यये सति तत्रैवोपब्रह्मज्ञाना सतस्तदध्यक्षेण हिरण्यगर्भेण सह्यत
सगुणापर विशुद्ध ब्रह्म प्रतिपद्यत इत्येव कम्मक्त्तिरनाहृत्यादिश्रुत्यभिधानादभ्युपेयते । न
ह्यत्रसैन गतिपूर्विका परब्रह्मप्राप्ति सम्भवति ॥ १० ॥

स्मृतेश्च ॥ ११ ॥

स्मृतिरप्येतमर्थमनुजानाति—

' ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसचरे ।

परस्यात्ते कृतामान प्रविशति पर पदम् ' ॥

इति । तस्मात्कार्यब्रह्माधिपथैर्वाधिर्वादिगतिरिति सिद्धान्त ॥ ११ ॥

यं पुन पूर्वपक्षमाशङ्क्याय सिद्धान्त प्रतिष्ठापित ' कार्यं व दारि ' [ब्र० सू०
४ । ३ । ७] इत्यादिना । स इदानीमुच्यते—

पर जैमिनिर्मुत्पत्त्वात् ॥ १२ ॥

' स एता ब्रह्म गमयति ' [छा० ५ । १० । २] इत्यत्र परमेन ब्रह्म प्रापयतीति
जैमिनिराचार्यो मन्यते । कुत । मुत्पत्त्वात् । पर हि ब्रह्म ब्रह्मशब्दस्य मुत्पत्तमालम्बनम् ।
गौणमपरम् । मुत्पत्तौ गौणयोर्भेद्ये श्रुते सप्रत्ययस्य न्याय्यत्वत् ॥ १२ ॥

दर्शनाच्च ॥ १३ ॥

' तयोर्धर्मायन्नमृतत्वमेति ' [छा० ८ । ६ । ६] इतिश्रुतिर्गतेपूर्वकममृतत्व
दर्शयति । तद्विदममृतत्वं परस्मिन्नेन ब्रह्मण्युपपद्यते न कार्यब्रह्मणि तस्य विनाशित्वात् ।
' अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मात् ' [क० २ । १४] इति वचनहृत्पु परस्यैव ब्रह्मण्य
प्रशान्तत्वात् ॥ १३ ॥

ननु ' प्रजापते समां नेम प्रपये ' [छा० ८ । १४ । १] इति श्रवणानार्थ-
ब्रह्मनिर्गमो गतिनिधाय इत्यत उत्तर पठति—

न च कार्यं प्रतिपत्त्यभिज्ञंघिः ॥ १४ ॥ (५)

अपि च ' प्रजापतेः सर्वां वेदम प्रपद्ये ' इति नामं कार्यत्रिपयः प्रतिपत्त्यभिप्रायः ' नामरूपयोर्निर्वहिता ते पदन्तरा तद्ब्रह्म ' [छा० ८ । १४ । १] इति कार्यवि-
 लक्षणस्य परस्यैव ब्रह्मणः प्रकृतत्वात् । ' यशोऽहं भवामि ब्राह्मणानाम् ' [छा० ८ ।
 १४ । १] इति च सर्वात्मवेदानुक्रमात् । न ' तस्य प्रतिमा अस्ति यस्य नाम महद्यशः ' [श्वे० ४ । १९] इति च परस्यैव ब्रह्मणो यशोनामत्वप्रसिद्धेः । तस्मात्परब्रह्मविषया
 गतिः-श्रूयत इति पक्षान्तरम् । गिष्यबुद्धिपरीक्षार्थं सूत्रकारस्य पूर्वोत्तरव्यत्यासोऽप्यम् ।
 अर्थक्रमेण तु पौर्वापर्यं ज्ञेयम् । तदेतद्वाच्यकारैर्महता प्रबन्धेन स्पृष्टीकृतम् । वेचित्पुनः
 पूर्वाणि पूर्वपक्षसूत्राणि भवन्पुत्राणि सिद्धन्तसूत्राणीत्येतां व्यवस्थामनुसृत्यमानाः परवि-
 षया एव गतिश्रुतीः प्रतिष्ठापयन्ति । तदनुपपन्नम् । गन्तव्यत्वानुपपत्तेर्ब्रह्मणः । यत्सर्वगतं
 सर्वान्तरं सर्वात्मकं च परं ब्रह्म ' आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः ' ' यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म
 य आत्मा सर्वान्तरः ' [वृ० ३ । ४ । १] ' आत्मैवेदं सर्वम् ' [छा० ७ । २५ ।
 २] इत्यादिश्रुतिनिर्धारितविशेषं तस्य गन्तव्यता न कदाचिदुपपद्यते । तस्मात् ' कार्यं
 वादरिः ' [ब्र० सू० ४ । ३ । ७] इत्येव एव स्थितः पक्षः । ' परं जैमिनिः ' [ब्र० सू० ४ । ३ । १२] इति तु पक्षान्तरं प्रतिभामात्रपददर्शनं प्रज्ञाविकासनायेति
 द्रष्टव्यमित्युक्तम् ॥ १४ ॥ (५)

**अप्रतीकालम्बनान्नयतीति वादरायण उभयथाऽद्वोपा-
 त्तकतुश्च ॥ १५ ॥**

निरूपितमेतत्कार्यब्रह्मविषया गतिर्न शुद्धब्रह्मविषयेति । इदानीं विरोधो निरू-
 प्यते । ' स एतान्ब्रह्म गमयति ' [छा० ४ । १७ । ५] इत्यत्र किं सर्वानु-
 पातकान्गमयति किं वा प्रतीकोपासकव्यतिरेकानिति संशयेऽविशेषात्सर्वाणि गम-
 यतीति प्राप्तलुच्यते—प्रतीकालम्बनान्वर्जित्वा पञ्चाग्निविद्यादहरविद्यापर्यङ्काविद्या-
 वैश्वानरविद्याद्युपासकानामानवः पुरुषो ब्रह्मलोकं नयतीति-वादरायण-आचार्यो भवत्येव ।
 एवमुभयथा द्वैविध्ये उच्यते दोषामावात् । कुतो द्वैविध्यम् । तत्कतुश्च । चो हेतौ ।
 यतः ' तं यथा यथोपासते तदेव भवति ' इति श्रुतौ सगुणब्रह्मभावनारूपः क्रतुः संकल्पः
 सगुणब्रह्मप्राप्तिहेतुरित्यवगम्यते । न हि प्रतीकोपासकानां ब्रह्मकतुरस्ति । अतो द्वैवि-
 ध्योपपत्तिः । ननु पञ्चाग्निविद्यायः प्रतीकत्वेऽपि ' स एतान्ब्रह्म गमयति ' [छा०
 ५ । १० । २] इति तत्रैवोक्तत्वात्पञ्चमाह्वनादस्तत्र भवतु ब्रह्मलोकप्राप्तिर्य-
 शःऽऽह्वयवादी नास्ति तत्र फलमिति चेदुच्यते—औत्सर्गिकेण तत्कतुन्यायेन ब्रह्मलोक-
 प्राप्तिर्ब्रह्मकतुनामेव न प्रतीकोपासकानामिति गम्यते ॥ १५ ॥

विशेषं च दर्शयति ॥ १६ ॥ (६)

नामादिप्रतीके पासनेषु पूर्वस्मात्पूर्वस्मात्फलविशेषमुत्तरस्मिन्नुत्तरस्मिन्नुपासने दर्शयति
 ' यावन्नाम्नो गत तत्रास्य यथाकामचरो भवति ' [छा० ७ । १ । ५] इति नाम्न
 सोपासकस्य शब्दशास्त्रादिलक्षणे न भवति ये स्वात्तन्व्य भवतीत्यर्थे । ' वाग्ना व नाम्नो
 भूयसी ' [छा० ७ । २ । १] ' यावद्वाचो गत तत्रास्य यथाकामचरो भवति ' [छा० ७ । ३ । १] इत्या
 दिना । स चाय फलविशेष प्रतीकतन्त्रान्तदुपासकानामुपपद्यते ॥ १६ ॥ (६)

इति श्रीलक्ष्मीनरहरिसूरीसुनुहरिदाक्षितविरचिताया ब्रह्मसूत्रवृत्तौ
 चतुर्थाध्यायस्य तृतीय पाद ।

अथ चतुर्थ पाद ।

संपद्याऽऽविर्भावः स्वेन शब्दात् ॥ १ ॥

अथपादे निर्गुणत्रियाफलैकदेशो बधनिवृत्तिर्निरूपिता । द्वितीये सगुणनिर्गुणफल-
 प्राप्तिसोपपन्नोक्तानुक्तान्तीं निरूपिते । तृतीये सगुणविद्योपयोगिनो गतिगतव्यगन्तुविशेषा
 निरूपिता । इह चतुर्थपादे निर्गुणत्रियाफलैकदेशात्तर ब्रह्मभावाविर्भाव सगुणवि-
 द्याफल चेश्वरतुल्यभोगमात्ममभिधीयते । ' एव सप्रसादोऽस्माच्छरीरासमुत्थाय पर ज्योति
 रनसपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते ' [छा० ८ । १२ । ३] इति श्रूयते । अस्यार्थ -
 सम्पन्नप्रसीदयुपाधिशांताविति सप्रसादो जीव । स च शरीररथाभिमान परियज्य
 पर ब्रह्म प्राप्य मुक्तिरूपेणावतिष्ठत इति । तत्रैतमुक्तिरूप न जीवस्य पूर्वसिद्ध किं तर्हि
 स्वर्गनदागुत्तुक्तम् । कुत । ' अभिनिष्पद्यते ' इति उपात्तश्रवणात् । पूर्वसिद्धने
 समारदरापामपि सद्भावेन फल न स्यात् । तस्मात्स्वर्गजदिद नूतन मुक्तिरूपमिति प्राप्ते
 द्रव्य - स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति स्वशब्देन विशेषितत्वात् पूर्वमपि विद्यत एतेद
 मुक्तिरूपम् । न चात्र स्वराज्य स्वकीयत्वमभिधत्ते विशेषणनैयव्यप्रसङ्गात् । यद्यद्व्य
 मुक्तागुपादत्ते तत्तत्स्वकीयमयेति कस्य व्यावृत्तये विशेष्येत । आत्मचित्तये तु स्वराज्यस्य
 स्वकीयव्यापृति प्रयोजनम् । न चाभिनिष्पत्तिरूपति । पूर्वसिद्धस्योपत्तेरसभवात् । किं
 तर्हि तत्प्रज्ञानेन ब्रह्मत्वाविर्भावो निष्पत्तिर्न तु कस्यचिदागतुत्तुर्धर्मस्योपत्ति । कुत ।
 स्वेन शब्दात् । अत्रियथा यस्वरूप तिरारित तदिदानीमपिचानिर्नृत्तात्राभिर्भूत मेधापापैऽऽ
 मत श्वेपर्य । नचेषत्तयुक्तपद्याभिनिष्पद्यत इत्यास्यो पीनरन्व्य श्रद्धानीयम् । सप
 द्येतिशब्देन तत्पदार्थोपधनस्य निरूपितत्वात् । अभिनिष्पत्तिस्तु वाक्यार्थान्नरोध । तथा
 चाद्वितीयागच्छमधिदान्दामस्यगोणाऽऽविर्भावोति तावकार्थ । अत्र मन्वभावे सौपर्ण-

श्रुतिवृहत्श्रुतिमाध्यंदिनायनादिश्रुतीस्तादृशीरेव व्रतार्कादिस्मृतौ धातुसूत्र्य दुर्ग्याह्वानं कृतं तत्सर्वथा नाऽऽदत्तव्यम् । कल्पितप्रमाणैः किं किं कर्तुमशक्यम् । तत्त्वण्डनमरमकृतज्ञात-
सूत्र्यां द्रष्टव्यम् । तस्मान्च्छंकरभाष्यमेवानवद्यम् ॥ १ ॥

ननु पूर्वसिद्धा चेन्मुक्तिस्तर्हि संसारवस्यातः को विशेष इत्यत आह—

मुक्तः प्रतिज्ञानात् ॥ २ ॥

संसारदशायामविद्यया यद्गो ज्ञानेनाविद्यानिवृत्तौ मुक्त इत्ययं विशेषः । कथं पुनरवग-
म्यते मुक्तोऽवभिदानोमिति । प्रतिज्ञानादित्याह । ' एतं त्वेव ते भूयोऽनुध्याह्वयास्यामि '
[छा० ८ । १ । ३] इत्यवस्थात्रयदोषहीनमानानं व्याख्येयत्वेन प्रतिज्ञाय ' अग्ररीर
बाव सन्तं न प्रियाग्रिथे स्पृगतः ' [छा० ८ । १२ । १] इति चोपन्यस्य ' स्वेन
रूपेणाभिनिष्पद्यते स उत्तमः पुरयः ' [छा० ८ । १२ । ३] इत्युपसंहारान्मुक्तत्व-
निश्चय इत्यर्थः । ' फलत्वप्रसिद्धिरपि मोक्षस्य चन्द्रनिवृत्तिमात्रापेक्षा नापूर्वोपजनापेक्षा '
इति भाष्यम् । भाष्यस्यायमाशयः—नन्वज्ञाते कामनानुसंज्ञात् आत्मनि कामना
वाप्या । तथा च कथमहेयानुपादेये नित्यसिद्ध आत्मनि सा भवतु सिद्ध इच्छाविरहा-
त्संसारवस्थायापि मोक्षापत्तेश्च । न च संसारवस्थायामविद्यावृत्त्याद्विद्यमानोऽप्यद्वयानन्दो
न भास्ते विद्यया त्वविद्याया निवृत्तायां स्वप्रकाशत्वादानन्दरूपेण स्वयमेव प्रथम
इत्यविद्यानिवृत्तिविशिष्टत्वेन काम्यत इति वाच्यमविद्यानिवृत्तेर्दुर्निरूपत्वात् । सा ह्यात्म-
भिन्ना तत्त्वरूपा वा । आद्ये द्वैतापत्तिरद्वैतश्रुतिव्याकोपश्च । द्वितीये पूर्वोक्तदोष इति ।
अग्रेष्व्यते—न सिद्धत्वमात्रेणाऽऽत्मनीच्छाविरहः । सिद्धत्वं हि सत्त्वं वा ज्ञापमानत्वं
वाऽऽप्रतिबद्धसाक्षात्कारत्वं वा । नाऽऽद्यो विस्मृतर्ध्वेवैकप्राप्तौ व्यभिचारात् । अत एव
न द्वितीयोऽपि तस्मिन्छाप्रयोजकत्वात् । तृतीयस्तु मरतीच्छापरिपन्थी । स तु प्रकृते
नास्त्यसंभावनादिप्रतिबन्धत् । अत एव पित्तदूषितरसनस्य शुद्धसितामभक्तो मधुरत्वेन
तां जानतोऽपि न माधुर्यनिमित्ततृप्तिविशेषेत्पत्तिः पित्तदोषेण माधुर्यसाक्षात्काराभावात् ।
तथा च द्विविधमित्यम्—वस्तुतोऽप्राप्तं प्रामादि । प्राप्तमपि भ्रमव्यग्रहितं कण्ठचामीकरादि ।
एवं परिहार्यमपि द्विविधम्—वस्तुतोऽपरिहृतं कूपदि । सर्वदा परिहृतं रज्जुभुजंगादि
भ्रममात्रादपरिहृतमिव । तत्राऽऽद्योः क्रियाव्यग्रधानौ प्राप्तिपरिहारौ । द्वितीययोः
साक्षात्कारमात्रसाध्यौ । अत्रैव च परमपुमर्थत्वं मन्यन्ते क्रियाव्यग्रधानाभावात् । तथा च
परम्यनन्दप्राणविद्यानिवृत्त्योरपि भ्रमव्यग्रहितत्वात्सिद्धत्वप्रयत्नेन कामनाविषयस्मुपाद्यत
एव । यत्तद्विद्यानिवृत्तिरामभिन्ना तत्त्वस्या वेद्यासिद्धित तत्रोच्यते—अद्वैतश्रुतेः सर्वद्वै-
तवामविरथनादविद्यानिवृत्तेरामभिन्नचेऽपि नर्द्धितहानिः । यद्वा—

' नाम्यदज्ञानतोऽस्ति च द्वितीयस्याऽऽत्मनो यथा ।

निवृत्तिमन्ददेवास्य नाद्यगत्याऽऽत्मनोऽपरा ' ॥

इति कल्पितपदार्थभावाभावयोरधिष्ठानस्वरूपमात्रत्वात् । यथाऽज्ञातं शुक्तिद्रव्यमेव रजतभावात्मकं तद्वैज्ञ ज्ञातं रजताभावात्मकं तदसाधारणस्वरूपस्यैव रजताभावत्वात् । एवमत्राप्यात्मा सर्वद्वैतभावात्मकः । ज्ञातश्च तद्रभावात्मकः । तदसाधारणस्वरूपस्यैव द्वैताभावरूपत्वात् । भूतलादिवस्वरूपस्यैवाभावव्यनहारहेतुत्वं प्राभाकरैरङ्गीकृतम् । तार्किकैरपि घटाभावो घटे न भवतीत्यादावभावप्रतियोगिकाभावान्तरान्म्युपगमात्तत्पररूपस्यैवाभावबुद्धिहेतुत्वमङ्गीकृतं तद्वदस्माकं किं न स्यात् । एतदेवाभिप्रेत्योक्तं—

‘स्थूलापहनुतिरत्र स्याद्वस्तु यत्पारमार्थिकम् ।

नाभावनिष्ठोऽन्यत्रापि निषेधः किमुताक्षरे’ ॥ .

इति । ‘अस्थूलमनष्वहस्वम्’ [वृ० ३ । ८ । ८] इत्यादिवाक्यानां स्थूलादिवि-
लसणात्मस्वरूपमात्रबोधकत्वमित्यर्थः । तस्मादखण्डानन्दाद्वितीयचैतन्यसन्मात्र आत्मा ज्ञातः
सज्जिविद्यानिवृत्तिरित्युच्यते । अत्राविद्यानिवृत्तिरेव बन्धनिवृत्तिरित्याचार्याणामाशय इति
दिक् । ‘यद्यप्यभिनिष्पद्यत इत्युत्पत्तिपर्यायात्वं तदपि पूर्वावस्थापेक्ष यथा रोगनिवृत्तावरोगो
निष्पद्यत इति तद्वत् । तस्मादर्दोपः’ इति माध्ये स्थितम् ॥ २ ॥

आत्मा प्रकरणात् ॥ ३ ॥ (१)

ननु ज्योतिःशब्दस्य भौतिके रूढमात्मकं तत्सपत्त्या मुक्तिरित्यत आह—आत्मेति ।
आत्मेवात्र ज्योतिःशब्देनाऽऽपेक्षते । कुतः । ‘य आत्माऽपहतपाप्मा निजरो विमृशुः’
[छा० ८ । ७ । १] इत्यात्मप्रकरणात् । ज्योतिःशब्द आत्मन्यपि दृश्यते ‘तरेया
ज्योतिषा ज्योतिः’ [ऋ० ४ । ४ । १६] इति । प्रपञ्चितं चैतत् ‘ज्योतिर्दिशनात्’
[ब० सू० १ । ३ । ४०] इत्यस्मिन्नधिकरणे । तस्मान्मुक्तिर्नाऽऽगन्तुकी ॥ ३ ॥ (१)

अधिभागेन दृष्टत्वात् ॥ ४ ॥

परं ज्योतिरपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते य. स किंपरस्मादात्मनः
पृथगनागतियुत आहोस्वित्शुविभागेनेति संशये परस्मादिभागेनागतिष्ठत इति
तावत्प्रसम् । कुतः । कर्तृकर्मभेदव्यपदेशान् । ‘एष सप्रसाद. परं ज्योतिरपसंपद्य’
[छा० ८ । ३ । ४] इत्यत्र संप्रसादशब्दमाच्यो जीव उपसप्तौ कर्तृत्वेन व्यपदिश्यते
ज्योतिःशब्दवाच्यं च ब्रह्म कर्मत्वेन । तस्मान्मुक्तस्य जीवस्य स्वल्प ब्रह्मणो भिन्नमिति
प्राप्ते भ्रम-अभिभक्त एव परेण ‘ब्रह्मणा मुक्तोऽगतिष्ठते । कुतः । दृष्टत्वात् । ‘तत्त्वमसि’
[छा० ६ । ८ । ७] ‘अहं ब्रह्मसि’ [सू० १ । ४ । १०] ‘यत्र नान्यत्परयति
नान्यत्सृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा’ [छा० ७ । २४ । १] ‘यो दे भूमा

तन्मुहम् ' [छा० ७ । २३ । १] ' ' न तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं
यत्पश्येत् ' [वृ० ४ । ३ । २३] ' यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन किं पश्येत् '
[वृ० ४ । ५ । १५] ' उदरमन्तरं कुरते । अथ तस्य भयं भवति ' [तैत्ति०
२ । ७] ' तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः ' [ई० ७]

' विभेदजनकोऽज्ञाने नागमात्यन्तिकं गते ।

आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्तं कः करिष्यति ॥ '

इत्येषमादिषु श्रुतिषु दृष्टत्वात् । अतिरूपसंपद्यति वाक्यं रूपदार्थशुद्धिविषयमुक्त्वा ।
अतस्तत्संपदार्थयोः शुद्धौ महावाक्यतः क्रियमाणायां तदानीं जीवपरयोरस्तु नाम कल्पित-
भेदः । तदा कर्तृकर्मविरोधोऽपि न । तत् उपरि स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति वाक्यं
वाक्यार्थदशापन्नं मुक्तस्वरूपं प्रतिपादयति । न च तस्य ब्रह्मणा सह भेदोऽस्ति स उक्तमः
पुरप इति वाक्ये तच्छब्देनाभिनिष्पन्नरूपं मुक्तस्वरूपं परामृश्य तत्शेत्तमपुरपस्याव्यब्रह्म-
रूपत्वाभिधानात् । तथा च भाष्यम्—'यथोक्तं शुद्धे शुद्धमासिक्तं ताद्योर भवत्येवं
मुनेर्विजानत आत्मा भवति गौतम ' [कठ० ४ । १५] इत्येषमादीनि मुक्तस्वरूप-
निरूपणपराणि वाक्यान्विभागमेव दर्शयन्ति नदीसमुद्रादिनिदर्शनानि च । भेदनि-
र्देशस्त्वभेदोऽप्युपचर्यते ' स भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नि ' [छा० ७ ।
२४ । १] इति श्रुतेः ॥ ४ ॥ (२)

बाह्येण जैमिनिरूपन्यासादिभ्यः ॥ ५ ॥

पूर्वाधिकरणे स्वेन चिन्मात्ररूपेणाभिनिष्पद्यते नाऽऽगन्तुकेनापररूपेणेति व्यवस्थादि-
तमधुना तु तद्विशेषबुभुसायामभिधीयते—मुक्तस्वरूपमूतं ब्रह्म श्रुतिषु द्विधा व्युत्पा-
द्यते कचिद्विशेषं कचिन्निर्विशेषम् । तथा हि—'य आत्माऽग्रहतपाम्ना विजरो विमु-
त्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंजल्पः ' [छा० ८ । ७ । १] इति
सविशेषपरश्रुतिः । ' तद्यथा सैन्धवघनोऽनन्तरोऽवाहः कुरसो रसघन एवैवं वा अरेऽप-
नात्माऽनन्तरोऽवाहः कुरसः प्रज्ञानघन एव ' [वृ० ४ । ५ । १३] इति निर्विशे-
षपरश्रुतिः । तत्र यदग्रहतपाम्नादि सविशेषरूपं तेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति जैमिनिरा-
चार्यो मन्यते । कुतः । उपन्यासादिभ्यस्तथावाद्यगमात् । ' य आत्माऽग्रहतपाम्ना '
[छा० ८ । ७ । १] इत्यादिरूपन्यासः । आदिशब्देन ' स तत्र पर्येनि जज्ञत्
मीडन्ममाणः ' [छा० ८ । १२ । ३] इत्यैपर्यम । ' तस्य सर्वेषु लोकेषु काम-
चारो भवति ' [छा० ७ । २५ । २] इति च । सर्वज्ञः सर्वेश्वर इत्यादिव्यपदेशाश्वे-
चमुपपन्ना भविष्यन्ति । एवं मुक्तप्राप्येश्वरस्य सगुणत्वात्सुक्तस्यापि सगुणत्वं सगुणब्रह्म-
सामुन्यमामोतीति ॥ ५ ॥

चितितन्मात्रेण तदात्मकत्वादित्योद्बुद्धोमिः ॥ ६ ॥

चितितन्मात्रेण चैतन्यमात्रस्वरूपेण मुक्तोऽपतिष्ठते । इत । तदात्मकत्वात्मुक्तस्य चैतन्यमात्रस्वरूपत्वात् । ' ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति ' [मुण्ड० ३ । २ । ९] ' तरति शोकमात्मानम् ' [छा० ७ । १ । ३] इत्यादिश्रुत्या ब्रह्मज्ञानाद्ब्रह्मभावात् श्रूयमाणस्तद्भवधायकाज्ञाननिवृत्तिमन्तरेण नोपपद्यत इति श्रुतार्थापत्त्या च तन्मात्रस्वरूपेणाभिनिष्पन्नत्वादित्यर्थः । तथा च श्रुति — ' तद्यथा सैन्धवघनेऽनन्तरोऽबाह्वः कृत्स्नो रसयन एवैव वा अरेऽयमात्माऽनन्तरोऽन ह्य कृत्स्न प्रज्ञानघन एव ' [बृ० ४ । ९ । १३] इत्येवजातीयकानुऽगृहीता भविष्यति । सत्यकामत्वादयस्तूपाधिसन धार्धीनत्वान्न चैतन्यस्वरूपभूताः । अत एव जक्षणोदिसकर्तनमपि दुःखभावमात्राभिप्रायं स्युस्पर्यम् ' आत्मक्रीड आत्मरति ' [मु० ३ । १ । ४] इत्यादिस्तु । न ह्यद्वितीय आत्मनि द्वितीयस्याप्यजक्षणकर्तव्यमिधुनादीनि वर्णयितुं शक्यं ते ' द्वितीयोद्वै भय भवति ' [बृ० १ । ४ । २] इत्यादिश्रुतिविरोधात् । तस्मान्निरस्ताशेषप्रपञ्चेनाद्वितीयबोधो मनाऽभिनिष्पद्यत इत्यौद्बुद्धोमिराचार्यो मन्यते । इदमेव मत सर्वोपनिषत्समतम् ॥ ६ ॥

एवमप्युपन्यासात्पूर्वमावाद्बिरोधं वादरायणः ॥ ७ ॥ (३)

एवमपि पारमार्थिकचैतन्यस्वरूपमात्राभ्युपगमेऽपि व्यवहारपेक्षयोपन्यासादित्योऽगम तस्य पूर्वस्य पूर्वोक्तस्य स यकामत्वादिलक्षणस्य ब्रह्मैश्वर्यस्य भावाद्ब्रह्मदुरपट्टयथा मुक्तेऽपि सभन्नासगुणनिर्गुणश्रुत्योरविरोधं वादरायण आचार्यो मन्यते । अथ नाव — ते एते सन्निशेषत्वनिर्निशेषये मुक्तिदशया न युगपत्सभनत परस्परविरुद्धत्वात् । अतः कालभेदेन न्यनस्यापत्नीये इति प्राप्तेऽभिधीयते — श्रुतिपत्रभेदाद्युपगमेव समवत । तथा हि मुक्तप्रतिपत्त्या ब्रह्म निर्निशेषमेव । न हि मुक्ता पुत्र्या कदाचिदपि सर्वत्रयसत्यसकल्पत्वादिगुणविशिष्ट ब्रह्माहमिति प्रतियन्ति तन्निष्पत्तिहेतुभूताया अनिद्याया विनष्टत्वात् । बह्वपुत्रपास्त्वविद्यायुक्ता सत्तो निर्निशेषमेव सर्वज्ञत्वादिगुणविशिष्ट प्रतिपद्यन्ते ते स्वदृष्टका निर्निशेषब्रह्मभूता अपि सर्वज्ञत्वादिगुणविशिष्टा इति प्रतियन्ति । अतः प्रतिपत्तृभेदाद्ब्रह्मनस्यासिद्धी किमनेन कालभेदकल्पनेनेति । औद्बुद्धोमि सत्यकामत्वादीना गुणाना तु अथमद्गीदरोति वादरायणस्तु व्यावहारिकसत्यमिति विवेकः ॥ ७ ॥ (३)

संकल्पोद्देश च तच्छ्रुतेः ॥ ८ ॥

पूर्वाधिकरणप्रवेण विदेहर्षेयस्य विचार्यथेदानीमा पादममासे सगुणान्वास्त विद्यायते । तत्राचिरादिगार्गेण ब्रह्मलोक प्राप्त्स्योपागवस्य भोम्यनन्दुना मृष्टी बाह्यहेतुसहितमपस्य यत्रणमुत तन्मन्त्रमात्रमिति सनाये लोफदृष्टप्रयानातरसहितस्य सनत्पस्य देव न तु मानससकल्पनात्रम् । तथा न सत्याचामोदयत्समन्वेन भोगाभात्प्रदत्ता-

दिति प्राप्ते ब्रूमः—तुनाथे । संकल्पादेव भोग्यवस्तुनामुपतिर्न तु संकल्पातिरिक्त-
साधनान्तरापेक्षा । कुतः । तच्छ्रुतेः । ‘ स यदि पितृकामो भवति संकल्पादेवास्य
पितरः समुत्तिष्ठन्ति ’ [छा० ८ । २ । १] इत्यादिना संकल्पमात्रादेव भोग्यवस्तु-
सृष्टिश्रुतेः । एकारेण साधनान्तरनिरासात् । न च संकल्पकार्यणामाशामौदकसमा-
नत्वं शङ्कनीयं प्राकृतसंकल्पविलक्षणत्वान्मुक्तसंकल्पस्य । वाचनिकेऽर्थे सामान्यतो
दृष्टासंभवात् । संकल्पादेव चैषां वस्तूनां यावत्प्रयोजनं स्वैर्योपपत्तिः । तस्मात्संकल्प एव
मुक्तभोग्यसृष्टौ हेतुः ॥ ८ ॥

अत एव चानन्याधिपतिः ॥ ९ ॥ (४)

अत एवावन्ध्यसंकल्पाद्यादेव विद्वान्, अनन्याधिपतिः—न विद्यतेऽन्योऽधिपतिर्नि-
यन्ताऽस्य स तथोक्तः स्वतन्त्र इत्यर्थः । न हि प्राकृतोऽपि संकल्पयन्नन्यस्वाधिकमात्मानं
संकल्पयति । श्रुतिश्चैतद्विदुषः स्वातन्त्र्यं दर्शयति—‘ अथ य इहाऽऽत्मानमनुविद्य
व्रजन्त्येताश्च सत्यान्कामास्तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचरो भवति ’ [छा० ८ । १ । ६]
इति ॥ ९ ॥ (४)

अभावं वादरिराह ह्येवम् ॥ १० ॥

मुक्तस्य मनस्तावत्संकल्पसाधनमित्युक्तं कामसंकल्पादिश्रुतीः प्रति मनस उपादा-
नत्वात् । ‘ कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्होर्धोर्भारिलेवसर्गं मन-
एव ’ [बृ० १ । ५ । ३] इति श्रुतिरूपादानोपादेयामेदविवक्षया मन एवेत्याह ।
एवं संकल्पसाधने मनसि स्थितेऽन्यागीन्द्रियाणि शरीरं च सन्ति न वेति सप्तमे तेषां
मनोव्यतिरिक्तानामिन्द्रियाणामभाव वादरिराचार्यो हि यस्मादेवमाह । श्रुतिः—‘ मनसैता-
न्कामान्पश्यन्मते ’ [छा० ८ । १२ । ५] ‘ य एते ब्रह्मलोके ’ [छा० ८ ।
१३ । १] इति । यदि मनसा शरीरेणेन्द्रियैश्च विद्वरेत मनसेति विशेषणं व्यर्थं स्यात् ।
तस्मान्मुक्तानां शरीरेन्द्रियाभावः ॥ १० ॥

भावं जैमिनिर्विकल्पामननात् ॥ ११ ॥

जैमिनिरूवाचार्यो मनोवच्छरीरेन्द्रियभावं मुक्तं प्रति मन्यते । कुतः । ‘ स एकधा
भवति त्रिधा मयति ’, [छा० ७ । २६ । २] इत्यादिनाऽनेकधामावविकल्पाप्ता-
नात् । सूत्रस्याविकल्पस्यानेकधामात्रोऽर्थः । तस्यानेकधामावस्य विकल्पश्च । न ह्यनेक-
विधता विना शरीरमेदेनाऽऽङ्गसी स्यात् । यद्यपि स एकधा भवतीदं वाक्यं निर्गुणम-
वियाया पठ्यते तथाऽपि विद्यमानमेदे सगुणावस्यायामैश्वर्यं भूविद्यास्तुतये संकीर्त्यत
इत्यतः सगुणावियाफल्भावेनोपतिष्ठत इति ॥ ११ ॥

उच्यते—

द्वादशाहवदुभयविधं वादरायणोऽतः ॥ १२ ॥

अत उभयश्रुतिदर्शनादुभयविधव साधिति वादरायण आचार्यो मन्यते । यदा सगरीरतां संकल्पयति तदा तशरीरो भवति । यदा त्पशरीरता संकल्पयति तदा तथा भवति सत्यसंकल्पत्वात्संस्त्यवैचित्र्याच्च । द्वादशाहवत् । यथा द्वादशाहश्वेदनाद्व्यादहीनः सत्रं च भवति तद्वत् ॥ १२ ॥

तन्वभावे संधवदुपपत्तेः ॥ १३ ॥

यदा शरीरं नेच्छति तदा तन्वभावे सति यथा संधे स्थाने स्वभावस्थायीं शरीरेन्द्रियविषयेष्वप्रियमानेष्वपि मनसैव सर्वं निर्माय स्वामिकान्भोगान्मुङ्क्ते तदनुक्तः सर्वं पित्रादिकं मनसैव निर्माय भोगान्मुङ्क्ते । तन्वभावे सध्वनदुपपत्तेरिति सूत्रस्येदं व्याख्यानम् ॥ १३ ॥

भावे जाग्रद्वत् ॥ १४ ॥ (५)

यदा देहमिच्छति तदा सकल्पेनैव देहादि सृष्ट्या तत्रावस्थितो जाग्रदशायामिव भोगान्मुङ्क्ते । तस्मादेकस्यापि मुक्तस्य कालभेदेन देहादिमाधाभावौ व्यवस्थितौ । तस्मान्मुक्तपुरपर्यैच्छिकौ देहभानाभावौ ॥ १४ ॥ (५)

प्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्शयति ॥ १५ ॥

मावं जैमिनिर्विकल्पामननात्' [ब्र० सू० ४।४।११] इत्यत्र सशरीरत्वं मुक्तस्योक्तम् । तत्र ' स एकधा भवति त्रिधा भवति पञ्चधा सप्तधा ' [छा० ७।२६।२] इति युगपदनेकशरीरग्रह ऐच्छिक आम्नायते । तत्रानेकदेहग्रहणशक्ते देहान्तराणि दारुपञ्चवन्निरात्मकानि किं वाऽस्मदादिशरीरवत्सात्मकानीति सशय एकमेव शरीर साम्बन्ध शरीरान्तराणि निरात्मकानि । बुन. । आत्ममनसोर्वहृद्भावस्याधुतत्वात्कल्पनाभावाच्चेति प्राप्ते ब्रूम.— सर्वान्प्यपि शरीराणि समनस्कानि समनस्कत्वात्सात्मकानि । कुतः । कल्पनासंभवाद्दुःत्वाच्च । अस्ति हि कल्पक युगपदनेकदेहभोगानुपपत्तिरूपम् । मुक्तेन स्वभोगाय हि संकल्पनाद्वह्नो देहा विनिर्मिताः । न चैकेनैवाऽऽत्मना मनसा च युगपदनेन देहाना भोगो दृष्टचरः । तस्मादात्मनसोर्वहृद्य कल्प्यम् । यद्यपि नाऽऽत्मानन्त्य तथाऽपि प्रदीपवदावेशः संभवति । यथा प्रदीप एकोऽनेकप्रदीपभावमापद्यत एवमेकोऽपि सन्निवृत्तैश्वर्ययोगादनेकभावमापद्य सर्वान्पि शरीराप्याविराति । एकेन मनसा संकल्प्य बहून् मनःसूत्रादितेषु तैर्मनोभिररिष्टान् आत्मानो बहवः स्युः । यद्यप्यात्मैकतथाऽपि मनोभेदाद्भेदः । अतः सर्वाणि शरीराणि साम्बन्धानि समनस्कानि भोगसाधनानि । तथा हि दर्शयति—

‘ स एकधा भवति त्रिधा भवति ’ [छा०७ । २६ । २] इत्यादिना । तस्मात्सात्मकाः सर्वदेहाः ॥ १५ ॥

ननु मुक्तस्थानेकधामापाङ्गीकारे ‘ तन्केन कं पश्येत् ’ [वृ० ४ । ९ । १५] इत्यादिश्रुतिविरोध इत्यत आह—

स्वाप्न्यसंपत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हि ॥ १६ ॥ (६)

स्वाप्न्यः सुषुप्तिः ‘ सता सौम्य तदा संपन्नो भवति स्वमपीतो भवति तस्मादेनं स्वपितात्वाचक्षते ’ [छा० ६ । ८ । १] इति श्रुतेः । संपत्तिः कैवल्यं ‘ ब्रह्मैव सन्नह्याप्येति ’ [वृ० ४ । ४ । ६ इति श्रुतेः । तयोरन्यतरामवस्थां सुषुप्तिं कैवल्यं चाऽपेक्ष्य विशेषविज्ञानाभाव आग्रायते । यस्मात्तदधिकारेणैवेदमाविष्कृतं प्रकाशितम् । ‘ यत्र मुक्तो न कंचन कामं कामयते न कंचन स्वप्नं पश्यति ’ [वृ० ४ । ३ । १९] इत्यादिश्रुतयः सुषुप्तौ मानम् । ‘ एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानु विनश्यति न प्रेत्य संज्ञाऽस्ति ’ [वृ० २ । ४ । १२] ‘ यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन किं पश्येत्केन किं विजानीयाद्विहाताक्षरे केन विजानीयात् ’ [वृ० २ । ४ । १४] इत्यादिश्रुतयः संपत्तौ मानम् । निर्विशेषब्रह्मभाय एव संपत्तिशब्दार्थः ।

‘ नान्यदज्ञानतोऽदित्तत्वं द्वितीयस्याऽऽत्मनो यथा ।

निवृत्तिस्तद्देवास्य नात्रमात्याऽऽत्मनोऽपरा ’ ॥

इति वचनात् । सगुणविव्याविपाकस्थानं त्वेतस्वर्गादिवदवस्थान्तरं यत्रैतदैश्वर्यमुपवर्धते । तस्मान्न पूर्वोक्तविरोधः ॥ १६ ॥ (६)

जगद्वापाारवर्जं प्रकरणादसंनिहितत्वाच्च ॥ १७ ॥

ये सगुणब्रह्मोपासका ब्रह्मलोकं प्राप्तास्ते सगुणब्रह्मोपासनात्मनस्ता सहैश्वरसायुष्यं प्राप्तास्तेषां किं निरङ्कुशमैश्वर्यमाहोस्त्विसाङ्कुशमिति संशये सति निरङ्कुशमिति तावद्यासत्त्वं ‘ आमोति शराण्यम् ’ [तै० १ । ६ । २] ‘ सर्वंऽस्मै देवा ब्रह्मिभावहन्ति ’ [तै० १ । ५ । ३] ‘ तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति ’ [छा० ७ । २५ । २] इत्यादिश्रुतिभ्योऽप्रतिहतसंकल्पाच्चेति प्राप्ते ब्रूमः—जगद्वापाारवर्जम् । जगदुत्पत्त्यादिव्यापारं वर्जयित्वाऽन्यदण्णमाचारत्मरुमैश्वर्यं सगुणस्येश्वरस्य प्रसादलब्धं मुक्तानां भवितुमर्हति जगद्वापाारस्तु नित्यसिद्धस्येश्वरस्यैव । कुतः । प्रकरणादितरेषामसंनिहितत्वाच्च । परमेश्वर एव जगद्वापाारेऽपिष्ठतः । तमेव प्रकृत्योत्पत्त्यानुपदेशात् । ‘ आत्मा वा इदमेक एवाप्र आसीन्नान्यत्किंचन मिपत्त ईक्षत लोकास्तु मृजा इति स इमादौकानमृजत ’

[ऐ० १ । १] इत्यादिश्रुतिषु त्रियदादिजगत्सृष्टिप्रतिपादिकामु सर्वत्र परमात्मैव लघुने-
नोपदिश्यते न क्वापि योगिनः । ईश्वरान्वेषणोपासनपूर्वकमितरेषा तत्प्रसादतोऽणिमाधैर्धर्म-
धूयते तेनासनिहितात्ते । असनिहितं सष्टमाह मन्त्रार्थ — ' को अद्वा वेद क इह
प्रगोचतुत अजाता कुन इय त्रिसृष्टि । अर्वाग्देना अस्य त्रिसर्जनेनाथा को वेद यत
आनभूत ' [ऋ० स० ८ । ७ । १७ । ६] इति । अतो न तेषा जगत्सृष्ट्यम् ।
अन्यथाऽने ईश्वरस्य सति समनस्कृत्याकाश्चलिसृष्टि कश्चित्प्रतिर्हीयतीति जगद्व्यवस्था न
सिद्ध्यत् । तस्मत्परमेश्वरतन्त्रव्यवमेतरेषामिति व्यवस्थितिरिति भाष्यकृत आह ॥ १७ ॥

प्रत्यक्षोपदेशादिति चेन्नाऽऽधिकारिकमण्डलस्थोक्तेः ॥ १८ ॥

अत्र यदुच्यते ' आप्नोति स्वाराज्यम् ' [ते० १ । ६ । २] इत्यादिप्रत्यक्षोपदे-
शा ईश्वरसमानश्रयै सति जगद्व्यापारोऽपि भविष्यतीति चेन्न । आविकारिकमण्डलस्थोक्ते ।
आधिनारैको य सन्निवृत्तमण्डले विशेषायतने रिपत परमेश्वरस्तदायत्तरेय स्वाराज्यप्राप्तिः ।
यद्वाऽऽधिकारिकस्य ब्रह्मणो मण्डले लोक उपासकाना स्थित्युक्तेस्तदर्शनमेव मुक्ताना
स्वाराजादिक न स्वतन्त्रमिति । कर्मतदनुगम्यत ईश्वरायत्त मुक्ताना स्वाराज्यमिति ।
' आप्नोति स्वाराज्यम् ' एतदन्तरम्—' आप्नोति मनसपतिम् ' [ते० १ । ६ । २]
इत्याह । यो हि सर्वमनसा पतिरीश्वरस्त प्राप्नोतीत्येतदुक्तं भवति । तदनुसारेण चान-
न्तर वाक्यानिश्चयुपपत्ति श्रौतपतिर्विज्ञानपतिश्च भवति ' [ते० १ । ६ । २] इत्याह ।
एवमादिश्रुतिपर्यालोचनया नियसिद्धेश्वरायत्तमेवैषामेवैर्वाभिव्यक्तं प्रथमम् ॥ १८ ॥

विकारावर्ति च तथा हि स्थितिमाह ॥ १९ ॥

विनाशानर्थपि वारमेव रूपं न केवलं विकारमात्रवर्ति सन्निवादिमण्डलमात्रवर्ति ।
तथा हि द्विरूपपरिवर्तिमाह श्रुति —

' एनामानस्य महिमाऽनो ज्यायाश्च परस्य ' ।

पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं द्विनि ' ।

[ऋ० पुन० म० ३] इत्येवमादिः । न च तन्निर्विकाररूपमितराहृत्प्रना प्राप्नु-
वतीति शक्यते उक्तमनत्रनुवातेषाम् । अतश्च यथैव द्विरूपे परमेश्वरे सति निर्गुण रूप-
मनसास्य सगुण एव परमेश्वरे रूपे सगुणोपासना अवतिष्ठन्त एव मनुष्येऽपि निरङ्गु-
नमैश्वर्यमनाथ साधनप्रदा एवमवतिष्ठन्ते । ते च मन्त्रोक्त्यसामान्यमाख्यमुक्तिभानुसार-
भ्येन परमेश्वरमुपासना सत्तोऽवतिष्ठन्ते । तेषामैश्वर्यं सानिश्चयम् ॥ १९ ॥

दर्शयतश्चैव प्रत्यक्षानुमाने ॥ २० ॥

विनाशानर्थं परमानन प्रत्यक्षानुमाने प्रत्यक्ष श्रुतिरनुमानं सृष्टिर्मे दर्शयत ।
श्रुतिस्त्वान्—' न तत्र मूर्धो भाति न च द्रव्यात्क नेमा विगुणो भान्ति कुनोऽयमग्नि ।

तमेव मान्तमनु भाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ' [क० ५। १५] इत्येव-
माद्या । स्मृतिश्च—

‘ न तद्भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः ।
यद्गत्या न निवर्तन्ते तद्भाम परमं मम ’ ॥

[म० गी० १५। ६] इत्येवमाद्या । अनुपहितमखण्डसच्चिदानन्दस्वरूपं ब्रह्मैवं
परमार्थः । तत्प्राप्तिश्चानेकजन्मसंसिद्धानां गुरुपदेशादनुपदमेन ज्ञातामृतत्वानामप्रतिबद्धसा-
क्षात्काराणामुत्तमाधिकारिणामस्मिन्नेव जन्मनि भवति । ननु ज्ञात आत्मैक्यत्र ज्ञानस्य विभे-
पण्येन ज्ञानविशिष्टस्यैवाऽऽत्मनो मोक्षरूपत्वादिशेषणानामे तदभावप्रसङ्गस्तेन तस्य ज्ञानस्यो-
पलक्षणत्वमेव वक्तव्यम् । तथा च ततः प्रागपि काले मोक्षव्यवहारापत्तिरिति चेन्नैवम् ।
काकयन्तो देवदत्तस्य गृहा इत्यादावपि काकसंक्रन्ध्याप्रागपि देवदत्तगृहव्यवहारापत्तेः ।
उपलक्षणस्यापि स्वोत्तरकाले एव व्यावर्तकत्वमिति चेदिहापि तुल्यम् । न हि दृष्टेऽ-
नुपपन्नं नाम । अविद्यायाश्चानादित्वाप्रागभावनिर्गृत्तिरूपवदनिवृत्तावपि पुनः प्रागभा-
वानुत्पादिवन्नाविद्यानिर्गृत्तिरूपवत्त्वज्ञाननिवृत्तावप्यविद्यायाः पुनरुत्पत्तिः । ननु तत्त्व-
मस्यादिव्याक्यजन्यज्ञानस्य परोक्षत्वमेव नापरोक्षत्वं शब्दस्यापरोक्षज्ञानजनकत्वादर्शनात् ।
ज्ञानकारणत्वावच्छेदेन परोक्षज्ञानजनकत्वनियमादिति चेदुच्यते—शब्द एव स्वतः
प्रमाणभूतो गुरुशास्त्रनिषण्णा महिम्ना साक्षात्कार जनयति । न च कारणीयभाव-
मङ्गो मनस इव परोक्षापरोक्षज्ञानजननत्वभावाङ्गीकारात् । एतच्च ‘ दशमसूत्रमस्मि ’
इत्यादौ दृष्टं न हि दृष्टे नुपपन्नं नामेति दिक् । तदेव विकारावर्तित्वं परब्रह्मणः स्वरूपं
तत्प्राप्तिरेव परमपुरुषार्थं इति सूत्रदशयः । अत एवेदं सूत्रद्वयं गौतमिभिरिति दाढ्यार्थं
सूत्रकारः सूत्रयामासास्मिन्नुपासकप्रकरणे इति द्रष्टव्यम् ॥ २० ॥

भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च ॥ २१ ॥

- इतश्च न निरङ्कुशं सगुणब्रह्मोपासकानामैश्वर्यम् । यस्मान्नोभोगमात्रमेवैवार्थभूतरेण समा-
जम् । तथा च श्रुतिः—‘ यथैता देवता सर्वाणि भूतान्यग्रन्थेव हैबविद सर्वाणि भूत-
न्यवन्ति ’ [बृ० १। ५। २०] इति । यथा हिरण्यगर्भस्य तल्लोकस्थानि भूतानि
भोगसाधनानि तद्बहुपासकस्यापीत्यर्थः ॥ २१ ॥

- नन्वेवमैश्वर्यस्य सातिशयत्वेनान्तवशत्प्राप्तुनरावृत्तिः स्यादित्यत उक्तं पठति मगवाभ्याद्-
रायण आचार्यः—

अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात् ॥ २२ ॥ (७)

नाडीरदिनसमन्वितेनार्चिरादिपरिणया देवयानेन पथा ये ब्रह्मलोकं गच्छन्ति तेषामुप-
गच्छन्ति यस्मिन्नर्थे ह वै प्यश्चार्णवी ब्रह्मलोके तृतीयस्वामितो, दिवि यस्मिन्नर्थं

मदीय सरो यस्मिन्नथः सोमसप्तमो यस्मिन्नपराजिता पुरी यस्मिन् प्रभुवित्त
 हिरण्य वेदम् [छा० ८ । ५ । ३] यश्चानेकप्रकारैः ' हिरण्यगर्भः समवर्ततामे '
 इत्यादिमन्त्रार्थनद्वेषु प्रपञ्चते ते त प्राप्य न चन्द्रलोकादिव भुक्तभोगा आवर्तन्ते । कुत ।
 ' तयोर्धेमायन्नमृतायमेति ' [छा० ८ । ६ । ६] ' एतेन प्रतिपद्यमाना इम मान-
 मायतं नाऽऽवर्तन्ते ' [छा० ४ । १५ । ५] ' ब्रह्मलोकमभिसंपद्यते न स पुनरायते '
 [छा० ८ । १५ । १] इत्यादिसंश्लेषः । ऐश्वर्यस्यान्तवश्येऽपि यथाऽनावृत्तिस्तथा
 चर्णित ' कार्याःपये तदध्यक्षेण सहातः परमभिधानात् ' [ब० सू० ४ । ३ । १०]
 इत्यत्र कार्यब्रह्मप्रलये सति तत्रैवोपन्नब्रह्मज्ञाना सन्तस्तदध्यक्षेण हिरण्यगर्भेण सहात
 सगुणात्पर विशुद्ध ब्रह्म, प्रतिपद्यन्त इति । सम्यादर्शनविभ्रस्ताज्ञानाना तु नित्यसिद्धनि-
 र्घाणपरायणाना सिद्धैरानावृत्तिस्तदाश्रयणेनैव हि सगुणशरणानामप्यनावृत्तिसिद्धिरिति ।
 ' अनावृत्तिः शब्दात् ' इति सपूर्णमूत्राम्यस शास्त्रपरिसमाप्तिं द्योतयतीति सर्वमदा-
 त्तम् ॥ २२ ॥ (७)

इति श्रीब्रह्मोपनिषद्हरिसुरिसूनुहरिदीक्षितस्य कृणौ ब्रह्मसूत्रवृत्तौ चतुर्था-
 ध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

समाप्ता ब्रह्मसूत्रवृत्तिः ।

व्यासं वसिष्ठनतार शक्ते पौत्रमकल्मषम् ।

पराशराम्बन वन्दे श्रुतात तपोनिधिम् ॥ १ ॥

अचतुर्वेदनो ब्रह्मा द्विबाहुरपरो हरि ।

अमाललोचनः शम्भुर्भगवान्बादरायण ॥ २ ॥

' व्यासो नारायणः साक्षात् ' इत्यादिवचनैः सूत्रकार नारायण नत्वा तमेव कृतवन्-
 सीर्णं शक्यभगवत्पादं भाष्यकार नमामि ।

कृते ज्ञानप्रदं संप्लेखिताया दत्त एव च ।

द्वापरे व्यासनामा तु कर्त्ता शक्यनामधृत् ॥

इति वचनात् । यौ शक्यः, स्यन्तारामिति किञ्चिदन्वयसिद्धिं यद्यपि तथाऽपि तौ न शक्य-
 रभगवत्पादमतिरिच्येते । नारायणस्वरूपवत्शक्यभगवत्पादस्य । तयोस्तत्किञ्चिदस्वात् ॥

प्रार्थितं रामरायणेण तद्गुरुं हरिदीक्षित ।

सद्बोधार्थमिगा वृत्तिं व्यधिगानुमहाद्धरे ॥

गजेन्द्रसमुत्सये (१६५८) शक्येऽप्ये चानुवाक्ये ।

जेष्ठशुक्रयोदया मन्त्रः निश्चिन्मादपम् ॥